

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 3(99)/2020

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 3(99)/2020

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2020 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2020 г.

July–August–September
September 30th, 2020

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2020
Караганда, 2020
Karaganda, 2020

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры
З.Г. Сактаганова

Жауапты хатшы
PhD
С.Б. Стамбулов

Редакция алқасы

Пол Верт, Томассо Тревисани, Хоуман Садри,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ); PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия); Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский, Даниэль Анорве,	тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей); Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Москва (Ресей);
Н.Н. Аблажей, Ж.С. Сыздыкова, Б.И. Карипбаев, Э.Р. Усманова,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей); тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Москва (Ресей); филос. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан); Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Г. Ломан, В.В. Варфоломеев, А.К. Камалов, И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан); тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан); тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан); тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Т.А. Кохановер

Компьютерде беттеген

В.В. Бутяйкин

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.09.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 30,0 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 62.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ-ның баспасының баспаханасында басылып шықты. 100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2020

Главный редактор

д-р ист. наук

З.Г. Сактаганова

Ответственный секретарь

PhD

С.Б. Стамбулов

Редакционная коллегия

Пол Верт,	PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томассо Тревисани,	PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н. с., Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Т.А. Кохановер

Компьютерная верстка

В.В. Бутяйкин

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.09.2020 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 30,0 п.л. Тираж 200 экз.

Цена договорная. Заказ № 62.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский ун-т им. акад. Е.А. Букетова».

100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2020

Main Editor

Doctor of Historical sciences

Z.G. Saktaganova

Responsible secretary

PhD

S.B. Stambulov

Editorial board

Paul Werth.	PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani,	University of Naples «L'Orientale» (Italy);
Houman Sadri,	IPAC Director Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky,	Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve,	Professor, Department of Political and Government Studies Universidad de Guanajuato, (Mexico);
D.A. Amangolova,	Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey,	Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova,	Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev,	Doctor of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova,	Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov University (Kazakhstan);
V.G. Loman,	Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev,	Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov,	Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin,	Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, T.A. Kokhanover

Computer layout

V.V. Butyaikin

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.

Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.09.2020. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 30,0 p.sh. Circulation 200 copies.

Price upon request. Order № 62.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2020

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдрахманова К.К.</i> История повседневной жизни крестьянства Казахстана в послевоенное десятилетие: историографический аспект.....	7
<i>Адамбек Б.К.</i> Бату ханның 1237–1242 жылдары Русь пен Шығыс славяндар жерлерін жаулап алуы және Ұлы Ұлыстың (Алтын Орданың) саясаты.....	21
<i>Алпысбес М.А., Ахметов А.К.</i> Төре әулеті өкілдерінің жеке шаруашылығы мен экономикасының тарихынан	31
<i>Baizakova Zh.I.</i> Us withdrawal from Afganistan: new ‘old’ perspectives from Central Asia.....	40
<i>Габдуллина А.Ж.</i> Участие турков Ахыска в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.)	45
<i>Горячев А.А., Чернов М.А.</i> Металлические изделия из погребальных комплексов эпохи бронзы Хантауского транзитного коридора	54
<i>Досова Б.А., Стамбулов С.Б., Өмірбек Н.Қ.</i> Аймақтық қауіпсіздік кешені теориясының рөлі мен маңыздылығы	71
<i>Saktaganova Z.G., Abdukarimova Zh.K.</i> Nurseries work during the Great Patriotic War in Central Kazakhstan	77
<i>Li Yang.</i> The evolution of state religion relations in Kazakhstan	84
<i>Malibayeva N.</i> Intangible cultural heritage in museum practice	95
<i>Мухатаева Г.А.</i> Солтүстік қазақстандық әйелдердің Ұлы Отан соғысындағы ерліктері	103
<i>Myrzakhmetova A.Zh., Khlebnikov I.D., Rezvushkina T.A., Karaseva N.V.</i> Regulatory framework for the formation of information culture of modern Kazakhstan youth	114
<i>Baikushikova G., Tursynbek K., Balaubayeva B.</i> Conceptual bases of environmental security.....	128
<i>Кабульдинов З.Е., Бейсембаева А.Р.</i> Некоторые аспекты из жизни и деятельности хана Уали .	134
<i>Khabdulina M.K., Khasenova B.M.</i> Antropomorphic images in the touretics of the Middle Ages of the steppe Eurasia.....	145
<i>Khlebnikov I.D.</i> The study of value representations of a sociocultural community construction considering the interdisciplinary interaction of history and empirical sociology	153
<i>Kukeyeva F.T., Hor Ka Wai Christopher, Zhekenov D.</i> Kazakhstan foreign policy in the context of renewable energy.....	162
<i>Мендикулова Г.М., Надежук Е.А., Акатаева А.А., Оспанов Т., Тумабаев Т.</i> Участие казахов в движении Соппротивления в Бельгии (новые архивные документы).....	172
<i>Шабаль П., Беков К.Б.</i> Институциональная конкуренция в век прямой цифровой демократии	182
<i>Сактаганова З.Г.</i> Женщины Казахстана и Великая Отечественная война: проблемы мобилизации на фронт в 1941–1945 гг.	187
<i>Смагулова Г.М., Оразалиев Н.А.</i> Орталық Азия және Қытай: жаһандану жағдайындағы экономикалық ынтымақтастық	200
<i>Стамбулов С.Б., Досова Б.А., Амангельдиева А.Г.</i> Ауғанстан мәселесін реттеудегі Шанхай ынтымақтастық ұйымы дамуының жаңа кезеңі	207
<i>Uskembayeva A., Orazaeva Zh.Zh.</i> Features of the formation of integration processes of the independent states of Central Asia	213

**ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

<i>Дойков Й.С.</i> Размышления о знаниях	219
<i>Mazeikiene N., Starovik P.</i> Socio-philosophical foundations of the mythology of transhumanism	225
<i>Уксукбаева М.Т.</i> Антикалық және ортағасырлық философия тарихындағы кеңістік пен уақыт категориялары	233
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	239

К.К. Абдрахманова*

*Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)*

История повседневной жизни крестьянства Казахстана в послевоенное десятилетие: историографический аспект

В статье проанализирована степень изученности проблемы «История повседневной жизни крестьянства Казахстана в послевоенное десятилетие» в советской, в том числе казахстанской, исторической науке. Представленный широкий пласт историографического материала был разделен на три хронологических среза: середина 1940-х — середина 1950-х гг.; середина 1950-х — середина 1960-х гг.; середина 1960-х — 1980-е гг. Автор, сравнивая отмеченные историографические этапы, выделяет, что в трудах советских ученых основной акцент сделан на вопросы преодоления в сельском хозяйстве последствий войны, усиление мер по выполнению пятилетних народнохозяйственных планов, героизм и самоотверженность в крестьянском труде. Всё это позволяет прийти к выводу, что работы исследователей находились в полной зависимости от существующей идеологии, а история повседневной жизни крестьянства Казахстана в послевоенное время, в силу существовавших норм, не являлась отдельным объектом исследования в советской историографии.

Ключевые слова: Казахстан, сельское хозяйство, советская историография, история повседневности, крестьянство.

Введение

В последние годы отчетливо обозначился повышенный интерес исследователей советского прошлого к проблемам социальной истории, истории повседневности, социальной памяти и т.д. Одна из наименее изученных проблем — история крестьянства Казахстана в послевоенный период. Имеющуюся историографию мы подразделили на три крупные группы: зарубежную, советскую и современную. В данной статье мы рассмотрим исключительно советскую историографию по проблемам истории аграрного населения, которое прошло немало испытаний и сложностей (раскулачивание, коллективизация, голод, война, лишения и трудности послевоенного времени и т.д.). Следует отметить, что советская историография об этих негативных тенденциях умалчивала в силу существующих идеологических парадигм. Метафорой послевоенного периода в истории крестьянства стал трудовой подвиг сельских жителей (деревни и аула). До сих пор крайне мало известно о жизни простого сельского жителя и труженика, об изменениях, происходивших в системе его социальных связей, ценностей, мировоззрения под влиянием социально-экономических, политических и культурных преобразований в советском обществе.

В советские годы обозначенная проблема была одной из наиболее идеологизированных тем. Этим и объяснялась полная зависимость взглядов и позиции советских исследователей от изменений политического курса и пропаганды существующей власти. Характеризуя советскую историографию

---

* *Корреспондент автор. E-mail: kimbat_abd@mail.ru (К.К. Абдрахманова)*

по данному направлению, следует отметить, что она добилась немалых успехов в освещении истории развития сельского хозяйства в целом. Однако изучение таких аспектов, как настроение, переживание и ожидания, повседневные заботы и трудности крестьян не являлись предметом отдельного исследования.

В настоящей работе мы попытались отследить основные тенденции и этапы в освещении обозначенной проблемы в советской историографии.

Методология и методы исследования

Методологической базой послужили труды зарубежных исследователей. Определенные теоретические вопросы по проблеме «истории повседневности» были разработаны основателями историко-антропологического подхода в изучении прошлого французскими историками М. Блоком и Л. Февром: предметом их исследования стал человек во времени. Авторы модернистской социологической концепции 1960-х гг. «теории социального конструирования» П. Бергер и Т. Лукман призвали изучать «встречи людей лицом к лицу», полагая, что такие «встречи» (социальные взаимодействия) есть основное содержание обыденной жизни. Большой научный вклад в изучении повседневности был сделан ярким представителем французской историографической школы «Анналов» Ф. Броделем, для которого повседневность являлась одним из штрихов в картине истории, состоящей из экономических, производственно-технических, демографических и прочих процессов. Он предложил переориентировать исторические исследования и перейти от чисто событийной политической истории, поисков всеобщих закономерностей развития экономики и этнографического «бытописательства» к комплексному аналитическому изучению историко-психологических, историко-демографических, историко-культурных сюжетов.

Методологическая концепция А. Людке была взята за основу данной статьи. Согласно его концепции особое внимание направлено на изучение микроистории отдельных рядовых людей или их групп; желание понять историю как многослойный процесс, который воспроизводится и трансформируется теми, кто является одновременно и объектами истории, и ее субъектами.

Следует отметить, что зарубежными учеными были заложены основные концепции, направления и методологические критерии в изучении данной проблемы. К сожалению, советская историография в силу своих идеологических принципов не признавала труды зарубежных ученых, считала их полной фальсификацией советской действительности.

Кроме того, при написании статьи были использованы как общенаучные (анализ; синтез; математико-статистический метод (сбор, обработка, анализ количественных данных, вычисление средних показателей, процентов, группировка статистических сведений по определенному признаку, составление таблиц)), так и специально-исторические методы (историко-реконструктивный, историко-типологический, проблемно-хронологический, историко-систематический и др.).

Обсуждение

Увеличение интереса к истории повседневности в современной исторической науке было связано с «антропологическим поворотом» 1960–1970-х гг. в мировой историографии. Как считают историки данного направления, «если ранее в традиционной истории простой человек лишался исторической инициативы и присутствовал лишь в качестве пассивного объекта целенаправленной познавательной деятельности общества, то теперь представление обычного человека о жизни, как и поступки, в значительно большей степени, чем это было принято полагать, зависят от повседневного личного опыта индивида. Такие общественные категории, как экономика, политика, идеология, законодательство существовали и действовали лишь опосредованно, «просеиваясь» сквозь призму жизненного опыта людей, вызывая определенные ответные реакции и действия» [1; 35].

Изучение исторического прошлого непосредственно через его субъект, т.е. человека, положило начало становлению и развитию нового научного направления в исторической науке — истории повседневности. В историографии по данной проблеме можно выделить 3 группы исследований: работы, посвященные методологическим проблемам истории повседневности; труды по истории советской повседневности и истории крестьянской (сельской) повседневности, а также исследования по истории крестьянства Казахстана в рассматриваемый период.

В статье мы попытаемся рассмотреть советскую историографию по истории советского крестьянства (сельского населения), которую условно можно подразделить по хронологическому принципу

на три блока: середина 1940-х — середина 1950-х гг.; середина 1950-х — середина 1960-х гг.; середина 1960-х — 1980-е гг.

В советские годы история послевоенного крестьянства была одной из наиболее идеологизированных тем. О негативных сторонах советской политики в сельскохозяйственной отрасли СССР (о голоде крестьянства, последствиях коллективизации и целины и т.д.) не приходилось даже думать. Основная линия — успешная индустриализация и коллективизация стали залогом победы в Великой Отечественной войне. В партийных выступлениях подчеркивалось, что без колхозного строя и патриотизма колхозного крестьянства снабжение армии, населения и промышленности продовольствием и сырьем было бы невозможно [2, 3].

Большую роль на ракурсе в освещении проблем крестьянства СССР оказали нормативные документы: Постановления Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) от 19.09.1946 г. «О мерах по ликвидации нарушений устава сельскохозяйственной артели в колхозах», Постановления СМ СССР и ЦК ВКП(б) от 19.04.1948 г. «О мерах по улучшению организации, повышению производительности и упорядочиванию оплаты труда в колхозах», Постановление ЦК ВКП(б) от 30 мая 1950 г. «Об укрупнении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом деле» и т.д. Содержавшиеся в них оценки и характеристики стали отправной точкой для всех работ советских авторов по истории послевоенного крестьянства.

В трудах советских историков-аграрников послевоенного десятилетия история крестьянства практически не выделялась как самостоятельная проблема. История деревни изучалась в контексте восстановления народного хозяйства, пострадавшего в годы Великой Отечественной войны [4–6].

Кроме того, необходимо учитывать, что архивы были недоступны, следовательно, анализ осуществлялся на основе решений партий и правительства, а также газетных публикаций. Работы носили пропагандистский, идеологический и популярный характер, где подчеркивалась роль партийно-государственных деятелей в «успешном» развитии сельского хозяйства СССР. Основная цель этих изданий — разъяснение широкой массе значения правительственных постановлений и задач по их осуществлению. По содержанию эти труды представляли собой пересказ государственных постановлений, снабженный цитатами из работ вождей и фактологическим материалом. К этому периоду относятся труды экономистов Н.И. Анисимова, И.А. Бенедиктова, М.А. Краев, И.Д. Лаптевой, В.П. Дьяченко, С.С. Сергеев и других [7–11]. В этих работах были подняты такие аспекты, как выполнение планов, успехи и достижения в сельском хозяйстве, организационно-хозяйственное укрепление колхозов, вопросы организации и оплаты труда колхозников, социалистические соревнования в деревне и т.д.

В этом же хронологическом срезе мы находим работы, которые были написаны в ракурсе «социалистического перевоспитания» крестьянства, «стирания классовых различий между рабочим классом, крестьянством и интеллигенцией», «преодоления противоположности» между городом и деревней [12, 13].

В целом, следует отметить, что работы середины 1940–1950-х гг. послужили началом в развитии проблем советского крестьянства. Нельзя отрицать тот факт, что эти работы находились под полным идеологическим контролем, а, следовательно, они не могли отражать действительную картину того периода. Отставание темпов развития сельского хозяйства от промышленности объяснялось необходимостью приоритетного подъема тяжелой индустрии. По мнению авторов, процесс «быстрого» возрождения деревни, преодоление послевоенной разрухи, трудовой героизм сельского населения объяснялись исключительно благодаря «морально-политическому единству крестьянства вокруг партии и вождя». Несмотря на перечисленные выше нюансы, бесспорно, этот историографический пласт бесценен, так как является своеобразным источником для изучения идеологии и пропаганды тех лет.

Середина 1950-х — середина 1960-х гг. — новый этап в изучении проблемы советского крестьянства. Во-первых, он был связан со сменой власти, осуждением культа личности Сталина, относительной «демократизацией» общества. Во-вторых, с выступлением Н.С. Хрущева на сентябрьском пленуме ЦК КПСС в 1953 г. на тему «О мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР». Впервые Н.С. Хрущев подверг резкой критике аграрную политику И.В. Сталина и внес свои предположения по ее реформированию. В его выступлении была дана критическая оценка о плачевном состоянии сельского хозяйства и о неспособности этой отрасли удовлетворить население продуктами питания. Основные причины просчетов в сельском хозяйстве Н.С. Хрущев видел в нарушении принципа материальной заинтересованности крестьянства в развитии производства, в неудовлетворительном использовании новой техники и руководстве деревней со стороны партийных, совет-

ских и сельскохозяйственных органов в части кадровой политики и партийно-политической работы, в неправильном сочетании «общественного» и «личного» в колхозах и т.д. [3; 305–308].

Характеризуя историографию проблемы данного периода, следует отметить, что продолжалось накопление и осмысление конкретно-исторических данных, публиковались официальные статистические сборники, и, наконец, появились первые фундаментальные историко-партийные и экономические работы.

Проблемы возникновения и развития колхозной собственности в СССР, развития сельского хозяйства в 1940–1950-е гг. были исследованы в трудах Н.В. Васильева, П. Александрова, А.И. Викентьева, С.И. Сдобнова [14–17]. В этот период были опубликованы работы, которые подчеркивали роль Коммунистической партии в подъеме и развитии сельского хозяйства (М.И. Костецкий, Н. Федосеева, Огороков В.Н.) и т.д. [18, 19]. Авторы подчеркивали факты усиления партийного влияния на население и укрупнения состава сельских первичных парторганизаций, в том числе и колхозных. Несмотря на насыщенную идеологизированность историко-партийной литературы, их преимущество, в отличие от публикаций предшествующих лет, заключалось в наличии документов из центральных и местных партийных архивов.

Среди вышедших тогда работ ведущее место занимали исследования советского историка, этнографа Ю.В. Арутюняна. В своих трудах, опубликованных в конце 1950-х — начале 1960-х гг., он попытался дать объективную картину колхозной действительности, показал огромные трудности в сельском хозяйстве, порожденные войной. Подробно рассмотрев состав механизаторских кадров, автор приходит к выводу, что именно этот слой деревни был основным двигателем прогресса, от которого зависел результат сельскохозяйственного производства [20–22].

Таким образом, несмотря на определенные недостатки (субъективизм, идеологизированность и т.д.), которые были характерны для историографии этого периода, она содержит целый пласт богатого материала о производственной деятельности крестьянства, о послевоенных трудностях, о нелегком крестьянском труде, социалистическом соревновании и т.д. Кроме того, это десятилетие характеризуется повышением методологического и научного уровня исследований истории сельского хозяйства и крестьянства. Открытие центральных и местных партийных архивов оказали существенное влияние на расширение источниковой базы исследований и круга исследовательских проблем по истории советского крестьянства. Тем не менее дух эпохи накладывал свои отпечатки на мировоззрение исследователей того периода. Некоторые работы продолжали носить исключительно пропагандистский характер, сводились к комментированию партийно-государственных документов, иллюстрированных статистическими данными без указания источника и всякого критического анализа.

С середины 1960-х — 1980-е гг. в советской историографии по проблемам крестьянства наступил новый этап. Он был связан с появлением работ, где впервые началось изучение социальных изменений в составе и структуре колхозного крестьянства, а также анализ социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни крестьянства. В этот период в свет вышли официальные сборники документов, которые легли в основу при написании фундаментальных обобщающих трудов историков, этнографов, экономистов и т.д.

Происходящие в стране преобразования — экономическая реформа А.Н. Косыгина (1965–1970) в СССР, мартовский пленум ЦК КПСС (1965) — оказали влияние на дальнейшее развитие аграрного сектора страны. Началось активное изучение темы в связи с изменениями в сельском хозяйстве страны, жизни крестьянства.

Однако идеологические постулаты все еще оказывали заметную роль на научное мировоззрение. Доказательством служат факты, которые демонстрируют нам эту зависимость. В частности, Постановление ЦК КПСС от 14 августа 1967 г. «О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве» являлась ориентиром для исследователей при изучении таких тем, как «Исследование путей и форм сближения условий труда, быта и культурного развития города и деревни», «Обобщение опыта укрепления союза рабочего класса и крестьянства», «Комплексное изучение социально-политических проблем развития социализма и перерастания его в коммунизм» и т.д. [3; 244, 245]. Кроме того, на исследования оказывали влияние решения пленумов, тезисы ЦК КПСС, выступления и работы Л.И. Брежнева.

Если во второй половине 1950-х гг. предпочтение отдавалось темам, где с оправданием описывались «теневые» стороны состояния сельского хозяйства в годы сталинского правления, то в 1960-е гг. работы повествовали о созидательной роли партии, массовом трудовом героизме и политическом подъеме трудящихся деревни как следствии «социально-политического единства».

Монография В.Б. Островского впервые осветила проблемы, касающиеся социально-экономических отношений и изменений в классовой структуре крестьянства в период упрочения социализма (1932–1964) [23]. Автор изучил сущность общественной и личной собственности, особенности технического оснащения села, бытовые и духовные изменения в жизни колхозного крестьянства. Интересным было то, что впервые В.Б. Островским было введено понятие «духовный облик» колхозного крестьянства. Им были разработаны критерии этого понятия: 1) изменение общеобразовательного уровня крестьянства; 2) расширение его умственного кругозора и познавательных интересов; 3) участие в клубных формах работы и рост духовных запросов; 4) вытеснение религиозного мировоззрения материалистическим; 5) развитие социалистического сознания и коллективистской психологии (в труде, сфере политической активности и т.д.). По мнению автора, эти изменения должны были сформировать у крестьян основы материалистического мировоззрения, сознательной общественной и политической позиции и стирания существенных классовых отличий между ними и рабочим классом. [23; 324, 325].

Немало работ в этом направлении было опубликовано доктором исторических наук И.М. Волковым [24, 25]. Своими научными изысканиями он восполнил пробел в советской историографии по изучению истории восстановления сельского хозяйства в послевоенный период [26]. Применяя различные методы исследования, он сделал всесторонний анализ положения колхозной деревни в период первой послевоенной пятилетки. Его выводы были основаны на солидном фактическом материале и документальных источниках.

В 1971 г. профессор Ю.В. Арутюнян опубликовал свою монографию, которая была посвящена социальной структуре сельского населения СССР [27]. В работе автор уделяет внимание основным этапам и тенденциям развития структуры сельского населения, обрисовывает воздействие социальной среды (экономической, трудовой, культурной) на структуру населения. Особое место занимает исследование процессов социальной мобильности, социального роста сельского населения, регулирования его состава, управления общественными процессами в деревне. Подробно анализируются экономическое и бытовое положение жителей села, их культура, особенности социально-психологического облика крестьянства.

На протяжении этого хронологического периода историки-аграрники опубликовали ряд обобщающих работ по истории сельского хозяйства и крестьянства [28]. В 1970 г. вышел коллективный труд «Советское крестьянство. Краткий очерк истории», где ученые И.М. Волков и Ю.В. Арутюнян написали главу о восстановлении деревни в послевоенном периоде [29]. В 1980-х гг. под редакцией В.П. Шерстобитова было опубликовано 5-томное издание по истории советского крестьянства [30]. Итоги исследования послевоенной деревни были подведены в четвертом томе «Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества, 1945 – конец 1950-х годов», который содержал материалы и документы по истории послевоенной деревни. Фактический материал был представлен статистическими материалами, годовыми отчетами колхозов, совхозов, МТС страны [31].

Со второй половины 1960-х гг. в советской историографии появляются работы, где главным предметом исследования стала социальная психология колхозного крестьянства. Исследователи изучали социально-психологический феномен общественного сознания, в том числе его важные элементы: «общественное мнение» «общественные настроения», «общественно-психологическая атмосфера», «традиции», «обычаи», «социальные нормы» и т.д. (И.Т. Левыкин, А.К. Уледов, А.И. Вдовин, В.З. Дробижев и др.) [32–34].

Общественно-политическая сфера советского крестьянства стала объектом внимания у исследователя И.Е. Зеленина [35, 36]. Им были изучены первичные парторганизации села (советы, профсоюзы, комсомол), различные проявления социалистической демократии, а также политическая активность сельчан на выборах в Советы, их политические настроения и общественное мнение.

В 1980-е гг. были опубликованы монографические издания, посвященные демографическим аспектам сельского населения СССР [37], развитию социальной структуры сельского и колхозного крестьянства [38–40]. Работы были написаны на основе материалов переписи населения СССР, а также социологических исследований.

В конце 1970-х – начале 1980-х гг. среди обществоведов в рамках общей концепции «социалистического образа жизни» активно разрабатывалась категория «сельский образ жизни» [41–44]. Ученые-историки в своих статьях отмечали о необходимости научно-исторического исследования образа жизни как цельной системы, в том числе социального образа жизни сельского населения.

Таким образом, все работы советской эпохи объединены общей теоретико-методологической основой. Исторические труды были написаны в духе советской пропаганды, где большая роль и заслуга во всех достижениях сельского хозяйства причислялась исключительно коммунистической партии. При анализе перечисленных выше работ ни в коем случае нельзя их осуждать, так как они являлись продуктом своего времени. Для данных работ были свойственны свои установки и парадигмы, продиктованные временем и идеологией.

Казахстанская советская историография развивалась в русле общесоюзной историографии. В целом, научных работ по проблеме крестьянства Казахстана в отечественной советской историографии относительно немного. Этот комплекс работ обладал следующими особенностями: пронизан марксистско-ленинской идеологией, насыщен пропагандой коммунистического режима и идеями советского строя, субъективен и скуден в освещении действительности из-за существующих идеологических стандартов и отсутствия полноценного доступа исследователей к архивным документам. Но, несмотря на все эти нюансы, этот пласт бесценен, так как, с одной стороны, представляет собой труды целой эпохи, с другой — лег в основу последующих трудов.

Проблемы развития совхозов и совхозного строительства Казахстана довоенного периода были рассмотрены в научных трудах В.С. Наумеца, С. Турганбаева [45, 46], вопросы социально-экономических преобразований в ауле и деревне Казахстана были изложены в трудах Г.Ф. Дахшлейгера [47], налоговая политика Советского государства в ауле и деревне Казахстана в довоенный период была отражена в исследованиях Ж.Б. Абылхожина [48].

Незначительный пласт работ был посвящен колхозному крестьянству Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Нельзя не отметить одно из фундаментальных исследований отечественного историка Т.Б. Балакаева, который изучил роль и вклад колхозного крестьянства Казахстана в годы Великой Отечественной войны [49]. Исследователи М.А. Акинжанов [50], К.С. Алдажуманов [51], Л.Т. Балакаева [52] занимались разработкой вопросов по трудовому подвигу крестьянства Казахстана в годы войны, роли МТС, укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства Казахстана.

Наибольший интерес для нас представляет история развития советского крестьянства Казахстана в послевоенный (восстановительный) период. К сожалению, в исторической литературе 1940–1950-х гг. эта проблема была представлена весьма скудно и однобоко. Публикации носили агитационно-пропагандистский характер, не содержали глубоких выводов и обобщений, но в них был собран значительный объем фактического материала, который отражал дух той эпохи.

В рамках коммунистической идеологии своеобразные итоги развития сельского хозяйства за 30 лет были подведены в работе А.Д. Даулбаева, где автор дал общие экономические показатели в развитии животноводства и земледелия, охарактеризовал успехи и достижения колхозного крестьянства в послевоенном восстановлении [53]. Основные итоги развития стахановского движения в колхозах Казахстана в годы Великой Отечественной войны и послевоенном периоде были изложены в диссертации М.Р. Куленова [54]. В исследованиях Р.К. Акбердина были приведены факты о роли коммунистической партии в развитии колхозов Казахстана в послевоенном периоде на примере Северо-Казахстанской области. Автор, используя архивные материалы местной партийной организации, указал на максимальную мобилизацию колхозного крестьянства в восстановительном периоде, а также проанализировал основные тенденции по организационно-хозяйственному укреплению колхозов [55].

В этот период были опубликованы весьма интересные этнографические исследования об истории крестьянства Казахстана. В частности, в 1952 г. исследователь Г.Н. Валиханова, используя материалы Енбекшильдерского района Кокчетавской области, в своей кандидатской диссертации описала современный быт казахского колхозного аула [56]. Практически аналогичная работа была защищена в 1953 г. в Ленинграде исследователем В.В. Востровым. Объектом его исследования стал быт казахского колхозного аула Джаныбекского района Западно-Казахстанской области [57].

Характеризуя казахстанскую историографию по данному направлению в 1960–1980-х гг., следует выделить три среза работ: 1) труды о роли КПСС по проблемам развития сельского хозяйства Казахстана; 2) работы об истории развития сельского хозяйства Казахстана; 3) исследования о колхозах и совхозах Казахстана.

Особенностью данного этапа историографии было введение в научный оборот новых материалов из центральных и местных архивов, которое стало возможным благодаря частичному рассекречиванию документов. Это дало толчок к появлению фундаментальных и серьезных публикаций.

Роль и деятельность КПСС в развитии сельского хозяйства Казахстана являлась одной из востребованных и актуальных тем в указанные хронологические рамки. Подтверждением является представленный историографический материал. В частности, в 1970 г. в Алма-Ате была защищена кандидатская диссертация М.Г. Сейткадиевым на тему «Деятельность партийной организации Казахстана по дальнейшему укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства в послевоенный период (1946–1955 гг.)» [58].

Деятельности коммунистической партии и ее местных ячеек в развитии сельского хозяйства посвящены труды Ф.И. Колодина [59], Ж. Жумабекова, К.Н. Нурпеисова [60], С.И. Абдулпаттаева [61], Х.М. Маданова [62], У.А. Алдабергенова [63] и других. В данных работах повествуется о вкладе Коммунистической партии в развитие сельского хозяйства Казахстана, о помощи КПСС крестьянству, колхозам и совхозам в подготовке профессиональных кадров для сельского хозяйства, о роли рабочего класса в совершенствовании партийно-организационной работы на селе, шефской помощи рабочего класса колхозному крестьянству и т.д. Необходимо отметить, что работы данного срез четко демонстрируют нам абсолютизацию роли коммунистической партии в успехах и достижениях советского общества.

В научных кругах активно велась разработка вопроса об истории развития сельского хозяйства республики. Проблемы развития аграрного сектора республики были отслежены в трудах С.А. Нейштадта, Б.А. Тулепбаева, К.С. Каражанова, Б. Ташенова [64–67]. Основное содержание данных работ сводилось к трактовке основных статистических показателей исключительно с положительной стороны в рамках существующей идеологии. В частности, в исследовании Б.А. Тулепбаева были рассмотрены такие проблемы, как снабжение колхозов и совхозов техникой, электрификация села, трудовая деятельность тружеников в колхозах, совхозах и МТС. Положительные и отрицательные итоги в деятельности партийного руководства в ходе реализации целинной компании были подведены в монографии С.А. Нейштадта.

В 1991 г. была защищена докторская диссертация К.С. Каражанова «Сотрудничество союзных республик в развитии сельского хозяйства Казахстана в 1946–1980 гг. (историко-партийный аспект)», где автор впервые критически проанализировал распределение материальных благ среди сельского населения на протяжении указанных хронологических рамок. Исследователь пришел к выводу, что создание гигантских совхозов привело к крушению деревенского уклада жизни и упразднению «бесперспективных» сел и деревень [66; 25].

История колхозного крестьянства Казахстана послевоенного периода стала объектом внимания в трудах ученых В.К. Савосько, Х.Ш. Мусабекова, Ф.К. Михайлова, Н.К. Нурпеисова, И.Ш. Шамшатов.

Проблемы преобразования колхозов в совхозы в Казахстане были подняты в книге В.К. Савосько [68], аспекты государственного регулирования колхозами были освещены в кандидатской диссертации Н.К. Нурпеисова [69]. В диссертации Х.Ш. Мусабекова были изучены социальные аспекты колхозного крестьянства (условия труда, заработная плата колхозников), феномен социального соревнования среди крестьянства, подготовка кадров, проблемы укрупнения колхозов, улучшение материального положения, изменение быта колхозников, повышение политического и культурного уровня колхозного крестьянства [70].

В 1977 г. была защищена докторская диссертация Ф.К. Михайлова на тему «Совхозы Казахстана (1946–1970 гг.)» [71]. Автор выделяет основные этапы в совхозном строительстве, приводит статистические материалы о количествах совхозов в Казахстане, характеризует материально-техническую базу совхозов, анализирует процесс формирования совхозных кадров, описывает материальное благосостояние, трудовую активность работников совхозов, рассматривает общественно-политическую и культурную жизнь в совхозах.

Ученый И.Ш. Шамшатов в своей монографии «Колхозы Казахстана: развитие общественного хозяйства и его социально-экономические результаты (1946–1980 гг.)» [72] отследил этапы реализации программы послевоенного развития, отметил усиление партийно-политической работы на селе, охарактеризовал процесс организационно-хозяйственного укрепления колхозов и механизации колхозного производства.

В 1960-е – начале 1970-х гг. в советской исторической науке Казахстана активно изучались проблемы роста материального благосостояния и культурного уровня сельских тружеников (Т.В. Чечелова, Н. Кузембаев, М.Д. Искалиев, У.К. Шеденов) [73–75]. В данных работах авторы от-

слеживают изменения, произошедшие в области материального благосостояния и культурного уровня жителей села и аула в результате общественного производства в совхозах и колхозах.

Проблемы трудовых ресурсов получили свое отражение в монографических работах В.И. Зорина, А.А. Рогачева и других исследователей [76, 77].

М.А. Кадыртаева в своей статье «Некоторые вопросы помощи рабочего класса сельскому хозяйству Казахстана (1946–1950 гг.)» описывает процесс взаимодействия рабочего класса и крестьянства [78]. Отдельно уделено внимание таким аспектам, как рост материально-технической базы сельского хозяйства; производство машин и комплектующих для села; развитие сельской инфраструктуры; строительство электростанций, культурных и социально-бытовых учреждений, жилищное строительство и т.д.

Появились интересные публикации о сельской интеллигенции (Х.М. Абжанов) [79], о тенденциях и проблемах культурного развития села и аула в 1946–1960 гг. (А.Б. Муритова) [80] и т.д.

В целом, следует отметить, что в работах казахстанских исследователей советского периода труды по повседневной жизни крестьянства Казахстана в послевоенное десятилетие отсутствуют. Авторы анализировали лишь отдельные фрагменты повседневной жизни крестьянства послевоенного периода. Как отмечает российский ученый А.К. Соколов, бытовая сторона жизни общества находила отражение лишь в качестве дополнения, украшения к «большой истории» [81; 60]. Кроме того, данные исследователи находились под идеологическим прессингом, выводы и результаты публикаций сводились к констатации «непрерывного роста общественного благосостояния и улучшения условий жизни людей в период развитого социализма». Существовавший комплекс бытовых проблем считался временным, а истоки их происхождения были связаны с «нарушением принципов социализма», «временными трудностями» и т.д. Несмотря на то, что в 1970–1980-е гг. происходили количественные и качественные изменения в изучении проблемы крестьянства Казахстана, вне поля исследования по-прежнему оставались аспекты социального положения колхозного крестьянства, уровня жизни, проблемы доходов и расходов, потребительской корзины, питания, одежды, быта, досуга сельских жителей и т.д. В исследованиях историков справедливо отмечается героизм колхозного крестьянства в послевоенном восстановлении аграрного сектора под руководством партии, но, к большому сожалению и по понятным причинам, не рассматривается ценой каких потерь и утрат сельские жители восстанавливали сельское хозяйство страны.

Выводы

Подводя итоги развития советской историографии по проблеме истории повседневной жизни крестьянства в этом хронологическом срезе, следует отметить, что работы исследователей по-прежнему находились в полной зависимости от существующей идеологии. В трудах советских историков сельское население поддерживало мероприятия партийных и государственных органов, отвечало на них трудовым и политическим подъемом. Центральным вопросом было преодоление в сельском хозяйстве последствий войны, усилия по выполнению пятилетних народнохозяйственных планов. В силу этого вопросы, касающиеся повседневной жизни советского крестьянства, не являлись главным объектом научного исследования, но работы, изучавшие различные аспекты повседневной жизни советского человека изучались достаточно активно. Именно в этом периоде мы встречаем научные издания, где исследовались проблемы материального благосостояния и уровня жизни советского народа, образ жизни, формирование новых видов досуга и быта советских людей. Несмотря на идеологизированность, в этом периоде было положено начало фундаментального осмысления этой проблематики, введен в научный оборот значительный по объему фактический материал, определены первые подходы к разметке проблемного поля. Повышенный интерес к проблеме развития сельского хозяйства, крестьянства способствовал активизации исследований в союзных республиках. В частности, это дало толчок к появлению аналогичных трудов и расширению исследовательского поля в советской казахстанской исторической науке.

Рекомендации

Изучение истории повседневной жизни крестьянства Казахстана в послевоенное десятилетие должно иметь место в современной казахстанской историографии. Данные материалы могут стать основой для образовательных курсов по истории Казахстана, историографии, исторической антропологии и микроистории.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР08052897 – «Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Курьянович А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / А.В. Курьянович; под общ. ред. В.В. Керова. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2001. — 416 с.
- 2 Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. Сталин. — 5-е изд. — М., 1950. — 478 с.
- 3 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. — 9-е изд. — М., 1985. — Т. 8. — 540 с.
- 4 Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. — М., 1948. — 250 с.
- 5 Кантышев И.Г. Совхозы в условиях Великой Отечественной войны / И.Г. Кантышев. — М., 1946. — 179 с.
- 6 Карнаухова Е.С. Колхозное производство в годы Великой Отечественной войны / Е.С. Карнаухова. — М., 1947. — 247 с.
- 7 Анисимов Н.И. Советское крестьянство / Н.И. Анисимов. — М., 1947. — 250 с.
- 8 Бенедиктов И.А. Развитие сельского хозяйства в послевоенный период / И.А. Бенедиктов. — М., 1953. — 148 с.
- 9 Краев М.А. Победа колхозного строя в СССР / М.А. Краев. — М., 1952. — 248 с.
- 10 Вопросы колхозного строительства в СССР: сб. ст. / под ред. И.Д. Лаптева, В.П. Дьяченко. — М., 1951. — 168 с.
- 11 Сергеев С.С. Организационно-хозяйственное укрепление колхозов и укрепление системы мелких сельскохозяйственных факторов артелей / С.С. Сергеев. — М., 1951. — 170 с.
- 12 Абросенко К. О социалистическом перевоспитании крестьянства / К. Абросенко. — М., 1949. — 179 с.
- 13 Глезерман Г.Е. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР / К. Глезерман. — М., 1949. — 155 с.
- 14 За крутой подъем социалистического сельского хозяйства / под ред. Н.В. Васильева. — М., 1954. — 320 с.
- 15 Александров П. О путях постепенного перехода от социализма к коммунизму / П. Александров. — М., 1954. — 180 с.
- 16 Сдобнов С.И. Возникновение и развитие колхозной собственности в СССР / С.И. Сдобнов. — М., 1956. — 228 с.
- 17 Викентьев А.И. Очерк развития народного хозяйства СССР (1951–1958 гг.) / А.И. Викентьев. — М., 1959. — 240 с.
- 18 Костецкий М.И. Борьба Коммунистической партии за восстановление и развитие социалистического народного хозяйства в послевоенный период. 1945–1953 гг. / М.И. Костецкий, Н. Федосеева. — М., 1961. — 205 с.
- 19 Огороков В.Н. Деятельность КПСС по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства / В.Н. Огороков. — Горький, 1963. — 250 с.
- 20 Арутюнян Ю.В. Историческая роль МТС и их реорганизация / Ю.В. Арутюнян. — М.: Соцэкгиз, 1958. — 159 с.
- 21 Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929–1957 гг. / Ю.В. Арутюнян — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 341 с.
- 22 Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю.В. Арутюнян. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 459 с.
- 23 Островский В.Б. Колхозное крестьянство СССР. Политика партии в деревне и ее результаты / В.Б. Островский. — Саратов, 1967. — 258 с.
- 24 Волков И.М. Колхозная деревня в первый послевоенный год / И.М. Волков // Вопросы истории. — 1966. — № 1. — С. 22–38.
- 25 Волков И.М. Некоторые вопросы истории сельского хозяйства и крестьянства в первые послевоенные годы / И.М. Волков // Вопросы истории. — 1970. — № 6. — С. 3–19.
- 26 Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946–1950 гг. / И.М. Волков. — М.: Мысль, 1972. — 293 с.
- 27 Арутюнян Ю.В. Социальная структура сельского населения СССР / Ю.В. Арутюнян. — М.: Мысль, 1971. — 376 с.
- 28 Шарапов Г.В. Советское крестьянство за 50 лет / Г.В. Шарапов. — М.: Знание, 1968. — 38 с.
- 29 Советское крестьянство: краткий очерк истории, 1917–1969 / ред. В.П. Данилову — М.: Политиздат, 1970. — 510 с.
- 30 История советского крестьянства [в 5 т.] / гл. ред. В.П. Шерстобитов. — М.: Наука, 1986.
- 31 Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества, 1945 – конец 1950-х годов / М.Л. Богденко, О.М. Вербицкая, И.М. Волков и др. — Т. 4. — М.: Наука, 1988. — 395 с.
- 32 Вдовин А.И. Социальная психология и некоторые вопросы истории советского общества / А.И. Вдовин, В.З. Дробижев // История СССР. — 1971. — № 5. — С. 24–41.
- 33 Левыкин И.Т. Теоретические и методологические проблемы психологи колхозного крестьянства / И.Т. Левыкин. — М., 1975. — 186 с.
- 34 Уледов А.К. Актуальные проблемы социальной психологии / А.К. Уледов. — М., 1981. — 350 с.
- 35 Зеленин И.Е. Общественно-политическая жизнь советской деревни 1948–1958 гг. / И.Е. Зеленин. — М.: Наука, 1978. — 246 с.

- 36 Зеленин И.Е. Из истории общественно-политической жизни советской деревни в 1950-е гг. / И.Е. Зеленин // История СССР. — 1976. — № 4. — С. 158–174.
- 37 Федосеев В.И. Сельское население региона: науч. изд. / В.И. Федосеев. — М.: Мысль, 1986. — 144 с.
- 38 Развитие социальной структуры общества в СССР: актуальные проблемы социологического исследования / под ред. В.Н. Иванова. — М.: Наука, 1985. — 189 с.
- 39 Сенявский А.С. Социальная основа СССР: науч. изд. / А.С. Сенявский. — М.: Мысль, 1987. — 271 с.
- 40 Великий Октябрь и социальная структура советского общества: крестьянство / ред. Е.М. Бабосов. — Минск: Наука и техника, 1987. — 239 с.
- 41 Бутенко А.П. Образ жизни: содержание, проблемы и нерешенные вопросы / А.П. Бутенко // Вопросы философии. — 1978. — № 11. — С. 37–50.
- 42 Поляков Ю.А. Исторические аспекты изучения советского образа жизни (к постановке вопроса) / Ю.А. Поляков, Э.И. Писаренко // Вопросы истории. — 1978. — № 6. — С. 3–14.
- 43 Касьяненко В.И. Советский образ жизни: проблемы исследования / В.И. Касьяненко. — М.: Мысль, 1982. — 215 с.
- 44 Симуш П.И. Некоторые проблемы изучения образа жизни советской деревни / П.И. Симуш // История СССР. — 1983. — № 3. — С. 3–19.
- 45 Наумец В.С. Развитие совхозов Казахской ССР (1919–1941 гг.): дис. ... канд. экон. наук / В.С. Наумец. — Алма-Ата, 1960. — 341 с.
- 46 Турганбаев С. Совхозное строительство в Казахстане в 1928–1941 годах: дис. ... канд. ист. наук / С. Турганбаев. — Алма-Ата, 1970. — 260 с.
- 47 Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.): дис. ... д-ра ист. наук / Г.Ф. Дахшлейгер. — Алма-Ата, 1965. — 536 с.
- 48 Абылхожин Ж.Б. Налоговая политика Советского государства в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата, 1983. — 194 с.
- 49 Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Т.Б. Балакаев. — Алма-Ата, 1971. — 350 с.
- 50 Акинжанов М.А. Трудовой подвиг колхозного крестьянства Западного Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дис. ... канд. ист. наук / М.А. Акинжанов. — Алма-Ата, 1972. — 213 с.
- 51 Алдажуманов К.С. Роль МТС и трудовой подвиг сельских механизаторов Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дис. ... канд. ист. наук / К.С. Алдажуманов. — Алма-Ата, 1986. — 168 с.
- 52 Балакаева Л.Т. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Л.Т. Балакаева. — Алма-Ата, 1989. — 217 с.
- 53 Даулбаев А.Д. Сельское хозяйство Казахстана. К 30-летию Республики / А.Д. Даулбаев. — Алма-Ата: Казах. гос. изд-во, 1950. — 32 с.
- 54 Куленев М.Р. Стахановское движение в социалистическом земледелии колхозов Казахстана в годы Великой Отечественной войны и послевоенные годы пятилетки: дис. ... канд. ист. наук / М.Р. Куленев. — Алма-Ата, 1951. — 193 с.
- 55 Акбердин Р.К. Партийная организация Северо-Казахстанской области в борьбе за организационно-хозяйственное укрепление колхозов в послевоенный период (1946–1956 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Р.К. Акбердин. — М., 1958. — 18 с.
- 56 Валиханова Г.Н. Современный быт казахского колхозного аула (по материалам Энбекшильдерского района Кокчетавской области КазССР): дис. ... канд. ист. наук / Г.Н. Валиханова. — М., 1952. — 432 с.
- 57 Востров В.В. Культура и быт казахского колхозного аула (по материалам Джаныбекского района Западно-Казахстанской области КазССР): дис. ... канд. ист. наук / В.В. Востров. — Л., 1953. — 375 с.
- 58 Сейтказиев М.Г. Деятельность партийной организации Казахстана по дальнейшему укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства в послевоенный период (1946–1955 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / М.Г. Сейтказиев. — Алма-Ата, 1970. — 22 с.
- 59 Колодин Ф.И. Торжество ленинского плана социалистического преобразования сельского хозяйства в Казахстане / Ф.И. Колодин. — Алма-Ата, 1971. — 250 с.
- 60 Жумабеков Ж. Аграрная политика — важная составная часть деятельности КПСС / Ж. Жумабеков, К.Н. Нурпеисов. — Алма-Ата, 1975. — 341 с.
- 61 Абдулпаттаев С.И. Коммунистическая партия Казахстана в борьбе за развитие животноводства. 1946–1966 гг. / С.И. Абдулпаттаев. — Алма-Ата, 1976. — 258 с.
- 62 Маданов Х.М. Деятельность КПСС по осуществлению ленинской аграрной политики в Казахстане (1946–1975 гг.) / Х.М. Маданов. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1980. — 296 с.
- 63 Алдабергенов У.А. Деятельность Коммунистической партии Казахстана по преодолению существенных различий между городом и деревней. 1945–1970 гг.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / У.А. Алдабергенов. — Алма-Ата, 1985. — 52 с.
- 64 Нейштадт С.А. Экономическое развитие Казахской ССР (период социализма и развернутого строительства коммунизма) / С.А. Нейштадт. — Алма-Ата: Казах. гос. изд-во, 1960. — 384 с.
- 65 Тулепбаев Б.А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстане / Б.А. Тулепбаев. — М.: Наука, 1971. — 481 с.
- 66 Каражанов К.С. Сотрудничество союзных республик в развитии сельского хозяйства Казахстана в 1946–1980 гг. (историко-партийный аспект): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / К.С. Каражанов. — Алма-Ата, 1991. — 48 с.
- 67 Ташенов Б. Трудящиеся Джамбульской области за дальнейшее развитие народного хозяйства в период завершения строительства социализма (1946–1958 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Б. Ташенов. — Алма-Ата, 1975. — 172 с.

- 68 Савосько В.К. Преобразование колхозов в совхозы в Казахстане // Проблемы истории современной советской деревни (1946–1973 гг.): материалы конференции (19–21 ноября 1973 г.) / В.К. Савосько. — М.: Наука, 1975. — С. 275–282.
- 69 Нурпеисов Н.К. Государственное регулирование колхозами (на материалах Казахской ССР с 1946–1950 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Н.К. Нурпеисов. — Алма-Ата, 1974. — 195 с.
- 70 Мусабеков Х.Ш. Колхозное крестьянство Казахстана в годы четвертой пятилетки (1946–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Х.Ш. Мусабеков. — Алма-Ата, 1977. — 21 с.
- 71 Михайлов Ф.К. Совхозы Казахстана (1946–1970 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Ф.К. Михайлов. — Алма-Ата, 1977. — 47 с.
- 72 Шамшатов И.Ш. Колхозы Казахстана: развитие общественного хозяйства и его социально-экономические результаты (1946–1980 гг.) / И.Ш. Шамшатов. — Алма-Ата: Наука, 1985. — 252 с.
- 73 Чечелова Т.В. Подъем экономики колхозов и жизненного уровня колхозного крестьянства Казахстана. 1953–1956 гг. / Т.В. Чечелова // Тр. Ин-та экономики АН КазССР. — Т. 3. — Алма-Ата, 1960. — С. 116–131.
- 74 Кузембаев Н. Подъем материального благосостояния и культурного уровня сельского населения Казахстана / Н. Кузембаев. — Алма-Ата, 1964. — 180 с.
- 75 Искалиев М.Д. Экономика и культура современного села / М.Д. Искалиев, У.К. Шеденов. — Алма-Ата, 1973. — 250 с.
- 76 Рогачев А.А. Использование трудовых ресурсов села / А.А. Рогачев. — Алма-Ата, 1970. — 246 с.
- 77 Зорин В.И. Сельскохозяйственный рабочий класс Казахстана / В.И. Зорин. — Алма-Ата, 1972. — 166 с.
- 78 Кадыртаева М.А. Некоторые вопросы помощи рабочего класса сельскому хозяйству Казахстана (1946–1950 гг.) / М.А. Кадыртаева // Роль рабочего класса Казахстана в подъеме сельского хозяйства Казахстана (1946–1980 гг.): сб. науч. тр. — Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1989. — С. 31–41.
- 79 Абжанов Х.М. Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма / Х.М. Абжанов. — Алма-Ата: Наука, 1988. — 190 с.
- 80 Муритова А.Б. Культурное строительство в селах и аулах Казахстана (1946–1960 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.Б. Муритова. — Алма-Ата, 1991. — 24 с.
- 81 Соколов А.К. Социальная история России новейшего времени. Проблемы методологии и источниковедения / А.К. Соколов // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 39–76.

Қ.Қ. Абдрахманова

Соғыстан кейінгі он жылдықтағы Қазақстан шаруаларының күнделікті өмірінің тарихы: тарихнамалық аспект

Мақалада кеңестік, оның ішінде қазақстандық тарих ғылымында «соғыстан кейінгі он жылдықтағы Қазақстан шаруаларының күнделікті өмірінің тарихы» проблемасының зерттелу дәрежесі талданған. Ұсынылған тарихнамалық материалдың кең қоры үш хронологиялық кезеңге бөлінген: 1940-шы жылдардың ортасы — 1950-ші жылдардың ортасы; 1950-ші жылдардың ортасы — 1960-шы жылдардың ортасы; 1960-шы жылдардың ортасы — 1980-ші жылдардың ортасы. Автор аталған тарихнамалық кезеңдерді салыстыра отырып, кеңес ғалымдарының еңбектерінде ауыл шаруашылығындағы соғыс салдарын еңсеру, халық шаруашылығының бес жылдық жоспарларын орындау жөніндегі шараларды күшейту, шаруалардың еңбек барысындағы ерлік пен жанқиярлық мәселелерге баса назар аударғанын атап өткен. Автор зерттеушілердің жұмыстары сол уақыттағы идеологияға толық тәуелді болды, ал Қазақстан шаруаларының күнделікті өмірінің тарихы соғыстан кейінгі уақытта қолданыстағы нормаларға байланысты, кеңестік тарихнамада зерттеудің жеке нысаны болған емес деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: Қазақстан, ауыл шаруашылығы, кеңестік тарихнама, күнделікті тарих, шаруалар.

K.K. Abdrakhmanova

The history of everyday life of the peasantry of Kazakhstan in the postwar decade: historiographic aspect

The article analyzes the degree of knowledge of the problem «History of the daily life of the peasantry of Kazakhstan in the post-war decade» in Soviet historical science, including Kazakhstani one. The presented wide layer of historiographic material was divided into three chronological sections: mid-1940s — mid-1950s; mid-1950s — mid-1960s; mid 1960s — 1980s. Comparing the noted historiographic stages, the author emphasizes that the works of Soviet scientists focused on overcoming the consequences of the war in agriculture, strengthening measures to implement five-year economic plans, heroism and selflessness in peasant labor. The author comes to the conclusion that the work of researchers was completely dependent on the exist-

ing ideology, and by virtue of existing norms the history of the daily life of the peasantry of Kazakhstan in the post-war period was not a separate object of research in Soviet historiography.

Keywords: Kazakhstan, agriculture, Soviet historiography, everyday history, peasantry.

References

- 1 Kuryanovich, A.V. (2001). Istoriia povsednevnosti: osobennosti podkhoda, tseli i metody [The History of everyday life: features of approach, goals and methods]. *Istoriia v XXI veke: istoriko-antropologicheskii podkhod v prepodavanii i izuchenii istorii chelovechestva — History in the XXI century: historical and anthropological approach in teaching and studying the history of mankind.* (Ed. V.V. Kerov). Moscow: Moscow public science foundation [in Russian].
- 2 Stalin, I. (1950). *O Velikoi Otechestvennoi voine Sovetskogo Soiuzu [About the great Patriotic war of the Soviet Union]*. (5th ed.). Moscow [in Russian].
- 3 Egorov, A.G., & Bogolyubova, K.M. (Eds.) (1985). *KPSS v rezoliutsiiakh i resheniiakh sezdov, konferentsii i Plenumov TsK (1898–1988) [CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and Plenums of the Central Committee (1898–1988)]*. (9th ed., Vol. 8). Moscow [in Russian].
- 4 Voznesenskii, N. (1948). *Voennaia ekonomika SSSR v period Otechestvennoi voiny [Military economy of the USSR during the Patriotic war]*. Moscow [in Russian].
- 5 Kantyshev, I.G. (1946). *Sovkhozy v usloviakh Velikoi Otechestvennoi voiny [State Farms in the conditions of the great Patriotic war]*. Moscow [in Russian].
- 6 Karnaukhova, E.S. (1947). *Kolkhoznoe proizvodstvo v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Kolkhoz production during the great Patriotic war]*. Moscow [in Russian].
- 7 Anisimov, N.I. (1947). *Sovetskoe krestianstvo [Soviet peasantry]*. Moscow [in Russian].
- 8 Benediktov, I.A. (1953). *Razvitie selskogo khozyaistva v poslevoennyi period [Development of agriculture in the post-war period]*. Moscow [in Russian].
- 9 Kraev, M.A. (1952). *Pobeda kolkhoznoho stroia v SSSR [Victory of the collective farm system in the USSR]*. Moscow [in Russian].
- 10 Lapteva, I.D., & Dyachenko V.P. (Eds.) (1951). *Voprosy kolkhoznoho stroitelstva v SSSR [Questions of collective farm construction in the USSR]*. Moscow [in Russian].
- 11 Sergeev, S.S. (1951). *Orhanizatsionno-khoziaistvennoe ukreplenie kolkhozov i ukreplenie sistemy melkikh selskokhoziaistvennykh faktorov artelei [Organizational and economic strengthening of collective farms and strengthening of the system of small agricultural factors of artels]*. Moscow [in Russian].
- 12 Abrosenko, K. (1949). *O sotsialisticheskom perevospitanii krestianstva [On the socialist re-education of the peasantry]*. Moscow [in Russian].
- 13 Glezerman, G.E. (1949). *Likvidatsiia ekspluatatorskikh klassov i preodolenie klassovykh razlichii v SSSR [Liquidation of exploitative classes and overcoming class differences in the USSR]*. Moscow [in Russian].
- 14 Vasilev, N.V. (Ed.) (1954). *Za krutoi podem sotsialisticheskogo selskogo khoziaistva [For the steep rise of socialist agriculture]*. Moscow [in Russian].
- 15 Aleksandrov, P. (1954). *O putiakh postepennoho perekhoda ot sotsializma k kommunizmu [On the ways of gradual transition from socialism to communism]*. Moscow [in Russian].
- 16 Sdobnov, S.I. (1956). *Vozniknovenie i razvitie kolkhoznoi sobstvennosti v SSSR [The Emergence and development of collective farm property in the USSR]*. Moscow [in Russian].
- 17 Vikentev, A.I. (1959). *Ocherk razvitiia narodnoho khoziaistva SSSR (1951–1958 hh.) [An Essay on the development of the national economy of the USSR (1951–1958)]*. Moscow [in Russian].
- 18 Kostetskii, M.I., & Fedoseeva, N. (1961). *Borba Kommunisticheskoi partii za vosstanovlenie i razvitie sotsialisticheskogo narodnoho khoziaistva v poslevoennyi period. 1945–1953 hh. [The struggle of the Communist Party for the restoration and development of the socialist national economy in the post-war period]*. Moscow [in Russian].
- 19 Okorokov, V.N. (1963). *Deiatel'nost' KPSS po ukrepleniiu soiuzo rabocheho klassa i kolkhoznoho krestianstva [Activity of the CPSU to strengthen the Union of the working class and the collective farm peasantry]*. Gorkii [in Russian].
- 20 Arutyunyan, Yu.V. (1958). *Istoricheskaia rol MTS i ikh reorhanizatsiia [The Historical role of MTS and their reorganization]*. Moscow: Sotsekhiz [in Russian].
- 21 Arutyunyan, Yu.V. (1960). *Mekhanizatory selskogo khoziaistva SSSR v 1929–1957 hh. [Machine Operators of agriculture of the USSR in 1929–1957]*. Moscow: Publ. of AS of the USSR [in Russian].
- 22 Arutyunyan, Yu.V. (1963). *Sovetskoe krestianstvo v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Soviet peasantry during the great Patriotic war]*. Moscow: Publ. of AS of the USSR [in Russian].
- 23 Ostrovskii, V.B. (1967). *Kolkhoznoe krestianstvo SSSR. Politika partii v derevne i ee rezultaty [Kolkhoz peasantry of the USSR. Party policy in the countryside and its results]*. Saratov [in Russian].
- 24 Volkov, I.M. (1966). *Kolkhoznaia derevnia v pervyi poslevoennyi hod [Kolkhoz village in the first postwar year]. Voprosy istorii — Question of history, 1, 22–38 [in Russian]*.
- 25 Volkov, I.M. (1970). *Nekotorye voprosy istorii selskogo khoziaistva i krestianstva v pervye poslevoennye hody [Some questions of the history of agriculture and peasantry in the first postwar years]. Voprosy istorii — Question of history, 6, 3–19 [in Russian]*.
- 26 Volkov, I.M. (1972). *Trudovoi podvih sovetskogo krestianstva v poslevoennye hody: Kolkhozy SSSR v 1946–1950 hh. [Labor feat of the Soviet peasantry in the post-war years: collective Farms of the USSR in 1946–1950]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 27 Arutyunyan, Yu.V. (1971). *Sotsialnaia struktura selskogo naseleniia SSSR [Social structure of the rural population of the USSR]*. Moscow: Mysl [in Russian].

- 28 Sharapov, G.V. (1963). *Sovetskoe krestianstvo za 50 let [Soviet peasantry for 50 years]*. Moscow: Znanie [in Russian].
- 29 Danilov, V.P. (Ed.) (1970). *Sovetskoe krestianstvo: kratkii ocherk istorii, 1917–1969 [Soviet peasantry: a brief history, 1917–1969]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 30 Sherstobitov, V.P. (Ed.) (1970). *Istoriia sovetskogo krestianstva [History of the Soviet peasantry]*. (In 5 vols.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 31 Bogdenko, M.L., Verbitskaia, O.M., & Volkov, I.M. et al. (1988). *Krestianstvo v hody uprocheniia i razvitiia sotsialisticheskogo obshchestva, 1945 — konets 1950-kh hodov [The Peasantry in the years of consolidation and development of the socialist society, 1945–the end of the 1950s]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 32 Vdovin A.I., & Drobizhev, V.Z. (1971). *Sotsialnaia psikhologhiia i nekotorye voprosy istorii sovetskogo obshchestva [Social psychology and some questions of the history of Soviet society]*. *Istoriia SSSR — History of the USSR*, 5, 24–41 [in Russian].
- 33 Levykin, I.T. (1975). *Teoreticheskie i metodologicheskie problemy psikhologii kolkhoznoho krestianstva [Theoretical and methodological problems of collective farm peasantry psychologists]*. Moscow [in Russian].
- 34 Uledov, A.K. (1981). *Aktualnye problemy sotsialnoi psikhologii [Actual problems of social psychology]*. Moscow [in Russian].
- 35 Zelenin, I.E. (1978). *Obshhestvenno-politicheskaia zhizn sovetskoi derevni 1948–1958 hh. [Socio-political life of the Soviet village 1948–1958]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 36 Zelenin, I.E. (1978). *Iz istorii obshchestvenno-politicheskoi zhizni sovetskoi derevni v 1950-e hh. [From the history of socio-political life of the Soviet village in the 1950s.]*. *Istoriia SSSR — History of the USSR*, 4, 158–174 [in Russian].
- 37 Fedoseev, V.I. (1986). *Selskoe naselenie rehiona [Rural population of the region]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 38 Ivanov, V.N. (Ed.) (1985). *Razvitie sotsialnoi struktury obshchestva v SSSR: aktualnye problemy sotsiologicheskogo issledovaniia [Development of the social structure of society in the USSR: topical problems of sociological research]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 39 Seniavskii, A.S. (1987). *Sotsialnaia osnova SSSR [Social basis of the USSR]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 40 Babosov, E.M. (1987). *Velikii Oktiabr i sotsialnaia struktura sovetskogo obshchestva: krestianstvo [Great October and the social structure of Soviet society: peasantry]*. Minsk: Nauka i tekhnika [in Russian].
- 41 Butenko, A.P. (1978). *Obraz zhizni: sodержanie, problemy i nereshennye voprosy [Lifestyle: content, problems and unresolved issues]*. *Voprosy filosofii — Question of philosophy*, 11, 37–50 [in Russian].
- 42 Poliakov, Yu.A., & Pisarenko, E.I. (1972). *Isticheskie aspekty izucheniia sovetskogo obraza zhizni (k postanovke voprosa) [Historical aspects of studying the Soviet way of life (to pose the question)]*. *Voprosy istorii — Questions of history*, 6, 3–14 [in Russian].
- 43 Kasianenko, V.I. (1982). *Sovetskii obraz zhizni: problemy issledovaniia [The Soviet way of life: problems of research]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 44 Simush, P.I. (1983). *Nekotorye problemy izucheniia obraza zhizni sovetskoi derevni [Some problems of studying the Soviet village lifestyle]*. *Istoriia SSSR — History of the USSR*, 3, 3–19 [in Russian].
- 45 Naumets, V.S. (1960). *Razvitie sovkhozov Kazakhskoi SSR (1919–1941 hh.) [Development of state farms of the Kazakh SSR (1919–1941)]*. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 46 Turganbaev, S. (1970). *Sovkhoznoe stroitelstvo v Kazakhstane v 1928–1941 hodakh [State farm construction in Kazakhstan in the years 1928–1941]*. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 47 Dakhshleiger, G.F. (1965). *Sotsialno-ekonomicheskie preobrazovaniia v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929 hh.) [Socio-economic transformation in the village and the village of Kazakhstan (1921–1929 hh.)]*. *Doctor's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 48 Abylkhozhin, Zh.B. (1983). *Nalohovaia politika Sovetskogo hosudarstva v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929 hh.) [Tax policy of the Soviet state in the village and village of Kazakhstan (1921–1929)]*. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 49 Balakaev, T.B. (1971). *Kolkhoznoe krestianstvo Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 hh. [Kolkhoz peasantry of Kazakhstan during the great Patriotic war of 1941–1945]*. Alma-Ata: Mysl [in Russian].
- 50 Akinzhanov, M.A. (1972). *Trudovoi podvih kolkhoznoho krestianstva Zapadnoho Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945 hh.) [Labor feat of the collective farm peasantry of Western Kazakhstan during the great Patriotic war (1941–1945)]*. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 51 Aldazhumanov, K.S. (1986). *Rol MTS i trudovoi podvih selskikh mekhanizatorov Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945 hh.) [The Role of MTS and the labor feat of rural machine operators in Kazakhstan during the great Patriotic war (1941–1945)]*. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 52 Balakaeva, L.T. (1989). *Ukreplenie soiuzo rabocheho klassa i kolkhoznoho krestianstva Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945 hh.) [Strengthening of the Union of the working class and the collective farm peasantry of Kazakhstan during the great Patriotic war (1941–1945)]*. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 53 Daulbaev, A.D. (1950). *Selskoe khoziaistvo Kazakhstana. K 30-letiiu Respubliki [Agriculture of Kazakhstan. To the 30th anniversary of the Republic]*. Alma-Ata: Kazakh State Publ. [in Russian].
- 54 Kulenev, M.R. (1951). *Stakhanovskoe dvizhenie v sotsialisticheskome zemledelii kolkhozov Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny i poslevoennye hody piatiletki [Stakhanov movement in the socialist agriculture of collective farms of Kazakhstan during the great Patriotic war and the post-war years of the five-year plan]*. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 55 Akberdin, R.K. (1958). *Partiinaia orhanizatsiia Severo-Kazakhstanskoi oblasti v borbe za orhanizatsionno-khoziaistvennoe ukreplenie kolkhozov v poslevoennyi period (1946–1956 hh.) [Party organization of the North Kazakhstan region in the struggle for organizational and economic strengthening of collective farms in the post-war period (1946–1956)]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 56 Valikhanova, G.N. (1952). *Sovremennyi byt kazakhskogo kolkhoznoho aula (po materialam Enbekshilderskogo raiona Kokchetavskoi oblasti KazSSR) [Modern life of the Kazakh collective farm village (based on the materials of the Enbekshildersky district of the Kokchetav region of the Kazakh SSR)]*. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

- 57 Vostrov, V.V. (1953). Kultura i byt kazakhskogo kolkhoznogo aula (po materialam Dzhanybekskego raiona Zapadno-Kazakhstanskoi oblasti KazSSR) [Culture and life of the Kazakh collective farm aul (based on the materials of the Dzhanybek district of the West Kazakhstan region of the Kazakh SSR)]. *Candidate's thesis*. Leningrad [in Russian].
- 58 Seitkaziev, M.G. (1970). Deiatelnost partiinoi orhanizatsii Kazakhstana po dalneishemu ukrepleniiu soiuzna rabocheho klassa i kolkhoznogo krestianstva v poslevoennyi period (1946–1955 hh.) [Activity of the party organization of Kazakhstan on further strengthening of the Union of the working class and collective farm peasantry in the post-war period (1946–1955)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 59 Kolodin, F.I. (1971). *Torzhestvo leninskogo plana sotsialisticheskogo preobrazovaniia selskogo khoziaistva v Kazakhstane* [The Triumph of Lenin's plan for the socialist transformation of agriculture in Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 60 Zhumabekov, Zh., & Nurpeisov, K.N. (1975). *Ahrarnaia politika — vazhnaia sostavnaia chast deiatelnosti KPSS* [Agricultural policy is an important part of the activities of the Communist party]. Alma-Ata [in Russian].
- 61 Abdulpattaev, S.I. (1976). Kommunisticheskaia partiia Kazakhstana v borbe za razvitie zhivotnovodstva. 1946–1966 hh. [The Communist party of Kazakhstan in the fight for the development of animal husbandry. 1946–1966]. Alma-Ata [in Russian].
- 62 Madanov, Kh.M. (1980). *Deiatelnost KPSS po osushchestvleniiu leninskoi ahrarnoi politiki v Kazakhstane (1946–1975 hh.)* [Activity of the CPSU on implementation of Lenin's agrarian policy in Kazakhstan (1946–1975)]. Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- 63 Aldabergenov, U.A. (1985). Deiatelnost Kommunisticheskoi partii Kazakhstana po preodoleniiu sushchestvennykh razlichii mezhdu horodom i derevnei. 1945–1970 hh. [Activity of the Communist party of Kazakhstan to overcome significant differences between the city and the village. 1945–1970 hh.]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 64 Neishtadt, S.A. (1960). *Ekonomicheskoe razvitie Kazakhskoi SSR (period sotsializma i razvernutoho stroitelstva kommunizma)* [Economic development of the Kazakh SSR (the period of socialism and expanded construction of communism)]. Alma-Ata: Kazakh State Publ. [in Russian].
- 65 Tulepbaev, B.A. (1971). *Torzhestvo leninskikh idei sotsialisticheskogo preobrazovaniia selskogo khoziaistva v Srednei Azii i Kazakhstane* [Cooperation of the Union republics in the development of agriculture in Kazakhstan in 1946–1980 (historical and party aspect)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 66 Karazhanov, K.S. (1991). Sotrudnichestvo soiuznykh respublik v razvitii selskogo khoziaistva Kazakhstana v 1946–1980 hh. (istoriko-partiinyi aspekt) [Cooperation of the Union republics in the development of agriculture in Kazakhstan in 1946–1980 (historical and party aspect)]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 67 Tashenov, B. (1975). Trudiashchiesia Dzhambul'skoi oblasti za dalneishee razvitie narodnogo khoziaistva v period zaversheniia stroitelstva sotsializma (1946–1958 hh.) [Laborers of the Dzhambul region for the further development of the national economy during the completion of socialism (1946–1958)]. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 68 Savosko, V.K. (1975). Preobrazovanie kolkhozov v sovkhozy v Kazakhstane [Transformation of collective farms into state farms in Kazakhstan]. Proceedings from Problems of the history of the modern Soviet village (1946–1973): *Konferentsiia — Conference* (19–21 noiabria 1973 h.). (pp. 275–282). Moscow: Nauka [in Russian].
- 69 Nurpeisov, N.K. (1974). Hosudarstvennoe reulirovanie kolkhozami (Na materialakh Kazakhskoi SSR s 1946–1950 hh.) [State regulation of collective farms (on the materials of the Kazakh SSR from 1946–1950)]. *Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 70 Musabekov, Kh.Sh. (1977). Kolkhoznoe krestianstvo Kazakhstana v hody chetvertoi piatiletki (1946–1950 hh.) [Kolkhoz peasantry of Kazakhstan in the years of the fourth five-year plan (1946–1950)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 71 Mikhailov, F.K. (1977). Sovkhozy Kazakhstana (1946–1970 hh.) [State Farms of Kazakhstan (1946–1970)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 72 Shamshatov, I.Sh. (1985). *Kolkhozy Kazakhstana: razvitie obshchestvennogo khoziaistva i eho sotsialno-ekonomicheskie rezultaty (1946–1980 hh.)* [Collective farms of Kazakhstan: development of the social economy and its socio-economic results (1946–1980)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 73 Chechelova, T.V. (1960). Podem ekonomiki kolkhozov i zhiznennogo urovnia kolkhoznogo krestianstva Kazakhstana. 1953–1956 hh. [The Rise of the economy of collective farms and the standard of living of the collective farm peasantry of Kazakhstan. 1953–1956]. *Trudy Instituta ekonomiki AN KazSSR — Proceedings of the Institute of Economics of the Kazakh SSR*, 3, 116–131 [in Russian].
- 74 Kuzembaev, N. (1964). *Podem materialnogo blagosostoianiia i kulturnogo urovnia selskogo naseleniia Kazakhstana* [The Rise of material welfare and cultural level of the rural population of Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 75 Iskaliev, M.D., & Shedenov, U.K. (1973). *Ekonomika i kultura sovremennogo sela* [Economy and culture of the modern village]. Alma-Ata [in Russian].
- 76 Rogachev, A.A. (1970). *Ispolzovanie trudovykh resursov sela* [Use of rural labor resources]. Alma-Ata [in Russian].
- 77 Zorin, V.I. (1972). *Selskokhoziaistvennyi rabochii klass Kazakhstana* [Agricultural working class of Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 78 Kadyrtaeva, M.A. (1989). Nekotorye voprosy pomoshchi rabocheho klassa selskomu khoziaistvu Kazakhstana (1946–1950 hh.) [Some questions of assistance of the working class to the agriculture of Kazakhstan (1946–1950)]. *Rol rabocheho klassa Kazakhstana v podeme selskogo khoziaistva Kazakhstana (1946–1980 hh.) — The Role of the working class of Kazakhstan in the rise of agriculture in Kazakhstan (1946–1980)*. Alma-Ata: Kazakh State Univ. publ. [in Russian].
- 79 Abzhanov, X.M. (1988) *Selskaia intelligentsiia Kazakhstana v usloviakh sovershenstvovaniia sotsializma* [Rural intelligentsia of Kazakhstan in the conditions of improving socialism]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 80 Muritova, A.B. (1991). Kulturnoe stroitelstvo v selakh i aulakh Kazakhstana (1946–1960 hh.) [The Cultural construction in rural villages in Kazakhstan (1946–1960 hh.)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 81 Sokolov, A.K. (1999). Sotsialnaia istoriia Rossii noveisheho vremeni. Problemy metodologii i istochnikovedeniia [Social history of modern Russia. Problems of methodology and source studies]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik 1998/1999 — Social history. Yearbook 1998/1999*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

Б.К. Адамбек*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: adambekb@bk.ru)*

Бату ханның 1237–1242 жылдары Русь пен Шығыс славяндар жерлерін жаулап алуы және Ұлы Ұлыстың (Алтын Орданың) саясаты

XIII ғасыр Еуразия халықтарының тарихындағы ерекше оқиғаларға толы тарихи кезең болды деп айтуға болады. Бұл оқиғалар аталған уақытта Шыңғысханның батысқа бағыттаған моңғол-түрік шапқыншылығы болды. Бүкіл Еуропа мен Азияны дүрліктірген бұл шапқыншылықтың әртүрлі оқиғалары, бағыттары және алуан түрлі мақсаттары болғанын бүкіләлемдік тарихта әртүрлі көзқараспен көрсеткені белгілі жағдай. Бірақ, бұл орасан зор тарихи оқиғалар осы уақытқа дейін еуроцентризмді ұстанатын ғалымдардың үлесіне тиіп, олар моңғол-түріктердің Батысқа ұйымдастырылған көп бағыттағы жорықтарын, олардың себептерін, дамуын және негізгі оқиғаларын өздерінің бір жақты позициясынан көрсеткісі келгені тарихи объективизмге сәйкес келмейтіні анық. Сондықтан, ғасырлар бойы зерттеліп келе жатқан осы тақырыптың әржақты және шынайы зерттелуі қазіргі уақыттың алдында тұрған басты талаптардың бірі екені ешқандай күмән туғызбайды. Сондықтан, көшпенділердің Батысқа ұйымдастырған жорықтарының саяси-экономикалық астары болғанын, олардың нақты мақсаттарын көрсететін уақыт жеткен сияқты, өйткені, бұл тақырыпты терең зерттемей Еуразия халықтарының тарихын толық түрде көрсету мүмкін емес. Мақалада, Жошының баласы Бату ханның 1237–1242 жылдары Русь пен Шығыс славяндар жерлерін жаулап алған оқиғалары көптеген тарихи деректерге сүйеніп көрсетілген. Сонымен қатар, орыс князьдарының бір-бірімен билік үшін күресі оның тұрғындарының, қалаларының және шаруашылықтарының дамуына негативті әсер еткені баяндалған. Мұндай жағдай, жергілікті халық пен оның князьдарының жаулап алушылармен болған қарым-қатынастарында әртүрлі қиыншылықтар мен ерекшеліктер болғанын байқатады. Осыған байланысты, мақалада жаңадан құрылған Ұлы Ұлыс (Алтын Орда) мемлекетінің өзі бағындырған аймақтарда жүргізген саясатының әртүрлі бағыттары және оның ерекшеліктері кең түрде айқындалған. Автор өзінің тұжырымдамасында Алтын Орда империясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалын және оның тарихи маңызын шынайылықпен көрсеткен.

Кілт сөздер: Ұлыс, хан, жорық, билік, әскер, жарлық, Орда, моңғол-түрік, саясат.

Kipicne

XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында моңғол жерінің тайпалары Байкал мен Амурдан Ертіс пен Енисейдің жоғарғы саласынан Ұлы Қытай қабырғасына дейін және Оңтүстік Сібірге дейінгі территорияны мекен етті. Болашақ оқиғаларда ерекше рөл атқарған Моңғолияның ірі тайпалары татарлар, тайчиуттер, керейттер, наймандар және меркіттер болды. Сонымен қатар, солтүстік аймақтарда «орман тайпалары» және көптеген далалық аймақтарда басым көпшілік болып «далалық тайпалар» мекен етті.

XII ғасырдың аяғында көптеген рулар мен тайпа одақтарының арасында ақсүйектер басқарған күрес ерекше шиеленісе түсті. XIV ғасырдың басында өмір сүрген парсы тарихшысы Рашид-ад-Дин аталған кезең туралы айта келе, әртүрлі билеушілер, князьдердің басқаруымен тайпалардың арасында бақталастық қақтығыстар үзілмей жүріп жататын деп көрсеткен. Наймандар, керейттер, тайчиуттер және тағы басқа тайпа одақтары бір-біріне жаңа жерлерді иемдену үшін, сонымен қатар, мал мен байлық және құлдар алу үшін шабуыл жасап отырды. Осы соғыстардың нәтижесінде көптеген руларды бағындырған тайпа одақтары пайда болып, оларды қарулы нөкерлері бар хандар басқара бастайды. Осындай ірі тайпа одақтары бір-бірімен соғыса отырып, кейбір көрші халықтарға, оның ішінде Қытайдың жеріне де шабуыл жасап тұрды. Тайпа одақтарының өзара соғыстары, көрші халықтарға шабуыл жасауы аталған тайпалардың қарулы күштерін шынықтырды, соғыс әдістерін молайтты, олардың ірі жорықтар жасауға мүмкіншіліктері бар екенін байқатты.

Осыдан кейінгі моңғолдардың Қытайға, Орталық Азияға және моңғол-түріктердің Русь және Еуропаға жасаған жойқын жорықтары, алпауыт моңғол империясының пайда болуы, Ұлы Ұлыс

* Корреспондент автор. E-mail: adambekb@bk.ru (Б.К. Адамбек)

(Алтын Орда) сияқты еуразиялық державаның халықаралық аренаға шығуы, осы жоғарыда айтқандарымызға нақты дәлел бола алады.

Ұсынылып отырған мақаладағы тарихи оқиғалар ең басынан Шығыс авторлары Рашид-ад-Дин, Ибн Батутта, Ибн-аль-Асир, Ан-Насави, Аль Омари, Ибн-халдун, Ибн-аз-Захир, Әбілғазы, Қ. Жалаиридін еңбектерінде көрсетілді, олар XII–XIII ғасырлардағы Орталық Азиядағы тайпалардың бірігіп Моңғол империясының құрылуын, моңғол-түріктердің еуропаға жасаған жорықтарын және олардың тарихи маңызын кең түрде көрсете білді. Моңғол империясы, Қытай, Алтын Орда, Ұлы Жібек жолы туралы осы жақта болып, өз көздерімен көргендері туралы қызықты деректерді Еуропа саяхатшылары: В.Рубрук, Плано Карпини, Марко Поло және т.б. саяхатшылар қалдырып кетті.

Батыс зерттеушілерінің ішінде қарастырылып отырған тақырыпты алғашқы болып көрсеткен: Д. Арбело, Ж. Дегинь, Д'Оссон, Хаммер-Пургштадты және басқаларын атауға болады. Олар Орта Азия тайпаларының, оның ішінде моңғолдар туралы, олардың әлеуметтік, саяси және экономикалық жағдайын араб және қытай деректеріне сүйене отырып кең түрде көрсете білген.

Мақаладағы тақырыпты зерттеуде революциядан бұрын орыс тарихшылары да назарларынан тыс қалдырмады. Н. Карамзин, В. Татищев, В. Ключевский, С. Соловьев, Х. Фреч, Н. Аристов, В. Бартольд өздерінің көптеген еңбектерінде XII–XIV ғасырлардағы Моңғолия, Орта Азия, Ресей халықтарының тарихына ерекше мән берді. Бірақ, бұлардың еңбектері көбінесе империялық көзқараспен жазылғаны анық байқалады.

Моңғол-түрік шапқыншылық кезеңі кеңес дәуірінде де кең түрде зерттелді, көптеген авторлар осы тақырыпқа арнап еңбектерін жазды, оның ішінде: Б.А. Рыбаков, «Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII вв. М., 1982; Б.Д. Греков, Ю.А. Якубовский, «Золотая Орда и ее падение», М.-Л., 1950; Т.А. Федоров-Давыдов, «Общественный строй Золотой Орды», М., 1973; И.П. Петрушевский, «Татаро-монголы в Азии и Европе», М., 1977; Е.И. Кычанов, «Жизнь Темучина, вздумавшего покорить мир», М., 1972; В.В. Трепавлов, «Государственный строй Монгольской империи XIII в.», М., 1993; және т.б. атауға болады. Сонымен қатар, қарастырылып отырған тақырып «Всемирная история в 14 томах» (М., 1955–1985); «История СССР с древнейших времен до наших дней», в 12 томах» (М., 1967–1980) сияқты ірі еңбектерде кең түрде зерттелді. Осыған орай Кеңес заманында шыққан көптеген еңбектерде басқарушы Коммунистік партияның идеологиялық бағытында жазылғандарын атап кету керек.

XIII–XV ғасырлардағы оқиғаларға кейбір Қазақстан тарихшылары да өздерінің еңбектерін арнады, олардың ішінде: М. Қани, «Қазақтың көне тарихы», Алматы, 1993; С.М. Ахинжанов, «Кыпчаки в истории средневекового Казахстана», Алма-Ата, 1989; Б.Е. Кумеков, «Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам», М., 1990; Ж.О. Артыкбаев, «Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий», СПб., 2005; т.б. атап кеткен жөн. Сонымен қатар, осы тақырып «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін» (Алматы, 1994–2010) деген 5 томдық ірі еңбекте көлемді көрсетілді.

Соңғы кезде Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Жошы ханның әулетін, Алтын Орданың тарихын зерттеуде жаңа көзқарас жаңа бағытты ұстану туралы тарихшылардың алдында мақсат қойғаны белгілі. Сондықтан, ұсынылып отырған мақала осы маңызды тақырыпты жаңаша көрсетуге бағытталған еңбек деп есептеуге болады.

Зерттеу әдістері

Мақаланы дайындау кезінде ғылыми, оның ішінде, пәнаралық бағыттағы зерттеулерді жазу барысында қолданылатын әдістемелік принциптер басшылыққа алынды. XIII ғасырдағы моңғол-түрік шапқыншылығы мәселесімен шұғылданатын зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптап отырып, талдау жасау кезінде, автор: тарихи-объективтік, логикалық, жүйелілік, салыстырмалы талдау т.б. әдістерді пайдаланды. XII–XIII ғасырлардағы оқиғалар: моңғол-түрік жаулап алушылық саясаты, Алтын орданың құрылуы, оның жүргізген көп бағыттағы саясаты және оның ерекшеліктері тарихи-объективтік принцип негізінде көрсетілді. Осыған байланысты, зерттеліп отырған тақырыпты дәлелдеу үшін, сараптамалық анализ әртүрлі бақылау әдістері қолданылды.

Нәтижелері және оларды талқылау

XII ғасырдың аяғынан XIII ғасырдың басына дейін Моңғолия жеріндегі моңғол және түркі тайпаларының өзара болған соғыстарында Есугей бахадурдың баласы Тэмуджин жеңіске жетті. Соның негізінде 1206 жылы Онон өзенінің жағасында барлық Моңғолия жеріндегі тайпалардың

көсемдері жиналып, далалықтардың жиналысы есептелетін құрылтайды өткізді, осы құрылтайда біріккен моңғол мемлекетінің құрылғаны туралы жарияланып, Тэмуджин Шыңғыс хан деген атпен біріккен мемлекеттің ұлы ханы болып жарияланды [1; 517].

Осы оқиғадан кейін біріккен моңғол мемлекетінің нығайуы және жаулап алушылық саясаты басталды. 1211 жылға дейін моңғолдар: якут, бурят, қырғыз және ұйғырларды өздеріне бағындырып, 1215 жылы Солтүстік-Батыс Қытайды жаулап алып, мол олжаға ие болды. 1219–1221 жылдары Шыңғыс хан басқарған моңғол әскерлері Орта Азияда орналасқан Хорезмшах Мухамедтің орасан зор мемлекетін жаулап алды.

1223 жылы моңғолдардың атакты қолбасшылары Жебе мен Сүбедей басқарған әскерлері Батыс жаққа «барлау жорығын» жүргізді, соның негізінде Калка өзенінің жағасында біріккен орыс-қыпшақ әскерлерін талқандап, Солтүстік Кавказға сәтті жорық жасап қайтты, осы жорықта моңғолдар Шығыс Әзірбайжанды, Шығыс Грузияны және Арменияны бағындырды.

Моңғолияны империя ретінде қалыптастырған Шыңғыс хан оны төрт ұлысқа бөліп, өзінің балаларына билеуге берді. Кіші баласы Толыға қара шанырақ болып есептелетін Моңғолияны, екінші ұлы Шағатайға Оңтүстік-Алтайдан Амударияға дейінгі жерлерді (оған Шығыс Түркістан, Жетісу және Мауераннахр кірген), үшінші баласы Үгедейге Батыс Моңғолия, Ертістің жоғарғы сағасы және Тарбағатай өңірі берілді. Ал, өзімен барлық жорықтарда бірге болып, өзі сияқты жеңімпаз қолбасшы болған үлкен ұлы Жошыға қазіргі Қазақстан аумағы түгелге жуық, Шығысында Алтай, Ертістен, батысында Еділге, оңтүстігінде Жетісу, қазіргі өзбек жерлерінен Солтүстігінде Сібірге дейінгі бұрынғы Дешті-Қыпшақ аталған ұлы даланы және болашақта моңғол атының тұяғы жететін жерлерді берді. Осы территория кейін «Жошы ұлысы» атанып кетті [2; 74].

1227 жылы әкесінен бұрын Жошы қайтыс болып, оның орнына баласы Бату хан сайланып, ол 1235 жылы Қаракорымда болған құрылтайға қатысты. Осы жиналыста Батысқа, жалпы моңғолға жорық жасау туралы шешім қабылданып, ол жорықты басқаруға Бату хан белгіленді [3; 35]. Батысқа жорық Бату ханның басқаруымен 1236 жылы басталды, оны тарихта моңғолдардың жорығы деп ғасырлар бойы атап кетті. Шын мәнінде, Бату хан әскерінде, 5–6 мың моңғолдар ғана болды, ал әскердің көпшілігі осы ұлыстан жиылған түркі тілдес жауынгерлерден құралды, сондықтан, бұл жорықты моңғол-түрік жорығы деп атаған тарихи шындыққа жатар еді, осыған байланысты моңғол шапқыншылығының кейбір тұстарын қайтадан қарайтын уақыт жеткен сияқты, әсіресе Бату хан әскерлерінің құрамы туралы мәселеге келгенде.

1236 жылы Бату хан басқарған әскерлер Еділ бойындағы Булгарияны, ал 1237 жылдың бірінші жартысында Еділ мен Дон арасындағы қыпшақтарды, мордвалар мен бургас тайпаларын жаулап алып, орыс жерлеріне төніп келді.

Әрине, моңғолдар туралы орыс князьдері бірқатар мәліметтер алған болатын. Көп деректерді Шығыстан Батысқа дейін сауда жасайтын көпестер берген болатын. Орыстар олардан Орта Азия қалаларының, Булгар мемлекетінің қандай душарға ұшырағанын жақсы білетін. Бірақ, бұл кезде Русьте белгілі феодалдық бытыраңшылық орын алған кез болып, орыс жерлері бір-бірімен жауласып, қырқысып жатқан жағдайда еді. Осыған байланысты кейбір орыс тарихшыларының айтуы бойынша орыс князьдері өздерінің қалаларының қорғандарын келе жатқан моңғолдарға қарсы емес, қайта бір-бірінен қорғанатын бекіністер ретінде қарады дейді, сондықтан осы дәлелдермен толық келісуге болатын сияқты.

1237 жылдың қысында Бату хан әскерлерін Воронеж өзеніне әкеліп, Рязан князьдігіне шабуыл бастады. Далалықтардың көбінесе жаз айларында болатын шабуылдарына үйреніп қалған орыстар қысқы шабуылға тіпті дайын емес еді. Рязан князі Владимир және Чернигов князьдерінен көмек сұраса да, олар көмек беруден бас тартты. Шабуыл алдында Бату хан рязандықтарға елшілерін жіберіп, өзінің билігін мойындап, салық төлеуді талап етті, бірақ рязандықтар «біз өлгеннен кейін бәрін аларсың» деген жауап беріп, қарсыласуға дайындық жүргізеді. Басталған соғыс кезінде рязандықтардың далаға шыққан әскерлері жеңіліс тауып, қалғандары Рязан қаласына бекінеді, соған қарамастан, 6 күннен кейін моңғол-түріктер қаланы алып, өздерінің биліктерін орнатты. Рязан жерін басып алғаннан кейін Бату өз әскерін Владимир князьдігіне қарсы бағыттады. Ұлы князь Юрий Всеволодович өзінің жинаған әскерімен Коломна түбінде ұрысқа шықты, бұл шайқаста моңғол-түріктер владимирліктердің әскерін толық талқандап, жол-жөнекей Мәскеу қаласын жермен-жексен қылды.

1238 жылдың ақпан айында Бату хан әскерлері Владимир қаласын алып, талқандады оны қорғаған орыстардың көбісі шайқаста қаза тапты. Осыдан кейін орыстардың 14 қаласы талқандалды,

олардың ішінде: Ростов, Суздаль, Ярославль, Кострома, Углич, Галич, Дмитров, Тверь және басқа қалалар болды. 1238 жылдың наурыз айында Сити өзенінің бойында болған шешуші шайқаста моңғол-түрік әскерлері біріккен князьдердің әскерлерін толық талқандап жойып жіберді, осы шайқаста ұлы князь Владимир Всеволодович қаза тапты. Осылай, Бату хан әскерлері қысқа мерзімде Солтүстік-Шығыс Русьтің жерлерін жаулап алып, оларды өзіне бағындырды [4; 533].

Владимир жерлерін бағындырғаннан кейін жаулап алушылар бай қала Новгородты басып алуға аттанады, бірақ көктем кезінде қалыптасқан қиындықтар моңғол-түрік әскерлерін бұл жорықтан бас тартуға мәжбүр етті. Соған қарамастан 1238 жылдың көктемінде Бату әскерлері Переяслав князьдігін, Чернигов-Север жерлерін жаулап алып, Киевке бағыт алды.

Біраз демалыстан кейін моңғол-түрік әскерлері Шығыс славяндар жерлеріне жорығын бастады. Шығыс славян князьдері талқандалған Солтүстік-Шығыс князьдіктерінің тағдырынан ешқандай сабақ алмады, келе жатқан жауға қарсы бір-бірімен қырқысқан Оңтүстіктің князьдері бірігіп күш жинауға шамалары келмеді. Шығыс славяндардың бірқатар жерін қарсылықтарына қарамай Бату әскерлері тез арада талқандап, тізе бүктірді. Осындай жылжудың арқасында моңғол-түрік әскерлері 1240 жылдың күзінде Киев қаласына жетті [5; 64]. Днепр өзенінен өткеннен кейін Киев қаласы қоршауға алынып, оны басып алу үшін шайқас басталды. Киев князі Михаил қашып кеткен соң қаланы қорғауды Дмитр воевода басқарды, ол қорғанысты ұйымдастырып, Киевті қорғаушылар өздерінің қаласы үшін жан аямай ұрыс жүргізді. Бірақ, қорғанысты бұзып кірген моңғол-түрік әскерлері Киев қаласын 19 қарашада басып алды, осылай шығыс славяндар астанасы тізе бүгуге мәжбүр болды. Әрине, Киев қаласы талқандалып, оның көптеген тұрғындары қаза тапты, бұл оқиға кейін славяндардың жылнамаларында үлкен қайғы-қасірет ретінде көрсетілгені мәлім [6; 202]. Осыған келгенде айта кететін бір мәселе бар, қай заманнан бері Ресей, КСРО тарихшылары моңғол-түріктерді аяушылықты білмейтін қанішерлер ретінде көрсетумен болды, бірақ Бату хан және оның жауынгерлері қарсы соғысып, ерекше батырлық көрсеткен адамдардың ерліктерін бағалай білді, мысалы Киев қорғаушыларын басқарып, қаһармандығымен көзге түскен Дмитр воеводаны моңғол-түрік сарбаздары жараланып қолға түскеннен кейін босатып, еркіндік берді. Орыс жылнамаларында осындай тағы бір оқиға көрсетілді, өзіне азғантай қолмен қарсы шығып, соғысып ерлікпен қаза тапқан Евпатий Коловрат деген князьдің тұтқынға түскен сарбаздарын Бату хан босатып, оларға өздерінің ерекше ерлік көрсеткен қолбасшысын атағына, ерлігіне қарай салтанатты түрде жерлеуге бұйрық береді. Осындай көптеген мысалдар жеңімпаз моңғол-түрік сарбаздарының басшылары өздеріне қарсы жан аямай соғысқан жауларына кейбір жағдайда кеңшілік және аяушылықпен қарағанын көрсетеді. Киевтен кейін жаулап алушылар Галицк-Волын жерлерін және басқа ондаған славян қалаларын тізе бүктіріп, өзіне бағындырды. Бату ханның осы жорығының негізінде, ежелгі орыс князьдіктер және Киевке бағынған шығыс славян жерлері толық жаулап алынды [7; 306].

Осылай булгар, орыс жерлерін талқандағаннан кейін: Польшаны, Венгрияны, Чехияны, Молдавияны, Валахияны, Трансильванияны ойрандап, Адриат теңізінің жағасына ат басын тіреген, жеңіліс көрмеген ұлы қолбасшы Бату хан, Ұлытаудан кейінгі екінші өзінің ордасы орнаған Еділдің сағасына қайтып келіп, мұнда ол тарихқа Ұлы Ұлыс (Алтын Орда) деген атпен танылған жаңа моңғол-түрік мемлекетін құрды [8; 103]. Бату хан құрған мемлекет Орта ғасыр заманындағы ұлы империя ретінде қалыптасты, ол өзінің жаулап алынған жерлерінің көбісінен алым-салық жинаумен шектелді. Ал, орыс және шығыс славян жерлерінде Ұлы Ұлыс (Алтын Орда) өзінің ерекше саясатын жүргізді. Бұл жерлерде міндетті түрде әртүрлі салық жиналып тұрды осы территорияларды өздерінің князьдеріне Ордадан алатын жарлық арқылы билетіп қойды. 1243 жылы Бату хан ордасына Сити өзенінің бойындағы шайқаста қаза тапқан Юрий Всеволодовичтің інісі Ярослав шақырылып алынды және моңғол-түріктердің билігін мойындаған оған Солтүстік-Шығыс жерлерін билеуге жарлық берілді [9; 983].

Осыдан кейін Ордадан өз жерлерін билеуге жарлық алу үшін орыстың князьдері бірінен соң бірі келіп, Ордада белгіленген заң бойынша жарлық алатын болды. Аталып отырған заң (кейін дәстүр болды) бойынша жарлық алуға келген орыс князі Бату ханның алдында тізерлеп отырып, оның етігіне бас тигізу керек болған, осыдан кейін оның алдына ханның атын алып келіп, оған орыс князінің бас киіміне салған сұлы беретін болған, осыдан ханның аты сұлыға тойса, орыс князіне жарлық берген, ал ат тоймай қалса, жарлық беру кейінге қалдырылып отырған. Осыған байланысты жарлық алуды тілеген орыс князьдері Ордаға сұлы көп сиятын үлкен бас киім киіп баратын болған, міне осы кезден бастап, орыс князьдері «Тяжела ты шапка Мономаха!» деген мақал шығарған дейді.

Осы жарлық алу көрінісін бір белгілі орыс суретшісі өзінің тарихи картинасында шындықпен бейнелеген, бірақ кейін бұл картина империялықтардың намысын туғызып, қоймаға тығып қойылған.

Алтын Орда (Ұлы Ұлыс) орыс князьдерін жарлық бойынша билік беріп отырса да, олардың үстінен салық жинауды бақылайтын арнайы өкілдері басқақтарды жіберіп отырған. Осы басқақтардың жіберіп отырған мәліметтері бойынша Алтын Орда ханы орыс князьдерінің әртүрлі жұмыстарын біліп отырып, жарлық бойынша жұмыс істемеген князьдарды Ордаға шақырып алып жазалап отырған, мысалы 1246 жылы орыстарды моңғол-түріктерге қарсы біріктіргісі келген Ярослав князь Орданың шешімі бойынша Қарақорымға жіберіліп, сонда Гуюк ханның бұйрығы бойынша өлім жазасына кесілген, ал осыдан бір жыл бұрын Орданың хандарына бағынғысы келмеген Чернигов князі Михаил Бату ханның бұйрығымен өлтірілген болатын. Мұндай жағдай Орданың қаталдығы емес, оған себептер де болды. Мысалы, кейбір орыс князьдері «Жарлық» алу үшін бірін-бірі жамандап ханға шағым түсіріп тұрған, осыған байланысты, тергеу жүргізген Орда кейбір орыс князьдерін қатал жазалап отырған. Әрине, моңғол-түріктер орыс князьдерінің арасындағы алауыздықты жақсы пайдалана білді, мысалы Ярослав князьдің балалары Александр мен Андрейдің билікке таласуын пайдаланып, Александрды Киев князі етіп тағайындап, Андрейге ұлы князь атағын береді. Бірақ, Андрей ордалықтардың сенімін ақтамай, Алтын Ордаға қарсы күрес бастады. Осыған байланысты, Александрдың сұрауы бойынша Андрей князьге қарсы моңғол-түркі әскерлері жорық жасап, оны талқандап, Швецияға қашуға мәжбүр етті.

Енді, ең басымен Орданың билігін мойындап, оның сеніміне кірген Ярославтың екінші ұлы Александрдың саясатына тоқталған жөн деп есептейміз. Ресей тарихшылары оны ғасырлар бойы орыс жерінің патриоты және ұлы қолбасшы деп мадақтайды, бірақ, бұл шындыққа жатпайтын жағдай, өйткені Александр ең басынан өмірінің соңына дейін Алтын Ордаға қызмет етумен болды, сондықтан, оны орыс коллаборационистерінің басшысы болды деп есептеуге болады. Француз тілінен шыққан «коллаборационизм» деген сөз «жаумен тіл табысып, ынтымақтастықта болған» деген мағынаны көрсетеді. Александрдың қабылетті қолбасшы болғанын атап кетуге болады, ол 1240 жылы орыс жеріне басып кірген швед отрядтарын жеңгені үшін «Невский» аталып, 1242 жылы Ливон әскерлерін жеңгені тарихта белгілі, бірақ, ол осы жетістіктерге Бату хан жіберген моңғол-түрік атты әскерінің көмегімен жеткені туралы орыс тарихнамасында әдейі көрсетілмейді, сөйтіп, империялық пиғылдағы ғалымсымақтар тарихи шындықты өздерінше бұрмалайды [10; 409]. Андрей князь шетелге қуылғаннан кейін ұлы князь деп танылған Александр өмір бойы Алтын Орданың саясатын белсенді жүргізіп қолдап отырды. Ол Ордаға қарсы болған көтерілістерді аса қаталдықпен басып тастап отырды, мысалы 1257 жылы болған халық санағына қарсы көтерілгенде Новгород халқының, 1259 жылы орын алған Ростов аймағындағы көтерілісті т.б. орыс халқының толқуларын моңғол-түрік әскерлерімен бірге қатал түрде басып тастағаны тарихқа белгілі болған [11; 20]. Александр Невский 1263 жылы өлер алдында өзінің мұрагерлеріне Алтын Ордаға адал қызмет етуге өсиетін айтып кеткен. Сондықтан ресей идеологтарының Александр Невскийді ұлы патриот деп көрсететін концепциялары ешқандай сын көтермейтін әрекет деп есептеуге болады.

1255 жылы ұлы атасы Шыңғыс хан, қолбасшы әкесі Жошы сияқты жеңіліс дегенді білмеген, Батысты жаулап алушы әйгілі қолбасшы Бату хан қайтыс болып, оның орнына таққа баласы Сартақ отырды. Бірақ, екі жыл ғана билеген Сартақ өмірден озғаннан кейін Ұлы Ұлысты (Алтын Орданы) билеуге Батуханның інісі Берке хан келді (1257–1266 жж.) [12; 88]. 1257 жылы Русь және Шығыс славян жерлерінде бірінші рет халық санағы өткізілді, бұл науқанның мақсаты: жаулап алған жерлерде қанша халық тұратынын және олардың нақты қаншасы салық төлеу керек екенін білу үшін өткізілді. Алтын Орда билеушілері өткізген халық санағы Ресей тарихындағы ең алғаш жүргізілген санақ болды және оны өткізуге моңғол-түрік нояндары мен басқақтарына қосылып, орыс князьдері де белсенді қатысты. Әрине, халық санағын жаулап алынған жерлердің халқы әртүрлі қабылдады: кейбіреулері оны қолдаса, басқалары оған қарсы көтеріліске шыққан, осы оқиғаларды көне жылнамаларының өздері талай сипаттап жазған.

Берке хан Алтын Орда территориясында мемлекеттік дін ретінде исламды қабылдатқызды, бірақ осы империяда тұратын көптеген халықтардың діндеріне таңғаларлық кеңшілік берілді. Тағы бір көрсететін жағдай мынандай болды, Алтын Орда территориясында христиан шіркеулері мен монастырлары, еврей синагогалары, буддистік храмдар және соларда қызмет ететін діни қызметкерлер салық төлеуден толық босатылды [13; 159].

Ұлы князь Александр Невский қайтыс болғаннан кейін (1263 ж.), Русь жерлерінде князьдардың арасында талас-тартыс қайта басталды, 1281 жылы мұндай жағдайдың қалыптасуына Александрдың

екі баласы Дмитрий мен Андрейдің араларындағы ұлы князьдік үшін күрес болды. Ордадан ұлы князьдікке жарлық алған Андрей моңғол-түрік әскерлерін ертіп келіп, өзінің ағасы Дмитрийді Новгород пен Псков жаққа қуып тастап, оның жерлеріне ойран салады, осының арқасында: Переяславль, Владимир, Юрьев, Суздаль, Ростов, Тверь және Торжок қалалары талқандалып, олардың тұрғындары тоналып, ал қалған бір бөлігі құлдар ретінде Ордаға айдалады. Монастырь жылнамашысы: «Андрей князь ұлы князьдік үшін күресте Русь жерлеріне моңғолдардан да жаман зұлымдық жасады» деп көрсеткені белгілі.

Жаулап алушыларға қарсы күресті ұйымдастырушы орталық ретінде Ростов князьдігі болған соң Алтын Орда билеушілері мұнда ерекше саясат жүргізді. Мысалы, жергілікті боярларды өз жақтарына бағындырып, оларға Ордада қызмет беріп жаулап алушылар Ростов князьдігіндегі вечелердің ықпалын толық жойды. Сарайдағы жоғарғы қызметкерлер Ростов князьдарымен құда-құдандастық қатынастарға барып, осы князьдікті толық өздеріне бағындырды. Русь князьдерінің кезекті араздықтары басталғанда Андрей Александрович пен бірге басқа орыс князьдары 1293 және 1297 жылдары Орда қолбасшысы Туданды әскерімен бірге шақырып, өздерінің қолдары мен моңғол-түрік әскерлерімен бірігіп, Русьтің 14 қаласын талқандап олжаны жаулап алушылармен бөлісіп алды. Әрине, орыс князьдерінің осылай өз жерлеріне, халқына жасаған опасыздықтары Алтын Орданың Русь территориясындағы ерекше саясатын жеңілдетті [14; 62]. Осы кезде ірі халық көтерілістері болып тұрды, мысалы 1304 ж. Костромада, 1305 ж. Нижний Новгородта, 1340 ж. Торжок пен Новгородта, ірі көтерілістер орын алды. Бір қызығы, бұл көтерілістер көбінесе Ордаға қарсы емес, қайта бір-бірімен қырқысып елді бүлдірген орыс князьдері мен боярларына және олардың жаулап алушылармен ауыз жаласып жүргізген саясатына қарсы бағытталды.

Алтын Орда Берке (1257–1266), Мөңке Темір (1266–1280), Туда-Мөңке (1280–1287), Төле-Бұқа (1287–1291), Тоқты (1266–1312), Өзбек (1312–1342), Жәнібек (1342–1357) хандар тұсында кемеліне келіп, сол замандағы ірі мемлекеттердің біріне айналды.

XIV ғасырдың басында Русь жерінде Тверь және жаңа көтеріліп келе жатқан Мәскеу князьдерінің арасында ұлы князьдікке тағы да талас басталып, осы саясаттарымен елдің жағдайын шиеленістірген Тверь князі Михаил және оның баласы Дмитрий Ордаға шақырылып, Өзбек ханның бұйрығымен өлім жазасына кесілді. Осындай жағдайда Тверьде Ордаға қарсы көтеріліс болып, оны моңғол-түрік әскерін басқарып келген Мәскеу князі Иван Данилович ерекше қаталдықпен басып тастап, ұлы князь дәрежесін алады. Осындай еңбегі үшін Алтын Орда ханы Өзбек Иван Даниловичке (Калитаға) ұлы князь деген дәреже беріп, оған бүкіл орыс жерлерінен салықты жинауға рұқсат береді. Салық жинау кезінде бір бөлігін Ордаға, бір бөлігін жасырып өзіне қалдырып отырған Иван князь тез байып, «Иван Қалта» атанып кетеді [15; 471]. Осыдан кейін, Иван Калитаның мұрагерлері Семен (1353–1359) және Дмитрий (1359–1389) кездерінде Мәскеу қаласының рөлі өсіп, оның билеушілері Ордадан «ұлы князь» дәрежесін алып тұрды.

Ресейдің империялық және кеңестік тарихшылары, Алтын Орда билеп тұрған кезеңде Русь жерлері дамуы жағынан Еуропадан қалып қойды деген жалған концепцияны таратып келді. Шын мәнінде бұл концепциялар ешқандай шындыққа жатпайды. Орда билеген уақытта қалалар қалпына келтіріліп, ірі экономикалық орталықтарға айналды. Алтын Орда билеушілері Батыс пен Шығыс арасындағы сауданың дамуына қамқоршылық жасап, соның негізінде: Новгород, Сарай, Астрахань, Тверь, Торжок, Нижний Новгород қалалары кең түрде сауда жүргізетін қалаларға айналды. Сонымен қатар, алым-салық беріп тұрған Русь территорияларындағы ауыл-шаруашылығының дамуына кедергі жасалған жоқ. Орданың жүргізген кеңшілік саясатының арқасында Русь жерлеріндегі христиан діні сақталып, өзінің рөлін күшейтті. Переяславль, Юрьев, Новгород, Псков, Звенигород, Владимир және басқа көптеген қалаларда соборлар мен монастырлар салынып, діни қызметкерлер және орталықтар салықтан мүлдем босатылды. Осыған байланысты, христиандардың діни басшылары Ордаға қарсы шықпай, оның саясатын қолдап отырды [16; 157].

XVIII–XX ғасырлардың бірінші жартысында, Русь өзінің қарсылығымен Еуропаны Алтын Ордадан сақтап қалды деген Ресей тарихшыларының ешқандай сын көтермейтін жүйесіз концепциясы тарихнамада кең орын алды. Бұл империялық пиғылдағы бағытты: В. Татищев, М. Ломоносов, Н. Карамзин, С. Соловьев т.б. ғалымдар қолдады. Тіпті, атасы африкандық болған, бірақ, империялық идеологияны бойына сіңіріп үлгерген А.С. Пушкин «России определено было высокое предназначение. Ее необозримые равнины поглотили силу монголов и остановили нашествие на самом краю Европы; варвары не осмелились оставить у себя в тылу поработенную Русь...» деп көрсеткені бар [14; 47].

Ақиқатқа сүйенсек, өзі жауланып алынған моңғол-түрік езгісіне көніп отырған орыс жерлері, Еуропаны қалай қорғап қалатын шамасы болды? — деген сұраққа әркім объективті түрде жауап бере алатыны анық. Қайта Алтын Орда кезінде Александр Невскийге Бату хан әскери көмек көрсеткеннен кейін бір де бір Батыс жаулап алушылары көп жылдар бойы орыс жерлеріне шабуыл жасаған жоқ, сондықтан тарихи шындыққа сүйенсек, қайта Алтын Орда Русь территориясын Батыс және басқа да жаулап алушылардан сақтап қалды деп айтуымызға толық болады.

Қазіргі уақытта солтүстік көршіміздің кейбір саясаткер идеологтары Ресей самодержавиесі Алтын Орда билігі негізінде қалыптасты деген ойларын білдіріп жүр, осы мәселеге тереңірек назар аударсақ, жоғарыда аталған саясаткерлер Ресейді Алтын Орданың мұрагері ретінде көрсеткілері келгені анық байқалады.

Мұрагерлік туралы мәселеге көшсек, онда мынандай тарихи шындық жатыр, қазіргі Қазақстан территориясын Шыңғыс ханның баласы ұлы қолбасшы Жошы билеп, кейін ол билік оның баласы Бату ханға көшіп, ол Батысқа әйгілі жорығын жасап, Ұлы Ұлыс (Алтын Орда) империясын құрды және Қазақ жерлері осы ұлы мемлекеттің негізгі бөлігін құрады. Сондықтан, қазіргі уақытта Алтын Орда империясының заңды мұрагері — Қазақ хандығы болғанын дүние тарихында мойындататын аса жауапты, әрі ең мүдделі, ең маңызды кезең туған сияқты. Осыған орай, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н. Назарбаевтың «Қазақ хандығы бұдан бес жарым ғасыр бұрын ғана шаңырақ көтерсе де, Еуразияның ұлы даласында орнаған арғы дәуірдегі сақ, ғұн, үйсін мемлекеттерінің, бергі замандағы: Ұлы түрік қағандығы, Дешті-Қыпшақ пен Алтын Орда мемлекеттерінің заңды мұрагері болды» деген тарихи мәлімдемесі осы маңызды тақырыпты дамытуға жол салып отырғанын атап кетуіміз керек [17].

Ұлы Ұлыс (Алтын Орданың) тарихын, оның бір кезде жүргізген саясатын терең зерттеу керектігін Президентіміз Қ.-Ж. Тоқаевта бірнеше рет өзінің баяндамаларында атап отырғаны белгілі. «Біз Алтын Орданың негізін қалаған Жошы ханның есімін ұлықтауды міндетті түрде қолға алуымыз қажет. Оның тарихи тұлғасына әлемнің назарын аудару... өте маңызды міндет» деп нақты көрсетіп берді [18]. Ал, осы ұлы билеушіміз Жошы ханның жеңімпаз қолбасшы баласы Бату хан Батысқа тарихи жорық жасап, орта ғасырдағы әлемдік маңызда болған Алтын Орданы құрғанын есептесек, Алтын Орданың мұрагері қазіргі Қазақстан екеніне объективтік түрде қарайтын ешкімнің күмәні болмауы керек сияқты. Осындай бағытта терең зерттеуді дамыту, Қазақ мемлекетінің тарихына жаңа құбылыс береді деп қорытындылауға болады.

Қорытынды

XIII ғасырда Еуразия кеңістігінде орын алған тарихи оқиғалар оның ішінде: Моңғол империясының құрылуы, одан кейін моңғол-түріктердің Бату ханның басшылығымен Батысқа жасаған жойқын жорығы және Ұлы Ұлыс (Алтын Орда) сияқты көп ұлтты алып державаның пайда болуы адамзат тарихындағы орасан зор маңызы бар оқиға деп есептеуге болады. Бірақ, осы дүниежүзілік маңызы бар оқиғалар әртүрлі кезеңдерде зерттеушілердің еңбектерінде, әсіресе еуроцентристердің жұмыстарында бұрмаланып бағалау кезінде біржақты көрсетіліп келгені белгілі. Шын мәнінде тарихи-объективтік көзқараспен осы тақырыпты зерттеп зерделесек, онда мынандай дәлелді ақиқат жақтары өз-өзімен анықталады.

1. Жошы ханның ұлы Батудың қазіргі қазақ жерінде болған Ордасынан көтеріліп, Батысқа жорық ұйымдастыру, ол ұлы атасы Шыңғысханның өсиетін орындау болды, өйткені «көшпенділер соңғы теңізге дейінгі жерлерді бағындыру керек» деген, сол кісінің идеясы болған.

2. Мақалада көрсетілгендей, моңғол-түріктердің жорығы деген сөздерге айқын дәлел бар, өйткені, Бату ханның армиясы әкесінен қалған 5–6 мың моңғол гвардиясынан басқасы, 90 пайыздан астамы түркі тайпаларынан жиған жауынгерлер болды.

3. Осыған байланысты, моңғол-түріктерден құралған Бату әскері сол замандағы көшпенділердің озық соғыс тактикасы мен стратегиясын пайдаланып, қысқа мерзімде Русь және Шығыс славяндар жерлерін бағындырғаны тарихтағы ақиқат жағдай.

4. Шығыс Еуропаға жасаған жеңісті жорықтарынан кейін, Бату ханның Ұлы Ұлыс (Алтын Орданың) державасын құрып, жаулап алынған Русь және Шығыс славяндар жеріндегі орыс князьдерінің таусылмайтын өзара соғыстарын тоқтатып, сол территорияларда бейбіт өмір ұйымдастырып, шаруашылықтарын, қалаларын, сауда жағын дамытуға әсер еткенін атап кетуіміз керек.

5. Солтүстік көршілеріміздің тарихшыларында көп жыл бойы қалыптасқан «Орыстар өзінің күресімен Еуропаны моңғол-түріктерден сақтап қалды» деген, ешқандай жөні жоқ концепцияларына тоқталсақ, айтарымыз мынандай: Алтын Ордан қаймыққан Еуропа мемлекеттері Шығыс славян жерлеріне үйреншікті шабуылдарын тоқтатқаны мәлім, сондықтан Русь және Шығыс славян жерлерінің сақталып қалуы Алтын Орданың арқасында болғанын айтатын уақыт жеткен сияқты.

6. Бату хан құрған Алтын Орда шын мәнінде, көпұлтты империя болды, ол Шығыс пен Батыстың жақындасуына ерекше әсер етті. Сол кездерде оның территориясында шаруашылықтың дамуына, көптеген қолөнер-сауда орталықтарына айналған қалаларды салуға жағдай жасалды. Сонымен қатар, бұрын болмаған байланыс жүйелері ұйымдастырылып, Шығыстан Батысқа дейінгі сауда артериялары Алтын Орда хандарының қатал бақылауында болғаннан кейін, халықаралық сауда, мәдени қарым-қатынастар жоғарғы деңгейде болғанын атап кету керек.

7. Шаруашылықтағы жағдайды анықтау, алым-салық жүйесін реттеу үшін, жаулап алынған Русь және Шығыс славян жерлерінде 1257 жылы тарихта бірінші рет халық санағы да Алтын Орда кезінде өткізілгенін айтқан жөн.

8. Жошының ұлы Бату хан құрған Алтын Орда көптеген мемлекеттермен саяси-дипломатиялық байланысы болған ортағасырлық ұлы империя болғанын және оның әлемдік тарихта өзінің ерекше орны болғанын объективті түрде көрсету біздің алдымыздағы басты мақсат.

9. Алтын Орда мұрагері қай мемлекет деген мәселе көп көтеріліп жатыр. Осы мәселеге келсек, айтатын бір ғана қағида бар. Алтын Орданы құрушы Ұлы Даланы билеген Жошы ханның баласы Бату хан қазақ жерінен шықса, оның жеңімпаз армиясының басым көпшілігі дала жауынгерлері болса, XV ғасырдың орта кезінде дербес Қазақ хандығының құрғандар ұлы Шыңғыс хан әулетінен шыққан Керей мен Жәнібек болса, Алтын Орданың нағыз мұрагері Қазақстан деп айтатын уақыт жеткен сияқты.

Ұсынылып отырған мақала, жоғарыда айтылған проблемаларға жауап ретінде жазылған еңбек деп есептеуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Всемирная история. Энциклопедия: [В 10 т.]. — М.: Госполитиздат, 1957. — Т. 3. — 896 с.
- 2 История Казахстана с древнейших времен до наших дней: [В 5 т.]. — Алматы: Атамұра, 1997. — Т. 2. — 620 с.
- 3 Салғарин Қ. Хандар кестесі / Қ. Салғарин. — Алматы: Жалын, 1992. — 48 б.
- 4 Советская историческая энциклопедия. / гл. ред. Е. Жуков. — Т. 3. — М.: Сов. энцикл., 1963. — 975 с.
- 5 Пособие по истории СССР: учеб. пос. — М.: Высш. шк., 1987. — 735 с.
- 6 Советская историческая энциклопедия. — М.: Сов. энцикл., 1965. — Т. 7. — 1022 с.
- 7 Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — М.: ЭКСМО, 2007. — 560 с.
- 8 Қазақстан тарихы. Очерктер. — Алматы: Дәуір, 1994. — 446 б.
- 9 Советская историческая энциклопедия / гл. ред. Е.М. Жуков. — М.: Сов. энцикл., 1975. — Т. 16. — 1002 с.
- 10 Большая советская энциклопедия. — М.: Сов. энцикл., 1970. — 608 с.
- 11 Зуев М.Н. История России: учеб. для вузов / М.Н. Зуев. — М.: Приор-издат, 2005. — 688 с.
- 12 Кузембайұлы А. История Казахстана: учеб. для вузов / А. Кузембайұлы, Е.А. Абиль. — СПб.: Соларт, 2004. — 419 с.
- 13 Соловьев С.М. История России с древнейших времен до наших дней:[В 15 кн.]. / С.М. Соловьев. — М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1963. — Кн. II. — 782 с.
- 14 История СССР с древнейших времен и до наших дней: [В 12 т.]. — М.: Наука, 1966. — Т. 2. — 622 с.
- 15 Советский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1985. — 1600 с.
- 16 История СССР с древнейших времен до конца XVIII в.: учеб. для вузов. — М.: Высш. шк., 1983. — 415 с.
- 17 Жұртбай Т. Қазақ хандығы — Алтын Орданың заңды мұрагері / Т. Жұртбай // Егемен Қазақстан. — 2015. — 15 қыркүйек.
- 18 Тоқаев Қ.-Ж. Жошы ханды ұлықтамақ / Қ.-Ж. Тоқаев // Жас Алаш. — 2019. — 21 тамыз.

Б.К. Адамбек

Завоевание Руси и восточнославянских земель Бату ханом в 1237–1242 годах и политика Улыса (Золотой Орды)

Известно, что XIII век был историческим периодом, полным значительных событий в истории народов Евразии. Но главным событием того времени было монголо-тюркское вторжение на Запад. Можно с уверенностью утверждать, что это завоевание, которое потрясло всю Европу и Азию, имело многие события, направления и разные цели, которые с различных позиций освещались в мировой истории. Однако оценка этих событий по-прежнему происходит с позиций ученых-евроцентристов, показывающих многоплановые монголо-тюркские кампании на Западе, их причины, развитие и основные события с их односторонней позиции, что не соответствует историческому объективизму. По этой причине нет сомнений в том, что тщательное и правдивое исследование этой темы, которая изучалась веками, является одним из основных требований нашего времени. По этой причине считаем, что пришло время объективно показать политические и экономические предпосылки походов кочевников на Запад, их конкретные цели и задачи, так как без этого невозможно полностью представить историю народов Евразии при изучении данной темы. В рассматриваемой статье, опираясь на многие исторические источники, показано завоевание сыном Джучи — Бату ханом земель Руси и восточных славян в 1237–1242 гг. и связанные с ним события. В то же время освещена междоусобная борьба русских князей за власть, которая играла негативную роль в жизни населения, городов и хозяйственной деятельности. Эти обстоятельства привели к тому, что между населением, его князьями и завоевателями складывались различные отношения, имевшие свои трудности и особенности. Исходя из этого, в статье раскрыты отдельные направления политики нового государства Улы Улыс (Золотой Орды) на подвластных территориях и их особенности. В своих выводах автор правдиво доказывает влияние империи Золотая Орда на всю Евразию и его историческое значение.

Ключевые слова: Улус, хан, поход, власть, войско, ярлык, Орда, монголо-тюрки, политика.

B.K. Adambek

Conquest of Russia and Eastern Slavic lands by Batu Khan in 1237–1242 and the policy of Ulys (Golden Horde)

We can say that the XIII century was a historical period full of significant events in the history of the peoples of Eurasia. But the main event of that time was the Mongol-Turkic invasion of the West. It is well known that this invasion, which shook the whole of Europe and Asia, had many events, directions and different goals that were covered in world history from different positions. However, the coverage of these great historical events still takes place from the positions of Eurocentric scholars who show the multifaceted Mongol-Turkic campaigns in the West, their causes, development and main events from their one-sided position, which does not correspond to historical objectivism. Therefore, there is no doubt that a thorough and truthful study of this topic, which has been studied for centuries, is one of the main requirements of our time. Therefore, we believe that the time has come to objectively show the political and economic background of the nomads' campaigns to the West, their specific goals and objectives, since it is impossible to fully imagine the history of the peoples of Eurasia when studying this topic. In this article, based on many historical sources, the conquest of the lands of Russia and the Eastern Slavs by the son of Jochi Batu Khan in 1237–1242 and related events are shown. At the same time, the article highlights the internecine struggle of Russian princes for power, which played a negative role in the lives of the population, cities and economic activities. These circumstances led to the fact that between the population, its princes and conquerors formed various relationships that had their own difficulties and features. Based on this, the article reveals certain policy directions of the new state of Uly ULYS (Golden Horde) in the subject territories and their features. In his conclusions, the author truthfully proves the influence of the Golden Horde Empire on the whole of Eurasia and its historical significance.

Keywords: Ulus, khan, campaign, power, army, decree, horde, Mongol-Turkish, politics.

References

- 1 *Vsemirnaia istoriia. Entsiklopediia [The World History. Encyclopedia]* (1957). (In 10 vols., Vol. 3). Moscow: Hespolitizdat [in Russian].
- 2 *Istoriia Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei [History of Kazakhstan from ancient times to the present day]*. (1997). (In 5 vols., Vol. 2). Almaty: Atamura [in Russian].
- 3 Salgarin, Q. (1992). *Khandar kestesi [Chronology of the Khans]*. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].

- 4 Zhukov, E. (Ed.) (1963). *Sovetskaia istoricheskaia entsiklopediia [Soviet Historical Encyclopedia]*. (Vol. 3). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 5 *Posobie po istorii SSSR [A handbook on the history of the USSR]*. (1987). Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 6 *Sovetskaia istoricheskaia entsiklopediia [Soviet Historical Encyclopedia]*. (1965). (Vol. 7). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 7 Brokgauz, F.A., & Efron, I.A. (2007). *Entsiklopedicheskii slovar [Encyclopedic Dictionary]*. Moscow: EKSMO [in Russian].
- 8 Qazaqstan tarikhy. Ocherkter [History of Kazakhstan. Essays]. (1994). Almaty: Dauir [in Russian].
- 9 Zhukov, E. (Ed.). *Sovetskaia istoricheskaia entsiklopediia [Soviet Historical Encyclopedia]*. (1963). (Vol. 16). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 10 *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia [Great Soviet Encyclopedia]*. (1970). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 11 Zuev, M.N. (2005). *Istoriia Rossii [Russian history]*. Moscow: Prior-izdat [in Russian].
- 12 Kuzembaiuly, A., & Abil, E.A. (2004). *Istoriia Kazakhstana [History of Kazakhstan]*. Saint Petersburg: Solart [in Russian].
- 13 Solovev, S.M. (1963). *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen do nashikh dnei [History of Russia from ancient times to the present day]*. (In 15 books, Book II). Moscow: Publishing house of socio-economical literature [in Russian].
- 14 *Istoriia SSSR s drevneishikh vremen i do nashikh dnei. [History of the USSR from ancient times to the present day]*. (1966). (In 12 vols., Vol. 2). Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 *Sovetskii entsiklopedicheskii slovar [Soviet encyclopedic dictionary]*. (1985). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 16 *Istoriia SSSR s drevneishikh vremen do kontsa XVIII v. [History of the USSR from ancient times to the end of the 18th century]*. (1983). Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 17 Zhurtbai, T. (2015, 15 Sept.). Qazaq Khandygy — Altyn Ordany zandy murageri [The Kazakh Khanate is the rightful heir of the Golden Horde]. *Ehemen Kazakhstan — Independent Kazakhstan* [in Kazakh].
- 18 Tokaev, K.-Zh. (2019, 21 Aug.). Zhoshy khandy ulyqtamaq [Jochi will inaugurate the khan]. *Zhas Alash — Young Alash* [in Kazakh].

М.А. Алпысбес*, А.К. Ахметов

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: alpysbes@mail.ru; kiyat7@mail.ru)*

Төре әулеті өкілдерінің жеке шаруашылығы мен экономикасының тарихынан

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж. Тоқаев өзінің халықаралық «Ұлытау – 2019» туризм форумында сөйлеген сөзінде Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы ханның есімін ұлықтауды міндетті түрде қолға алу қажеттігін атап өткені белгілі. Кейбір зерттеушілер еңбектерінде Жошының хан дәрежесі болмағанын алға тартады. Тарихи әдебиетте Жошының есімін Джучи деп жазу қалыптасқан. Алайда қазақтың қария сөздері, шежірелері мен тарихи жырларында Жошы есімі Жошы хан ретінде жырланады. Оның үстіне Ұлы хан Шыңғыс ханның өзі Жошыға жерлерді Жошы Ұлысы ретінде үйлестіргені де тарихи факт есебінде Жошының мемлекет басқарушы ұлысбасы, яғни Ұлы ханы болғанын көрсетеді. Хан дәрежесінде Жошы Ұлысы атты ұлан-ғайыр мемлекеттің басында тұрған әйгілі тарихи тұлға, ел билеушісі болғаны бүкіл әлемге белгілі. Алтын Орда мемлекеті ыдыраған соң, кейін Қазақ хандығының мемлекетін басқарған саяси билеуші әулеттерінің өкілдері де Жошы ханнан өсіп өрбіген ұрпақтар еді. Сондықтан, қазақ халқы оларды «ақсүйек» деп аталған әлеуметтік дәрежесіне сай «төре» деп келді. Далалық әдет бойынша хандық мемлекеттің дәстүрлі саяси титулатура жүйесінде чингизид, оның ішінде джучид төре әулеті тұқымдарына тумасынан «сұлтан» атағы таңылатын болды. Көшпелі жеке рулардың ортақ ұлыс-жұрттарын басқарған сұлтандардың ортасынан бұрыннан-ақ қалыптасқан байырғы жол-жоба, салты бойынша, ішінен ең лайықтысын халық кеменгерлері — рубасы ақсақалдары мен билері, даңқты батырлары төрелік жасауға лайық сұлтанды ақ киізге отырғызып, хан көтереді. Қазақ хандары мен сұлтандары туралы жасалған зерттеу жұмыстары жалғасын тауып, жаңа ізденістер жүргізіліп жатқанымен, бұл мәселеге мемлекеттік тапсырыс ретінде тың мағына берілгендіктен, жаңа қарқынға ие болары сөзсіз. Мақала қазақ қоғамындағы төре әулеттерінің экономикалық-тұрмыстық, шаруашылық ахуалына үңілуге арналған. Нақты айтқанда, төрелер әулеттерінің экономикалық жеке табыс көздері мәселесін талдау арқылы Қазақ хандығы тұсындағы алым-салық жүйесін зерттеу көзделген. Бұл мәселенің қаралуы барысында қазақ әлеуметінің билеуші тап өкілдері мен шаруалардың экономикалық қарым-қатынас жүйесіндегі хан-сұлтандардың халық ортасында табысы туралы көзқарастары зерделеуге алынды. Кеңестік дәуір идеологиясы таптық қайшылық туралы тұжырымды ұстанды. Дәстүрлі қоғам шаруашылығы мен экономикасы мәселелері туралы әлдеқайда шынайы түсінік қалыптастыру маңызды. Бүгінгі қазақ халқы мен өткен замандағы дәстүрлі қоғамдық қарым-қатынастар кезеңінде орын алған алым-салық жүйесі туралы тарихи деректерді салыстыра отырып, жаңа ізденіс жасауға талпыныс жасалды.

Кілт сөздер: төре, ақсүйек, сұлтан, сауда, олжа, зекет, соғым, сыбаға, үлес.

Kipicne

Бұл тарихи мәселені зерделеуде талдауға алу қажет маңызды бір қыры — төре әулеттерінің әлеуметтік-шаруашылық өміріне қатысты әлеуметтік-шаруашылық қарым-қатынастар, оның ішінде экономикалық жүйедегі төре өкілдерінің табыс көздері туралы ізденіс жасау болмақ. Төре институтын зерттеу бағытында қолға алған бұл ізденіс зерттеу объектісін жан-жақты қарастыруды көздейді. Тақырыпты қозғағанда салыстыруға түсетін тарихи дерек көздері мен сүйенетін зерттеулер барын аңғарамыз. Солардың ішінде, Шыңғыс хан мемлекетінің экономикалық тарихи-құқықтық тұрғыда, әлеуметтік-экономикалық, әулеттік-тұлғалық тарих тұрғысынан талқылайтын жағы да бар. Көптеген ғылыми-зерттеу еңбектерде кездесетін тарихи мәліметтерден төре әулеттерінің шаруашылық пен экономикасы тұрғысындағы табыс табу түрлері — салық салу, олжа түсіру, сыйлық алу; шығын жасалу жолдары — қайырымдылық жасау, шүлен тарату, садақа мен зекет беру және т.б.

Ханның ордасы тұрақтаған қорық жерлері туралы баяндалып айтылатын тарихи мәліметтер араб-парсы деректемелерінде жиі кездеседі. Хан қорықтары билеуші әулеттеріне тиесілі маңызды экономикалық негізі болғаны да белгілі. Себебі, ханның қамалы мен тұрақтайтын жері құнарлы келетін аймақты, суаты мол, егіншілікке қолайлы, малға жем-шөптің мол қоры бола алатын табиғат байлығына толы өлке болуы тиіс екені де айдан анық. Хан ордасының орналасатын жерлері тек қана

* Корреспондент автор. E-mail: alpysbes@mail.ru (М.А. Алпысбес)

геостратегиялық жағынан ғана емес, экономикалық тұрғыдан да тиімді болуымен әскери-соғыс амалдары тұрғысынан қауіпсіз келетін алқапта болатыны белгілі. Басқа елдердің сапарлап, саяхаттап келетін елшілері жол бойы байқаған қала, шаһарлары мен елді мекен, ауылдарын бақылап отырып, сапарнама жазбаларында да хаттаған. Онда олар елдің егіншілігі мен қалалық құрылысы дамыған өлкелерін де сипаттап өткен. Шаруашылық-экономикалық тұрғыда егіншілік алқаптары мен қалалық өмір дамыған өлкелер сауда мен керуеншілік үшін және соған байланысты ұлыстың экономикалық іргелі негізі болып табылатын басты табыс көздеріне де тікелей қатысты.

Зерттеу әдістері

Қазақ хандығы мемлекеті XIII ғасырда әлем тарихының саяси сахнасына келген Шыңғыс ханның түркі ру-тайпаларының басын қосып құрған киіз туырлығытыларының мемлекетілігінің дәстүрлі жалғасы екендігі мәселесі ғылыми парадигма тұрғысынан басты методологиялық ұстаным бола алады. Жүйелілік әдісі тұрғысынан, бұл саяси-мемлекеттік құрылымдар хронологиялық кезең бойынша, өзара тарихи-салыстырмалы әдіс тұрғысынан да қарастырылуы мүмкін. Тарих ғылымы аясындағы тағы бір әдіснамалық құрал — әлеуметтік-саяси және шаруашылық экономикалық жүйелер мен құрылымдарды, оның негізгі құраушы элементтері мен компоненттері тұрғысынан ұқсастырып салыстыру, ара-жігі мен айырмашылықтарын ашып қарастыру және жүйелілік талдауға алу жолымен зерттеу тиімді болып табылады. Мысалы, бұл мемлекеттер экономикалық тұрғыда барлығы көшпелі елдер ретінде танылып келді, бірақ тарихи деректер олардың мемлекеттік-экономикалық жүйесі тек қана мал шауашылығы ғана емес, кешенді экономикаға, оның ішінде қалалар мен отырықшы елді мекендер және үлкен көш жолдары мен сауда-керуен жолдарының жүйесі тығыз байланыста болғаны анықталған. Этномәдени тұрғыдағы тарихи сабақтастықпен қатар дүниетанымдық-идеологиялық жүйелердің де жақындығы, біте қайнасқан байланыстылығы да бар. Әсіресе, саяси-басқарушылық, билеуші әулеттердің, сонымен сюзерен-воссалдық қатынастар мен рулық-туыстық жүйелердің өзара тығыз біртұтас туыстық-әлеуметтік құрылым ретінде қоғамдық-қауымдық тұрғыда біте қайнасуы да тұрақты дамуы тарихындағы мемлекеттік институттың өте әлді құрылым ретінде жасақталуын көрсетеді. Осындай теориялық-методологиялық іргелі негіз ғылыми-зерттеу әдіснамасының берік тұжырымына айналып отыр және ғылыми ізденістің маңызды алғышарты болып табылады.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Қазақ хандығы Шыңғыс ханның түркі ру-тайпалары құрған киіз туырлығытыларының мемлекеті деп тарихта атаған үлкен империяның ыдырағанынан соң пайда болған жаңа мемлекет, онда Шыңғыс тұқымдарының саяси билікті жалғастырғанын ескерсек, Қазақ хандығы тарихтағы «Ұлық Ұлыс», «Жошы Ұлысы» мен «Алтын Орда» елдерінің тікелей мұрагері. «Алтын Орда» аталып жүрген кезең мен Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі кезең деп осы екі аралықтағы тарихи дәуірлерді ажыратып алғанымыз дұрыс. Алтын Орда дәуіріне үңілсек, одан әуелгі уақытта билеуші әулет (династия) басында тұрған Шыңғыс ханның кезінде біртұтас Түркі қағанаты болған түркілік ру-тайпалардың ыдырап жатқан күйінен басын біріктіріп, алуан түрлі елдерді бағындырып, оларға салық төлеуді міндеттегені белгілі [1, б. 163].

Шыңғыс ханның мұрагеріне айналған үшінші ұлы Үгедей хан салық жүйесін халыққа ауыр тимейтіндей ретке келтіріп, дегені: «Хақан әкейдің дайын тағын иемденіп, халайықты қинамауды құрмет тұтайық. Ас-су үшін қарасты жұртшылықтың бір қора қойынан жыл сайын бір ісек алып тұрайық...» [2, б. 198]. Бұл мәліметке назар салып, байқап қарасақ, Шыңғыс әулеті көшпелі елдердің мал басынан салық алып тұрғанын түсінеміз, ал отырықшы елдерге келгенде әркім өз кәсібіне қарай салық төлеген. Мысалы, егіншілер астықпен есеп айрысқан болса, Еуропа елдері әр үйден бір балта мен табылған темір рудасынан беріп отырды. Бір елдер монетамен төлесе, енді біреулер қағаз ақшамен де төлей алды. Орыс княздары болса ақша орнына әртүрлі бағалы аңдардың терісімен есептесті [3, б. 73–74; 4, б. 191].

Шыңғыс хан ұрпақтарының салықтан тыс тағы бір табыс көзі — олжа болған еді. Олжа екі түрлі жолмен келіп түсті: бірі соғыс жорықтарынан келген олжа болса, екіншісі әртүрлі елдерден сый-сияпат түрінде әкелінген олжалар. Бірақ, түскен олжаның қай түрі болмасын бөліске салынды. Соғыстан түскен олжадан ханнан бастап қатардағы әскерге дейін үлес алған. Шыңғыс хан жорықтан келген олжа үлестіруде ең алдымен шайқаста шаһит болған сарбаздардың үлесін тарататын болған. Әскери соғыс олжасы түрлеріне қолға түскен мал-мүлік, бұйым-жиһаз, қару-жарақ, қатын-қалаш,

құл-құтан, және т.б. болғаны анық. Олжаның ең жақсысын ел басындағылар иеленген болу керек, яғни жүйрік ат, өткір қылыш, жауһар тас, алтын бұйым, төзімді құл, сұлу қыз, т.б. [2, б. 64, 71, 95].

Сый-сияпатқа келгенде, хан әулеті жанындағы сенімді серіктерімен — олжалы қолбасшылары, жауынгер сарбаздары, ерекше ерлік көрсеткен батырларымен бөліседі немесе көбіне бүтіндей сыйлай салатын [1, б. 68–69]. Мысалы, 1246 жылы Шыңғыс ханның немересі Күйік таққа отыратын рәсімге жер-жерде елшілер келіп, әртүрлі бағалы сыйлық әкелген. Бұл жайлы Плато Карпинидің жазбасында былай таңбалайды: «Сол жерде, тауда, хан қонысынан алшақ емес маңда 500-ден аса күйме тізулі тұрды, олардың бәрі алтын мен күміске және жібек көйлектерге толы. Оның барлығы император мен көсемдердің бөлісіне түсті, ал жеке көсемдер өз үлесін өздерінің адамдарына бөліп берді...» [3, б. 99].

Хан әулетінің байлығын арттырып отыратын ханның сауда керуендері де жұмыс жасап жатты [3, б. 110]. Алайда, Алтын Орда дәуірінде шыңғыс тектілердің билігінің күштілігіне қарай кепілді түрдегі басты табыс көзі қоластындағы халықтан жиналатын салық екені даусыз. Қазақ хандығы тұсында төрелердің билігі бірде күшейіп, бірде әлсіреп, нәтижесінде бабалары құрған салық жүйесі жұмыс жасамады. Қазақта Шыңғыс ұрпағы хан сайланғанда оның бар мүлкін «хан талапай» дәстүрімен халық иеленіп, орнына әрбір ру мал жинап беретін әдемі дәстүр кімге де болса мәлім [5, б. 160–162]. Дәл осындай рәсімді рудың басқарушы төресі етіп қабылданған сұлтанға да жасалатын. Оған рудың төресін де хандай көріп ақ киізге салып көтеруі айғақ болады [6, б. 49]. Демек, қазақтың төрелік еткен хандары мен сұлтандарының осындай дәстүрмен отбасыларын қамтамасыз ететін жеке шаруашылығы болды. Ал шаруашылық ісін алға дөңгелететін төлеңгіттер екені де түсінікті.

Салық мәселесіне келсек, мысалы, 1731 жылы 16 желтоқсанда Ресейдің елшісі Тевкелевтің Бөкенбай батырмен әңгімелесіп білген дерегі береді: «Оларда, қырғыз-қайсақтарда, бұрын қалалары болған, атап айтқанда: Ташкент, Түркістан, Сайрам және оларға қарасты қалашықтар мен елді мекендер, оларға қырғыз-қайсақ хандары мен старшындары иелік еткен. Ол қалаларда саудагер сарттар қоныстанған, солардан алым алынатын... Ал көшпелі қырғыз-қайсақтардан хан ешқандай салық алмайды, оған жол берілмейді, егер біреулер өз еркімен беріп жатса, соған ризашылық білдіреді, айтпесе ешкімнен оның еркінен тыс ешнәрсе ала алмайды» [7, б. 62].

Қазақ хан-сұлтандарының көшпелі ру-тайпалардан салық алмағанын 1762 жылы Нұралы ханның III Петр Патшаға: «Мұнда далада маған алым беретін әдет жоқ» деп жазған хаты тағы дәлелдейді [8, б. 118]. 1759 жылдағы генерал-майор А.Тевкелев пен коллеж кеңесшісі П.Рычковтың Ресейдің Сыртқы Істер Коллегиясына берген мәліметінде Түркістанда отырған Орта жүздің ханы Әбілмәмбеттің табысы жайлы: «... Ол күнкөрісі мен табысын сол төңіректе қоныстанған жер өңдеушілер (егіншілер — *авт.*) мен саудагерлерден алады» деп жоғарыдағы мәліметті растайды [7, б. 582]. 1730 жылы Ресейге барған қазақ елшілері Құтлымбет би, Сейітқұл батыр және Тоқташ мырза қазақ хандарының қалалық және далалық болып екіге ажыратылатынын хабарлады [9, б. 330–331].

Олай болса, қолында қаласы жоқ далалық төрелерде ондай табыс көзі болмады. Кіші жүз билеушісі, далалық сұлтан Әбілқайыр ханның Ресейден өзіне қала салып беруді талап етіп жүрген басты себебі де осында жатыр. Қазақ сұлтандары бірде қалаларға ие болып, бірде ажырап қалған жағдайлары да болатын. Осыған байланысты болса керек немесе қалаға ықпал етіп отырған төре әулеті өкілдерінің саны тым аз болғандықтан Ресей шенеуніктері келесідей қорытындыға келген. П.Рычковтың (1712–1777) сөзін келтірсек: «Хандардың да, сұлтандардың да халықтан жинайтын белгілі бір табысы жоқ. Олар көбіне жеке басының үнемшілдігінен, оларға берілетін ерікті сый-сияпаттармен және соғыста түсетін олжамен күн көреді» [10, б. 202].

П.И.Рычковпен қызметтес болған А.Тевкелев «Қырғыз-қайсақтың хандарына өз халқынан үздіксіз ешбір табыс түспейді, сондықтан олар кедейшілікте тұрады және әділетсіз істерге баруға мәжбүр, сол себепті азық-түлікке де зәру» деп жазды [11, б. 314–315]. Меніңше сұлтандар «азық-түлікке зәру» болатын күйде болған жоқ. Дала билеушілерінде қалалардан түсетін табыс болмағанымен, олар да құр алақан емес-ті. Біріншіден, олар ұлысынан өткен шетелдік сауда керуендерінен салық алып тұрды [12, б. 398]. Бұл кәдімгі бүгінгі кеден салығы. Оның да өз тәртібі болды. Мысалы, Кіші жүз территориясында сауда керуені Ералы сұлтанның ұлысынан өткенде, оған салық төлесе, қалған ұлыстың жерінен салықсыз еркін жылжитын. Олардан Нұралы хан, Айшуақ сұлтан, Досалы сұлтан қайта салық ала алмайтын [8, б. 307].

Бұл үрдіс XIX ғасырда да қалмағанын фактілерден көреміз. Мысалы, XIX ғасырдың басында Кіші жүзде Қаратай сұлтан керуендерден салық алса [13, б. 52], 1826 жылы Темір сұлтан Ералыұлы оның иелігінен өтіп Троицк бағытында бара жатқан сауда керуенінен алым алған [14, б. 153]. Ф.К.Зиберштейннің 1825 жылы жазған жазбасында, Ұлы жүз аумағында Абылай ханның немерелері

Абылай мен Ералы, Мамырхан мен Төлек Әділұлдары сауда керуендерінен салық алғанын айтады [15, б. 222–228]. Шығыс Қазақстанда 1816 жылы Шама сұлтан Құлжадан келе жатқан сауда керуеніне төлеңгітін жіберіп, ақша төлеуді талап еткен болса, 1834 жылы әйгілі Кенесары ханның ағасы Саржан сұлтан Ажалямов деген татар көпестің тауарынан заттай алым алған [16, б. 153].

XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ пен Бұхар хандықтарын зерттеген Ж.М. Тулибаева хандар мен сұлтандардың билер мен байлармен қатар саудамен айналысқанын хабарлайды [17, б. 75]. Ол заманда адам саудасы да Алтын Орда дәуірінен жалғасқан әдеттегі жағдай болатын. Қазақтардың Ресей шекарасынан орыстарды ұстап Орталық Азия қалаларына апарып сатуы жайлы мәлімет те жеткілікті. Бір ғана мысал, 1791 жылдың қаңтарында бас старшын Сырым батырдың көмекшісі Мулабдеш Ескендірұлы Орал әскери канцеляриясына Досалы сұлтанның екі орыс азаматын ұстап алып, сатып жібергендігін хабарлайды. Ол тұтқынның біреуі Кулагин бекінісінен әкетілген екен [18, б. 88–92, 105].

Олжа мәселесіне келсек, қазақ хан-сұлтандарының қайсысы болмасын, әдеттегідей жорықтан олжа түсіріп, ең жақсысы оларға тигенімен, олардан қайыр бола қоймайтын. Әдеттегі Шыңғыс хан бабасының дәстүрі бойынша олжаны елге таратып беріп отырған. Ағылшын саяхатшысы Джон Кэстль 1734 жылы Әбілқайыр ханның ордасында болып, оның тұрмысын былай деп баяндайды: «Ру ақсақалдары — текті әулеттен тарғандар,... олардың көпшілігі мал жағынан ханнан әлдеқайда бай кісілер... Ханның еңбегіне алатыны тым аз, олар бұған өмір сүруге ең қажетті мөлшерден артық еш нәрсе бермейді, оның үстіне адамдары өз айтқанынан шықпай беріліп қызмет етсін деп, өз табысын наразы болғандармен бөлісуге мәжбүр [19, б. 83].

1758 жылы генерал-майор А. Тевкелев пен оның кеңесшісі П. Рычковтың Сыртқы Істер Коллегиясына жіберген хабарында Абылай сұлтан (болашақ хан — *авт.*) жайлы: «Онда барып қайтқан осындағы адамдардың айтуынша, ол соғыс қимылдарында, қырғыздардың (қазақтардың — *авт.*) дәстүрі бойынша, не өзін, не өзінің қамқорындағыларды аямайды, олжа түсірген жағдайда, өзіне ешнәрсені қалдырмай, халыққа таратып береді, осылайша билігін нығайта түсті...» дейді [7, б. 557]. Бабасының жолынан таймаған Кенесары хан да орыстың отарлау саясатына қарсы көтерілгенде олжадан өзіне ешнәрсе алмаған екен [20, б. 210].

Бөкенбай батыр хабарлағандай, ханға қазақтар өз еркімен арнайы сый-тарту әкелетін әдеттің бар екендігі де расталып отыр. 1738–1739 жылы Орынбордан Ташкенге сапар шеккен К. Миллер Түркістанда Жәңгір сұлтанның үйінде қонақта болып, Жәңгірдің бұрын хан болғанына қарамастан тақыр кедейшілікте өмір сүріп, халықтың қайырымдылық көмегімен күн көретінін жазған [15, б. 34]. Бөкей ордасындағы қазақ руларын басқарушы сұлтандар мен рубасылардың қоластындағы халықтың бақуаттарынан ерікті түрде азын-аулақ мал түрінде табыс алып отыратыны әдеттегі жағдай болған. Жәңгір хан бұл туралы былай түсіндіреді «...барлық қырғыздар (қазақтар — *авт.*), бай, кедей демей, лауазымды қызметтегілердің халық тарапынан жасалатын көмегінсіз оларды басқара алмайтынына және олай өмір сүрмеуі (яғни халықтың көмегінсіз — *А.А.*) тиістігіне кәміл сенеді» [21, б. 84, 85].

Осы дәстүрді Ресейдің 1822–1824 жылдары қазақ даласындағы хандық институтты жоюына арналған жарғыларынан көреміз. Сібір қырғыздары туралы жарғының 130-бабында «Қырғыздар (қазақтар — *авт.*) ретімен, қазіргі дәстүрлері бойынша, өздерінің сұлтандарына көмек (тартулар — *авт.*) жасай алады» деп әдеттегі бұрыннан келе жатқан дәстүрді заңдастырып, сол күйінше қалдырғанын білдіреді [12, б. 411]. Демек, төрелер өздерінің елдегі төрелігі үшін төлем және қосымша тартулар алып отырған. Алдымен қызметі үшін алатын ақы деп нені түсінеміз? Оны шартты түрде үшке бөліп қараймыз. Біріншіден, араздасқан тараптар биге емес, сұлтанға келіп жүгінсе, мәселені шешкені үшін арнайы «билік» төлемді алған. Себебі, хандар мен сұлтандар билер сияқты сот істерін қарастырып, альтернативті және жоғарғы сот рөлін атқарған. Мысалы, хан мен билер адам өлімін қарағаны үшін 3–4 жасар 40 бас байтал алып отырған [5, б. 132]. Одан кейінгі төлем «хандық айып» деп аталады. Оның мәнісі мынада, бір ру екінші рудан ірі көлемде ұрлық жасаса, мәселе билер сотында шешілгенімен, кінәлі жақ ханға немесе жәбірленген рудың сұлтанына бесті ат немесе бесті атан түрінде айып төлеген [5, б. 63].

Үшіншіден, Ресеймен немесе басқа көрші елдермен шекарада болған мәселелерді шешкені үшін ақы алу дәстүрін жатқызамыз [18, б. 103]. Олар мәселені қазақтың пайдасына шешсе, қазақтан ақы алып отырды және дәл сол сияқты мәселені орыстың пайдасына шешсе орыстан ақы алды. Тек орыстардың жеке жәбірленушілері емес пұлды төлейтін, үкімет тарапынан арнайы қаржы бөлініп, хан-сұлтандарға еңбек ақы ретінде үздіксіз жылына бір рет төленді. Орыстар отарлаудың бір механизмі ретінде еңбек ақы арқылы қазақ ақсүйектерін Ресейдің шенеунігіне айналдыруды көздесе,

қазақтың билеушілері оған әдеттегідей мәселені шешкені үшін берілетін сыйақы ретінде қарады. Қазақ халқы Ресейдің протекциясына өткенде, екі жақтың келісімі бойынша, қазақ билеушілері шекарадағы тыныштық сақтап, Ресей мен Орта Азия елдері арасындағы сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндетін алған еді [12, б. 185].

Міне, осы келісілген міндеттерді орындағаны үшін қазақтың билеушілері орыстан ақша алып жатырмыз деп түсінген, яғни ақылы қызмет көрсетіп отырды. 1874 жылы Г. Загряжскийдің жазбасына сүйенсек, алғашқыда сұлтандарға қоластындағы рулар әдетте соғымның бір бөлігін беріп отыруы тиіс болған. Ал сұлтандардың үлкені әкелінген соғымды туыстары арасында үлестіретін. Кейінірек, орыс үкіметінің ықпалы қазақ даласына жүргенде, сұлтандар рулардың мәселелерін шешіп, көңілінен шыққанда ғана ерікті түрде соғымнан үлес алды. Пайдасы тимесе, соғымнан құр қалатын [22, б. 81–82]. Сонда ақсүйек өкілдері ретінде сұлтандардың орыс араласпай тұрып соғымнан алған үлесі салық емес, табыс та емес, сыбаға есептелген. Бұны сұлтанға берілетін тарту түріндегі қосымша көмек немесе қайырымдылық деп ұғамыз. Осы жерде Тәттігүл Картаеваның мынадай мәліметі ойымызды толықтырады: «Той-томалақ, астарда төре-төлеңгіт, қожаларды төрге шығарып, оларға арнайы сыбаға тартқан, өліктің жаназасын шығарғанда «аталық» бергенде төреге өз алдына сыбаға берген» [23, б. 142].

Шыңғыс ұрпақтары қоластындағы елден салық алып тұруды міндеттеуге де ұмтылған кездері болған. Мәселен, Кіші жүздің билеушісі болған Қайып хан (орыстар оны сұлтан дейді) шарифат негізінде зекет салығын тұрақты түрде жинап тұруды заңдастыру туралы жарлық шығарған. Бірақ 1789 жылы Орынбор әскери губернаторы барон Игельстром аталған заңға ешкім бағынбасын деп хат жазған [21, б. 64]. Сол 1789 жылы қазан айында Қайып хан ойлағанын жүзеге асыруға үлгермей дүниеден өткен [24, б. 79]. Ішкі Орданың алғашқы билеушісі Бөкей хан да халықтан зекет салығы мен соғым алып тұрған деседі. Жалпы қазақ даласында оның ұлы Жәңгір хан (1803–1845) 1827 жылы бірінші болып қоластындағы (Бөкей Ордасы) халықтан шарифат заңдары негізінде жылына бір рет зекет салығының төленуін және міндетті түрде соғым алуды заңдастырған. Жәңгірдің 1829 жылы шекаралық комиссияның төрағасы Генске жазған мәліметінде «қырғыздар (қазақтар — А.А.) баяғыдан келе жатқан заңдар бойынша, екі түрлі төлем төлеуі міндетті: зекет пен қысқы соғымға қой беру... кедейлерден мүлдем ешнәрсе алынбайды...» деген. Хан үшін зекет пен соғым жинағаны үшін сұлтандар мен старшындар да өте аз мөлшерде қызметтері үшін халықтан мал түрінде ақы алып отырған [21, б. 82–85].

Ал, XIX ғасырдың ортасынан Ресейдің басқару жүйесі қазақ даласына тамырын жайып, мүлік теңсіздігі еніп, қазақта бай мен кедей табы пайда бола бастағанда, сұлтандар да аталған әлеуметтік топтардан көрінді. Сонда да олардың ішінде қара қазақпен салыстырғанда өте бай адамдар аз болатын. Жалпы тұрмысы төмен болды деп те айта алмаймыз. Мынадай статистикалық сараптамаға мән берелік. 1850 жылғы мәліметтерден бірнеше округті алайық. Қарқаралы округінде барлығы 43 сұлтан болса, олардың 9-ы — өте бай, 17-сі — бай, 15-і орташа, 2-уі кедей есептелінген. Көкпекті округінде барлығы 19 сұлтан, олардың 9-ы — бай, 5-уі — орташа, 2-уі — ортадан төмен, 3-уі — кедей. Ақмола округінде барлығы 30 сұлтан, олардың 9-ы — бай, 1-уі — өте бай, 5-уі — бакуат, 12-сі — орташа, 3-уі — кедей екен. Көкшетау округінде барлығы 24 сұлтан, олардың 2-уі — бай, 14-і — орташа, 8-і кедей тұрған [25, б. 330–390].

Кіші жүз сұлтандарының да жағдайы осы шамада. Олардың бір бөлігін ғана айта кетелік, Батыс Бөлік қазақтарының ішінде барлығы 26 сұлтан болса, олардың 1-і — өте бай, 5-уі — бай, 8-і — орташа, 10-ы — орташадан төмен, 2-уі кедей болып есептелінген. Ерекше тапсырмалар бойынша В.М. Лазаревский деген шенеуніктің хабарлауынша, өте бай адамда 1000-нан аса жылқысы барлар, айтарлықтай бай адамға 500-ден аса жылқысы барлар, бай адамға 200-ден аса жылқысы барлар жатқызылса, орташа адамдарда жылқы саны 100-ден асса, орташадан төмендерде 100-ге жуық, кедейлерге 25 басқа жетпейтін жылқы малы бар адамдарды есептеген [26, б. 124–135].

Баймағамбет сұлтан Айшуақұлының дерегінше, кедей адамға 20 бас қойы, 5 бас сиыры, 1 түйесі бар қазақты жатқызған. Айтпақшы, дәл осы Баймағамбет сұлтан жылына 1 рубль 50 тиын күміс ақшамен түтін салығын төлеу кедей үйлерге өте ауыр тиетінін хабарлап, оларды мүлдем салықтан босату қажеттігі туралы басшылыққа ұсыныс жасапты [27, б. 229–230]. Осы жылы Орынбор шекара комиссиясының төрағасы М.В. Ладженскийге линия маңындағы қазақтардың попечителі А.Г. Шершеневич Орал линиясының Нижний дистанциясы бойында көшкен қазақтар жайлы мәліметіне назар аударсақ, линия маңындағы қазақтар тұрмысы нашарларлығынан руларынан бөлініп қамқорлық іздегендер екен. Олардың арасында сұлтандар да болған. Олар жайлы былай дейді:

«Сұлтандардың да бірнеше отбасысы тым кедей болғандықтан жан сауғалау үшін тіміскіленіп, барын сақтап қалумен ғана уақыт өткізеді» [26, б. 167].

1907–1910 жылдары жасалған статистика туралы П.П. Румянцев мынадай қорытынды жасаған: «Сұлтандар әулетінің бір бөлігі хал-ахуалы жоғары бай топтардан табылса, енді бір бөлігі кедейленіп, басқа төменгі топтардың қатарына кіріп кетті. Қазір қарапайымдалған бұрынғы сословиелік артықшылықтары қырғыз (қазақ — *авт.*) даласын жаулап үлгерген товар-ақша қатынасындағы шаруашылықтың бәсекесіне төтеп бере алмады...» [28, б. 57].

Қорытынды

Қарастырған мәліметтерден түйгеніміз, қазақтың хан-сұлтандарында қазақ халқынан міндетті алынатын салық жүйесі болмаған. Олар қатардағы қазақ сияқты әрбірі өзінің жеке шаруашылығын айналдырған. Жылдағы соғымдардан, күнделікті тойлардан оларға халық сыбаға, тарту ретінде өз еріктерімен үлестерін беріп отырған. Төрелер қоластындағы адамдардың мәселелерін шешуге араласқанда, яғни тікелей көрсеткен қызметіне белгіленген мөлшерде ақы алған. Өз ұлыстарынан өтетін шетелдік сауда керуендерден олардың қауіпсіздігін қамтамасыз еткендігі үшін алым алуды міндет деп есептеген. Қалалар мен оның төңірегіне билігі жүрген төрелерге ондағы тұрғындардан (қазақтар емес, сарттар) жүйелі түрде салық түсіп тұрған. Сараптай келгенде, төрелердің елді қанауы туралы тұжырымның дәйексіз екендігін сенімді түрде жоққа шығара аламыз. Салық салу және алым алу жүйесі әлеуметтік тұрғыда әділетті қоғам құрудың бір тетігі болып табылады. Салық салу реті, алым алу мөлшері құқықтық тұрғыда ежелгі дәуірлерден-ақ заңмен реттелетін болғаны белгілі. Қазақ ортасында дәстүрлі салық жүйесі шариғат негізіндегі мұсылмандыққа құққа немесе дала заңы ережелерімен әдет бойынша негізделіп реттелетін болған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Лувсанданзан. Алтын шежіре / Лувсанданзан; моңғол тілінен ауд. А. Маукараұлы. — Алматы: Өнер, 1998.
- 2 Моңғолдың құпия шежіресі (XII–XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі) / ауд. М. Сұлтаняұлы. — Алматы: Өнер, 1998. — 224 б.
- 3 Пано Карпини. Путешествие в Евразийские степи / Пано Карпини, Гильом де Рубрук. — Алматы: ИД «Кочевники», 2003. — 240 с.
- 4 Тулибаева Ж.М. Сведения о Чагатайском улусе в «Улус-и арба-йи чингизи» [Электронный ресурс] / Ж.М. Тулибаева. — Режим доступа: <https://abai.kz/post/15915>
- 5 Записи Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. второй. — Казань: Университетская типография, 1871. — 290 с.
- 6 Андреев. И.Г. Қырғыз-қайсақ Орта ордасын суреттеу. — 2-ші бас. / И.Г. Андреев. — Астана: Алтын кітап, 2007. — 210 б. (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 26-шы том).
- 7 Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках: сб. док. и материалов. — Алма-Ата: Наука, 1961. — 741 с.
- 8 Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675–1821 гг.: сб. ист. док.: [В 2 т.]. — Т. II: Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. / Сост. и ред. И.В. Ерофеева. — Алматы: АО «АБДИ компании», 2014. — 1032 с.
- 9 Ерофеева И. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик / И. Ерофеева. — Алматы: Санат, 1999. — 336 с.
- 10 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. — Т. IV / Сост. И. Ерофеева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 368 с.
- 11 История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731–1759 гг.). — Т. III / Сост. И.В. Ерофеева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 484 с.
- 12 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / А.И. Левшин; под общ. ред. акад. М.К. Козыбаева. — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.
- 13 Ахмет А. Қаратай хан / А. Ахмет. — Алматы: Арыс, 2007. — 176 б.
- 14 Зиманов С. Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство / С. Зиманов. — Алматы: Арыс, 2009 — 496 с.
- 15 История Казахстана в русских источниках XVIII–XIX веков. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахстанским степям XVIII–XIX века. — Т. VI. / сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 516 с.
- 16 Зиманов С. Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство / С. Зиманов. — Алматы: Арыс, 2009. — 400 с.
- 17 Лапин Н.С. Деятельность О.А. Игельстрома в контексте казахско-российских взаимоотношений (1780-е – 1790-е годы) / Н.С. Лапин. — Астана: Сарыарка, 2012. — 384 с.
- 18 Қият А. Досалы сұлтан Бұлқайырұлы / А. Қият. — Алматы: ЖШС «Полиграфкомбинат», 2015. — 248 б.
- 19 Джон Кэстль. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы / Джон Кэстль. — Алматы: Атамұра, 1996. — 96 б.

- 20 Казахские чиновники на службе Российской империи: сб. док. и матер. / отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост. Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, С.К. Удербаяева. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2014. — 418 с.
- 21 Букеевской Орде — 200 лет : [Изд. из 6 кн.]. — Кн. 2. — Алматы: Өлке, 2001. — 232 с.
- 22 Из истории казахов / сост. Е. Аккошкар. — Алматы: Жалын, 1997. — 448 с.
- 23 Картаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басы) [Екі томдық]. — 1-т. / Т.Е. Картаева. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2014. — 294 б.
- 24 Исмурзин Ж.А. Батырұлы Қайып хан және оның әулетінің тарихы (1745–1860 жж.): тарих ғыл. канд. ... дис. / Ж.А. Исмурзин. — Орал, 2008. — 189 б.
- 25 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. О почетнейших и влиятельнейших ордынах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. — 9 августа 1917 г. — Т. VIII, ч. 1 / сост. Б.Т. Жанаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006 — 716 с. + вкл. 4 с.
- 26 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. О почетнейших и влиятельнейших ордынах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. — 9 августа 1917 г. — Т. VIII, ч. 2 / сост. Б.Т. Жанаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 962 с.
- 27 Материалы по истории политического строя Казахстана. — Т. 1 / сост. М.Г. Масевич. — Алма-Ата: АН КазССР, 1960. — 441 с.
- 28 Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем / П.П. Румянцев. — СПб., 1910. — 66 с.

М.А. Алпысбес, А.К. Ахметов

Из истории экономической жизни и частного хозяйства представителей династии тюре

Президент Казахстана К.-Ж. Токаев, выступая на Международном туристическом форуме «Улытау – 2019», отметил необходимость и важность чествования старшего сына Чингис хана — Джучи. В казахской исторической литературе имя Джучи известно как Жошы. Некоторые исследователи полагают, что Джучи не имел титула хана. Однако тот факт, что великий Чингис хан сам распределил территории для сыновей в уделах, и удел Джучи именовался Улус Джучи свидетельствует в пользу того, что Джучи был правящим ханом. Кроме того, после распада Золотой Орды представители правящей политической династии Казахского ханства выбирались из рода хана Джучи. Поэтому казахский народ называл их «аксүйек», своего рода «дворяне Степи», в соответствии со социальным статусом, который в буквальном переводе звучит как «белая кость». Собственно, слово «сүйек», т.е. «кость», выражало значение племени, рода или происхождения, а «ак» («белая») имело значение «благородное», элитное. Согласно степному праву, в традиционной политической титулатуре Казахского ханства потомкам династии Чингис хана, а именно династии Джучидов, по факту рождения присваивалось звание «султан». Настоящая статья посвящена социально-экономическому положению представителей социальной группы «аксүйек» в казахском обществе. В частности, авторами изучены принципы и система видов налогов в Казахском ханстве путем анализа вопроса об экономических источниках и частных доходах представителей различных социальных слоев населения. В ходе рассмотрения данного вопроса подверглись анализу различные взгляды правящего слоя казахского общества — хан-султанов в системе экономических отношений. Идеология советской эпохи была основана на концепции классовых конфликтов, однако теперь важно сформировать реалистичное понимание проблем традиционного общества и экономики, оторвавшись от схематического понимания сути социально-экономической жизни казахского общества, сложившегося в интерпретации советской исторической школы. Была предпринята попытка нового поиска путем сравнения исторических данных о налоговой системе казахского народа сегодня и традиционных социальных отношениях прошлого.

Ключевые слова: тюре, джучиды, «аксүйек», султан, торговля, добыча, зекет, согум, удел, доля.

M.A. Alpysbes, A.K. Akhmetov

From history of the economic life and the private economy of the representatives of the dynasty of the Tore

President of Kazakhstan K.K. Tokaev, speaking at the Ulytau-2019 international tourism forum, noted the need and importance of honoring the name of Genghis Khan's eldest son, Jochi Khan. In Kazakh historical literature, the name of Jochi is known as Zhoshi. Some scholars claim that Jochi did not have the title of khan. However, in the ancient legends of the Kazakh people, genealogies and historical poems, the name of Jochi is cried out just like Jochi-khan, although he died quite early. Moreover, the fact that the Great Khan Genghis Khan himself distributed the territories for his sons and the inheritance of Jochi was referred to as Uly Jochi indicates that Jochi was the ruling khan, that is, he was Uly Khan. The personality of Jochi Khan is world

famous, not only as the leader of the army, but also as a khan, he was the famous person, the ruler of the state called Ulus Jochi. After the collapse of the Golden Horde, representatives of the ruling political dynasties of the Kazakh Khanate were descendants of Khan Juchi. Therefore, the Kazakh people called them «aq suyiek», a kind of «Steppe noblemen», in accordance with their social status, which was literally called «white bone». «Suyiek», that is, «bone» expressed the meaning of a tribe, clan or origin, and the meaning of «ak» («white») personified the meaning of «noble», the Elite. According to the law of the steppe, in the traditional system of political title of the Kazakh Khanate, the descendants of the Genghis Khan dynasty, namely the Juchid dynasty, were given the title «Sultan» upon birth. According to the ancient tradition, the sultans who ruled the common tribes of individual nomadic tribes, according to tradition, the most worthy of them are the folk sages — «rubasy-aksakals» and biys, glorious batyrs on white felt. Although studies of the history of Kazakh khans and sultans are ongoing and new studies are being conducted, it is obvious that this issue will continue to develop due to the demand for this historical knowledge both in the context of political history and in the context of the development of historical biography, historical personalism. This article is devoted to the socio-economic situation of representatives of the «Suyiek» social group in Kazakh society. In particular, it is necessary to study the principles and system of types of taxes in the Kazakh Khanate by analyzing the issue of economic sources and private income of representatives of various social strata of the population. During the consideration of this issue, the views of the ruling stratum of the Kazakh society — the khan-sultans in the system of economic relations were studied. The ideology of the Soviet era was based on the concept of class conflicts, but now it is important to form the realistic understanding of the problems of traditional society and the economy, breaking away from the schematic understanding of the essence of the socio-economic life of Kazakh society, which has developed in the interpretation of the Soviet historical school. An attempt was made to a new search by comparing historical data on the tax system of the Kazakh people today and traditional social relations of the past.

Keywords: tore, juchids, «aqsuyiek», sultan, trade, mining, zeket, sogum, inheritance, share.

References

- 1 Luvsandanzan. (1998). *Altyn shezhire [The Golden Shezhyre]*. (Transl. from Mongolian by A. Mauqarauly). Almaty: Oner [in Kazakh].
- 2 Mongoldyn qupii shezhiresi (XII–XIII gasyrlardagy koshpeliler shezhiresi). (1998). [*The secret chronicle of Mongols (The Shezhyre of the Nomads in the XII–XIII centuries)*]. (Transl. by M. Sultaniiuly). — Almaty: Oner [in Kazakh].
- 3 Plano Karpini, Gilom de Rubruk. (2003). *Puteshestvie v Evraziiskie stepi [Journey to Eurasian Steppe]*. Almaty: Kochevniki [in Russian].
- 4 Tulibaeva, Zh.M. (2013). Svedeniia o Chahataiskom uluse v «Ulus-i arba-ii chinhizi» [Information about the Chagatai people in «Ulus-i arba-yi chingizi»]. *abai.kz* Retrieved from <https://abai.kz/post/15915> [in Russian].
- 5 *Zapisi Orenburzhskoho otдела Imperatorskoho Russkoho heohraficheskoho obshchestva. Vypusk vtoroi [Records of the Orenburg Department of the Imperial Russian geographical society. Second issue]* (1871). Kazan: Universitetskaiia tipografiia [in Russian].
- 6 Andreev I.G. (2007). *Oyrgyz-qaisaq Orta ordasyn suretteu [Description of the Kyrgyz-Kaisak Middle Horde]*. (2nd ed.). Astana: Altyn kitap [in Kazakh].
- 7 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVIII–XIX vekakh. Sbornik dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the XVIII–XIX centuries. Collection of documents and materials]*. (1961). Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 8 *Epistoliarное nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 hh. Sbornik istoricheskikh dokumentov. Tom II. Pisma kazakhskikh pravitelei. 1738–1821 hh. [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675–1821. Volume 2. Letters from the Kazakh rulers. 1738–1821]* (2014). (In 2 vols. Vol. 2). Almaty: ABDI kompani [in Russian].
- 9 Erofeeva, I. (1999). *Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel i politik [Khan Abulkhair: Commander, Ruler and Politician]*. Almaty: Sanat [in Russian].
- 10 Erofeeva, I. (Ed.). (2007). *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. Pervye istoriko-etnograficheskie opisaniia kazakhskikh zemel. XVIII vek [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. XVIII century]*. (Vol. 4). Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 11 Erofeeva, I.V. (Ed.) (2005). *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vv. Zhurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A.I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazakhstana (1731–1759) [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. Magazines and official notes of diplomat A.I. Tevkelev on the history and ethnography of Kazakhstan (1731–1759)]* (Vol. 3). Almaty: Daik Press [in Russian].
- 12 Levshin, A.I. (Ed. by M.K. Kozybayev). (1996). *Opisanie kirghiz-kazachikh, ili kirghiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Cossacks, or Kyrgyz-Kaisats, hordes and steppes]*. Almaty: Sanat [in Russian].
- 13 Akhmet, A. (2007). *Qaratai khan [Karatay khan]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 14 Zimanov, S. (2009). *Politicheskii stroi Kazakhstana pervoi poloviny XIX veka i Bukeevskoe khanstvo [Public structure of Kazakhs in the first half of the XIX century and Bukeev khanate]*. Almaty: Arys [in Russian].
- 15 Erofeeva, I.V., & Zhanaev B.T. (Eds.) (2007). *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVIII–XIX vekov. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdakh po yuzhnyim kazakhstanskim stepiam XVIII–XIX veka [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVIII–XIX centuries. Travel diaries and official notes on trips to the southern Kazakh steppes of the XVIII–XIX centuries]*. (Vol. 4). Almaty: Daik-Press [in Russian].

- 16 Zimanov, S. (2009). *Obshchestvennyi stroi kazakhov pervoi poloviny XIX veka i Bukeevskoe khanstvo [The social structure of the Kazakhs of the first half of the 19th century and the Bukeev Khanate]*. Almaty: Arys [in Russian].
- 17 Lapin, N.S. (2012). *Deiatelnost O.A. Ihelstroma v kontekste kazakhsko-rossiiskikh vzaimootnoshenii (1780–1790) [Activity O.A. Igelstrom in the context of Kazakh-Russian relations (1780–1790)]*. Astana: Saryarka [in Russian].
- 18 Qiat, A. (2015). *Dosaly sultan Bulqaiyruly [Dosaly sultan Bulkairuly]*. Almaty: Polihrafkombinat [in Kazakh].
- 19 Kestl, Dzhon. (1996). *1736 zhyly Kishi zhuz khany Abilqaiyrqa baryp qaitqan sapar turaly [About the visit in 1736 to the Younger Zhuz khan's Abulkhair]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 20 Sultangalieva, G.S. (Ed.), Dalaeva, T.T., & Uderbaeva, S.K. (Comps.) (2014). *Kazakhskie chinovniki na sluzhbe Rossiiskoi imperii: sbornik dokumentov i materialov [Kazakh officials in the service of the Russian Empire: the collection of documents and materials]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 21 *Bukeevskoi Orde — 200 let [The Bokey Horde — 200 years]*. (2001). (In 2 books. Book 2). Almaty: Olke [in Russian].
- 22 Akkoshkarov, E. (Comp.). (1997). *Iz istorii kazakhov [From the History of the Kazakhs]*. Almaty: Zhalyng [in Russian].
- 23 Kartayeva, T.E. (2014). *Syr oniri qazaqtary: tarikhii-etnografialyq zertteu (XIX gasyrdyn ekinshi zhartysy — XX gasyrdyn basy) [Kazakhs of the Syr region: historical and ethnographic research (second half of the XIX century — early XX century)]*. (In 2 vols., Vol. 1). Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 24 Ismurzin, Zh.A. (2008). *Batyryly Qaiyp khan zhane onyn auletinin tarikhy (1745–1860) [History of Batyruly Kaiyp khan and his dynasty (1745–1860)]*. *Candidate's thesis*. Oral [in Kazakh]
- 25 Zhanaev, B.T. (Comp.). (2006). *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. O pochetneishikh i vliiatelneishikh ordyntsakh: alfavitnye, imennye, formuliarne i posluzhnye spiski. 12 noiabria 1827 — 9 avhusta 1917 [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. About honorable and influential orders: alphabetical, nominal, formulary and official lists. November 12, 1827 — August 9, 1917]*. (Vol. 8, Pt. 1). Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 26 Zhanaev, B.T. (Comp.). (2006). *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. O pochetneishikh i vliiatelneishikh ordyntsakh: alfavitnye, imennye, formuliarne i posluzhnye spiski. 12 noiabria 1827 — 9 avhusta 1917 [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. About honorable and influential orders: alphabetical, nominal, formulary and official lists. November 12, 1827 — August 9, 1917]*. (Vol. 8, Pt. 2). Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 27 Masevich, M.G. (Comp.) (1960). *Materialy po istorii politicheskoho stroia Kazakhstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]*. (Vol. 1). Almaty: Acad. of Sci. of Kazakh SSR [in Russian].
- 28 Rummyantsev, P.P. (1910). *Kirghizskii narod v proshlom i nastoiashchem [The Kyrgyz in the past and the present]*. Saint Petersburg [in Russian].

Zh.I. Baizakova*

*Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: baizakova.kz@outlook.com*)*

US withdrawal from Afghanistan: new ‘old’ perspectives from Central Asia

Paper covers the Deal signed on 29 February 2020 in Doha between the United States and Taliban on stopping the violence and major terms and conditions the deal entails. Central Asian and Russian perspectives are taken into account as well as detailed views from both Taliban and Washington. Immediately after the deal a new wave of violence broke out in Afghanistan between Taliban and official Afghan national forces and the army. Paper attempts to answer how exactly the deal might benefit the countries of Central Asia and contribute to the overall regional security. One of the goals is to identify the real meaning of the Deal between US and Taliban for Central Asian countries. Among the tasks of the papers are following: make an attempt to find out whether Taliban truly intends to fulfill its end of the bargain; to comprehend the extent of the relationship between Taliban and other terrorist organisations operating inside the country; to reveal turbulent relations between official Afghan government and Washington and how these impact upon the Deal. The results of this article are about the uncertain future of Central Asia as a region facing post-signing the Deal. Despite ongoing violence and terrorist attacks in the country, Taliban’s key objective is to capture the power back; whilst Islamic State plans to extend its influence across entire neighbourhood, including CA.

Keywords: Afghanistan, Taliban, Kazakhstan, Uzbekistan, Islamic State, United States, Ghani, peace settlement.

Introduction

On 29 February 2020 United States and Taliban signed a historic deal aimed at completing the war in Afghanistan: almost 20 years after Washington toppled the same regime in its pursuit of the Global war on terrorism. US agreed to gradual withdrawal of their troops which would leave Afghanistan exposed yet again to multiple threats and challenges [1].

So far the implementation of the deal is yet to be seen. However the most difficult task lies ahead: to sort out things between Taliban and Afghan government directly. Washington had clearly shown that it no longer plans to interfere into domestic Afghan affairs and that whatever is about to happen will involve only two parties. Is it premature decision from US standpoint? What exactly Washington plans to achieve by leaving Afghanistan at this stage? How far Taliban might be willing to go to keep its commitments? What about other players within the country who have yet to say their word, mainly Islamic State and other terrorist organisations? And finally, how might the deal generally affect regional security of Central Asia?

To ask these questions is extremely timely and important. It is also important to state the fact that US have not been consulting about its deal with Taliban either with Afghani government or with any other regional ally like Pakistan, let alone Russia and CA governments. Whether Washington recognises it or not, three key countries play an instrumental role in keeping and providing regional security in regards to Afghanistan in this part of the world — Iran in the western border of Afghanistan; Pakistan in the South and Russia in the North. All three powers have immediate interests in keeping the geopolitical environment stable.

Taliban perspective

Taliban has become a powerful force in Afghanistan for quite some time controlling between 40 to 50 % of the territory and launching relentless attacks in almost every Afghan province. So far the movement has been pursuing two key objectives: removal of all foreign troops from the country and seizing the power in Kabul to run according to Sharia law [2]. In other words to re-establish Taliban power across the country. The latter objective also indicates that Taliban have no plans to share the power and might try to grab it by force once there will be no foreign interference.

---

* *Корреспондент автор. E-mail: baizakova.kz@outlook.com (Zh.I. Baizakova)*

Today Taliban represents complex elaborated structure with different branches holding different views on reconstruction of Afghanistan, its governance and other social, political and economic issues. There is no guarantee that if split inside out, Taliban would continue following the deal with Americans.

The deal involves gradual reduction of the US troops, exchange of the prisoners, and non-violence from Taliban and other affiliated groups towards US and its allies. This means there is still a long road to walk until complete and final withdrawal.

Both parties also agreed to release the prisoners which in effect suggests that situation might get even more unstable in the near future [3]. There might be more bloodshed and violence when thousands of radicals get released. Particularly bearing in mind the grudge they surely harbour towards the official government.

According to the deal Taliban should stop any cooperation with other terrorist organisations in the region. However it will be almost impossible to monitor, let alone to implement due to scattering of both Taliban and terrorists across the provinces and general opaqueness of the process. What is even more difficult is to comprehend the extent of the relationship Taliban has with others, like IS-K, Al-Qaeda and other groups. Furthermore Taliban refused to provide any tangible guarantees to not harm ordinary Afghan people. In other words, Washington somehow untied hands of the organisation, which in some countries is listed as terrorist one.

NBC claimed that according to the recent intelligence Taliban does not plan to keep the agreement and is currently waiting for US troops to leave the country as negotiated [4]. Another Taliban source located in Pakistan claimed that organisation is waiting for the troops to leave before striking official government in Kabul. It all coincides with the overall strategy Taliban leaders have been pursuing for years: war of attrition for the US led foreign troops. Back in 2001, removed from power they still planned to overthrow whatever government was put in place. Taliban loathed and condemned official government of Karzai and never ceased the resistance.

Violent attacks started occurring mere days after signing the deal, as if mocking Americans. Firstly Taliban denied it was their doing, but later started openly attacking government forces for failing to negotiate the release of the prisoners.

On 19 May, New York Times reported that 20 Afghan provinces out of total 34 witnessed some sort of fighting. Kunduz located in Afghanistan's North close to Tajikistan has been under Taliban's siege recently. United Nations had reported over 200 civilian casualties in April 2020 alone counting as a significant increase in numbers from the same period of last year. A truck full of explosives was rammed into Afghan intelligence office killing 9 and wounding 20 people. Afghan National Security Council highlights that Taliban implemented roughly 55 attacks per day starting from March 1, the very next day after the deal was signed in Doha [5].

Both sides blame each other: Taliban claims that Afghan government is failing to comply with the deal to release sufficient number of prisoners, while Kabul went offensive in response to the increased attacks by Taliban across entire country. Washington is struggling to keep the role of the mediator while observing as more civilian lives are lost with less ground to pretend that their hard bargained deal is still functioning.

Kabul too didn't prove to be easier to deal with. Experts claim that not only Taliban is split and presents certain difficulties to communicate. One of the major impediments to the ongoing peace process lies in the domestic affairs of Afghanistan. One might call it a perpetual confrontation between newly elected Afghan President Ashraf Ghani and his contender former Prime Minister Abdullah Abdullah. History of the confrontation between Ghani and Abdulla is long and recurring. Each of them is trying to pull the power and influence away from each other and is more preoccupied by their personal struggle. The timing of such confrontation could not have been worse because it might also negatively impact future negotiations. In the end they managed an arrangement to establish High Council for National Reconciliation with Abdullah Abdullah to lead it [6].

The fact that Ghani's government has not been duly consulted with before and during the negotiations between Washington and Doha suggests that the parties had an informal understanding that despite scandalous concessions Kabul would have to comply with the results of the deal. The answer is simple: Washington holds strong leverage over the official Afghan government. The nature of this leverage lies in the ongoing American assistance as well as future promises. And here we are talking about billions of dollars of different type of assistance both provided and pledged. Ghani cannot simply ignore or forget it. That is why he would have to come to terms with Taliban at some point and act as asked, if his government intends to continue receiving Western aid. Needless to say, NATO assistance volume is closely tied with American benevolence.

US view

Decision of US President Donald Trump to sign the deal had more to do with his struggle to keep his pre-election promises to end the war in Afghanistan as well as neo-isolationism policy. Indeed US has been fighting in Afghanistan from 2001, withdrawing partially in 2014. The war has been steadily draining American resources in almost all directions: depriving Washington of gigantic amount of funding, time, people and even international prestige. Over 2500 US military personnel had been killed during the war; over 778 billion US dollars spent for the military campaign and over 44 billion US dollars covered the reconstruction efforts in the country [7].

Today geopolitical environment in the Middle East is rapidly changing, with Washington lagging behind those changes. Some of which were partially caused by US, like the rise of the conservatives in Iran and Iraq demanding withdrawal of US troops. If the deal with Taliban would indeed work resulting in total withdrawal from Afghanistan Trump Administration can claim it as one of its rare strategic and foreign policy victories. It is particularly important to note that such move ahead of his re-election campaign adds bonuses and should beef up his approval ratings for the American audience.

Washington first started negotiations with Taliban in 2018 followed by eight negotiation rounds in 2019. The process has been stalled in September 2019 after one of the Taliban attacks killed an American military. In late November 2019 President Trump arranged an unexpected visit to Kabul to meet President Ashraf Ghani. He confirmed the willingness to continue the negotiations with Talibs in order to achieve peace settlement [8].

United States is still planning to pursue operations against Al Qaeda and Islamic State as well as provide security assistance to Afghanistan's national forces and the army. However the level of commitment for US leadership to continue being involved into Afghanistan's affairs remains under discussion.

Already few experts regard the deal sceptically claiming that current withdrawal will not be fully completed and foreign troops would stay in the country continuing their assigned tasks as it happened previously in 2014. The then President Barak Obama also decided for a full-throttle withdrawal forcing regional powers to brace for the upcoming destabilisation and disturbances. What followed was that traditional NATO International Security Assistance Force (ISAF) turned into limited Resolute Support mission again under NATO with a fewer number of instructors and advisors left in the country.[9] Bearing in mind this precedence external experts continue shaking their heads as to what is about to follow regarding the latest deal. There are too many factors capable of introducing anarchy and unpredictability into the equation.

Other powers' involvement

Russia also held negotiations with Taliban separately, rising alleged suspicions of latent assistance to the movement from the West. However long lasting peace and stability in the country bordering three Central Asian states appear as urgent and important for Moscow as well. Russian Foreign Minister Sergey Lavrov confirmed the support for the deal between US and Taliban [10].

Kazakhstan had also expressed its own interest in following events in Afghanistan as it directly concerns Central Asia. Talgat Kaliev, Special Representative of Kazakhstan's President for Afghanistan is tasked with working together with other foreign partners to enhance the interaction concerning Afghanistan issues. Kazakhstan is open to negotiate both bilaterally and multilaterally with appropriate parties with the purpose of combatting terrorism, extremism, as well as illegal drug trafficking and migration [11].

Presently our country is actively engaged in assisting Afghanistan socially and culturally: over 50 million US dollars were allocated to bring Afghan students to live and study in Kazakhstan; other type of assistance had been provided worth 80 million US dollars.

Out of the other Central Asian states, Uzbekistan is the other country closely watching and monitoring situation in Afghanistan. It rightly perceives itself as buffer state between Afghanistan and Central Asia and has been steadily increasing its border security over the years. Uzbek government indeed thinks strategically in this regard and attempts to serve as a bridge between Kabul and other Central Asian neighbours.

Uzbek delegation took part in the official ceremony of signing the Agreement in Doha, Qatar. Tashkent has been actively engaged in the peace process in Afghanistan by providing the platform for the dialogue. One can mention 2018 International conference on Afghanistan attended by United Nations and Afghan government's delegates held in Uzbekistan. Uzbek Minister for Foreign Affairs Abdulaziz Kamilov claims that Uzbekistan is on the forefront of fighting terrorism and extremism stemming from Afghanistan and remains to be most concerned about the situation in that country due to the shared border [12]. Sometimes Tal-

iban forces cross the borders to escape from Afghan government forces which in turn leads to border clashes with CA countries.

Still Tashkent perceives Afghanistan as a land of opportunities able to provide land-locked region a long desired access to the Indian Ocean, and turn into transportation hub to diversify export routes for CA republics. However these opportunities cannot be reached until Afghanistan finds the path to peace and stability.

There is another important power to consider whose interests have not been clearly identified in the long run and it is China. Strong both politically and economically, what China lacks is a power projection in the region. However Beijing has been running its military outpost in Pamir mountains at the Tajik-Afghan border for some time now. China has been heavily investing into Central Asian region since the launch of its One Belt, One Road initiative and logically intends to protect those investments.

Conclusion

Taliban still plans to restore their legitimacy as they issued statement claiming that their duty is to restore Islamic government in the country under the leadership of Mullah Hibatullah Akhundzada. The group also plans to change the name of the country from Islamic Republic of Afghanistan to Islamic Emirate of Afghanistan. Both Russia and US stated that international community would never accept restoration of the «Islamic Emirate of Afghanistan» as it brings forward too many negative connotations [13].

However the concern over renaming of the country should be the last priority for now. In the aftermath of the deal instead of subsiding the violence had reached new levels. While Islamic State is increasing their attacks Taliban continues claiming no responsibility. How should one interpret this chain of events? Does it mean that Taliban cannot control the actions of Islamic State within their territory? Or it means that Islamic State is trying to show who really controls the country?

All these factors entail many questions and very few answers for Afghanistan's neighbours, including Central Asia. Islamic State has been actively promoting its idea of establishing Islamic Caliphate on the territories of Central Asia since 2014. Thousands of Central Asians left to fight for ISIS in the Middle East, followed by their families in most cases. Once ISIS has been defeated in Syria some of them returned home, yet others went to Afghanistan to join ISIS branch there. Exact figures remain unknown. And it is Islamic State-Khorasan (IS-K) as the group is known today emanates the real threat for Central Asian Republics, rather than Taliban whose main objective is to restore the power back in their home country.

References

- 1 Dozier K. The American Hostages Left Behind for Trump's Taliban Peace Deal / K. Dozier // The Times. — 2020. — May 4. — URL: <https://time.com/5832017/hostage-afghanistan-peace-deal>
- 2 Klassen J. Empire's Ally: Canada and war in Afghanistan / J. Klassen, G. Albo. — University of Toronto Press, 2013. — p. 66.
- 3 Dobbins J. Peace Hasn't Broken Out in Afghanistan / J. Dobbins // Foreign Affairs. — 2020. — March 16. — URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/afghanistan/2020-03-16/peace-hasnt-broken-out-afghanistan>
- 4 Mengli A. Even as U.S.–Taliban deal looms, Afghans brace for more violence / A. Mengli, S. Smith, M. Yusufzai // NBC News. — 2020. — February 28. — URL: <https://www.nbcnews.com/news/world/afghans-approach-looming-u-s-taliban-deal-heavy-dose-skepticism-n1143361>
- 5 Mashal M. Clinic Bombed as Afghan Forces Fend Off Taliban Attack on Kunduz / M. Mashal, N. Rahim, F. Abed // New York Times. — 2020. — May 19. — URL: <https://www.nytimes.com/2020/05/19/world/asia/afghanistan-taliban-kunduz.html>
- 6 The 17 May 2020 Political (power-sharing) Agreement between Dr Ghani and Dr Abdullah (Dari and English) // Afghanistan Analysts Network. — 2020. — 20 May. — URL: <https://www.afghanistan-analysts.org/en/resources/afghan-government-documents/the-17-may-2020-political-power-sharing-agreement-between-dr-ghani-and-dr-abdullah-dari-and-english/>
- 7 Goodhand J. The Afghan Conundrum: intervention, statebuilding and resistance / J. Goodhand, M. Sedra // Routledge. — 2015. — P. 82–83.
- 8 Petraeus D. Can America Trust the Taliban to Prevent Another 9/11? / D. Petraeus, V. Serchu // Foreign Affairs. — 2020. — April 1. — URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/afghanistan/2020-04-01/can-america-trust-taliban-prevent-another-911>
- 9 Sloan S.R. Permanent Alliance? NATO and the Transatlantic bargain from Truman to Obama / S.R. Sloan // The continuum International Publishing Group Inc. — 2010. — P. 90–93.
- 10 Acting Foreign Minister Sergey Lavrov's remarks and answers to media questions at a news conference on Russia's diplomatic performance in 2019 Moscow, January 17, 2020. The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. — URL: https://www.mid.ru/en/press_service/minister_speeches/-/asset_publisher/70vQR5KJWVmR/content/id/4001740
- 11 The Head of State receives Special Representative of Kazakhstan's President for Afghanistan Talgat Kaliyev, 10 March 2020, Ak Orda. — URL: http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/meetings_and_receptions/the-head-of-state-receives-special-representative-of-kazakhstan-president-for-afghanistan-talgat-kaliyev

12 Abdulaziz Kamilov: The less the threats in Afghanistan, the lower our costs for national security will be // Kun Uz. — 2020. — February 29. — URL: <https://kun.uz/en/news/2020/02/29/abdulaziz-kamilov-the-less-the-threats-in-afghanistan-the-lower-our-costs-for-national-security-will-be>

13 Iqbal A. US, Russia not to accept 'Islamic emirate' in Afghanistan / A. Iqbal // Dawn. — 2020. — March 09. — URL: <https://www.dawn.com/news/1539436>

Ж.И. Байзакова

АҚШ-тың Ауғанстаннан шығуы: Орталық Азия елдері үшін жаңа «ескі» перспективалар

Мақалада Дохада 2020 ж. 29 ақпанында Америка Құрама Штаттары мен Талибан арасындағы соғыс қимылдары мен негізгі шарттарды тоқтату туралы жасалған келісім сипатталған. Орталық Азия мен Ресейдің перспективалары, сондай-ақ Талибан мен Вашингтонның егжей-тегжейлі көзқарастары қарастырылған. Мәміледен кейін бірден Ауғанстанда талибандар мен ресми ауған ұлттық күштері мен армиясы арасында зорлық-зомбылықтың жаңа толқыны басталды. Мақала мәміленің Орта Азия елдеріне қандай пайдасы мен жалпы аймақтық қауіпсіздікке ықпал ете алатындығына жауап беруге тырысады. Мақсаттардың бірі — Орталық Азия елдері үшін АҚШ пен Талибан арасындағы келісімнің нақты мәнін анықтау. Мақаланың мақсаттарының ішінен мыналарды атауға болады: «Талибан» келісімді аяқтағысы келетінін анықтауға тырысу; «Талибан» мен ел ішінде жұмыс істейтін басқа да террористік ұйымдар арасындағы қарым-қатынастардың дәрежесін түсіну; Ауғанстанның ресми үкіметі мен Вашингтон арасындағы тұрақсыз қатынастарды және олардың Келісімге қалай әсер ететінін ашып көрсету. Осы қысқаша баяндаманың нәтижесінде АҚШ пен Талибан арасындағы қол жеткізілген келісімдер аясында Орталық Азияның аймақ ретіндегі келешегі белгісіз. Елде жалғасып жатқан зорлық-зомбылық пен террорлық шабуылдарға қарамастан, Талибанның басты мақсаты — билікті қайтарып алу; ал Ислам мемлекеті өзінің ықпалын бүкіл маңайда, соның ішінде ОА-да таратуды жоспарлап отыр.

Кілт сөздер: Ауғанстан, талибандар, Қазақстан, Өзбекстан, Ислам мемлекеті, АҚШ, Гани, бейбіт реттеу.

Ж.И. Байзакова

Выход США из Афганистана: новые «старые» перспективы для стран Центральной Азии

В статье описана сделка, подписанная 29 февраля 2020 г. в Дохе, между Соединенными Штатами и движением Талибан о прекращении военных действий и основных условиях. Рассмотрены перспективы стран Центральной Азии и России, а также подробные взгляды как талибов, так и Вашингтона. Сразу после сделки в Афганистане вспыхнула новая волна насилия между талибами и официальными афганскими национальными силами и армией. В статье предпринята попытка ответить на вопрос: «Как именно эта сделка может принести пользу странам Центральной Азии и внести вклад в общую региональную безопасность?». Одна из целей — определить реальное значение сделки между США и талибами для стран Центральной Азии. Среди задач статьи можно отметить следующие: выяснить, действительно ли талибы намерены выполнить свою часть договоренностей; понять степень отношений между талибами и другими террористическими организациями, действующими внутри страны; выявить фактор сложных отношений между официальным афганским правительством и Вашингтоном и их влияние на выполнение договоренностей. Результаты этого краткого доклада касаются неопределенного будущего Центральной Азии как региона в контексте достигнутых договоренностей между США и Талибан. Несмотря на продолжающееся насилие и террористические акты в стране, главная цель талибов — вернуть себе власть; в то время как Исламское государство планирует распространить свое влияние на все ближайшее географическое окружение Афганистана, включая регион ЦА.

Ключевые слова: Афганистан, талибы, Казахстан, Узбекистан, Исламское государство, США, Гани, мирное урегулирование.

А.Ж. Габдуллина*

*Институт истории государства Комитета науки МОН РК, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: agastana77@gmail.com)*

Участие турок Ахыска в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.)

В статье, на основе материалов ОБД «Мемориал» и Интернет-портала «Память народа», впервые проведен анализ документов с целью восстановления имен 40 тысяч турок Ахыска, участвовавших в Великой Отечественной войне, в том числе и в партизанских отрядах движения Сопротивления. Известно, что 26 тысяч из них погибли и пропали без вести. Численность турецкого населения в СССР по разным причинам постоянно занижалась. Так, по данным официальной Переписи населения 1939 г., в Ахалцихском регионе проживали 28 480 турок Ахыска. По сведениям самих турок Ахыска, общая численность турок Ахыска, депортированных в Казахстан и республики Средней Азии, составляла почти 100 000 человек. Архивные материалы же свидетельствуют о том, что в Казахстан в 1944 г. было выслано всего 27 833 человека турецкой национальности. Вместе с тем известно, что в целях снижения численности турок Ахыска многим меняли национальность на азербайджанцев, имеются данные, основанные на литературе «истории повседневности», и введены в научный оборот архивные документы времен войны, подтверждающие данный факт. В годы войны 8 турок Ахыска были удостоены звания «Герой Советского Союза». Трое стали полными кавалерами Орденов Славы. Однако депортации подверглись и участники Великой Отечественной войны, и их семьи. В ходе исследования были выявлены списки уроженцев Грузинской ССР, призванных на фронт из четырех районов, где компактно проживали турки Ахыска. На основе материалов газеты «Ахыска» была собрана информация об участниках Великой Отечественной войны, воевавших на всех фронтах, заслуживших правительственные награды, но незаслуженно забытых.

Ключевые слова: Казахстан, турки Ахыска, Великая Отечественная война, депортация.

Введение

В 2020 году исполнилось 75 лет с момента окончания Великой Отечественной войны, и в настоящей статье будет предпринята попытка осветить участие турок Ахыска в этой войне, так как данная проблема относится к числу «белых пятен» как в казахстанской, так и в зарубежной историографии. Как известно, изучение темы участия депортированных народов в войне было под запретом в советское время. В годы независимости изучение истории и культуры всех этносов, населяющих Казахстан, стало одной из актуальных задач исторической науки Казахстана. Отечественная историография пополнилась трудами практически обо всех депортированных в Казахстан народах и их судьбах. На современном этапе, как отметил Елбасы Н.А. Назарбаев в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»: «Каждый народ извлекает свои уроки из истории. Это его право, и нельзя навязывать другим свою точку зрения. Но также никто не вправе навязывать нам свое субъективное видение истории» [1].

Современная этническая структура населения Казахстана сложилась исторически, во многом, как результат национальной политики Советского Союза. Теперь уже известно, что спецпоселению, насильственному выселению, бесчеловечной депортации подверглись более 40 народов бывшего СССР [2; 11]. Накануне и в годы войны жителями Казахстана стали целые народы, подвергнутые насильственной депортации. Великая Отечественная война для турок Ахыска стала вдвойне трагической: на фронт было мобилизовано около 40 тысяч человек, 26 тысяч из них погибли, а в ноябре 1944 г. турки Ахыска были депортированы в Казахстан и республики Средней Азии [3].

Известный исследователь Н.Ф. Бугай в своих трудах указывает, что «официальной версией применения к отдельным народам тотальных депортаций являлось или возмездие за совершенное ими «предательство», или избавление их от соблазна его совершения. Собственно говоря, превентивные депортации — это наказание даже не за потенциальное предательство, а за «... принадлежность к национальности, с зарубежными соплеменниками которой ведется или может вестись война» [4].

* Корреспондент автор. E-mail: agastana77@gmail.com (А.Ж. Габдуллина)

Как известно, до 1944 г. турки Ахыска проживали на территории Османской империи, после завершения русско-турецкой войны в 1829 г., согласно Андрианопольскому мирному договору, северная часть приграничной территории Ахалцихского пашалыка перешла России. После образования СССР территория, где компактно проживали турки Ахыска, вошла в состав Грузинской ССР.

По сведениям Переписи 1939 г. известно, что больше половины населения Ахалциха (28 480 из 55 490) составляли турки. Ранее авторы отмечали, что статистические данные были необъективны, во всех сообщениях численность турок в Ахыске-Ахалкалаке была занижена. Как подчеркивает профессор Асиф Гаджиев, в информации Института истории, археологии и этнографии им. Н. Джавахашвили даны более или менее реальные цифры, отличающиеся от данных официальной статистики за 1939 г.: в Адигенском районе турки составляли 80 % населения, в Богдановке — 70 %, Аспиндзе — 66 %, в Ахалцихе — 51 % [5].

С первых дней Великой Отечественной войны представители этого небольшого по численности народа мужественно сражались на передовой, отдавая свои жизни ради защиты Родины. Ахалцихский районный военкомат, подчиняясь Указу Президиума Верховного Совета СССР о мобилизации от 22 июня 1941 года, наряду с военкоматами других районов, где проживали турки Ахыска (Адигенский, Аспиндзский, Богдановский, Ахалкалакский), начал немедленный призыв. Тысячи турок Ахыска направлялись на фронт сражаться с общим для всех народов страны врагом.

Известны имена турок Ахыска — защитников легендарной Брестской крепости: Муртаза Исмаилович Карслиев и Урушан Гаджиевич Гаджиев. О подвигах Урушана Гаджиева рассказывает в своей книге «На берегах Буга» Николай Шахов, повествующий о мужестве и самопожертвовании защитников крепости [6; 31]. Таких героев немало. В годы войны 8 турок Ахыска были удостоены звания «Герой Советского Союза». Трое стали полными кавалерами Орденов Славы [5].

Материалы и методы

В данной статье речь пойдет о неизвестных именах воинов, сражавшихся за свободу и независимость своей Родины. В исследовании использованы первичные источники: архивные документы базы данных ОБД «Мемориал», печатные материалы о турках Ахыска, именуемые «историей повседневности». Часть сведений об уроженцах и жителях Грузинской ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. были найдены на сайте <http://poisksvoih.ru/> [7].

В работе использован исторический метод, с помощью которого был проведен сбор и анализ архивных документов. На указанном выше сайте показано, что списки взяты из базы данных ОБД «Мемориал». В них указаны фамилия, имя, отчество, год рождения и дата выбытия, место рождения. Поскольку нас интересовали районы, в которых проживали турки Ахыска, был проведен анализ представленных списков.

Вместе с тем использован сравнительно-сопоставительный метод. Была проведена идентификация воинов-турок Ахыска с сайтом «Память народа», где архивные документы представлены в электронном формате.

Результаты и обсуждение

В списке по Аспиндзскому району Грузии было призвано 2028 воинов; по Ахалкалакскому району — 4028; по Ахалцихскому — 4331; по Адигенскому — 2026 воинов [7]. Данные по Богдановскому району на указанном выше сайте не найдены. Всего из четырех районов было призвано на фронт 12 413 человек различных национальностей.

В данных списках национальность воинов не указана, с помощью сравнительно-сопоставительного метода были идентифицированы тюркские фамилии, что указывает на заниженную численность мобилизованных турок Ахыска.

Тем не менее списки представляют большую ценность, так как в них имеются сведения о безвозвратных потерях, убитых, пропавших без вести солдатах. К примеру, Хитаров Ансарб Ахитович, 1915 г.р., место рождения — Грузинская ССР, Аспиндзский район, с. Ашура. Был призван на фронт в 1942 г. Аспиндзским РВК. Служил в 227 с.д. Был убит 13 февраля 1944 г. Первичным местом захоронения значится: Крымская АССР, Маяк-Салынский район, с. Аджи-Мушкой. Ниже приводим «Именной список безвозвратных потерь офицерского, сержантского и рядового состава 227-й стрелковой дивизии с 23 января по 1 марта 1944 года». А.А. Хитаров числится одиннадцатым в этом списке [8] (рис. 1).

ИМЕННОЙ СПИСОК

Приложение к № 221

Форма № 2

БЕЗВОЗВРАТНЫХ ПОТЕРЬ ОФИЦЕРСКОГО, СЕРЖАНТСКОГО И РЯДОВОГО СОСТАВА 221-й стрелковой дивизии с 23 января по 1 марта 1944 г.

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Военное звание	Должность и специальность	Партийность	Место и год рождения	Какие РВК и какой области призван	Когда и по какой причине выбыл	Где похоронен	Сведения о родственниках	
									Имя, отчество и фамилия жены или родителей	Адрес местожительства
1	Алиев Ибрагим	ефрейтор	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
2	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
3	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
4	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
5	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
6	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
7	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
8	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
9	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
10	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
11	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
12	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район
13	Алиев Ибрагим	сержант	Кавказский фронт	б/п	Аспиндзский район, Кавказский фронт	Краснодарский РВК	26.01.1944		Жена - Абрамова	Новоселицкий район

Рисунок 1. Именной список безвозвратных потерь офицерского, сержантского и рядового состава 227-й стрелковой дивизии с 23 января по 1 марта 1944 года [8]

Уроженцем и жителем с. Ахачен Аспиндзского района был Паша Рыдваноглы, 1924 г.р. Дата выбытия: 1944 год [9]. В целях дополнения сведений о воине, была проведена проверка данных на сайтах ОБД «Мемориал» и «Память народа», так как данные постоянно дополняются. В результате был найден именной список военнослужащих, потерявших связь с семьями в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. по Джамбульскому райвоенкомату Алма-Атинской области, датируемый 26.05.1951. Так, Паша Рыдваноглы, 1924 г.р., рядовой, беспартийный, был призван на службу Аспиндзским РВК 01.01.1943 года. Связь потеряна в сентябре 1944 года. Разыскивала сына Пашу Рыдваноглы мать Нуриева Азамат, проживавшая в с. Самсы Джамбульского района Алма-Атинской области. В графе заключение Райвоенкомата от руки сделана надпись «Сигн. (спецпереселенец) без докум. подтв. службу в ДА (Действующая Армия) и гибель учтена не будет» [9] (рис. 2).

Одним из героев турецкого народа был Абдурахман Саниев (Або Мамедович Саниев), 1907 г.р., родился в Грузинской ССР, в с. Аспиндза Аспиндзского района. В донесении о безвозвратных потерях был записан убитым 12 декабря 1944 года в Югославии [10]. А. Саниев, считавшийся погибшим, стал бойцом Сопротивления в Югославии, ему был установлен памятник как Герою Югославии. Позже служил командиром отделения автоматчиков в звании ефрейтора. 14 апреля 1945 года в бою за город Радкерсбург в Австрии первым ворвался в траншею противника и огнем из личного оружия уничтожил 7 гитлеровцев, за что был награжден 22 июня 1945 года медалью «За отвагу» [11]. А.Саниев после возвращения на родину был отправлен в лагеря, отбыв срок, прибыл в Казахстан. Проживал в Талгарском районе Алма-Атинской области [6; 8]. В 1985 году был награжден Орденом Отечественной войны II степени [12].

Рядовой Джулфаев попал в плен, ему удалось бежать к партизанам. Три года он воевал в партизанском отряде имени Гарибальди в горах Италии. После окончания войны вернулся домой, а его отправили как врага народа на рудники, где он проработал до 1947 года [6; 11]. После трудился в колхозе имени Мичурина в Казахстане.

ИМЕННЫЙ СПИСОК
Военнослужащих потерявших связь с семьями в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. по Джамбульскому Райвоенкомату, Алма-Атинской области

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	год рождения	звание	партия	наименование воинской части	наименование воинской части	когда призван в Советскую Армию	когда прекращена служба	последний адрес в г. Джамбуле	последний адрес в г. Алма-Ате	замечания
1.	Алиев Дурсун Хулид-Оглы	1922	рядовой	б/п	с. Чашырвани, Аспиндзского р-на, Грузинской ССР	Аспиндзским РВК 18, 12, 41г.	январь 1944г.	не имеет	с. У-Агач	Считая в своем учете пропавшим без вести	
2.	Варгобаев Токанбай	1919	"	"	с. Майбулак, Джамбульского р-на, А-Атинской области	Каскеленским РВК сент. 1939г.	июль 1941г.	в г.ч. 2294 пр. № 176 ст. 41.	с. Ботабаев Смагул-Каргааш	"	
3.	Гасанов Гамит Оштар-Оглы	1908	"	"	с. Гельсунда, Аспиндзского р-на, Грузинской ССР	Аспиндзским РВК 10, 9, 41г.	октябрь 1942г.	не имеет	жена Гасанова Ха-сана (погиб в боях)	"	
4.	Дядишбаев Молдабек	1906	"	"	к-в им. Кирова, Джамбульского р-на, Алма-Атинской области	А-Атн. Грузинским РВК 29, 5, 42г.	окт. 1943г.	не имеет	жена Дядишбаева Калып-Рафия	"	
5.	Джумаев Торун Мамед-Оглы	1914	"	"	с. Гельсунда, Аспиндзского р-на, Грузинской ССР	Аспиндзским РВК 9, 11, 1942г.	январь 1944г.	не имеет	жена Джумаева (погиб в боях)	без семьи, в г.ч. 2294 пр. № 176 ст. 41.	
6.	Жодаев Чолпамбай	1909	"	"	с. Увун-Агач, Джамбульского р-на, А-Атинской области	Джамбульским РВК 7, 8, 1941г.	июль 1941г.	в г.ч. 2294 пр. № 176 ст. 41.	с. У-Агач	"	
7.	Иманбаев Бгивбай	1914	"	"	т о ж е	Джамбульским РВК 22, 8, 1939г.	июль 1941г.	в г.ч. 2294 пр. № 176 ст. 41.	с. У-Агач	"	
8.	Ибрагимов Аво Халил-Оглы	1897	"	"	с. Маркостан, Аспиндзского р-на, Грузинской ССР	Аспиндзским РВК 10, 9, 41г.	сент. 1944г.	не имеет	жена Ибрагимова с. У-Агач	"	
9.	Калымбаев Кемель	1915	"	"	с. Джамбул, Джамбульского р-на, А-Атинской области	г. А-Атн. Ленинским РВК 81, 12, 1941г.	сент. 1944г.	не имеет	с. У-Агач	"	
10.	Кулбеков Шаршат	1916	"	"	с. Прудки, Джамбульского р-на, А-Атинской области	Джамбульским РВК январь 1941г.	дек. 1942г.	в г.ч. 2294 пр. № 176 ст. 41.	с. Прудки	"	
11.	Кумурбаев Ашымбай	1906	"	"	с. Дегерсе, Джамбульского р-на Алма-Атинской обл.	Джамбульским РВК 27, 6, 1942г.	нояб. 1943г.	не имеет	жена Кумурбаева Ч. с. Берктаб	"	
12.	Мамедов Афи Шукрн-Оглы	1920	"	"	с. Гельсунда, Аспиндзского р-на, Грузинской ССР	Аспиндзским РВК 23, 2, 1941г.	дек. 1943г.	не имеет	с. У-Агач	"	
13.	Паша Ридван-Оглы	1924	"	"	с. Аухачен, Аспиндзского р-на, Грузинской ССР	Аспиндзским РВК 1, 1, 1943г.	сент. 1944г.	не имеет	с. Самсы	"	
14.	Рахметов Алехан	1928	"	"	с. Чиев, Джамбульского р-на А-Атинской области	Джамбульским РВК 14, 8, 1942г.	нояб. 1943г.	не имеет	с. Чиев	"	
15.	Сидиков Маркасн	1925	"	"	с. Кызыл-Аскер, Джамбульского р-на, А-Атинской области	Джамбульским РВК 26, 1, 1943г.	дек. 1944г.	не имеет	с. Кызыл-Аскер	"	
16.	Нусупов Абдыкалык	1901	"	"	к-в Джамбул, Джамбульского р-на, Алма-Атинской обл.	г. А-Атн. Сталинским РВК 7, 2, 1942г.	дек. 1943г.	в г.ч. 2294 пр. № 176 ст. 41.	с. У-Агач	"	
17.	Татаров Мургуша Аскар-Оглы	1912	"	"	с. Гельсунда, Аспиндзского р-на, Грузинской ССР	Аспиндзским РВК сент. 1941г.	нояб. 1943г.	не имеет	с. У-Агач	"	
18.	Татаров Мирзали Джабар-Оглы	1914	"	"	т о ж е	Аспиндзским РВК 15, 8, 1941г.	нояб. 1943г.	не имеет	с. У-Агач	"	
19.	Татаров Башир Васет-Оглы	1906	"	"	т о ж е	Аспиндзским РВК 9, 9, 1941г.	январь 1943г.	не имеет	с. У-Агач	"	

Ош. 2-эта. 8-из. 1-кв. Ош. 2-в. 1-кв. Исх. Шарбаков Ош. 1-кв. 1-из. 1-кв. 8-из. Ош. 2-эта. 8-из. 1-кв.

Джамбульский Райвоенкомат
г. Джамбуле

Секретарь Райвоенкомата
г. Джамбуле

ДОЖЕНО /
КОЛЧЕНО /

Рисунок 2. Именной список военнослужащих, потерявших связь с семьями в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. по Джамбульскому райвоенкомату Алма-Атинской области [9]

Судьба другого героя войны наглядно показывает, как в военное время изменяли национальность турок на азербайджанец [13]. В архивных документах Турсунов Оруч Альярович записан азербайджанцем, так же, как и его земляки. О.А. Турсунов, родом из с. Лебис в Южной Грузии, старший сержант, служил санинструктором медсанбата в составе 395-й дивизии. Был призван на фронт в сентябре 1942 года, служил в Бакуриане и Гори, а затем учился на медицинских курсах. На станции Хамчас была сформирована 77-я азербайджанская стрелковая дивизия, сражавшаяся за город Моздок. Из батальона в живых осталось лишь третья часть. Позже в составе этой же дивизии участвовал в обороне Кавказа против немецкой дивизии «Эдельвейс». Тяжелое ранение получил в марте 1942 г. на подступах к Краснодару. После госпиталя окончил школу младших командиров и получил должность санинструктора и звание старшего сержанта. Был направлен для прохождения службы в 395-ю стрелковую дивизию под Новороссийском. Воевал на Малой земле, спас жизни более ста раненым солдатам. Осенью 1943 г. был тяжело ранен во время выполнения боевого задания. В конце декабря 1943 г. вернулся в родное село Лебис. Был награжден двумя боевыми орденами и пятнадцатью медалями, грамотами и благодарностями. В ноябре 1944 года был депортирован в Казахстан. Работал и жил в Талгаре Алма-Атинской области [6; 24] (рис. 3).

Национальность многих турок изменялась как в период с 1930 по 1939 гг., так и во время депортаций. Об этом, в частности, свидетельствует рассказ Муссадина Демитрадзе: «Я турок из Месхетии», опубликованный в «Книге народной памяти», являющийся ярким свидетельством произвола над народом. «Я родился в 1923 году в селе Зелубани Адигонского района Грузинской ССР в крестьянской семье. Фамилий у нас тогда не было. Вместо нее писали имя отца. Я, например, Муссадин Сейфатоглы, а мой отец — Сейфат Шакироглы. В 1931 году после смерти родителей мы с братишкой попали в районный детдом. Там сказали, что наша фамилия — Демитрадзе. Я удивился, пытался объ-

яснить, что моего отца звали Сейфат, но меня никто не выслушал, и записали Демитрадзе. А национальность мы «получили» уже в 1937 году. В то время нас уже не учили турецкому языку, а преподавали азербайджанский. И вскоре по национальности мы оказались азербайджанцами, хотя фамилия осталась грузинская. А ведь я — турок из Месхетии. Дети мои до сегодняшнего дня также носят фамилию Демитрадзе, а по национальности значатся как азербайджанцы. Документ не поменяешь. А ведь выслали как турка — в паспорт не посмотрели» [6; 58]. Все это, в конечном счете, привело к тому, что, в официальных статистических материалах, в частности, в итогах Всесоюзных переписей населения длительное время большая часть турок Ахыска фиксировалась как «азербайджанцы».

№ п/п	№ документа	Фамилия, имя и отчество	Дата рождения	Место рождения	Национальность	Образование	Место работы	Должность	Коды в личном фотокопированном проездном в РККА	Дата зачисления в армию	Служба в РККА	Место службы	Место жительства	Место рождения	Место жительства	Место рождения	Место жительства
37	1-1	Тасанов Эзмет Бектешов	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
38	1-1	Каташов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
39	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
40	1-1	Султанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
41	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
42	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
43	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
44	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
45	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
46	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
47	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
48	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
49	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
50	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
51	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
52	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
53	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
54	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
55	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
56	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
57	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
58	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
59	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
60	1-1	Масанов Давид Иванович	1891	Кавк. Кавк. Кавк.	Турк	Среднее	Кавк. Кавк. Кавк.	1891	1891	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941

Рисунок 3. Извлечение из именованного списка м/команды азербайджанского 10 б/н АЗСИ [13]

По этой причине нами, наряду с архивными данными, использованы материалы «истории повседневности», а также были проведены интервью с представителями турок Ахыска в целях комплексного исследования данного вопроса. В этой связи считаем, что в статье авторов А.С. Мусагалиевой и Р.М. Мусабаевой «Депортация азербайджанцев в Казахстан (1930–1940 гг.)» в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия», № 4(96)/2019 необоснованно написано, что «казахстанские исследователи называют эту депортацию выселением турок из Грузии. Турки месхетинцы (их, как бы для ясности, частенько называли просто турками, а позднее азербайджанцами) — жители грузинской исторической области Месхет-Джавахети, присоединенной к России. Но это неправильно. Как показывают многочисленные архивные документы, среди них много было азербайджанцев». На наш взгляд, данное утверждение не соответствует действительности, и мы пришли к другому выводу, о том, что малочисленность турок Ахыска и присутствие в архивных документах сведений об азербайджанцах объясняется тем, что национальность многих турок Ахыска была насильно изменена. Надо отметить, что ТЭКЦ «Ахыска» считает одной из актуальных проблем диаспоры то, что более половины турок Ахыска по документам записаны как азербайджанцы.

Одним из объяснений может быть то, что все репрессированные народы были исключены из списка наций, о них было запрещено даже упоминать в отчетах переписи населения СССР, насильно переписывалась национальность. Так что численность репрессированных народов в официальной статистике была занижена по различным «государственным и политическим соображениям» [14; 13, 14].

Сохранением народной памяти (о турках) занимается непосредственно руководство в лице З.И. Касанова и сотрудники ТЭКЦ «Ахыска», которые оказывают всемерную помощь и поддержку семьям ветеранов, проводят встречи с ветеранами. В газете «Ахыска» регулярно публикуются материалы о ветеранах Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Известно, что Рамаданов Талат Мугришаевич, участник Великой Отечественной войны, сражался в движении Сопротивления. В советское время работал генеральным директором Производственного объединения по переработке пластмасс «Кзыл-Ту», в 1990 г. был избран депутатом Казахской ССР от Тастакского избирательного округа № 7 г. Алма-Аты [3].

Алиев Тасим Гулалиоглы, 1921 г.р., родился в с. Ахесан Аспиндзского района. Был призван на фронт в 1941 г. В 1944 г. прошел 7-месячное обучение в специальной военной школе. В связи с депортацией турок Ахыска Т.Г. Алиеву не присвоили звание командира Советской армии. В январе

1946 г. был демобилизован в с. Екпенды Каскеленского района [15]. В 1985 г. был награжден орденом Отечественной войны II степени [16].

Многие участники войны турки Ахыска не числятся в военных архивах. Из рассказов турок Ахыска, вернувшихся с войны, известно, что все данные о них были удалены из архивов. Об этом свидетельствует рассказ Т. Курдаева «Слезы солдата». Автор повествует о своем отце, солдате, вернувшемся с фронта. Хашим Тейфуруглы Курдаев, участник войны, сражался в боях под Смоленском. После возвращения с фронта у него был изъят военный билет, о нем были уничтожены сведения в архивах [6; 8].

Рисунок 4. Алосман Махмудоглы — участник Великой Отечественной войны [17]

Алосман Махмудоглы родился в 1923 г. в селе Варнет Аспиндзского района Грузинской ССР. С 1930 г. учился в семилетней школе того же села. В 1942 г. был призван в ряды Красной Армии. Согласно приказу командования армии, направлен в военное училище города Красноводск для подготовки и обучения сержантского состава, где прошел курсы военной подготовки в течение 8 месяцев, после чего был направлен в распоряжение 65-го стрелкового батальона, где его назначили командиром отделения. Батальон был переброшен в Смоленск, где также шла кровопролитная война. 65-й батальон, совместно с другими, отбил немецкие войска и, освободив город Смоленск, двинулся в сторону Украины, освобождая по пути города Тула, Орел, Курск, дошли до Львова. В январе 1945 г. советская армия прошла по всему фронту наступления по направлению к Польше. После освобождения Польши вся армия, в том числе и 65-й батальон, дошла с победой до Берлина. В 1945 г. после объявления окончания войны был переведен в в/ч МВД, командиром отделения для восстановления железных дорог и мостов. Служил в рядах Советской Армии до 1949 г.

Вернувшись на Родину, при въезде на территорию Ахыска солдат-победитель Великой Отечественной войны был остановлен на посту для проверки документов и направлен в комендатуру, где сообщили, что его родных отправили в Среднюю Азию. Поиск родных он начал в Ташкенте. По приезду обратился в военную комендатуру, где встал на учет. Жил в городе Янгиюль, женился и в течение семи лет искал своих родственников. В 1956 г. военный комендант вызвал Алосмана Махмудоглы и сообщил радостную новость о том, что его родные нашлись в Казахстане. Так он нашел семью, после чего переехал жить в отделение Тельмана совхоза XXI партсъезда Южно-Казахстанской области, где продолжил трудиться [17].

Заключение

В результате проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

– Турок Ахыска, как представителей враждебной для СССР страны, всеми способами старались уничтожить. Их численность в Переписи населения 1939 года была занижена. Этого добивались изменением национальности турок Ахыска на азербайджанец, так как Азербайджан был советской республикой.

– По данным ТЭЦ «Ахыска» на фронт было мобилизовано около 40 тысяч человек, 26 тысяч из них погибли. Однако по данным, приведенным на сайте <http://poisksvoih.ru/>, из четырех районов, где компактно проживали турки Ахыска, было мобилизовано 12 413 человек различных национальностей. Данные по Богдановскому району на сайте отсутствуют. Следовательно, необходимо продолжить поиск полных списков мобилизованных на фронт воинов.

– Турки Ахыска мужественно сражались за Родину на фронтах Великой Отечественной войны. Как известно, 8 турок Ахыска стали Героями Советского Союза. Несмотря на военные подвиги и заслуженные награды после войны воинов отправляли в места депортации. Имена и судьбы тысяч из них неизвестны, личные дела солдат-спецпереселенцев удалялись из архивов, об этом свидетельствуют рассказы бывших офицеров и солдат.

– Восстановлением и сохранением культурной и исторической памяти турецкого народа занимается ТЭЦ «Ахыска» во главе с президентом З.И. Касановым. Центр оказывает поддержку ветеранам Великой Отечественной войны, публикует материалы в газете «Ахыска».

Рекомендации

Во-первых, необходимо восстановить полные списки 46 тысяч турок Ахыска — участников Великой Отечественной войны и Второй мировой войны, так как известно, что они сражались в советско-финской войне, в движении Сопротивления, в советско-японской войне.

Во-вторых, ходатайствовать о введении в научный оборот материалов как государственных, так и ведомственных архивов КГБ и МВД СССР.

В-третьих, обобщить все имеющиеся материалы о ветеранах турках Ахыска в отдельном исследовании для объективного и всестороннего изучения истории Великой Отечественной войны и Второй мировой войны.

В-четвертых, способствовать решению проблемы по уточнению и корректировке национальной принадлежности турок Ахыска.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания [Электронный ресурс] / Н. Назарбаев. — Режим доступа: <http://www.kazpravda.kz/articles/view/vzglyad-v-budushchee-modernizatsiya-obshchestvennogo-soznaniya2>
- 2 Кульбаев Т.С. Депортация / Т.С. Кульбаев, А.Ю. Хегай. — Алматы: Данекер, 2000. — 274 с. — С. 11.
- 3 История народа [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://www.ahiska-gazeta.com/ru/pages/302.html>
- 4 Полян П. Принудительные миграции в годы Второй мировой войны и после ее окончания (1939–1953) [Электронный ресурс] / П. Полян. — Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/polian/polian_3.pdf
- 5 Гаджиев А. Ахалцхские турки. История. Этнография. Фольклор [Электронный ресурс] / А. Гаджиев. — Режим доступа: <http://www.irs-az.com/pdf/090621160527.pdf>
- 6 Курдаев Т.А.-оглы. Книга народной памяти (о турках) / Т.А.-оглы Курдаев. — Алматы: Казахстан, 1996. — 104 с. — С. 58.
- 7 Уроженцы и жители Грузинской ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://poisksvoih.ru>
- 8 Именной список безвозвратных потерь офицерского, сержантского и рядового состава 227-й стрелковой дивизии с 23 января по 1 марта 1944 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=54691779>
- 9 Именной список военнослужащих, потерявших связь с семьями в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. по Джамбульскому райвоенкомату Алма-Атинской области [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie73226083/
- 10 Информация из донесения о безвозвратных потерях [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=56808648>
- 11 Приказ по 273-му стрелковому полку 104-й стрелковой дивизии группы южных войск № 039/н от 22 июля 1945 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie26772372
- 12 Саниев Або. Орден Отечественной войны II степени [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1519672169
- 13 Именной список м/команды азербайджанского 10 б/н АЗСИ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_ypp1997715950
- 14 Алиева С. Так это было: Национальные репрессии в СССР в 1919–1952 гг. Репрессированные народы сегодня: [В 3 т.] / С. Алиева. — М.: НПО «Инсан»; МП «Технология», 1993. — 351 с. — С. 13, 14.
- 15 Алиев Тасим Гулалиоглы. Өмір баян // Ахыска. — 2017. — Май, 5. — С. 3.
- 16 Алиев Тасим Гулалиоглы. Орден Великой Отечественной войны II степени [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1510378414
- 17 Ко дню рождения ветерана // Ахыска. — 2015. — Март, 27. — С. 10.

А.Ж. Ғабдуллина

Ахыска түріктерінің Ұлы Отан соғысына қатысуы (1941–1945 жж.)

Мақалада «Мемориал» БДБ және «Халық есінде» Интернет-порталының материалдары негізінде Ұлы Отан соғысына, соның ішінде Қарсыласу қозғалысының партизан отрядтарына қатысқан 40 мың Ахыска түріктерінің атын қалпына келтіру мақсатында құжаттарға алғаш рет талдау жасалған. Олардың 26 мыңы қаза тауып, із-түзсіз жоғалғаны белгілі. КСРО-дағы түрік халқының саны әртүрлі себептермен тұрақты төмендеді. Мәселен, 1939 жылғы ресми халық санағының мәліметтері бойынша, Ахалцх аймағында 28 480 Ахыска түріктері тұрған. Ахыска түріктерінің мәліметтері бойынша Қазақстан мен Орта Азия республикаларына жер аударылған Ахыска түріктерінің жалпы саны

100 000-ға жуық адамды құраған. Мұрағат материалдары 1944 жылы Қазақстанға барлығы 27 833 түрік ұлтының адамы жіберілгенін куәландырады. Сонымен қатар, Ахысқа түріктерінің санын азайту мақсатында көптеген адамдардың ұлты әзірбайжандықтарға өзгергені белгілі, «күнделікті өмір тарихы» әдебиетіне негізделген деректер бар және осы фактіні растайтын соғыс уақытындағы мұрағаттық құжат ғылыми айналымға енгізілген. Соғыс жылдарында 8 Ахысқа түрік Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Үшеуі Даңқ ордендерінің толық кавалері. Алайда, Ұлы Отан соғысына қатысушылар мен олардың отбасылары да жер аударуға ұшырады. Зерттеу барысында Ахысқа түріктері жинақы тұрған төрт ауданнан майданға шақырылған Грузия КСР-ның тумалары анықталды. «Ахысқа» газетінің материалдары негізінде барлық майдандарда соғысқан, үкіметтік марапаттарға ие болған, бірақ ұмытылған Ұлы Отан соғысының қатысушылары туралы ақпарат жиналды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Ахысқа түріктері, Ұлы Отан соғысы, депортация.

A.Zh. Gabdullina

The participation of Ahiska Turks in the Great Patriotic War 1941–1945

For the first time, an analysis of documents was carried out in the article on the basis of materials from the OBD «Memorial» and the Internet portal «Memory of the People» to restore the names of 40 thousand Ahiska Turks who participated in the Great Patriotic War 1941–1945, including in a partisan detachment of the Resistance movement. It is known that 26 thousand of them died or went missing. For various reasons, the Turkish population in the USSR was constantly underestimated. Thus, according to the official census of 1939, 28 480 Ahiska Turks lived in the Akhaltsikhe region. According to the Ahiska Turks themselves, the total number of Ahiska Turks deported to Kazakhstan and the Central Asian republics was almost 100 000. Archival materials also indicate that only 27 833 people of Turkish nationality were deported to Kazakhstan in 1944. At the same time, it is known that in order to reduce the number of Ahiska Turks, many changed their nationality to Azerbaijanis, there are data based on the literature of «The History of Everyday Life» and the archival document of the times of war was introduced into scientific circulation confirming this fact. During the war, 8 Ahiska Turks were awarded the title Hero of the Soviet Union. Three became Full Cavaliers of the Orders of Glory. However, participants in World War II and their families were deported. The study revealed lists of natives of the Georgian SSR (Soviet Socialist Republic) who were called up to the front from four districts where Ahiska Turks compactly lived. Based on the materials of the newspaper «Ahiska», information was collected about participants in the Great Patriotic War 1941–1945 who fought on all fronts, who deserved government awards, but were undeservedly forgotten.

Keywords: Kazakhstan, Ahiska Turks, the Great Patriotic War, deportation.

References

- 1 Nazarbaev, N. Vzhliad v budushchee: modernizatsiia obshchestvennogo soznaniia [Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity]. *www.kazpravda.kz* Retrieved from <http://www.kazpravda.kz/articles/view/vzglyad-v-budushchee-modernizatsiya-obshchestvennogo-soznaniya2> [in Russian].
- 2 Kulbaev, T.S., Hegai, A.Yu. (2000). *Deportatsiia [Deportation]*. Almaty: Daneker [in Russian].
- 3 Istoriia naroda [History of nation]. *ahiska-gazeta.com* Retrieved from <http://www.ahiska-gazeta.com/ru/pages/302.html> [in Russian].
- 4 Polyan, P. Prinuditelnye mihratsii v hody Vtoroi mirovoi voiny i posle ee okonchaniia (1939–1953) [Forced migrations during and after World War II (1939–1953)]. *www.demoscope.ru* Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/polian/polian_3.pdf [in Russian].
- 5 Gadzhiev, A. Akhaltsikhskie turki. Istoriia. Etnohrafiia. Folklor [The Akhaltsikhe Turks: the history. Ethnography. Folklore]. *www.irs-az.com* Retrieved from <http://www.irs-az.com/pdf/090621160527.pdf> [in Russian].
- 6 Kurdaev, T.A.-ogly. (1996). *Knih narodnoi pamiati (o turkakh) [National Book of Memory (about Turks)]*. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 7 Urozhtentsy i zhiteli Hruzinskoi SSR v Velikoi Otechestvennoi voine 1941–1945 hodov [Natives and residents of the Georgian SSR in the Great Patriotic War of 1941–1945]. *poisksvoih.ru*. Retrieved from <http://poisksvoih.ru> [in Russian].
- 8 Imennoi spisok bezvozvratnykh poter ofiterskoho, serzhantskoho i riadovoho sostava 227-i strelkovoi divizii s 23 yanvaria po 1 marta 1944 hoda [Personal list of irretrievable losses of Warrant officers, sergeants and soldiers 227st Rifle Division on March 1, 1944]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=54691779> [in Russian].
- 9 Imennoi spisok voennosluzhashchikh, poteriavshikh svyaz s semiami v period Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 hh. po Dzhambul'skomu raiovenkomatu Alma-Atinskoi oblasti [Personal list of military members who lost contact with their family during the Great Patriotic War of 1941–1945 military registration and enlistment office of Dzhambul district, Almaty region]. *pamyat-naroda.ru* Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie73226083/ [in Russian].
- 10 Informatsiia iz doneseniia o bezvozvratnykh poteriakh [Report Information of Irrevocable losses]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=56808648> [in Russian].

- 11 Prikaz po 273-u strelkovomu polku 104-i strelkovoii divizii hruppy yuzhnykh voisk № 039/n ot 22 iulia 1945 hoda [Order of the 273th Infantry Regiment 104 of the Infantry Division of the Group of Southern Forces No. 039/n, July 22, 1945]. *pamyat-naroda.ru* Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie26772372 [in Russian].
- 12 Saniev Abo. Orden Otechestvennoi voiny II stepeni [Saniev Abo. Order of the Patriotic War II degree]. *pamyat-naroda.ru* Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1519672169 [in Russian].
- 13 Imennoi spisok m/komandy azerbaidzhanskoho 10 b/n AZSI [Personal list of m/teams of Azerbaijan 10 b/n AZSI]. *pamyat-naroda.ru* Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_vpp1997715950. [in Russian].
- 14 Alieva, S. (1993). Tak eto bylo: Natsionalnye repressii v SSSR v 1919–1952 hh. Repressirovannye narody sehodnia [It was like that. Repression against Nationalities in the USSR, 1919–1953. Repressed peoples today]. (Vols. 1–3). Moscow: Insan; Tekhnolohiia [in Russian].
- 15 Aliev Tasim Hulalioghly. Omir bayan [Aliev Tasim Gulali-ogly. Biography]. (2017, May 5). *Akhyska — Ahiska*, 3 [in Kazakh].
- 16 Aliev Tasim Hulalioghly. Orden Otechestvennoi voiny II stepeni [Aliev Tasim Gulali-ogly. Order of the Great Patriotic War II degree]. *pamyat-naroda.ru* Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1510378414 [in Russian].
- 17 Ko dniu rozhdeniia veterana [For the veteran's birthday]. (2015, March, 27). *Akhyska — Ahiska*, 10 [in Russian].

А.А. Горячев*, М.А. Чернов

*Институт археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, Алматы, Казахстан
(E-mail: aga.2805@mail.ru; mihalapych@yandex.ru)*

Металлические изделия из погребальных комплексов эпохи бронзы Хантауского транзитного коридора

В статье систематизирован металлический погребальный инвентарь бронзового века, зафиксированный в ходе исследований на территории Хантауского транзитного коридора, расположенного на границе центрально-казахстанских степей и предгорной зоны Северного Притяньшанья. Типологизация и культурно-хронологическая атрибуция бронзовых изделий связывает их с развитием алакульско-атасуских и федоровско-нуринских компонентов андроновской общности и становлением на их базе бегазы-саргаринской культуры, продолжающей традиции активного взаимодействия и взаимовлияния древнего населения Центрального Казахстана и Жетысу. Результаты радиоуглеродных анализов по костям и древесному углю из могильников эпохи бронзы Жетысу уточняют хронологические рамки развития традиций кузнечного ремесла. Эти данные удревяняют ранее известные материалы предполагаемого начала развития андроновских культурных традиций в металлургии и металлообработке до рубежа XX–XIX вв. до н.э. Исследования погребальных традиций и вещевого материала эпохи бронзы региона позволяют считать, что массовые миграции андроновского населения Центрального Казахстана через Хантауский транзитный коридор были связаны с развитием кузнечного ремесла и освоением новых горнорудных районов Шу-Илейских гор. Продолжение исследований археологических памятников и материалов эпохи бронзы региона позволит выявить перспективу развития металлургического производства в Шу-Илейском междуречье и его влияние на историко-культурное развитие древних культур Центральной и Средней Азии, что делает их продолжение особенно актуальным.

Ключевые слова: Жетысу, Хантау, Центральный Казахстан, бронзовый век, культурно-хронологическая атрибуция, культура, металлические изделия, традиция.

Введение

Хантауский транзитный коридор, включающий в себя предгорную полосу хребтов Жайтау–Хантау–Айтау–Киндыктас, расположен на границе центрально-казахстанских степей и предгорной зоны Северного Притяньшанья. Этот своеобразный транспортный коридор, где маршруты древних миграций населения Сарыарки и Жетысу сходились и расходились в различных направлениях, служил процессам взаимодействия и взаимообогащения древних культур скотоводов и земледельцев данных регионов на протяжении нескольких исторических эпох.

Исследования А.Г. Медоева показали, что миграционные процессы между данными территориями были достаточно интенсивными, начиная с каменного века [1, с. 8–10]. Это подтверждается серией открытий палеолитических стоянок и скоплений петроглифов на территории Юго-Западного Прибалхашья, древнейшие из которых были отнесены им к «культуре микролитов». В результате междисциплинарных исследований, которые рассматривали археологические объекты региона в контексте динамики природно-климатических условий [2, с. 48–58], выяснилось — природно-географические условия, животный и растительный мир древней Сарыарки и Шу-Илейских гор имеют общие черты [3, с. 126–132], что способствовало миграционным процессам древности.

В эпоху палеометалла с развитием металлопроизводства хозяйственно-экономические и культурные связи данных регионов усиливаются в связи с тем, что в это время здесь функционировали Хантауский и Киндыктаский горно-металлургические центры [4, с. 180–190]. Современные исследования поселений и могильников эпохи бронзы на территории Хантауского транзитного коридора позволили определить основные зоны расселения древних племен от Шу-Илейских гор до северных склонов Иле Алатау [5, с. 5–19; 6, с. 84–92]. Выявлена структура археологических комплексов, состоящих из поселений, могильников и «святилищ» с наскальными рисунками и чашечными камнями [7, с. 167–180; 8, с. 25–48], и характер хозяйственно-культурного развития населения бронзового века в данной природно-климатической зоне [9, с. 45–50]. Изучены традиции погребальной обрядности

* Корреспондент автор. E-mail: aga.2805@mail.ru (А.А. Горячев)

племен эпохи бронзы, характерные для Шу-Илейских гор [10, с. 3–28]. Одним из важных данных для определения типологии и хронологии памятников явился анализ технологии изготовления и морфологии металлического инвентаря, проведенный авторами на материале из поселений и погребений бронзового века Жетысу [11, с. 5–24]. Однако характер местного очага горного дела и кузнечного ремесла не был определен.

Материалы, накопленные в ходе реализации проекта «Хантауский транзитный коридор в эпоху палеометалла», позволили существенно расширить источниковую базу по проблемам развития древней металлургии эпохи палеометалла Юго-Западного Жетысу. Эти исследования в рамках настоящей работы позволяют более подробно классифицировать сведения по развитию данного вида производственной деятельности в эпоху бронзы на территории региона. Анализ результатов систематизации металлического инвентаря позволит не только провести его атрибуцию, но и определить культурно-типологический контекст как отдельных объектов, так и всего круга памятников в целом.

Материалы и методы

Археологические исследования могильников эпохи бронзы Хантауского транзитного коридора включали несколько последовательных этапов работ: 1 этап — сбор и анализ имеющихся архивных и библиографических материалов по природно-географическим характеристикам и археологическим данным региона; 2 — дешифровка космических снимков и археологическая разведка с целью определения зон расселения древних племен; 3 — археологические раскопки и камеральная обработка полученных материалов; 4 — естественнонаучные и технологические исследования металлического инвентаря; 5 этап — систематизация и культурно-хронологическая атрибуция погребальных комплексов региона.

На завершающем этапе работы собранные материалы были подвергнуты сравнительному анализу с данными памятников бронзового века сопредельных территорий, что позволило решить основную задачу по культурно-хронологической атрибуции комплекса металлического инвентаря из могильников бронзового века региона. Результаты и выводы, полученные в ходе настоящего исследования, представляют собой источниковедческую базу для историко-культурных реконструкций развития древней металлургии на территории Хантауского транзитного коридора.

Археологическая разведка Шу-Илейских гор позволила определить высокую плотность заселения этой территории в эпоху бронзы (рис. 1). В отдельных районах она превышает даже современную, что позволяет предположить, что природно-климатические условия того времени были более благоприятными [3, с. 126–132; 8, с. 25–48]. В каждом ущелье, где функционировал в древности родник, обнаруживается домостроение с хозяйственными постройками возле скальных массивов с петроглифами, древнейшие из которых относятся к эпохе бронзы. Основная группа поселений представляла собой небольшие семейно-родовые поселки от двух до 10 подворий. Поселения располагались как в устье горных ущелий, так и внутри на расстоянии от 500 м вглубь до 2–3 км от входа. На выходе из предгорных равнин селились земледельцы, внутри гор — скотоводы.

Открыта серия новых горнорудных выработок (12) в виде шурфов на склонах и у подножия горных хребтов и отдельных сопков северных склонов гор Хантау, в урочище Ойжайлау, в верховьях рек Какпатас и Согынды хребта Киндыктас. Объекты зафиксированы близ древних поселений, которые имеют признаки скотоводческих стоянок. Есть основания считать их поселками древних рудокопов, поскольку при визуальном осмотре в них и рядом были зафиксированы медно- и железосодержащие куски пород.

Опорными памятниками для исследований металлических изделий стали могильники эпохи бронзы, исследуемые на территории Хантауского транзитного коридора с 80-х годов XX в. Выборка представляет погребальные комплексы различных участков региона, в частности гор Хантау (Кожабала-I), Киндыктас (Ой-Джайляу-III, VII и Мадьярсай-I), Анрахай (Тамгалы-I, II, IV и VI), а также у северных склонов Иле Алатау (Каргалы-I). Среди представленных памятников в рамках настоящего проекта в 2018–2019 гг. новыми исследованиями были охвачены могильники Кожабала-I и Мадьярсай-I.

Материалы археологических раскопок могильников показали, что исследованные комплексы относятся к кругу племен, усвоивших как алакульско-атасуские, так и федоровско-нуринские культурные традиции андроновской общности. Полученные данные позволяют выделить два этапа в развитии погребальных традиций, связанных с устройством цепочек каменных оград (ранний — XIX–XVI вв. до н.э.) и сооружением одной-двух крупных оград с пристройками небольших конст-

рукций детских подзахоронений (поздний — XV–XIV вв. до н.э.). На этом же этапе часть погребальных сооружений представляла собой курганы, где земляная насыпь перекрывала каменную ограду округлой или квадратной форм. Курганы-ограды как индивидуальные погребальные комплексы получают распространение на этапе поздней и финальной бронзы Жетысу.

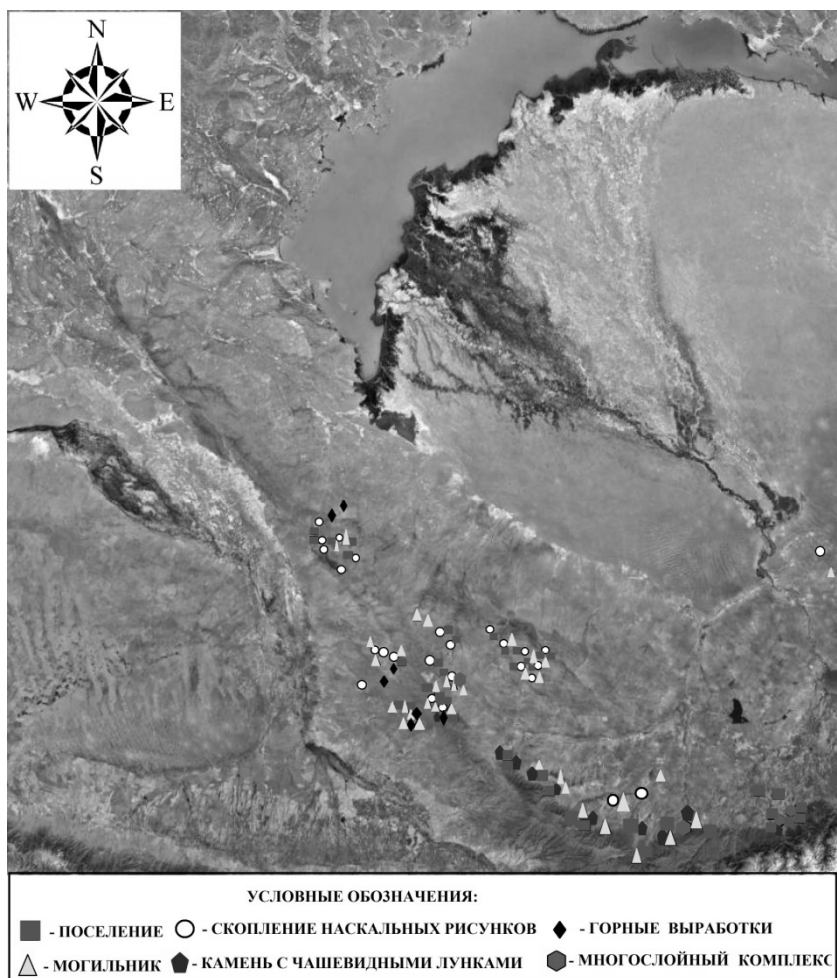

Рисунок 1. Хантауский транзитный коридор. Расположение памятников эпохи бронзы

Погребальные камеры в материалах могильников бронзового века региона представляли собой каменные ящики, цисты, либо комбинированный вариант этих двух видов конструкций. Обряд захоронения, практикуемый в них, — ингумация и кремация, в редких случаях — кенотаф (символическое захоронение). Кремированный прах умерших обычно компактно помещался в центре могилы или возле одной из стенок (западной или восточной). Керамическая посуда и вещевой материал в таких погребениях фиксируются обычно у западной стенки. При труположении умерших укладывали в скорченном виде на левом боку головой на запад (юго-запад). Вещевой материал в этом случае фиксируется там, где он был прикреплен к одежде или телу покойного, а керамическая посуда помещалась в изголовье или перед лицом покойного.

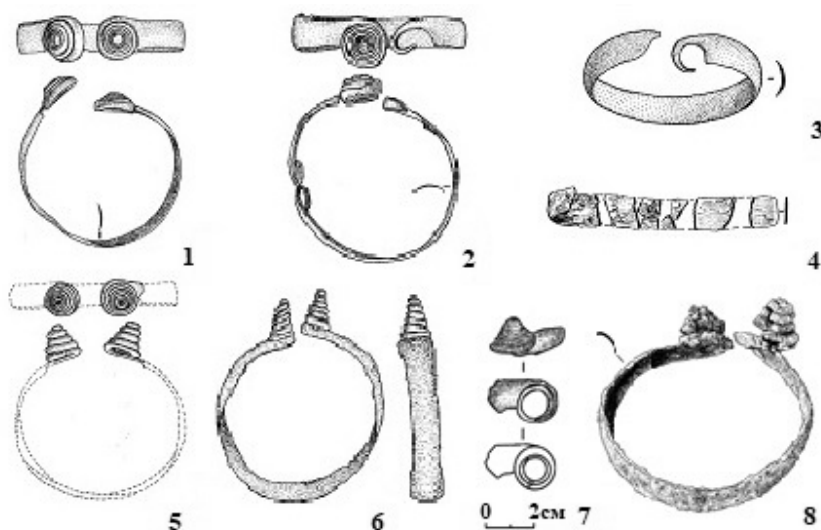
Технико-морфологическая классификация металлического инвентаря позволяет определить основные приемы производства бронзовых изделий и способы их применения. Изучаемая коллекция материалов представлена 8 бронзовыми браслетами, 7 серьгами с раструбом, серией свыше 40 подвесок различных форм, в том числе фигурными и в 1,75–2 оборота, 4 обоймами, накладкой, коллекцией из 30 нашивных бляшек различной конфигурации, 4 изделиями военного и хозяйственного назначения, а также выборкой из 11 ниток бронзовых и 4 ниток пастовых бус от серии, насчитывающей свыше 200 единиц.

Получены результаты эмиссионного спектрального анализов металлических изделий из исследуемых памятников. Всего было представлено 13 образцов изделий цветного металла из 4-х могиль-

ников (Кожабала-I, Ой-Джайляу-III, VII и Каргалы-I) эпохи бронзы, достаточно репрезентативно представляющая отдельные микрорайоны на территории Хантауского транзитного коридора. Выяснено, что все образцы относятся к категории оловянных бронз. Однако процентное содержание меди и олова в них разное и может быть разделено на несколько категорий по составу бронз: ~ 85–90 % и олово ~ 6–9, с примесями ~ от 1 до 6 %.

Браслеты

На территории Хантауского транзитного коридора бронзовые браслеты со спиралевидными окончаниями обнаружены в материалах могильников Кожабала-I в горах Хантау, Ой-Джайляу-III и Мадьярсай-I в горах Киндыктас (рис. 2). Они являлись важнейшим атрибутом погребального инвентаря при захоронении женщин как показатель ее личного и, возможно, общественного статуса [12, с. 149–152]. Другие виды украшений для рук при достаточно значительном количестве исследованных погребений в регионе (свыше 250) не встречаются [13, рис. 52]. Браслеты носили на запястьях обеих рук, поскольку они встречаются обычно попарно. Некоторые виды неразъемных браслетов отмечены в районе локтей, как на могильнике Ой-Джайляу-III в погребении 34 (рис. 2: 1). Небольшое количество таких находок можно объяснить тем, что значительная часть погребений, где они находились, были «ограблены». В захоронениях обнаруживаются фрагменты средней части браслетов (рис. 2: 4) или открепившиеся от них спиральные окончания (рис. 2: 5, 7).

1–5 — Ой-Джайляу-III; 6, 7 — Кожабала-I; 7 — Мадьярсай-I

Рисунок 2. Бронзовые браслеты

Браслеты из погребений в Шу-Илейских горах имеют вид желобовидных пластин, свернутых в неполное кольцо. Концы украшений увенчаны спиралью плоской или высокой конической формы с обеих сторон. Браслеты этого типа изготавливались методомковки. Всем изделиям придавалась овальная форма, с размерами в среднем от 5×6 см до 6×8 см. Из бронзовой заготовки отковывается пруток необходимой длины и диаметра. Его средняя часть расковывается в пластину определенной ширины (13–23 мм), края пластины утончаются. Отмечены две традиции украшения высокими (до 2 см) или плоскими спиралевидными завитками. Для получения плоской спирали концы заготовки проковывались на уплощение с утончением к краям и сворачивались вовнутрь. Во втором случае концы остаются не полностью раскованными и сворачиваются в коническую форму в пять-восемь завитков. Интересно, что спирали на браслетах из погребений в горах Хантау формировались по часовой стрелке, а в погребальных комплексах гор Киндыктас — против.

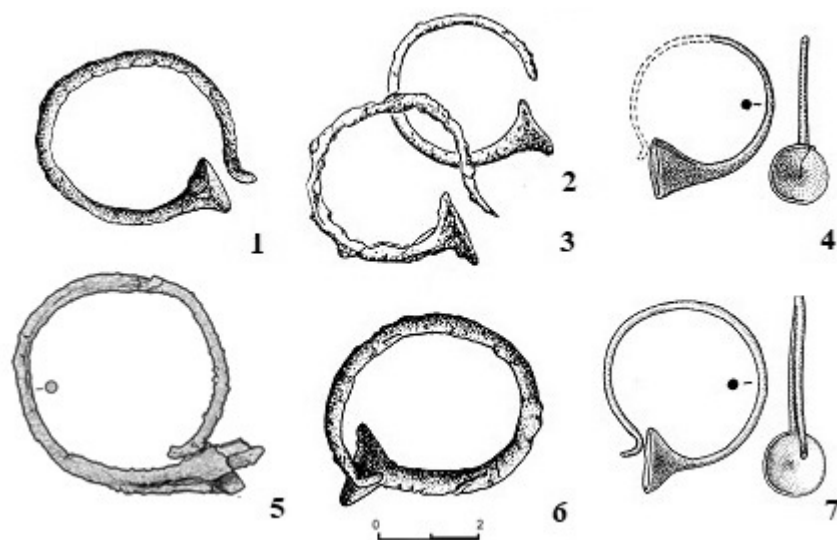
В ряде случаев один их краев браслета завершается крючком (рис. 2: 2, 3), что пока известно только в материалах бронзового века Шу-Илейских гор. Здесь же отмечено составное изделие: первый сегмент в $\frac{1}{4}$ часть браслета, который завершается, с одной стороны, спиралевидным окончанием, а с другой — внутренней петлей для ремennого крепления. Второй сегмент в $\frac{3}{4}$ части с сопредельной стороны завершается петлевидным окончанием, а с другой — крючком. Это явление можно объяс-

нить бережным отношением к металлу и достаточно оригинальным решением по ремонту данного украшения.

Подобная технология изготовления при всех локальных вариантах доработки или дополнительного украшения присуща таким браслетам по всей территории Жетысу. Н.А. Аванесова считает их характерными как для алакульских, так и федоровских племен андроновской культурно-исторической общности [12, с. 68, 69]. По мнению других специалистов, браслеты с плоским спиралевидным окончанием присущи алакульской традиции, а с высоким — федоровской. Оба типа изделий известны в материалах могильников Центрального Казахстана [14, с. 316, рис. 229; 15, с. 84, 86]. По формам и технологии изготовления они значительно близки браслетам из Южного Зауралья и Притобоя [16, с. 169, 170; 17, рис. 88: 10, 11].

Серьги с раструбом

Существенной серией бронзовых украшений из могильников эпохи бронзы на территории Хантауского транзитного коридора являются серьги с раструбом, зафиксированные в погребальных комплексах урочища Тамгалы, в материалах могильников Каргалы-I у северных склонов Иле Алатау, Ой-Джайляу-III и Мадьярсай-I в горах Киндыктас (рис. 3). К собственно серьгам, продеваемым в мочку уха, можно отнести серию из могильников урочищ Тамгалы, Ой-Джайляу (рис. 3: 2–4, 7). Остальные, по способу украшения головного убора, вероятно, относятся к височным подвескам.

1, 6 — Каргалы-I; 2, 3 — Тамгалы; 4, 7 — Ой-Джайляу-III; 5 — Мадьярсай-I

Рисунок 3. Бронзовые серьги и подвески с раструбом

По технологии изготовления серьги и подвески с раструбом делятся на литые и кованные. Большинство литых изделий (рис. 3: 2, 3, 7) распространены на территории так называемой «тамгалинской округи», где отмечено особо тесное единство погребальных традиций и наскального искусства эпохи бронзы [18, с. 11–15]. Часть из них подвергалась дополнительной проковке раструба. По технологии изготовления и морфологическим признакам литые серьги и подвески получают распространение в восточном ареале андроновской культурно-исторической общности [13, с. 50–51].

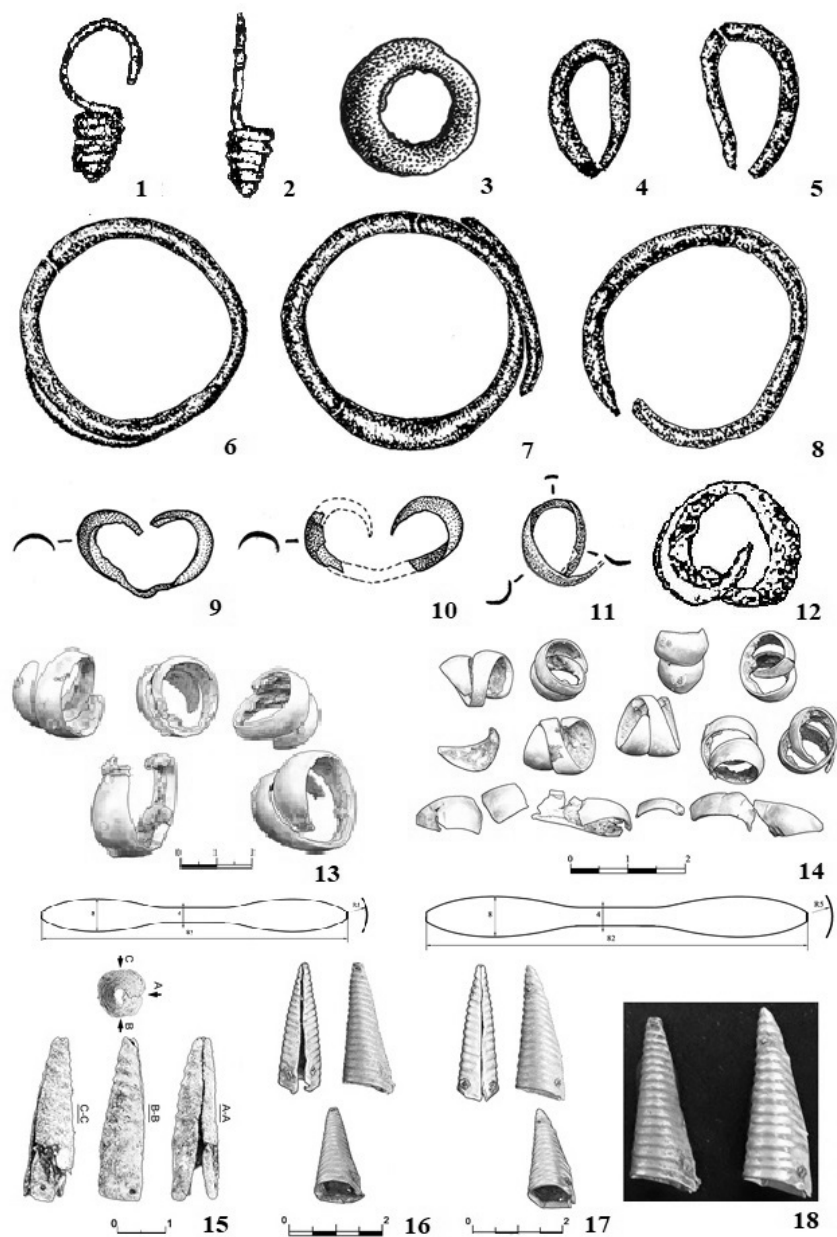
Другая группа изделий данного вида (рис. 3: 1, 4–6) изготовлена методомковки из металлического прутка диаметром сечения от 0,3 до 0,6 см. Один край украшения завершается раструбом конической формы диаметром 1,5–2 см, противоположный конец несколько заужен-заострен. Серьгам придана общая кольцевая форма (реже овальная), диаметром 4–6 см. Выделяется серьга-подвеска из могильника Мадьярсай-I (рис. 3: 5). Конец, раскованный до состояния пластины, из которой выполнен раструб, судя по сохранившимся фрагментам, был скручен в конус «розочкой» — в два или три оборота. Подобные варианты раструба в памятниках андроновского круга встречаются впервые, что можно считать проявлением местной традиции.

Помимо южных районов Казахстана, серьги с раструбом были широко распространены по всему андроновскому ареалу от урало-казахстанских степей до Алтая и Южной Сибири [12, с. 161; 13,

рис. 1: 5–12; 16, с. 170]. Оба типа изделий признаются специалистами особенностью женских украшений федоровских племен андроновской культурно-исторической общности [13, с. 53]. Здесь же серьги-подвески с раструбом являются обязательным атрибутом при захоронении с самого раннего возраста (5–7 лет) и до глубокой старости, что дало основание считать этот вид украшений маркером статуса погребенной [11, с. 9–11].

Серьги, кольца, подвески

В погребальных комплексах эпохи бронзы Хантауского транзитного коридора встречаются разнообразные украшения в виде сережек со спиралевидными окончаниями, колец, кольцевидных и желобчатых сердцевидных подвесок и подвесок в 1,5–2 оборота (рис. 4). Из этой категории украшений серьги и кольцевидные украшения чаще фиксируются в восточной части региона (горы Анрахай и северные склоны Иле Алатау), а желобчатые подвески и серьги в 1,5–2 оборота — в западной (хребет Киндыктас).

1–3, 12 — Тамгалы-IV; 4–8 — Каргалы-I; 9–11 — Ой-Джайляу-III; 13–18 — Мадьярсай-I

Рисунок 4. Бронзовые серьги, кольца и подвески

Серьги со спиралевидными завитками на конце (рис. 4: 1, 2) изготавливались из бронзовой проволоки округлой в сечении, диаметром до 0,3 см, скрученной в коническую спираль с одного края и с округлой петелькой или прямым заостренным концом с другого. Длина креплений серег не превышала 2 см. Спиралевидные завитки (6–8 оборотов) высотой до 2–3 см соответствуют высоким воллотам на браслетах, известным в федоровских комплексах Средней Азии, Центрального Казахстана и Западной Сибири [12, с. 144, рис. 133:1; 13, с. 57, 58; 16, с. 170, табл. 10В: 18]. Могильник Тамгалы-IV, где они были найдены, датируется исследователями позднефедоровским периодом средней бронзы как по типологии вещевого материала, так и по характеру погребальных конструкций [19, с. 31].

Интересную серию среди металлических украшений в погребениях эпохи бронзы региона составляют кольца и кольцевидные подвески (рис. 4: 3–8). Они представлены в материалах могильника Каргалы I. Данные изделия изготавливались из бронзовой проволоки простым сгибанием. Подобная традиция изготовления ушных украшений известна еще в доандроновскую эпоху. Они встречаются преимущественно в материалах лесостепных районов Южного Зауралья, Казахстана и Сибири [13, с. 56; 14, с. 138; 17, с. 211]. Среди близких по культурным традициям каргалинские подвески схожи с аналогичными из могильника Сухое озеро на Енисее [20, рис. 46–57].

В погребениях могильников эпохи бронзы Шу-Илейских гор и западных отрогов Иле Алатау известны желобчатые подвески в «полтора оборота» (рис. 4: 9–14). Изделия представлены тремя подтипами декоративных колец — 1,5, 1,75 и 2 оборота. Все они выполнены по одной технологической схеме и стандартизированы в размерах. В некоторых случаях изделия плакированы золотой фольгой (рис. 4: 12–14). Серьги в «полтора оборота» изготавливались из круглого в сечении медного прутка. Проковкой прутки уплощались, затем по образцу концам придавалась форма в виде листков, соединенных перешейком. Для всех подвесок, независимо от степени закрученности, характерна общая длина порядка 80 мм, перешейка 3–4 мм и ширины листков 8 мм. Толщина заготовки в области перешейка 1 мм, а листочков — 0,7 мм. Толщина листа золотой фольги не превышала 0,1 мм. У всех типов серег «листочки» желобообразные.

По классификации Н.А. Аванесовой, подобные подвески являются частью головных украшений и были широко распространены в бронзовом веке степной Евразии. Они имели определенное своеобразие в каждом регионе и известны как в алакульских, так и федоровских погребальных комплексах [12, с. 64; 13, с. 53, 54, рис. 43; 21, с. 24–26, рис. 13]. Так, в горах Анрахай и Киндыктас, в комплексах, расположенных неподалеку от металлургических центров Хантауского транзитного коридора, такие серьги плакировались тонкой золотой фольгой. Здесь же отмечена часть желобчатых изделий в разомкнутом состоянии в виде «сердечек» (рис. 4: 9, 10, 12). Их практическое применение наиболее вероятно в качестве клипсов — украшений, крепившихся к мочкам ушей сдавливанием за счет пластичности материала. Такие украшения не встречаются внутри погребений вместе с серьгами с растреском или кольцевидными подвесками.

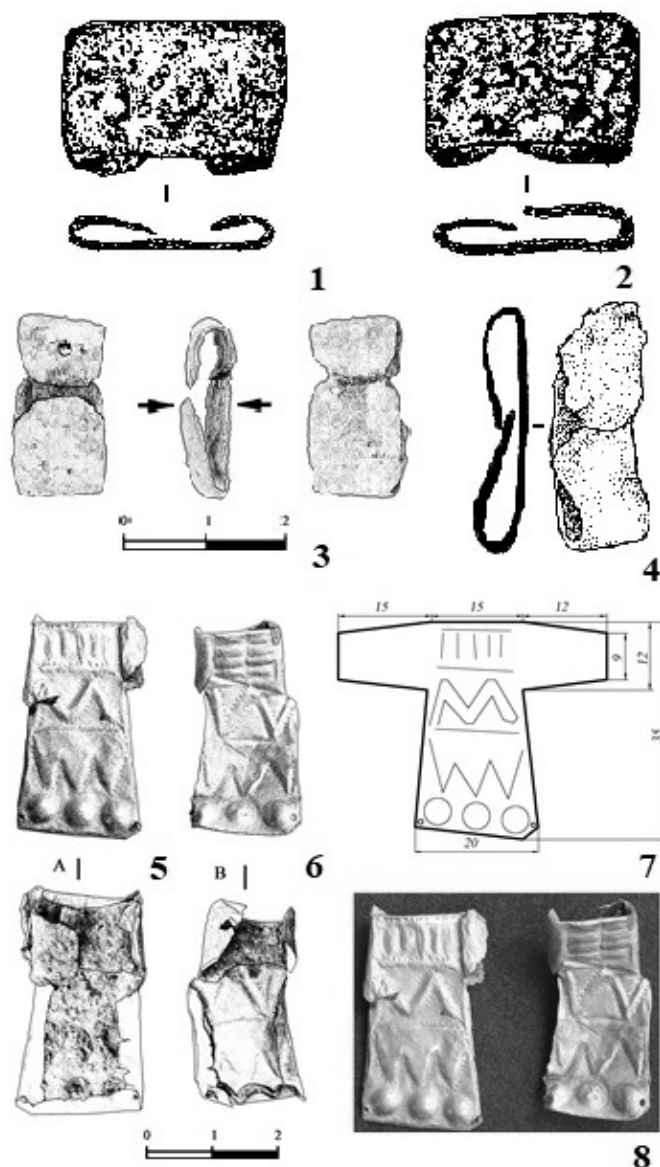
К украшениям женской одежды (или головных уборов) относятся три декоративных конических подвески из могильника Мадьярсай-I. Изделия высотой 2,5–3,3 см, овального основания 0,9×1,3 см изготовлены по единой технологии из бронзовых, близких по размеру, пластин, две из которых плакированы золотой фольгой. Подвески украшены поперечными рельефными поясками (рис. 4: 15–18). Основу каждого предмета составляли медные пластины, вырезанные по шаблону в форме трапеции и свернутые в конус. Рельефный узор выполнен методом тиснения с использованием инструмента из плотного материала. Вершина конуса в результате скручивания сохранила небольшое отверстие для продевания в него шнурка (при осмотре конусов изнутри в большем по размеру были обнаружены остатки куколки насекомого и во втором — фрагменты материала отличного от грунта, что может походить на остатки кожаного шнурка). Шнурок мог служить для крепления к головному убору или косам. В углах пластин по нижнему краю пробивались отверстия для крепления к подвескам деталей декора (бусы, диски, пронизи и т.п.).

Плакирование обработанной медной заготовки проходило следующие этапы. Под лицевую сторону медной основы подкладывалась золотая фольга (до 0,1 мм) такой же формы, но несколько больших размеров (фольга в обоих случаях имеет разный оттенок цвета — светло-желтый и красноватый). Края фольги загибались, что способствовало закреплению её на основе. Основа переворачивалась лицом вверх и методом притирки рисунок основы проявлялся на фольге. В углах пластины, по нижнему краю, пробито по одному отверстию, возможно, с целью навешивания декоративных элементов. В эпоху бронзы подобный рубчатый рельефный декор применялся в пронизях, использовавшихся в качестве декора одежды «андроновцев» [12, с. 159, рис. 166; 21, с. 30, рис. 19]. В памятниках

андроновского круга подобные изделия не известны, что дает основание предполагать их местное происхождение.

Обоймы

К числу основных элементов декора головных и накосных украшений эпохи бронзы относится серия обойм (рис. 5). Они фиксируются обычно в изголовье погребенных. Обоймы прямоугольной формы изготовлены из тонкого бронзового листа длиной до 4 см и шириной до 1,2 см. Внешняя поверхность украшения представляет собой прямоугольную пластину (иногда слегка выпуклую) длиной 1,7–2,4 см и шириной 0,8–1 см. По внутренней стороне края бронзового изделия сводились друг с другом. На некоторых пробивались округлые отверстия диаметром 1,5 мм. Подобные изделия известны в погребальных комплексах синташтинско-петровской и алакульской культурной традиций [12, с. 159, рис. 165].

1, 2 — Каргалы-I; 3, 5–8 — Мадьярсай-I; 4 — Ой-Джайляу-III

Рисунок 5. Бронзовые обоймы

На могильнике Мадьярсай-I зафиксированы две необычные декоративные бронзовые обоймы (рис. 5: 5–8), плакированные золотой фольгой и украшенные геометрическим рельефным орнаментом. Их использование в качестве обоймы исходит из технологической карты изготовления подобных

изделий [22, с. 146–147, рис. 6:1]. Т-образные обоймы могли использоваться в качестве наконечников, как и простые обоймы или в совокупности с ними. Крепиться, как те так и другие, могли на тканевую ленту с помощью деревянных вкладышей. На не согнутую еще обойму накладывалась тканевая полоса — лента. На нее укладывался вкладыш так, чтобы из-под него по краям выступала ткань. Затем концы обоймы загибались, прижимая края ткани к вкладышу. Так обеспечивалось устойчивое положение декоративных пластин на ленте наконечника.

В качестве основы обеих обойм были взяты листы меди Т-образной формы, размерами 35 мм в длину и в ширину 42 мм (в верхней части), 20 мм (в нижней). Горизонтальные плечики (длиной 12 и 15 мм, шириной 9 мм) этой формы загибались назад, образуя обойму. Центральный элемент заполнен орнаментальной композицией из геометрических символов — горизонтальных и вертикальных насечек, зигзагов, зубчиков, выпуклых полусфер. Рельефный рисунок на пластинах создавался методом чеканки и тиснения по технологии, схожей с рельефным декором бронзовых конических подвесок.

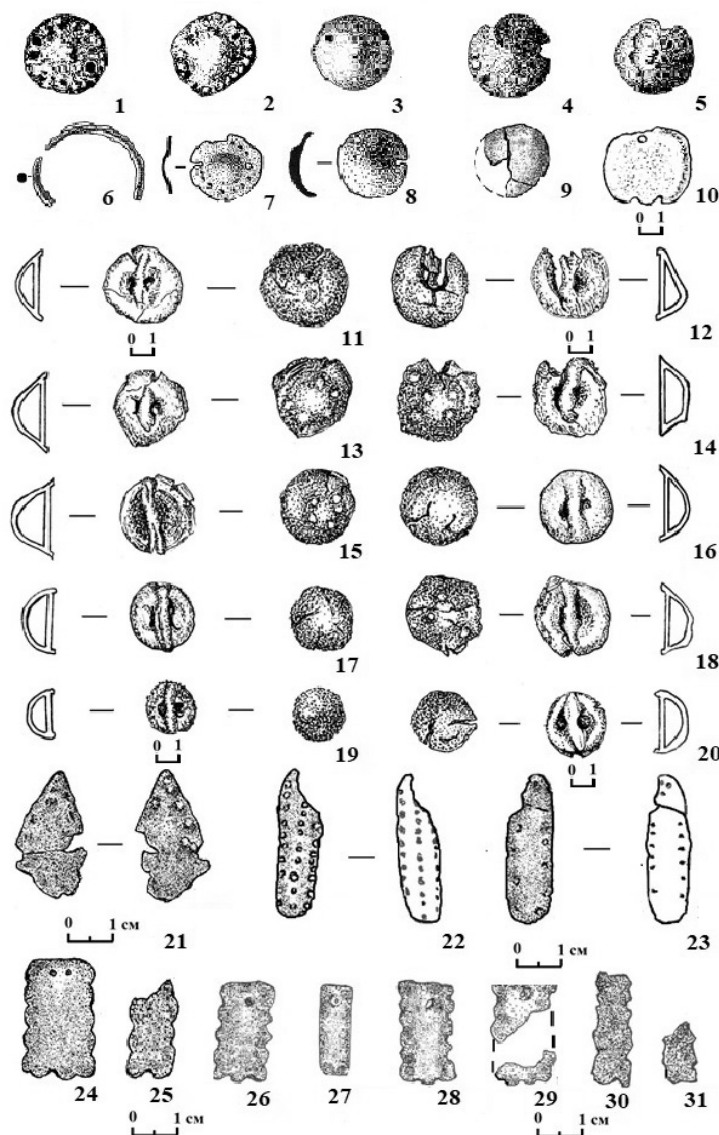
Вертикальную ориентацию изделия в декоре костюма подтверждает наличие двух отверстий по углам нижней части язычка каждой обоймы для подвешивания дополнительных декоративных элементов, произведенных уже после плакирования медной обоймы золотой фольгой, толщиной 0,09 мм. Концы обоймы обжимались вокруг вертикально расположенной тканевой полосы по месту применения. Подобный тип обойм с геометрическим орнаментом не известен нам в материалах бронзового века Средней и Центральной Азии. Характер их орнаментации близок символике декора нашивных бляшек в головном уборе андроновских женщин [12, с. 91–93] и бронзовых обойм на территории Южного Зауралья и Казахстана [21, с. 29, рис. 18: 1–3]. Бронзовые обоймы из Мадьярская, на наш взгляд, демонстрируют художественные традиции ювелирного искусства мастеров эпохи бронзы Шу-Илейских гор.

Нашивные бляшки и накладки

Значительную часть металлических изделий в захоронениях Хантауского региона представляют нашивные плоские и выпуклые бляшки и накладки (рис. 6). Наиболее типичной формой нашивных бляшек является серия полусферических с надрезанными краями изделий (рис. 6: 1–5, 7–10). Они зафиксированы в памятниках в Шу-Илейских горах и на северных склонах Иле Алатау. Технология изготовления таких бляшек одинакова — круглые пластинки диаметром до 2 см продавливались чеканом с округлым рабочим концом на каком-либо упругом, но плотном материале (кожа, мягкая древесина). С двух сторон в каждой бляшке пробивались сквозные отверстия для пришивания. Выделяется одно изделие из урочища Тамгалы, где выпуклая часть в половину меньше общего диаметра бляшки и имеет пуансонный орнамент по периметру (рис. 6: 7). Также по периметру украшены «жемчужинами» бляшки из могильника Каргалы-I (рис. 6: 1, 2).

Другая серия выпуклых бляшек с петелькой вместо отверстий представлена в основном в материалах захоронений могильника Ой-Джайляу VII (рис. 6: 11–20). Устройство бляшек предполагает их использование в качестве пуговиц или деталей наконечных украшений по аналогиям в материалах Центрального и Северного Казахстана [23, рис. 17: 7, 13]. Пуговицы сферической выпукло-вогнутой формы диаметром от 1,5 до 2,5 см, что придает им вид шляпки гриба, с отогнутыми краями. Диаметрально противоположные края пуговиц изнутри соединены перемычкой в виде прямого прутка, различного сечения. Пуговицы выполнены методом литья по восковой модели. Несовершенство и разнища в их форме указывают на применение способа ручной лепки, утрачиваемой модели разными мастерами.

Расположение перемычек в сферических пуговицах предполагает привязывание их к одежде кожаным шнурком-ремешком. Н.А. Аванесова подобные изделия относит к выпуклым бляшкам с петелькой из серии нагрудных украшений, связанных с развитием федоровской культуры [13, рис. 49]. С этим временем и культурной традицией согласуется датировка погребального комплекса Ой-Джайляу VII [24, с. 191–202]. Однако Е.Е. Кузьмина считала, что подобные бляшки более характерны для карасукской культуры или синхронных им культур позднебронзового века Центральной и Средней Азии [25, с. 69].

1–5 — Каргалы-I; 6–8 — Тамгалы; 9, 21–31 — Кожабала-I; 10–20 — Ой-Джайляу-III, VII

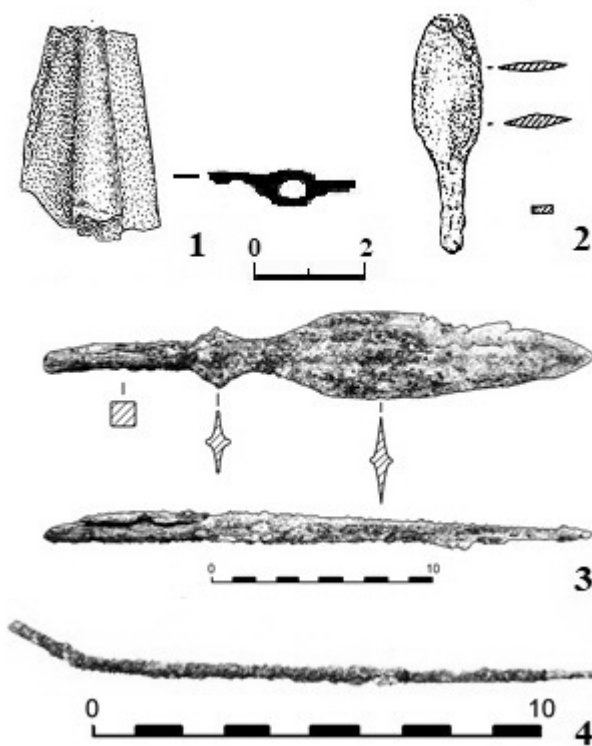
Рисунок 6. Бронзовые нашивные бляшки и накладки

Третью категорию составляют коллекции плоских фигурных бляшек из погребений могильника Кожабала в горах Хантау (рис. 6: 21–31). Они изготовлены из узкого бронзового листа, прямоугольного в сечении, толщиной 0,1 см, и имеют разнообразие форм: прямоугольные, овальные, украшенные точечным орнаментом, стреловидные и фигурные. Длина бляшек 2,5–3,8 см, ширина 1–1,8 см. В верхней части они, как правило, имеют отверстие диаметром 2–3 мм. Подобные бляшки принято именовать лапчатыми подвесками, которые были составной частью шейных, нагрудных, на-косных украшений и обуви [13, рис. 48]. Э.Р. Усманова относит их к категории бляшек с зубчатыми краями [12, с. 156–157, рис. 160]. Они широко известны в андроновских культурах Южного, Центрального и Северного Казахстана [14, табл. XII: 2; 21, с. 198, рис. 9: 14–17; 26, с. 170, табл. 61: 4]. Их происхождение Е.Е. Кузьмина связывала с развитием передне- и среднеазиатских традиций украшения одежды и обуви культур энеолита и ранней бронзы [25, с. 76].

Бронзовые инструменты и предметы вооружения

Предметы вооружения и бытовые инструменты в погребальных комплексах эпохи бронзы Хантауского транзитного коридора представлены двулезвийным «ножом», фрагментом наконечника стрелы, бритвой и иглой, найденных в отдельных погребениях в различных уголках региона (рис. 7). Фрагмент литого втульчатого листовидной формы наконечника стрелы, общей длиной 3,7 см и ши-

риной до 2 см, обнаружен в горах Хантау (рис. 7: 1). Скругленные края обломка предполагают, что изделие имело утилитарное назначение в качестве двухсторонней бритвы с втулкой. Схожие по форме и технологическим приемам наконечники стрел найдены в горах Каратау и Иле Алатау [11, рис. 6: 5]. Определенные аналогии этим изделиям можно найти в материалах поселения Атасу-I [14, с. 180–181]. Комплексы с бронзовыми наконечниками подобных листовидных форм для степных районов относятся к позднеандроновскому этапу с доминантой федоровских культурных традиций [13, табл. 39].

1 — Кожабала-I; 2 — Тамгалы-VI; 3, 4 — Мадьярсай-I

Рисунок 7. Бронзовые инструменты и предметы вооружения

Пластинчатая бронзовая бритва из могильника Тамгалы-VI [7; 19] (рис. 7: 2) имеет несколько асимметричную форму лезвия с двухсторонней заточкой, один конец изделия затуплен, другой представляет собой черешок для крепления к ручке. Наиболее близкие аналогии ей среди режущих инструментов эпохи бронзы известны в материалах Южного Зауралья и Северного Казахстана [13, с. 30, рис. 35: 1–7]. Подобные изделия датируются исследователями серединой II тыс. до н.э. [19, с. 40].

В погребении 4 могильника Мадьярсай-I найден литой черешковый лавроволистной формы двулезвийный «нож» с перекрестием. Общая длина оружия 23,7 см, лезвия — 13 см, черенка — 10,7 см, ширина плечика — 2,7 см (рис. 7: 3). Некогда изделие имело гладкие, отполированные поверхности, о чём свидетельствует сохранившийся участок нетронутого коррозией металла. Правка режуще-колющего края выполнялась методомковки с последующей шлифовкой на абразиве. Такие изделия по форме относятся к варианту кинжалов и встречаются как в комплексах андроновской общности (ближе алакульский вариант), так и в период поздней бронзы [13, с. 23–25, рис. 22: 16, рис. 23: 26, 27; 27, с. 428]. Однако высокие выпуклые ребра жесткости с округлой кромкой не функциональны для режущего инструмента. На лезвиях ножей вместо них чаще встречаются выемки/желобки, ребра характерны для колющих предметов вооружения — наконечников копий и дротиков.

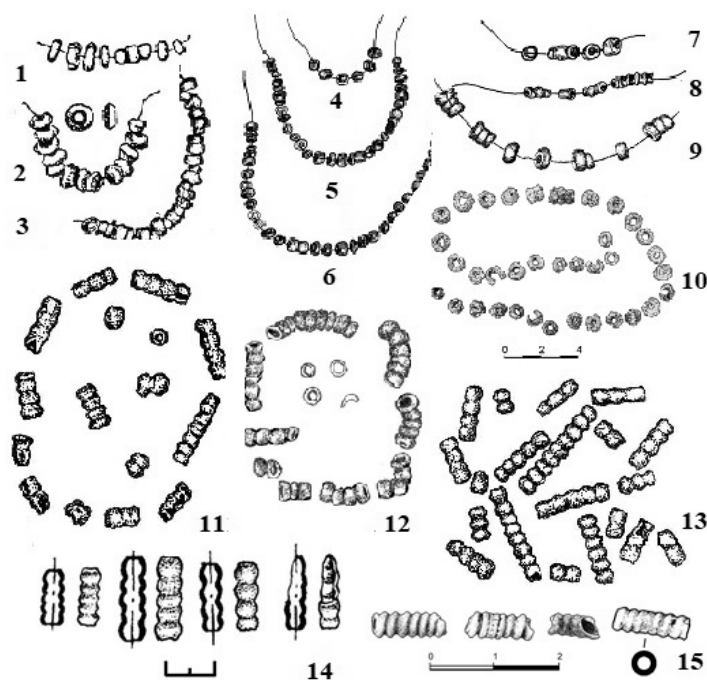
Подобные формы копий в памятниках андроновского круга нам не известны. Имитация распространенной формы ножей при изготовлении наконечника копья, вероятней всего, демонстрирует технологическое решение местного мастера. В пользу такого определения свидетельствует и его положение в могиле в изголовье умершего. Литые черешковые наконечники копий лавроволистной формы хорошо известны в материалах Сукулукского и Турксібского кладов на территории Северного

Притяньшанья, что давало основание датировать их позднебронзовым временем [13, с. 49]. Обнаружение этого наконечника в комплексе с классическими женскими украшениями андроновской общности позволяет удревнить находку.

К бытовым предметам из погребений относится большая бронзовая швейная игла (рис. 7: 4). Ее прямой стержень длиной 12,5 см с заостренным концом имеет на противоположном конце ушко для продевания нитей. Часть стержня со стороны ушка отогнута по отношению к остальной части на 120 градусов. Этот изгиб вызван технологическими потребностями. Благодаря ему, инструмент прочно удерживается большим, средним и указательным пальцами руки, что позволяет проталкивать иглу сквозь плотные материалы, такие как кожа и войлок. Размер иглы указывает на работу с крупными изделиями. Ближайшие аналогии игле из Мадьярсая обнаружены в материалах поселения Бутақты-І, датироваемых в пределах XVII–XIV вв. до н.э. [28, с. 38, 44].

Бронзовые и пастовые бусы

Наиболее массовым и распространенным металлическим изделием погребений эпохи бронзы в регионе являются бронзовые бусы биконической и прямоугольной форм (рис. 8: 1–10, 12). Они изготавливались из бронзовой проволоки соответствующего сечения и являлись важным элементом декора одежды племен эпохи бронзы Центральной и Средней Азии [13, рис. 61]. В материалах захоронений вместе с бронзовыми встречаются пастовые (глиняные, фаянсовые) ребристые бусины продолговатой формы (рис. 8: 11, 13–15). Пастовые бусы отличаются только цветовой гаммой — белый, голубой и зеленоватый оттенки.

1–10, 12 — бронзовые бусы; 11, 13–15 — пастовые бусины; 1–3 — Тамгалы; 4–8, 10, 11, 13 — Ой-Джайляу-III; 9 — Каргалы-I; 12 — Кожабала-I; 14 — Ой-Джайляу-VII; 15 — Мадьярсай-I

Рисунок 8. Бронзовые и пастовые бусы

Чаще всего оба вида изделий представляли собой нитки от 10 до нескольких десятков однотипных бусин, что характерно в большей мере для алакульских комплексов Центрального Казахстана и Южного Зауралья [12, с. 147–148], а также федоровских захоронений на территории Жетысу [29, рис. 5, 10]. В реконструкциях древнего костюма андроновского времени Казахстана бусинами обшивались по периметру обшлага рукавов, края платьев и наружная поверхность обуви. К сожалению, в силу особенностей местонахождения материала обнаружение их в целостной композиции фрагментарно, а детальная фиксация узоров затруднительна.

Результаты

Металлические изделия из могильников эпохи бронзы Хантауского транзитного коридора представляют собой специфический набор украшений, предметов оружия и инструментов, которые использовались не только при захоронении умершего, но и в повседневной жизни. Нахождение в погребальных комплексах позволяет нам предполагать смысловое назначение этих предметов как сопровождающего инвентаря для погребенного. Анализ всех видов металлических изделий, обнаруживаемых в могилах, показывает, что они представлены браслетами, серьгами с раструбом, серьгами в 1,5–2 оборота, височными кольцами, подвесками разных типов, нашивными бляшками многообразных форм, обоймами, пронизьями и бусами. В той или иной степени это предметы, которые украшали головной убор, одежду, обувь либо носили на теле (уши, руки и т.д.). Из бытовых предметов отмечены достаточно редкие находки иглы и бритвы. К предметам вооружения можно отнести наконечник стрелы и наконечник копья.

Анализ погребальных традиций эпохи бронзы исследованных памятников на территории Хантауского транзитного коридора позволяет сделать вывод, что они имеют целый ряд общих черт, что позволяет объединить их в общую культурную традицию. Она имеет свои региональные отличия как в организации погребальных комплексов, обряде захоронения и какой-то степени погребальном инвентаре. Эти особенности в погребальной обрядности и вещевом материале, прежде всего, бронзовых изделий и украшениях, отличают могильники Шу-Илейских гор от памятников эпохи бронзы других регионов Жетысу, но сближают с центрально-казахстанскими [10, с. 27].

Различия содержания меди, олова и примесей в составе металлических изделий из могильников региона отражают состояние местной горнорудной базы, а также разнообразие технических приемов и технологий производства бронзы в эпоху палеометалла. Это дает нам основание предполагать заимствование традиций металлургического производства у мастеров кузнечного ремесла Центрального Казахстана, где технологии разработки горнорудной базы и литейного дела были развиты ранее [4, с. 180–190; 14, с. 269; 15].

Результаты радиоуглеродных анализов по костям и древесному углю из могильников эпохи бронзы Жетысу, в том числе региона Хантауского транзитного коридора, уточняют хронологические рамки развития традиций кузнечного ремесла. Эти данные удревняют ранее известные материалы предполагаемого начала развития андроновских культурных традиций в металлургии и металлообработке до рубежа XX–XIX вв. до н.э., что подтверждается датировкой поселений и могильников северных склонов Иле Алатау и Шу-Илейских гор [29, табл. 1, 2; 30, с. 347, табл. 1].

Полученные материалы позволяют выделить два этапа в погребальных традициях и вещевом материале могильников региона — XIX–XVI вв. до н.э. и XIV–XIII вв. до н.э. Их развитие связано с процессом интенсивных контактов групп племен Жетысу и Центрального Казахстана, усвоивших алакульско-федоровские традиции андроновской общности. На раннем этапе доминирующими представляются алакульско-атасуские комплексы погребальной обрядности и вещевого материала центрально-казахстанских племен. В позднеандроновское время они сменяются на превалирование федоровско-нуринских традиций погребальных комплексов, более характерных для населения бронзового века северных склонов Илейского Алатау. В эпоху поздней бронзы в XIII–X вв. до н.э. погребальная обрядность и вещевой металлический инвентарь демонстрируют преемственность от традиций древних культур андроновского круга, что подтверждается радиоуглеродными датировками поселений и погребальных комплексов эпохи бронзы урочища Тамгалы [7, с. 174]. Отмеченные широкие контакты населения Центрального Казахстана и Шу-Илейских гор позволяют включить этот регион в территорию распространения бегазы-саргаринской традиции общности культур валиковой керамики.

Заключение

Таким образом, исследования погребальных традиций и вещевого материала эпохи бронзы региона позволяют более подробно классифицировать данные по развитию металлургического производства в эпоху бронзы на территории Хантауского транзитного коридора. Они позволяют считать, что массовые миграции андроновского населения Центрального Казахстана через Хантауский транзитный коридор были связаны с развитием кузнечного ремесла и освоением новых горнорудных районов Шу-Илейских гор. Интенсивные контакты древнего населения Центрального Казахстана и Жетысу способствовали формированию у населения смешанных алакульско-федоровских культурных

традиций. Их некоторое своеобразие существенно отличается от культурных традиций других регионов Иле и Жетысу Алатау. Они характеризуются наличием в материалах смешанных признаков двух культурных доминант — пришлой алакульской-атасуской и местной федоровско-нуринской, составлявших основу андроновской культурно-исторической общности на территории Казахстана. Дальнейшее развитие хозяйственных и социокультурных процессов в регионе привели к формированию бегазы-саргаринских культурных традиций древнего населения в условиях, когда Хантауско-Шу-Илейский регион становится одним из центров металлургического производства Северного При-тяньшанья. Дальнейшие исследования археологических памятников и материалов эпохи бронзы региона позволят выявить перспективу развития металлургического производства в Шу-Илейском междуречье и его влияние на историко-культурное развитие древних культур Центральной и Средней Азии, что делает их продолжение особенно актуальным.

Список литературы

- 1 Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Сары-Арка, Мангышлак / А.Г. Медоев. — Алма-Ата: Жалын, 1979. — Ч. 1. — 175 с.
- 2 Аубекеров Б. Климат, ландшафты и исторические события эпохи кочевников на территории Казахстана (зарождение, расцвет и затухание кочевничества) / Б. Аубекеров, Р. Сала, С. Нигматова, Ж.М. Деом // Научные чтения памяти Н.Э. Масанова: сб. материалов науч.-практ. конф. — Алматы: Print-S, 2009. — С. 48–58.
- 3 Воякин Д.А. Археологические комплексы эпохи палеометалла в горах Хантау / Д.А. Воякин, А.А. Горячев, Р.В. Ильин, Т.Н. Дуйсебаева // XI Оразбаевские чтения: материалы Междунар. науч.-метод. конф. «Семь граней Великой степи и актуальные вопросы археологии и этнологии Евразии». — Алматы: Қазақ ун-ті, 2019. — С. 126–132.
- 4 Берденов С.А. Казахская горно-металлургическая область / С.А. Берденов // Вопросы археологии Казахстана. — Алматы; М.: Ылым, 1998. — Вып. 2. — С. 180–190.
- 5 Марьяшев А.Н. Вопросы периодизации и хронологии памятников эпохи бронзы Семиречья / А.Н. Марьяшев, А.А. Горячев // Российская археология. — 1993. — № 1. — С. 5–19.
- 6 Горячев А.А. Некоторые итоги и перспективы изучения памятников эпохи бронзы на северных склонах Заилийского Алатау и в Шу-Илейских горах / А.А. Горячев // Восхождение к вершинам археологии: сб. материалов Междунар. научн. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвящ. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева (г. Алматы, 22–24 мая 2014 г.). — Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. — С. 84–92.
- 7 Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы / А.Е. Рогожинский. — Алматы: [б.и.], 2011. — 346 с.
- 8 Горячев А.А. Результаты археологической разведки древних памятников в горах Хантау, Айтау и Киндыктас / А.А. Горячев, С.А. Потапов, Р.В. Ильин // Археология Казахстана. — 2020. — № 1(7). — С. 25–48.
- 9 Горячев А.А. Древние археологические комплексы южной части гор Хантау / А.А. Горячев, В.В. Сараев // Самар. науч. вестн. — 2018. — Т. 7. — № 2 (23). — С. 45–50.
- 10 Горячев А.А. О погребальных традициях племен эпохи бронзы Шу-Илейских гор / А.А. Горячев // Изв. НАН РК. Сер. обществ. и гуманитар. наук. — 2013. — № 3(289). — С. 3–28.
- 11 Горячев А.А. Металлический инвентарь из погребальных комплексов эпохи бронзы Жетысу / А.А. Горячев, М.А. Чернов // Изв. НАН РК. Сер. обществ. и гуманитар. наук. — 2017. — № 1(311). — С. 5–24.
- 12 Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана / Э.Р. Усманова. — Караганда; Лисаковск: [б.и.], 2010. — 176 с.
- 13 Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям) / Н.А. Аванесова. — Ташкент: ФАН, 1991. — 200 с.
- 14 Маргулан А.Х. Древняя культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан, А.К. Акишев, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев. — Алма-Ата: Наука, 1966. — 436 с.
- 15 Курманкулов Ж. Поселение Талдысай — памятник древней металлургии / Ж. Курманкулов, А.С. Ермолаева, А.Е. Ержанова. — Алматы: Ин-т археологии МОН РК, 2012. — 132 с.
- 16 Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей / Г.Б. Зданович. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. — 184 с.
- 17 Потемкина Т.М. Бронзовый век лесостепного Приоболья / Т.М. Потемкина. — М.: Наука, 1985. — 376 с.
- 18 Марьяшев А.Н. Наскальные изображения Семиречья. — 2-е изд. / А.Н. Марьяшев, А.А. Горячев. — Алматы: Фонд «XXI век», 2002. — 264 с.
- 19 Рогожинский А.Е. Могильники эпохи бронзы урочища Тамгалы / А.Е. Рогожинский // История и археология Семиречья. — Алматы: Фонд «XXI век», 1999. — С. 7–43.
- 20 Максименков Г.А. Андроновская культура на Енисее / Г.А. Максименков. — Л.: Наука, 1978. — 190 с.
- 21 Куприянова Е.В. Тень женщины: Женский костюм эпохи бронзы как «текст» (по материалам некрополей Южного Зауралья и Казахстана) / Е.В. Куприянова. — Челябинск: АвтоГраф, 2008. — 244 с.
- 22 Горячев А.А. Могильник бронзового века Мадьярсай-1 / А.А. Горячев // Теория и практика археологических исследований. — 2020. — № 1(29). — С. 135–151.

- 23 Усманова Э.Р. Женские наkosные украшения Казахстана (эпоха бронзы) / Э.Р. Усманова, В.Н. Логвин. — Лисаковск: [б.и.], 1998. — 64 с.
- 24 Горячев А.А. Новые материалы по погребальной обрядности эпохи бронзы из могильника Ой-Джайляу-VII в горах Киндыктас / А.А. Горячев // Вестн. КазНУ им. аль-Фараби. Сер. истор. — 2010. — № 2. — С. 191–202.
- 25 Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии / Е.Е. Кузьмина // Археология СССР. Свод археол. источн. — Вып. В4–9. — М.: Наука, 1966. — 150 с.
- 26 Карабаспакова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы / К.М. Карабаспакова. — Алматы: Бегазы-Тасмола, 2011. — 220 с.
- 27 Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев / Е.Е. Кузьмина. — М.: Наука, 1994. — 464 с.
- 28 Горячев А.А. Археологический комплекс Бутакты-I / А.А. Горячев, Ю.А. Мотов. — Алматы: KazBookTrade, 2018. — 264 с.
- 29 Гасс А. К вопросу о типологии и хронологии могильников эпохи бронзы в высокогорной зоне Заилийского Алатау / А. Гасс, А.А. Горячев // Вестн. Новосибир. гос. ун-та. Сер. истор., филол.. — 2016. — Т. 15, № 5. — С. 85–123.
- 30 Горячев А.А. Новые материалы могильника эпохи бронзы Кожабала-I / А.А. Горячев // Вестн. КазНПУ им. Абая. — 2020. — № 1(64). — С. 342–351.

А.А. Горячев, М.А. Чернов

Хантау транзиттік дәлізі қола дәуірінің жерлеу кешенінен алынған металдан жасалған бұйымдар

Мақалада Орталық Қазақстандық далалар мен Солтүстік Тянь-Шанның таулы аймағының шекарасында орналасқан Хантау транзиттік дәлізі территориясында жүргізілген зерттеу кезінде табылған қола дәуірінің металдан жасалған жерлеу бұйымдары жүйеленген. Қола бұйымдардың мәдени-хронологиялық атрибуциясы мен түрге бөлінуі оларды андроновтық қоғамның алакөл-атасулық және федоров-нұралық мәдениеттер компоненттерінің дамуымен және олардың Орталық Қазақстан мен Жетісудың ежелгі тұрғындарының белсенді өзара іс-қимылы мен өзара әсері дәстүрінде жалғасын тапқан Бегазы-Сарғара мәдениеті базасында қалыптасуымен байланыстырады. Жетісудың қола дәуірі жерлеу орнынан алынған сүйек және ағаш көмірі бойынша радиокарбонды сараптаудың нәтижесі ұсталық кәсіптің дәстүрінің даму шеңберінің хронологиясын анықтайды. Бұл нәтижелер андроновтық мәдениет дәстүрінің б.з.д. XX–XIX ғғ. металлургия мен металл өңдеудің дамуының шамамен басталуының бұған дейін белгілі болған материалдары. Аймақтың қола дәуірінің жерлеу дәстүрі мен зағтай материалдарын зерттеу Орталық Қазақстанның андроновтық тұрғындарының Хантау транзиттік дәлізі арқылы жаппай көшуі ұсталық кәсіп пен Шу-Іле тауларының жаңа тау кен аудандарын игеруінің дамуымен байланысты болды деуге мүмкіндік береді. Аймақтың қола дәуірі материалдары мен археологиялық ескерткіштерін зерттеуді жалғастыру Шу-Іле өзен аралықтарындағы металлургия өндірісінің дамуының өзектілігін анықтау мен оның Орталық және Орта Азияның ежелгі мәдениетінің тарихи-мәдени дамуына әсерін тигізеді.

Кілт сөздер: Жетісу, Хантау, Орталық Қазақстан, қола дәуірі, мәдени-хронологиялық атрибуция, мәдениет, металдан жасалған бұйымдар, дәстүр.

A.A. Goriachev, M.A. Chernov

Metal objects found in burial complexes of Khantau transit corridor

The article gives systematic analysis of the Bronze Age metal grave goods discovered during the archaeological excavations made in Khantau transit corridor located on the border of the Central Kazakh steppes and the foothill zone of Northern Tien Shan region. Typologization and cultural-chronological attribution of bronze products connects them with the development of the Alakul-Atasu and Fedorovo-Nurin components of the Andronovo community and the formation of a Begazy-Sargara culture on their basis, which absorbed some of their elements and continued the tradition of active cultural interaction and mutual influence of the ancient population of Central Kazakhstan and Jetysu. The results of radiocarbon analyses on bones and charcoal from the burial grounds of the Bronze Age Jetysu clarify the chronological framework for the development of blacksmith craft traditions. These data impress the previously known materials of the alleged beginning of the development of Andronovo cultural traditions in metallurgy and metalworking until the turn of the 20–19 centuries BC. Studies of funerary traditions and material of the Bronze Age of the region suggest that the mass migrations of the Andronovo population of Central Kazakhstan through the Khantau transit corridor were associated with the development of blacksmith craft and the development of new mining regions of the Shu-Ile Mountains. Continued research of archaeological sites and materials of the Bronze Age of the region will reveal the prospect of the development of metallurgical production in the Shu-Ile interfluvium and its im-

pact on the historical and cultural development of ancient cultures of Central Asia, which makes their continuation especially relevant.

Keywords: Jetysu, Khantau, Central Kazakhstan, Bronze Age, cultural-chronological attribution, cultural, metal objects, tradition.

References

- 1 Medoev, A.G. (1979). Hraviury na skalakh. Sary-Arka, Manhyshlak [Engravings on the rocks. Sary-Arka, Mangyshlak]. Alma-Ata [in Russian].
- 2 Aubekerov, B., Sala, R., Nigmatova, S., & Deom, J.-M. (2009). Klimat, landshafty i istoricheskie sobytiia epokhi nomadov na territorii Kazakhstana (zarozhdenie, rastsvet i zatuhanie nomadizma) [Climate, landscapes and historical events of the nomadic era in Kazakhstan (the origin, flowering and decay of nomadism)]. Proceedings from Scientific readings in memory of N.E. Masanova: *Nauchno-prakticheskaia konferentsiia — Scientific and Practical conference*. (pp. 48–58). Almaty: Print-S [in Russian].
- 3 Voyakin, D.A., Goryachev, A.A., Ilin, R.V., & Duysbaeva, T.N. (2019). Arkheolohicheskie komplekсы epokhi paleometalla v horakh Khantau [Archaeological complexes of the Paleo-metal era in the Khantau mountains]. Proceedings from 11th Orazbaev readings; Seven faces of the Great Steppe and current issues of archeology and ethnology of Eurasia: *Mezhdunarodnaia nauchno-metodicheskaiia konferentsiia — International scientific methodical conference*. (pp. 126–132). Almaty: Kazak universiteti [in Russian].
- 4 Berdenov, S.A. (1998). Kazakhstanskaia horno-metallurhicheskaia oblast [Kazakhstan mining and metallurgical region]. *Voprosy arkheolohii Kazakhstana — The questions of archeology of Kazakhstan*, 2, 180–190. Almaty; Moscow: Hylm [in Russian].
- 5 Maryashev, A.N., & Goryachev, A.A. (1993). Voprosy periodizatsii i khronolohii pamiatnikov epokhi bronzy Semirechia [Questions of periodization and chronology of monuments of the Bronze Age of Semirechiye]. *Rossiiskaia arkheolohiia — Russian Archeology*, 1, 5–19 [in Russian].
- 6 Goryachev, A.A. (2014). Nekotorye itoii i perspektivy izucheniia pamiatnikov epokhi bronzy na severnykh sklonakh Zailiiskoho Alatau i v Shu-Ileiskikh horakh [Some results and prospects for the study of monuments of the Bronze Age on the northern slopes of the Zailiysky Alatau and in the Shu-Ile mountains]. Proceedings from Ascension to the heights of archeology: Ancient and medieval states on the territory of Kazakhstan: *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 90-letiiu so dnia rozhdeniia K.A. Akisheva (Almaty, 22–24 maya 2014 h.) — International scientific conference, dedicated to the 90th of K.A. Akishev (Almaty, May 22–24, 2014)*. (pp. 84–92). Almaty: Institute of archaeology named after A.Kh. Margulan [in Russian].
- 7 Rogozhinskiy, A.E. (2011). *Petroglify arheolohicheskoho landshafta Tamhaly [Petroglyphs of the archaeological landscape of Tamgaly]*. Almaty [in Russian].
- 8 Goryachev, A.A., Potapov, S.A., & Ilin, R.V. (2020). Rezultaty arkheolohicheskoi razvedki drevnikh pamiatnikov v horakh Khantau, Aitau i Kindyktas [The results of archaeological exploration of ancient monuments in the mountains of Khantau, Aitau and Kindyktas]. *Arkheolohiia Kazakhstana — Kazakhstan Archeology*, 1(7), 25–48 [in Russian].
- 9 Goryachev, A.A., & Saraev, V.V. (2018). Drevnie arkheolohicheskie komplekсы yuzhnoi chasti hor Khantau [Ancient archaeological complexes of the southern part of the Khantau mountains]. *Samarskii nauchnyi vestnik — Samara Scientific Bulletin*, 7, 2(23), 45–50 [in Russian].
- 10 Goryachev, A.A. (2013). O pohrebalnykh traditsiiakh plemen epokhi bronzy Shu-Ileiskikh hor [On the funerary traditions of the tribes of the Bronze Age of the Shu-Ile mountains]. *Izvestiia NAN RK. Seriia obshchestvennykh i humanitarnykh nauk — News of the NAS RK. Ser. social and humanitarian sciences*, 3(289), 3–28 [in Russian].
- 11 Goryachev, A.A., & Chernov, M.A. 2017. Metallicheskie inventar iz pohrebalnykh komplekсов epokhi bronzy Zhetysu [Metal equipment from funeral complexes of the Zhetysu Bronze Age]. *Izvestiia NAN RK. Seriia obshchestvennykh i humanitarnykh nauk — News of the NAS RK. Ser. social and humanitarian sciences*, 1(311), 5–24 [in Russian].
- 12 Usmanova, E.R. (2010). *Kostium zhenshchiny epokhi bronzy Kazakhstana [Costume of a woman of the bronze era of Kazakhstan]*. Karaganda; Lisakovsk [in Russian].
- 13 Avanesova, N.A. 1991. *Kultura pastusheskikh plemen epokhi bronzy aziatskoi chasti SSSR (po metallicheskim izdeliim) [The culture of shepherd tribes of the Bronze Age of the Asian part of the USSR (for metal products)]*. Tashkent: FAN [in Russian].
- 14 Margulan, A.Kh., Akishev, A.K., Kadyrbaev, M.K., & Orazbaev, A.M. (1966). *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana [The ancient culture of Central Kazakhstan]*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 15 Kurmankulov, Zh., Ermolaeva, A.S., & Erzhanova, A.E. (2012). *Poselenie Taldysai — pamiatnik drevnei metallurhii [Taldysay settlement is a monument of ancient metallurgy]*. Almaty: Institute of archaeology named after A.Kh. Margulan [in Russian].
- 16 Zdanovich, G.B. 1988. *Bronzovyi vek Uralo-Kazakhstanskikh stepei [Bronze Age of the Ural-Kazakhstan steppes]*. Sverdlovsk: Ural Univ. Publ. [in Russian].
- 17 Potemkina, T.M. (1985). *Bronzovyi vek lesostepnogo Pritobolia [Bronze Age of forest-steppe Tobol]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 18 Maryashev, A.N., & Goryachev, A.A. (2002). *Naskalnye izobrazheniia Semirechia [Rock paintings of the Land of the Seven Rivers]*. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].
- 19 Rogozhinskiy, A.E. (1999). Mohilniki epokhi bronzy urochishcha Tamhaly [Burial grounds of the Bronze Age Tamgaly]. *Istoriia i arkheolohiia Semirechia — History and archaeology of Semirechiye*, 7–43. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].
- 20 Maksimenkov, G.A. (1978). *Andronovskaia kultura na Enisee [Andronovo culture on the Yenisei]*. Leningrad: Nauka [in Russian].

- 21 Kupriyanova, E.V. (2008). *Ten zhenshchiny: Zhenskii kostium epokhi bronzы kak «tekst» (po materialam nekropolei Yuzhnoho Zauralia i Kazakhstana) [Shadow of a woman: Women's costume of the Bronze Age as a «text» (based on materials from the necropolises of the South Trans-Urals and Kazakhstan)]*. Chelyabinsk: AvtoHraf [in Russian].
- 22 Goryachev, A.A. (2020). Mohilnik bronzovoho veka Madiarsai-I [Bronze Age burial ground Magyarsay-I]. *Teoriia i praktika arkhеологических исследований — Theory and practice of archaeological research*, 1(29), 135–151 [in Russian].
- 23 Usmanova, E.R., & Logvin, V.N. (1998). *Zhenskіe nakosnye ukrasheniia Kazakhstana (epokha bronzы) [Women's oblique jewelry in Kazakhstan: (Bronze Age)]*. Lisakovsk [in Russian].
- 24 Goryachev, A.A. (2010). Novye materialy po pohrebalnoi obriadnosti epokhi bronzы iz mohilnika Oi-Dzhailiau-VII v horakh Kindyktas [New materials on the funeral rites of the Bronze Age from the burial site Oy-Jaylau-7 in the Kindyktas mountains]. *Vestnik Kazakhskoho natsionalnoho universiteta imeni Al-Farabi. Serіia istoricheskaiа — Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Ser. History*, 191–202 [in Russian].
- 25 Kuzmina, E.E. (1966). Metallicheskie izdeliia eneolita i bronzovoho veka v Srednei Azii [Metal products of the Eneolithic and Bronze Age in Central Asia]. *Arkheologiia SSSR. Svod arkhеологических istochnikov — Archeology of the USSR. Collection of archaeological sources*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 26 Karabaspakova, K.M. (2011). *Zhetysu i Yuzhnyi Kazakhstan v epokhu bronzы [Zhetysu and South Kazakhstan in the Bronze Age]*. Almaty: Behazy-Tasmola [in Russian].
- 27 Kuzmina, E.E. (1994). *Otkuda prishli indoarii? Materialnaia kultura plemen andronovskoi obshchnosti i proiskhozhdenie indoirantsev [Where did the Indo-Aryans come from? The material culture of the Andronovo tribes and the origin of the Indo-Iranians]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 28 Goryachev, A.A., & Motov, Yu.A. (2018). *Arkheologicheskii kompleks Butakty-I [Archaeological complex of Butakty-1]*. Almaty: KazBookTrade [in Russian].
- 29 Gass, A., & Goryachev, A.A. (2016). K voprosu o tipologii i khronologii mohilnikov epokhi bronzы v vysokohornoi zone Zailiiskoho Alatau [On the typology and chronology of burials of the Bronze Age in the high mountain zone of Zailiysky Alatau]. *Vestnik Novosibirskoho gosudarstvennoho universiteta. Serіia istoriia, filologiia — Bulletin of the Novosibirsk State University. Ser. history, philology*, 15, 5, 85–123 [in Russian].
- 30 Goryachev, A.A. (2020). Novye materialy mogilnika epokhi bronzы Kozhabala-I [New materials of the burial ground of the Bronze Age Kozhabal-I]. *Vestnik Kazakhskoho natsionalnoho pedagogicheskoho universiteta imeni Abaia — Abay Kazakh National Pedagogical University*, 1(64), 342–351 [in Russian].

Б.А. Досова, С.Б. Стамбулов*, Н.Қ. Өмірбек

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: bibigul.dosova@mail.ru, serstam@mail.ru, nurik98k@yandex.ru)*

Аймақтық қауіпсіздік кешені теориясының рөлі мен маңыздылығы

Жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуы жағдайында аймақтық қауіпсіздік мәселесінің ерекшеліктерін кешенді түрде зерттеу маңызды болып саналады. Әдістемелік тәсілдер халықаралық қатынастардың жүйесіне, қауіпсіздік жүйесін құрылымдауға және олардың көпжақты элементтерін айқындауға қатысты жаңа анықтамалар мен бағыттарды ескеруді талап етеді. Мақала тақырыбының өзектілігі аймақтық қауіпсіздік кешені теориясының негізгі ережелерін салыстыра қарастырумен анықталған. Мақала авторлары әртүрлі мектептер мен бағыттардың шеңберіндегі парадигмаларды ескере отырып, тарихи ракурста аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тәсілдерінің арақатынасы мәселелерін қарастырған. Авторлар қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясы аймақтық қауіпсіздік мәселелерін зерттеу барысында маңызды болып саналады деген қорытынды шығарады.

Кілт сөздер: қауіпсіздік, аймақтық қауіпсіздік, халықаралық қауіпсіздік, қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясы, халықаралық қатынастар теориясы.

Kipicne

Қазіргі кезеңдегі халықаралық қатынастар жүйесінің өзгеруі XX ғ. аяғы — XXI ғ. басында кең тараған аймақтандыру үрдісімен тығыз байланысты. Аталған үрдістердің шеңберінде қазіргі әлемдік саясаттың объекті және субъекті рөлін атқара бастаған және халықаралық қатынастар жүйесінде халықаралық жүйенің жаһандық деңгейі мен ұлттық мемлекет деңгейі арасындағы «орта» деңгейді иеленген жаңа акторлар — аймақтар халықаралық аренадағы маңызды орынға ие.

Сондықтан, халықаралық қатынастарды зерттеудің ерекше объектісі ретінде қауіпсіздіктің аймақтық құрылымына деген қызығушылық алдымен «қырғи–қабак» соғыстан кейінгі халықаралық қатынастар жүйесінің аймақтандыру сипатына ие болуымен анықталды. Аймақтық деңгейдегі негізгі шешімдерді қабылдаудағы аймақ дербестігінің қалыптасуы және жаһандық деңгейдегі шиеленісушіліктің төмендеуі ұлттық/аймақтық деңгейлердегі аймақтық қауіпсіздік жүйесінің қалыптасу мәселелерін өзекті етті.

Кез келген мемлекеттің сыртқы саяси қызметінің табыстары өзінің ұлттық мүдделерін қалыптастырудың нақтылығы мен анықтығына, сондай-ақ мемлекеттің осы мүдделерді іске асырудың жолдары мен құралдарын айқын түсінуіне де байланысты. Сыртқы саясатты қалыптастырудың ең негізгі факторларының бірі ұлттық қауіпсіздіктің барлық нысандары мен шарттарын қамтамасыз ету болып табылады.

Ең кең мағынада қауіпсіздік — бұл негізгі құндылықтарға төнетін қауіп–қатерден қауіпсіз болу жағдайы.

Әлемнің өзара тәуелділігінің өсуіне байланысты бұл проблема аймақтық және халықаралық қауіпсіздік шеңберінде одан әрі дамып келеді. Бұндай жағдайдағы алғышарт ретінде ұлттық мүдделерді іске асыру және халықаралық жағдайға әсер ету үшін мемлекеттің қуаты әскери күштен басқа экономикалық және ішінара экологиялық құрамдастарды қамтуы тиіс деген қағида орын алады. Қауіпсіздік мәселелерін қайта пайымдауға әсер еткен басқа факторлар да баршылық. Солардың бірі — жаңа технологиялар саласындағы революция. Нәтижесінде «егемендіктен тыс акторлар» деп аталатын, яғни халықаралық қатынастардың мемлекеттік емес қатысушылары бұрын қуаттары жетпеген қауіпсіздік саласында үлкен рөл атқаруға қабілетті болды. Бұл жағдай қауіп тек басқа мемлекеттен немесе олардың тобынан шыға алады деген қағиданы негізге ала отырып қауіпсіздік тұжырымдамасын құру — саясатты қалыптастыруда жеткіліксіз екендігін түсінуге алып келді. Ресейде, Израильде, АҚШ-та және басқа да елдерде террористік актілер мұны айқын көрсетті.

«Қауіпсіздік» ұғымын пайдаланғанда оған байланысты сұрақтарды нақтырақ қарастыру мақсатында қауіпсіздік құрамына кіретін түсініктерді ажырата білген жөн. Жалпы оларды екі негізгі

* *Корреспондент автор. E-mail: serstam@mail.ru (С.Б. Стамбулов)*

топқа бөлуге болады. Бірінші топқа тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің қызметіне байланысты қауіптердің функционалды түрлері және олардан қорғану құралдары жатады. Бұндағы қауіпсіздіктің түрлері: этномәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, техногенді, ақпараттық, әскери, медициналық-биологиялық. Екінші топтағы түсініктер қарастырылатын объектіге байланысты: тұлғаның қауіпсіздігі, әлеуметтік топтың (діни, ұлттық) қауіпсіздігі, қоғамдық қауіпсіздік, мемлекеттік қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздік, аймақтық қауіпсіздік және халықаралық (жаһанды) қауіпсіздік.

Осылардың ішіндегі «аймақтық қауіпсіздік» өзінің экономикалық, саяси және мәдени дамуының нысандары мен жолдарын егеменді түрде айқындау; әскери агрессияға, экономикалық және саяси диверсияларға қауіп-қатерлерге тойтарыс беру; сондай-ақ өздерінің ішкі істеріне араластырмау мақсатында әлемнің белгілі бір өңірлерінің елдері арасындағы қатынастар жүйесі болып табылады.

Зерттеу әдістері

Мақалада көтерілген мәселелерді зерттеу барысында теориялық таным әдістерінің ішінен эмпирикалық таным, жүйелеу, сонымен бірге салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер аймақтық саяси үрдістердің карама-қайшылығын, аймақтық және ұлттық саяси өмір компоненттерінің өзара байланысын ескере отырып, қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясының құбылыстарын қарастыруға мүмкіндік береді. Эмпирикалық таным әдісі нақты аймақтық саяси құбылыстар мен үрдістер немесе нақты бір мемлекеттің саяси үрдістері мен құбылыстары жөніндегі жаңа білім алудың құралы болды.

Сонымен қатар, қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясының даму тенденцияларын, әртүрлі субъективті және объективті факторлардың рөлін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берген жүйелеу әдісі қолданылды. Салыстырмалы талдау әдісінің негізінде аймақтық қауіпсіздікке тікелей қатысы бар қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясының негізгі ережелері мен тұжырымдарына талдау жасалды.

Мәселені талқылау

«Халықаралық (жаһандық) қауіпсіздік» ұғымы бейбітшілікті қолдау, әскери қақтығыстарды болдырмау және жою, мемлекеттерді, халықтарды олардың өмір сүру құқықтары мен егемендіктеріне қол сұғушылықтан қорғау мақсатында олардың ынтымақтастығымен айқындалатын мемлекеттер арасындағы қатынастардың жай-күйін білдіреді. «Халықаралық қауіпсіздік» бірыңғай жаһандық саяси кеңістік пайда болған кезде мүмкін болады. Қазіргі таңда құрылып отырған халықаралық қауіпсіздік жүйесі жалпы ғаламшарлық сипатқа ие және ұлттық, аймақтық пен жаһандық деңгейлерде жүзеге асырылады.

Халықаралық саясаттың жаһандық және аймақтық деңгейлерінің ұштасуы әрдайым халықаралық қатынастар теориясындағы қиындықтардың бірі болды. Ғалымдардың көпшілігі өңірлік ерекшеліктерді елемей жаһандық әлемдік саяси процестерге жұмылады немесе жалпы әлемдік жүйелік контексті жете бағаламауға әкеп соқтыратын жеке бір өңірге ерекше көңіл бөледі. Жаһанды да, аймақтық та ерекшеліктерді дұрыс ескеретін толыққанды жүйені құра алған зерттеушілер саны аз [1, 13].

Бүгінгі таңда халықаралық саясаттың аймақтық өлшемін талдаудың неғұрлым тиімді әзірленген әдістемесі аймақтық қауіпсіздік кешендерінің теориясы (АҚКТ) болып табылады. Оның авторлары — Копенгаген халықаралық қатынастар мектебінің көрнекті өкілдері болып табылатын британдық Барри Бузан (Barry Buzan) және даниялық Оле Вивер (Ole Weaver).

Олар «Аймақтар мен державалар: халықаралық қауіпсіздік құрылымы» атты кітабында АҚКТ туралы толық және түпкілікті түрде баяндаған. Теория ең алдымен қауіпсіздік мәселелеріне арналған болса да, оны тұтастай алғанда халықаралық саясатты талдау құралы ретінде де қарастыруға болады, себебі қауіпсіздік проблемалары халықаралық саясаттың өзегі болып табылады.

Бузан-Вивер теориясындағы ең басты орынды «секьюритизация» категориясы алады. Бұл — «нәтижесінде саяси қоғамдастықта қандай да бір процесі немесе субъектіні жоғары мәнді референттік объектіге экзистенциалды қатер ретінде интсубъективті қабылдауы құрастырылатын және осы қауіпті көрсету үшін кезек күттірмейтін және айрықша шаралардың қажеттілігі танылатын дискурсивті процесс». Қазіргі әлемде қорғауға жататын секьюритизацияның референттік объектілері ретінде көп жағдайда ұлт және мемлекет болып табылады. Алайда басқа да объектілер (адам құқықтары, қоршаған орта, дін және т.б.) референттік ретінде әрекет ете алады.

Осылайша қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлер априори және объективті болмаса да, «өздігінен өздері» беріле салған жоқ. Әлеуметтік субъектілер оларды секьюритизацияның саяси процесі

барысында құрастырады. Бірақ секьюритизацияны мүлдем негізсіз және кездейсоқ процесс ретінде де түсінуге болмайды. Оған бірқатар объективті және материалдық жағдайлар әсер етеді. Көршілес елді секьюритизацияға ұшырату қабілеті (яғни қауіп түрінде ұсыну) екі мемлекет арасындағы тарихи өшпенділіктің ұзақтығы мен қарқындылығына, олардың арасындағы күштердің арақатынасына және т.б. байланысты.

Секьюритизация процестерінің қарқындылық индикаторлары қарулы қақтығыстар, қару-жарак жарысы, этникалық тазалау және басқа да төтенше шаралар болуы мүмкін. Әлемнің барлық өңірлерін екі негізгі топқа — қауіпсіздіктің әскери-саяси проблемалары басым (Шығыс және Оңтүстік Азия, Таяу Шығыс, едәуір дәрежеде посткеңестік кеңістік) және қауіпсіздіктің басқа секторлары басым (Солтүстік және Оңтүстік Америка, Еуропа) деп бөлуге болады [2, 8].

Қауіпсіздік саласындағы мемлекетаралық қатынастарды зерттеуде географиялық және саяси кеңістіктің орналасу мәселесі өте маңызды. Көп жағдайда халықаралық саясат субъектілердің географиясын түсінуінің нәтижесі болып табылады. Осыған байланысты, мемлекеттің шекара бойынша кіммен және қалай шектесетіні оның қауіпсіздік жағдайын бағалау үшін негізгі параметр ретінде дәстүрлі түрде әрекет етеді. Қуатын көрсетуде ерекше қабілеттері бар күштер үшін аймақтық сәйкестілік одан да маңызды болып көрінеді. Олар тек қана көрші мемлекеттерден туындайтын қатерлерді ғана емес, сонымен қатар белгілі бір кеңістіктегі арнайы бір мүдделерді, мәртебелер мен саяси ықпал дәстүрлерін секьюритизациямен сипаттайды.

Аймақ дегеніміз — екі немесе одан да көп мемлекеті бар және олар өзара арақатынасқа түсіп, бір-біріне мейірімділік немесе дұшпандық арқылы әсер ету үрдісімен анықталған өңір. Аймақтың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бұл екі әдісі де өңірдегі мемлекеттерді алаңдатады. АҚКТ-нің негізгі идеясы — географиялық нысандарда қауіпсіздіктің элементтерін топтастыру жолдары. Аймақтағы әр актордың қауіпсіздігі басқа акторлардың қауіпсіздігімен өзара байланысты. Деколонизациядан бері аймақтық қауіпсіздік үлгісі жаһандық саясатта маңызды бола бастағандығы расталды. Қазір аймақтар мен олардың қауіпсіздігі неғұрлым өздігінен басқарылатын, дербес және ықпалды болуымен сипатталады. Қақтығысушы аймақта жатқан елдер қақтығыстарға немесе соғысқа тікелей қатыспауы мүмкін, бірақ сонымен бірге олар халықаралық қатынастардың анархиялық табиғаты мен географияның арақатынасына байланысты қауіп-қатерге ұшырауы мүмкін деп саналады. Енді жергілікті күштердің әрекет жасауға көбірек кеңістігі бар [3, 185].

АҚКТ басты тұжырымдамасы бойынша жаһандануға қарамастан, халықаралық қатынастардағы қауіпсіздік мәселелерінің көпшілігі бұрынғысынша аумақтық сипатқа ие және олардың дәрежесі географиялық қашықтыққа тікелей байланысты болып келеді. Бузан мен Вивер «АҚКТ-бұл географиялық факторлар ең елеулі орталық орын алатын қауіпсіздік теориясы» екенін атап өтті. Көптеген мемлекеттер негізінен өз көршілерінің әлеуеті мен ниеттеріне байланысты алаңдаушылықты бастан кешіреді. Осыған байланысты қауіпсіздік саласындағы өзара тәуелділік қатынастары әдетте өңірлік кластерлер — «қауіпсіздік кешендерінде» шоғырланады. Бузан мен Вивер қауіпсіздіктің аймақтық кешенін (АҚК) «секьюритизация процестері және десекуритизация процестерінің өзара тәуелділігінің жоғарылығына байланысты қауіпсіздік мәселелерін бір-бірінен бөлек талдауға немесе шешуге болмайтын акторлардың жиынтығы ретінде анықтайды».

Қауіпсіздік кешені ұлттық қауіпсіздікке байланысты мүдделері ортақ болып келетін, ұлттық қауіпсіздіктерін бір-бірінен бөлек қарастыру мүмкін емес екендігіне көздері жеткен мемлекеттер тобы ретінде анықталады. Қауіпсіздік кешені бәсекелестік пен өзара мүдделіліктің өзара тәуелділігін айрықша көрсетеді.

Мемлекет қауіпсіздіктің тірек нысаны болып табылады, ал мемлекеттік емес субъектілер өңірдің қауіпсіздік жүйесін айқындауда, өзгертуде, ықпалдауда және күйзелісте өзінің маңызды рөлін атқарады. Енді халықаралық қауіпсіздіктің күн тәртібі кеңейтілді және экономикалық, экологиялық, коммерциялық, энергетикалық қауіпсіздікті және т.б. қамтиды.

АҚКТ-нің негізгі тұжырымдамалары келесілерді қамтиды: сарапшылар мен мамандарға қарастырылып жатқан аймақты талдауға көмектесетін аналитикалық құрылғы, аймақтың орналасуы мен қалыптасуын толық түсінуге көмектеседі, оған эмпирикалық құбылыс береді, АҚКТ әртүрлі өңірлердің аймақтық қауіпсіздігін талдау және салыстыру үшін негіз береді. Бұл әдіс аймақтық қауіпсіздік динамикасының салыстырмалы тәуелсіздігі жергілікті және жүйелі түрде бөлінетіндей етіп жасалады.

АҚКТ аймақтық интеграцияға қатысты 1970-ші жылдардан бастап халықаралық қатынастарда қарастырылып келе жатқан регионализммен шатастырылмауы керек. «Аймақтар мен державалар»

еңбегінде Бузан мен Вэвер бұрын халықаралық аймақтарды тұжырымдамалау әрекеттерін сәтсіз деп санайды.

АҚКТ өңірлік кешендердің әр қилы түрлері мен нысандарын ұсынады. Ең жалпы типологияға сәйкес мұнда стандартты және «концентрацияланған» АҚК-лар ерекшеленеді. Б. Бузан мен О. Вивердің айтуынша екеуінің негізгі айырмашылығы біреуінде осы аймақтағы қауіпсіздік қатынастарының серпіні оның орталығында орналасқан бір державамен анықталады және осы «орталық актордың» ерекшелігіне байланысты авторлар көрініс табуы мүмкін үш нысанды атап өтеді: қуатты мемлекетке — Ресей посткеңестік кеңістіктегі «концентрацияланған» кешеннің түрі; ұлы державаға — АҚШ — Солтүстік Америкада; ақырында институтқа негізделген (институционалдық АҚК) — Еуропалық Одақ сияқты «концентрацияланған» кешендер түрлері бар [4, 159].

АҚК екі түрінде де анархиялық қарым-қатынастар сақталады, бірақ ол қатынастардың деңгейі әртүрлі. Стандартты АҚК-ларда құрылымдарындағы теңгерімге байланысты кешен құраушыларының егемендігі жоғары, ал «концентрацияланған» АҚК-ларда қатысушылар арасындағы қарым-қатынас «орталық актордың» іс-әрекеті арқылы, институционалды механизмдер көмегімен немесе классикалық күш көрсету саясаты арқылы реттеледі, бірақ қатысушылардың де-юре тәуелсіздігі сақталады.

Қауіпсіздіктің негізгі мүдделерін оқшаулау тұрақты сипатта болуы тиіс. Державаның тарихи жадымен және қалыптасқан қарым-қатынас практикасына негізделген оның қауіпсіздігі мүдделері тұрғысынан өңірді бағалау кезінде орнықты түрде аймақтық құрылымға тартылуы туралы айтуға мүмкіндік береді [3, 186].

АҚКТ конструктивистік және реалистік тәсілдерді кеңінен қолданады. АҚКТ-нің конструктивистік компоненті оның секьюритизация теориясына сүйенуіне, яғни сол немесе басқа проблемалар қауіпсіздік мәселелері мәртебесін алатын қоғамдық саяси процестерді талдауына байланысты. АҚКТ-да айқын геосаяси құрамдас бөлігінің болуы, негізгі халықаралық акторлардың (мемлекеттердің) аумақтылығына және олардың арасындағы күштерді бөлудегі полярлыққа екпіні оны реализммен жақындастырады. Алайда, жаһандық жүйе деңгейіне басты назар аударатын заманауи реалистік парадигманың ең ықпалды бағыты неореализмге қарағанда, АҚКТ халықаралық саясаттың аймақтық өлшеміне баса назар аударады. Бузан мен Вивер неореализмді халықаралық қатынастардың реалистік теориясын «геосаяси және тарихи нақтылықтан акторларды бір-біріне сәйкес және локалданбаған етіп анықтайтын, абстрактілі жүйелік теорияға қарай бұрып кетті» деп сынға алады. Олардың пікірінше, сол арқылы мемлекеттердің табиғи сипаты бойынша аумақтылығы және географиялық орналасу тұрақтылығы туралы халықаралық саясаттың базалық аксиомасы ескерілмейді.

Бузан мен Вивер аймақтық қауіпсіздік кешендері 1500 жылдан кейін, яғни әлемдік саясаттың жаһандық жүйесі пайда болғаннан кейін ғана қалыптаса бастағанын атап өтті. Осы кезеңге дейін қауіпсіздік динамикасы көптеген жергілікті және жеке жүйелер аясында өрбіді. Жаһандық жүйелік деңгей әлі болмағандықтан, бұл жеке жүйелер әлі де аймақтық ішкі кішігірім жүйелер болған жоқ, бірақ іс жүзінде олар тәуелсіз «әлемдер» болды.

Ғаламдық жүйенің пайда болуымен оған кірген АҚК өзінің дамуында үш сатыдан өтті: 1) модерн дәуірі — 1500–1945 жж. 2) қырғи қабақ соғыс және деколонизация — 1945–1989 жж. 3) қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейінгі кезең — 1990 жылдан қазіргі уақытқа дейін. Осы бес ғасыр ішінде жаһандық халықаралық жүйенің пайда болуымен қатар, үстемдік етуші саяси форма ретінде еуропалық типтегі егемен аумақтық мемлекет пайда болды және таралды. Сонымен қатар, ең қуатты бірнеше мемлекет шынымен де жаһандық ойын өткізіп, тіпті өзінің шалғай аймақтарға да өздерінің қуатын көрсетіп жатыр. Бірақ мемлекеттердің көпшілігі үшін халықаралық қауіпсіздік саясаты жақын көршілер шеңберімен, яғни аймақтық өлшеммен шектеледі.

Қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін халықаралық саясаттағы аймақтық қауіпсіздік деңгейінің маңыздылығы арта түсті. Қазіргі заманғы аймақтық қауіпсіздік кешендерінің салыстырмалы дербестігі қырғи қабақ соғыс кезіндегі супер державалардың биполярлығының қатаң құрылымынан түбегейлі ерекшеленеді. Сонымен қатар, қырғи қабақ соғыстың аяқталуы 1970 жылдардан бері байқалып келе жатқан қауіпсіздік мәселелерін әскери емес проблемалар мен акторлардың маңыздылығын арттыру бағытында өзгерту процесін жеделдетті [2, 9].

XXI ғасырдың басында халықаралық қауіпсіздікке сипаты жағынан жаңа қауіптердің жиынтығы қалыптасты. Тікелей бәсекелестіктен туындайтын, ең алдымен, ең қуатты әскери күштер мен олардың одақтары арасындағы «ескі» қауіп-қатерлер (мемлекетаралық ядролық қақтығысқа және кең

көлемді соғысқа алып келу мүмкіндігі) артта қалды. Бүгінгі күні «ескі» қауіп-қатерлердің көпшілігі аса маңызды емес күйде деп айтуға болады.

Бүгінгі «жаңа» қауіп-қатерлерге халықаралық терроризм, жаппай қырып жою қаруларын тарату және оларды жеткізу құралдары, сондай-ақ ішкі қарулы қақтығыстар кіретін үштік кіреді. Оларға жақын орналасқан — «халықаралық қарулы интервенциялар» феномені, ол кейбір жағдайларда пайда болатын қатерлерді бейтараптандырушы рөлін атқара алады, бірақ басқа жағдайларда қауіпке айналады. Бұл қауіптер бұрын да болған. Бірақ ол кезде «ескі» қатерлердің өзектілігі жоғары болды. Соңғы жылдары «жаңа қауіптердің» басымдықтарының едәуір артуы ішкі потенциалдың дамуымен және осы қатерлердің әрқайсысының қауіптілігімен және олардың үйлесімімен түсіндіріледі.

Халықаралық қауіпсіздіктің жаһандық мәселелері аймақтық қауіпсіздік кешендерінде көбірек көрініс табады. Бірақ олардың әлемнің әртүрлі аймақтарындағы көрінісі бірдей емес. Аймақтық процестерге сырттан әлемнің жетекші державаларының жоспарланған саясаты әсер етеді. Бірақ әлемнің белгілі бір аймағында негізінен немесе тек белгілі бір аймаққа тән жергілікті проблемалар ерекше мәнге ие.

Тарих қарулы қақтығыстардың ықтималдығын олардың арасындағы қашықтыққа кері пропорционал екенін көрсетеді, қауіп-қатерлер көбінесе жақын аймақтарға тез тарайды. Жаһандану және ғылыми-техникалық революция бұл тұжырымның маңыздылығын едәуір төмендетіп жіберді, бірақ оны толығымен жойған жоқ.

Жетекші мемлекеттердің негізінен «жаңа» қауіп-қатерлерге қарсы тұруы үшін жеке аймақ істеріне араласу немесе оларға қатысу жүйесі әлі де өзінің қарқындылығына жеткен жоқ. Сондықтан аймақтардағы әлемдік саясаттың көптеген қатысушылары автономды болып келеді, бұл әртүрлі аймақтардағы процестерді біркелкі етеді. Сондықтан жаһандық қауіпсіздік мәселелерін (негізгі қауіптер, оларға қарсы тұру жолдары, кәдімгі қару-жарақтың орны мен рөлі, жаппай қырып-жою құралдары және т.б.) талдаумен қатар нақты аймақтардағы үдерістердің бірегейлігін назардан тыс қалдырмауы керек [1, 63].

Қорытынды

Қауіпсіздік саласындағы жаңа аймақтық үрдістерге деген жаһандық және жеке тәсілдердің арасындағы алшақтықтың орнын толтыру қажеттілігі аймақтық деңгейдегі қауіпсіздіктің жаңа концепцияларының пайда болуына себепші болды. Мұның ең құрылымдалған талпынысы Б. Бузан және О. Вивердің еңбектерінде өңделген қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясы болды. Бірақ аталған теория қауіпсіздікті қабылдаудың конструктивистік элементін ескергенімен, аймақтағы әскери стратегиялық үрдістерді талдауға бағытталып, әлемдік жүйенің трансформациялануы контекстінде пайда болған аймақты қалыптастыратын қауіпсіздік үрдістерінің толық жиынтығын көрсетпеді.

Қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясын жеке аймақ мысалында (талдаудың басқа батыстық емес аймақтарға экстраполяциялану мүмкіндігін ескере отырып) дәстүрлі емес қауіп-қатерлер тұрғысынан қайта ойластыру мүмкіндігіне ие. Бірақ, Б. Бузан және О. Вивердің қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясы аймақтық қауіпсіздік үрдістеріне талдау жасаудың бірден-бір ғана тұжырымдамалық құрылымдық талпынысы болып саналады.

Сондықтан, бұл теорияны жекелеген аймақтың шеңберіндегі және қауіпсіздіктің динамикасын және аймақаралық үрдістерді талдау үшін қолдануға болады. Демек, қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясына сүйеніп, белгілі бір аймақтағы аймақтық үрдістерді, қауіпсіздіктің қосымша аспектілеріне талдау жасау теорияның одан әрі қайта ойластыруын ескере отырып тұжырымдамалық түрде негізделген және дәлелденген деп айтуға болады.

Б. Бузан мен О. Вивердің аймақтық қауіпсіздік кешендерінің теориясы кейбір түзетулерді ескере отырып, аймақтық халықаралық саяси процестерді және олардың жаһандық контекстпен байланысын талдауға көмектесетін қуатты әдіснамалық құрал болып табылады деген тұжырым шығаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Современная международная безопасность: учеб. пос. / В.М. Кулагин. — М.: КНОРУС, 2012. — 432 с.
- 2 Лукин А.Л. Теория комплексов региональной безопасности и Восточная Азия / А.Л. Лукин // Ойкумена. Регионоведческие исследования. — 2011. — № 2(17). — С. 7–19.

3 Эйвазов Дж.А. Теория региональных комплексов безопасности в изучении политической системы постсоветского пространства / Дж.А. Эйвазов // Национальная безопасность России в глобализированном мире: состояние, вызовы, риски и механизмы устойчивого развития: Сб. тр. междунар. науч. конф.: [В 2 ч.] / под общ. ред. проф. В.П. Шалаева. — Йошкар-Ола: Поволж. гос. технол. ун-т, 2015. — Ч. 1. — 410 с.

4 Эйвазов Дж.А. Секьюритизация и региональная активность держав на примере политики России в Украинском кризисе / Дж.А. Эйвазов // Международные процессы. — 2017. — № 4. — С. 156–173.

Б.А. Досова, С.Б. Стамбулов, Н.К. Омирбек

Роль и значимость теории комплекса региональной безопасности

В условиях формирования нового мирового порядка представляется особо важным комплексное рассмотрение специфики проблем региональной безопасности. Методологические подходы помогают учитывать новые дефиниции и направления научного знания, касающиеся системы и теории международных отношений, структурирования системы безопасности, выявления ее многосторонних элементов. Актуальность темы представляется в рассмотрении и соотношении основных положений теории комплекса региональной безопасности. Авторы рассмотрели проблему соотношения подходов региональной безопасности в историческом ракурсе и с учетом различия парадигм в рамках теории комплекса региональной безопасности и пришли к обоснованному выводу о том, что теория комплекса региональной безопасности является эффективной в изучении проблем региональной безопасности.

Ключевые слова: безопасность, региональная безопасность, международная безопасность, теория комплекса региональной безопасности, теория международных отношений.

B.A. Dosova, S.B. Stambulov, N.K. Omirbek

The role and significance of the theory of regional security complexes

In the context of the formation of a new world order, a comprehensive review of the specific problems of regional security is particularly important. Methodological approaches help to take into account new definitions and areas of scientific knowledge regarding the system of international relations, structuring the security system and identifying its multilateral elements. The relevance of the topic appears in the consideration and correlation of the main provisions of the theory of the regional security complex. The authors consider the problem of the balance of regional security approaches in a historical perspective and taking into account the differences in paradigms within the framework of the theory of the regional security complex. The authors reached reasonable conclusions that the theory of the regional security complex is effective in studying the problems of regional security.

Keywords: regional security, global security, Central Asia, regional security complex, theory of international relations.

References

- 1 Kulagin, V.M. (2012). *Sovremennaiia mezhdunarodnaia bezopasnost [Modern International Security]*. Moscow: KNORUS [in Russian].
- 2 Lukin, A.L. (2011). Teoriia kompleksov rehionalnoi bezopasnosti i Vostochnaia Aziia [Regional Security Complex Theory and East Asia]. *Oikumena. Rehionovedcheskie issledovaniia — Ecumene. Regional studies*, 2(17), 7–19 [in Russian].
- 3 Eivazov, Dzh.A. (2015). Teoriia rehionalnykh kompleksov bezopasnosti v izuchenii politicheskoi sistemy postsovetskogo prostranstva [The theory of regional security complexes in the study of the political system of the post-Soviet space]. Proceedings from National security of Russia in a globalized world: state, challenges, risks and mechanisms of sustainable development. *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia — International scientific conference. (Part 1, p. 410)* [in Russian].
- 4 Eivazov, Dzh.A. (2017). Sekiurizatsiia i rehionalnaia aktivnost derzhav na primere politiki Rossii v Ukrainskom krizise [Securitization and regional activity of powers on the example of Russian policy in the Ukrainian crisis]. *Mezhdunarodnye protsessy — International processes*, 4, 156–173 [in Russian].

Z.G. Saktaganova, Zh.K. Abdugarimova*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: zauresh63@mail.ru, zhanara1307@mail.ru)*

Nurseries work during the Great Patriotic War in Central Kazakhstan

The article considers the nursery activities during the Great Patriotic War and their role in helping women who replaced men in the workplace in Central Kazakhstan. A comparative analysis of data on the opening of new nurseries in the Union republics is carried out. On the basis of archival data provides information about the number of nurseries, both in cities and in rural areas, the number of available places, children's nutrition, health care, funding, availability of farms, sanitary conditions of nurseries, on dairy kitchens work.

Keywords: children, nurseries, Central Kazakhstan, the Great Patriotic War.

Introduction

The system of Soviet nurseries existed before the war, but it acquired much greater role during the war period since women had to replace men who went to war in production. With the beginning of the Great Patriotic war an increasing number of women were involved in production which caused an urgent need to expand the network of nurseries. Seasonal nurseries were opened for the children of women who worked in the collective farm fields in rural areas at the height of field work. Children were admitted to the nursery from the first months of life. Number of women employed in industry, including heavy industry, increased almost three times — from 8800 people in 1941 to 25591 people in 1945 in the Karaganda region during 1941–1945. Since Karaganda region was a major industrial center with coal and non-ferrous metallurgy industries, the replacement of male labor with female labor was required in this sector, and women successfully mastered new «non-female» specialties [1, p. 122].

Results and Discussion

The number of places for nursery pupils had increased all over the USSR. Researcher T.I. Dunbinskaya, who studied the daily history of childhood during the war period, provides the following data: in 1941, the number of nurseries in the USSR was 13,135, in 1945 — 18,865 (the growth of nurseries was 43.6 %). As the main reason for the increasing of nurseries, the researcher points to the involvement of women (former housewives) in industrial and agricultural production [2, p. 46].

There were shortage of nursery places in preschool institutions due to the mass exit of women to work in enterprises and institutions. A.B. Bissenova notes that children's institutions in Kazakhstan could find additional resources, for example, special regimes were drawn up for children in two subgroups: while some were sleeping, others were taken out for a walk. This arrangement made it possible to serve thousands of additional children in need of a nursery at minimal cost, without expanding the living space. Where before the war there were 100–120 children in the nursery, 200–250 children were placed [3, p. 111]. So it was possible to increase the number of admitted children to nursery more than twice, despite the fact that it practically did not require large financial investments, with correcting the daily routine. But this staffing process was not always passed easily. Many factors were not taken into account, such as the weather: it was impossible to walk or even just sleep outdoors in a downpour, strong wind or frost, which means that almost always there was a large crowding of children in the nursery.

Researcher M.V. Korenyuk confirms the fact that the number of children in kindergartens and nurseries and often significantly exceeded the norm in many regions of the RSFSR. For example, the kindergarten of the second trust «Kizelugol» of the Molotov region, designed for 60 places, served 100 children. Children's institutions were often opened in unsuitable buildings in order to accommodate everyone. For example, in Gubakha, children were housed in a building that was previously used for storing vegetables and keeping livestock [4, p. 66].

---

* *Corresponding author. E-mail: zhanara1307@mail.ru (Zh.K. Abdugarimova)*

Besides the work of nurseries in two shifts, there was an active opening of new nursery institutions in the USSR as a whole. There is an example (Table 1) of data coverage of the child population with nursery care in the cities of the republics of the Union.

Table 1

Increasing coverage of nursery care in cities

No.	Name of the Republic	Growth of nursery places (%)		The growth of the nurseries (%)	
		1942 y.	1945 y.	1942 y.	1945 y.
1	Kazakh SSR	1.8	85.9	11.4	39.4
2	Kirghiz SSR	15.0	87.1	-4.9	20.5
3	The Uzbek SSR	-3.5	15.4	-2.1	1.2
4	Azerbaijan SSR	3.4	25.5	3.5	12.9
5	Tajik SSR	5.9	57	4.0	13.4
6	RSFSR*	4.8	50.8	0.7	12.4
7	Turkmen SSR	6.2	41.7	1.6	7.9
8	Armenian SSR	-5.2	11.0	1.6	0
9	Georgian SSR	2.4	11	-0.3	-5.1
10	Average % by Union	4.3	47.2	3.4	18.8

Note. The table is based on data from the State archive of the Russian Federation F. 8008. I. 21. A. 45. P. 4-5; * — Findings according to the RSFSR includes territories that were not under occupation.

There was active growing number of nursery places throughout all the Union republics, whereas the increase in the number of institutions themselves noticeably lagged, which indicates that the manger has a number of places become much more crowded, and, as noted above, although the adjustment of the order of the day gave certain advantages, still it was impossible in the circumstances to provide quality nursery care for the population. Comparing the data for the Kazakh SSR and the Union, it should be noted that in 1945, the growth in the number of places in nurseries in Kazakhstan was almost 2 times higher than in the USSR on average. Similar data on the growth of the number of nurseries: the indicator for the Kazakh SSR in 1945 was more than 2 times higher than the average data for the Union. In our opinion, this was due to the fact that before the war, many Kazakh women were mostly housewives, but because of the urgent need to replace men who went to the front, their involvement in production, they had to go to work and place children in a nursery. A similar situation as in the Kazakh SSR was in Kirghiz SSR (with the exception of data for 1942). The growth in the number of places in nurseries was several times higher than in the Kazakh SSR, but the growth of the institutions themselves in 1942 was noticeably lagged in the Kyrgyz SSR. As for Uzbek SSR, Armenian SSR, Georgian SSR, and Azerbaijani SSR, there is no high growth dynamics, either in the nursery places or in the nursery itself. In our opinion, one of the reasons is that in these Union republics women were involved in industrial production to a lesser extent than in Kazakhstan, both during the initial period of the war and towards its end. A similar picture was formed in nurseries in rural areas in the Soviet Union as a whole (Table 2).

Table 2

Increasing coverage of nursery care in rural areas

No.	Name of the Republic	Growth of nursery places (%)		The growth of the nurseries (%)	
		1942 y.	1945 y.	1942 y.	1945 y.
1	Kazakh SSR	1.3	23	0.9	13.2
2	Kirghiz SSR	8.7	58.5	4.2	32.1
3	The Uzbek SSR	3.5	42.3	-2.5	25.5
4	Azerbaijan SSR	-5.5	-33.1	0	-30.9
5	Tajik SSR	22.4	-10.7	9.8	-26.3
6	RSFSR*	-2.9	39	-	-
7	Turkmen SSR	36.7	62.5	26.9	7.8
8	Armenian SSR	0.5	18.4	3.4	11.1
9	Georgian SSR	1.6	22.3	-1.9	4.6
	Average % by Union	-0.4	36.6	-6.8	6.5

Note. The table is based on data from the State archive of the Russian Federation F. 8008. I. 21. A. 45. P. 4-5; * — Findings according to the RSFSR includes territories that were not under occupation.

In comparison with the level of 1942, the number of places in rural areas increased by 36.6 % in 1945, the number of nurseries by 6.5 %. In the Kazakh SSR the growth rate of places in rural nurseries in 1945 is 1.5 times lower than the average for the USSR. Although according to the data for 1942, the indicators for Kazakhstan are several times higher than for the Union on average, both in terms of the number of places and the number of nurseries. In the Kazakh SSR in 1945 the growth of nurseries is almost twice as high as in the Union. Very high growth in the number of places in nurseries was observed in Kyrgyz SSR, Uzbek SSR, and Turkmen SSR. In our opinion this is due to the fact that these republics were mainly agricultural, and women engaged in agriculture needed assistance in the form of seasonal nurseries. Although other ways of caring for young children were often found in rural areas (for example, in larger families, older children took care of young children, or living together in multi-generational families allowed children to be left in the care of old people, etc.), we see a high growth in the number of nursery institutions and the number of places in them. In our opinion, the low growth rate in the number of places in nurseries and the nurseries themselves in the Armenian SSR, the Azerbaijani SSR and the Georgian SSR is due to the fact that there was less need for women's work in agriculture in these Union republics.

The situation was somewhat different in 1942. According to data for 1942 in the USSR, the growth of places in nurseries in cities was low, and in rural areas had a negative indicator, but by 1945 there was an increase in cities by 42.9 %, in rural areas by 36.2 %. As for the growth of kindergartens, it was 13.4 % in cities and -0.3 % in rural areas. In rural areas. There was a problem with facilities for kindergarten because according to archival data funding for this issue was very scarce in rural areas. In the Kazakh SSR in 1942, the percentage of growth in nursery places in the city and rural areas differed slightly (1.8 % and 1.3 %), but by 1945, the number of places in nurseries in the city was more than 3.5 times more than in the village, which indicates that women's work in cities was more in demand. Comparing the growth of the number of nurseries in the city and rural areas in the Kazakh SSR, it should be noted that the growth rate in cities was much higher than in rural areas. Both in the city and in the countryside, there was an urgent need for nursery assistance to the population in order to free women from the household and involve them in industrial and rural production.

Seasonal nurseries played an important role in the country's economy, as they allowed rural women to replace men who went to the front. The authors note that with the beginning of the war, the People's Commissariat of education of RSFSR, primarily, began to establish nurseries work, because spring and autumn field works in rural areas depended from the work of seasonal nurseries, and thus providing the country and the army with food and raw materials [5, p. 66].

The Kazakh SSR had a similar situation. But there were certain difficulties in the operation of seasonal nurseries. For example, in the materials of the analytical review of the activities of nurseries of the USSR in 1943, the following information is provided: in seasonal nurseries, premises were not successfully selected everywhere. In some collective farms, nurseries were placed in yurts, without any equipment (Karkaraly, Shet, and Kounrad districts). The nursery staff was not well prepared only 43 people were specialized as noted [6, p. 58]. Meals in seasonal nurseries were not always satisfactory. For example, milk was released by 100–200 grams per child and it was not enough (Telman, Karkaraly, Kounrad and other districts). In some areas (Nurinsky, Karkaralinsky) nurseries received only the skim milk instead of milk. Fat was not released enough — 5–10 grams, more often of nursery children's diet were vegetable fats. Food was mostly carbohydrate [6, p. 58]. The materials of reports on seasonal nursery of «Central» farm Telmanskiy district for 1943 states that children's nutrition was satisfactory, but for some younger children, their mothers brought milk home from their cows (average 4 litres) [6, p. 53]. The food in the nurseries was not suitable for very young children who could not eat solid food on their own, and so mothers were forced to bring them milk from home so that the children would not be hungry during the day.

In the materials of the analytical review of the nurseries activities in the USSR for 1943, in comparative data with the pre-war level and 1942 year (according to the reporting and operational materials of the People's Commissariat of health of the USSR), the following conclusions were made: 1) despite a temporary drop in the birth rate, the growth of nursery care during the war years has increased within 50 % (as a permanent and seasonal network), and the growth is distributed in connection with the republic economy; 2) in 1943, the growth was less intense than in the previous years of the war, the urban network increased by 4.3 %, the seasonal network-10.6 % and the rural network decreased by 0.4 %; 3) despite the rapid growth of the nursery network, the percentage of coverage of permanent nursery care is still low-on average 17 %, the coverage of the seasonal network is satisfactory-about 80 % [6, p. 13]. Indeed, by the middle of the war period, there was an increase in the number of children feeding in the nursery. This growth was due to two com-

ponents: an increase in the number of places in previously functioning nurseries and an increase in the number of nurseries themselves. Both the first and second cases had their own shortcomings in the work, which affected the quality of services provided.

There has been a tendency to increase the number of nursery beds in cities and industrial enterprises since 1941 in Karaganda region. So, according to the plan for January 1, 1941 there were 2,130 beds in the nursery, of which 565 beds were provided due to the opening of new nurseries, 264 beds were provided due to the expansion of the network of existing nurseries, and 2960 beds were expected to be completed on January 1, 1942 [7, p. 4 t.]. The implementation of these plans in during 1940–1944, we present in Table 3.

Table 3

Number of nurseries and dairy kitchens in the Karaganda region in 1940–1944.

The name of the institutions	1940		1941		1942		1943		1944	
	Number of institutions	Number of places	Number of institutions	Number of places	Number of institutions	Number of places	Number of institutions	Number of places	Number of institutions	Number of places
Nurseries in the cities	26	1565	33	2113	35	2875	36	3065	36	3105
Nurseries in rural areas	22	477	22	477	28	617	36	530	36	530
Dairy kitchens	10	–	12	–	13	–	16	–	17	–

Note. The table is based on data from the State archive of the Karaganda region. F. 664. I. 1. A. 18 P. 58.

Comparing data on cities and rural areas of the Karaganda region, it should be noted that the growth rate of the number of institutions was approximately the same, but the number of places in the city was significantly higher than in rural areas. For example, in 1943 the number of nurseries in cities and rural areas was equal — 36, but there were 3065 pupils in the city, and 530 in the village, i.e. children in one nursery were served about six times more in the city than in the village. The need for nurseries in cities was higher than in rural areas, urban women were more involved in production than women in rural areas (in rural areas, the need for women's labor was often seasonal). According to archival data, the growth of the nurseries network during the war had a noticeable positive dynamics, both in terms of the number of places and the number of nursery institutions in general in the Karaganda region. By the growth of the number of dairy kitchens, we see a stable growth dynamics since 1940. But, despite the positive quantitative indicators there were problems in the quality of the nursery work.

As indicated in the materials of the regional health department reports, the nursery of the Karaganda region in 1943 fully provided the needs of the population in the nursery service. Some nurseries were working with over-fulfillment of the plan for bed-days by 10–15 % or more. Children from large families, families of red army soldiers, and low-income families were attracted when the nurseries were under loaded. In some nurseries two-mode maintenance was carried out (the New City nursery, № 17, 18 mines, Kirov, mines named after Gorbachev, etc.) [7, p. 11].

Special nursery department was organized at the Institute of maternity and childhood protection of the USSR, one of the main tasks of which was to improve the doctors, nurses and nursery teachers skills [3; p.112]. As a part of the work to improve children's health, the issue of increasing special sanatorium groups for children with tuberculosis intoxication, for children who are weakened and have suffered various diseases was resolved. Thus, the percentage of sanatorium places in nurseries increased from one in 1940 to twelve in 1945, and the number of children on round-the-clock service increased from 35 to 70 % in Karaganda [3, p. 113].

To improve the health of children in Karaganda, 20 sanitary groups worked in nurseries, through which 398 children passed, and in addition, 11 sanitary groups at temporary nurseries in Osakarovsky district with total coverage of 85 children. [7, p. 4 t.]. There were 26 permanent city nurseries according to the materials on the survey of the children's institutions condition in Karaganda region of the Kazakh SSR in 1943. Sanitary condition of most of the nurseries was considered as satisfactory. The usage of air (airing the premises, walking or sleeping outside) in most groups (senior, middle, nursery, crawler) was recorded as sufficient, in infant groups — as unsatisfactory. Good work was noted in the Gorbachev's mine (head T. Alabysheva, doctor Chernaya), in the New City nurseries (head T. Smolikova, doctor Levina), in № 1, 17, 18, 20 mines

nurseries. But the nutrition of children in the nursery groups in most cases was unsatisfactory, which was especially reflected in the younger nursery children [6, p. 56]. This was not an isolated fact.

Not all children's institutions in Central Kazakhstan were provided with quality food. The food was satisfactory in the nurseries which was served by industrial enterprises of Karaganda. But in the nurseries served by the regional trade department and the district consumer unions, there was unsatisfactory due to frequent interruptions in the delivery of products necessary for children, especially milk [7, p. 11]. Interruptions in the delivery of fresh milk and dairy products were complicated due to the remoteness of the city from the places of milk production. In the materials for the annual report on medical and preventive care for children (in the fight against acute childhood infections in the Kazakh SSR for 1945) there is information about the nutrition of children's institutions in the Karaganda region: the supply of food to children's institutions has deteriorated in comparison with 1944. The nutrition of children in district centers and rural areas was also unsatisfactory (their service was provided by regional trade Unions and its branches). Despite the measures taken to improve the health of children in the nurseries, there were serious problems with the lack of necessary products, such as meat, milk, eggs. 10 Karaganda nurseries were not received: meat — 466 kg, sugar — 1119 kg. The nurseries were poorly equipped with vegetables and fruits [8, p. 8]. The children did not get the necessary calories, not to mention vitamins.

Children's institutions had their own subsidiary farms that equipped them with vegetables and grains in Karaganda, but there were problems with delivery due to the lack of vehicles. At each children's institution there was a horse and cows, however, cows were low-yielding [9, p. 71]. In 1943, in one of the children's institutions in Karaganda, a crop of potatoes was collected from the subsidiary farms of children's nurseries: 39.668 kg. For children's hospital of the Kirov's mine were collected: cabbage 8 tons, tomato — 3 tons, potatoes — 1.5 tons, carrots — 0.3 tons, oats — 5 tons, millet — 3 tons of sunflower — 0.2 tons [7, p. 114 t.]. But, despite the efforts of children's institutions to provide food for nursery children with the help of subsidiary farms, these measures were not enough, and there were problems with high-quality and varied nutrition.

According to the materials of the market review of Balkhash for the first quarter of 1943, we can track the nurseries conditions. There were 11 nurseries with 685 beds in the city and groups for dystrophics were organized at large nurseries No. 1 and 2. Children's nutrition in the nursery was mainly carbohydrate, very little protein and fat, milk was brought once every 3–5 days for 35–100 ml per child. There was no milk for 2 weeks during severe frosts in winter. Cereals were received once a month: a month of rice, a month of semolina, then only noodles, so the food was very monotonous, as the inspector writes: «the children did not want to eat this food». There were no fresh vegetables and fruits in the diet, and children received only a decoction of rosehip from vitamins in February. Sugar was received per day 2–5 grams per child, while the norm for children's institutions of the usual type was 25 grams of sugar and confectionery in the RSFSR in 1943 [5; p. 4]. There were no baby food stores and the dairy kitchens were not open regularly. There were quartz, salt and pine baths, massage, homeopathy. The children were 100 % vaccinated. The system was introduced in two modes, which made it possible to take everyone to the nursery [7, p. 43]. In Balkhash there were no problems with placing children in nursery groups during 1942–1943, but, unfortunately, there were serious shortcomings in the nutrition of children: monotonous products, a lack in the diet of children's dairy products, fresh vegetables, fruits and sugar. However, a significant plus was the fact that all children who attended nursery-type institutions had all the necessary vaccinations, i.e. there was no shortage of vaccines and medical personnel serving the nursery.

The report on the condition of children's institutions work provides information about the work of nurseries in the Zhezkazgan region. Nursery with 70 beds located in an adapted room in the center of the city in Karsakpay. The walls were light, the wood floors were painted, and the room was in good condition. The state of nutrition was unsatisfactory: milk was delivered intermittently, in the summer months in sour form, eggs and meat-irregularly. There was no record of educational work in the nursery, and educational work was not carried out enough. Instruction was given on making homemade toys [7, p. 161]. The situation was similar with other nurseries in the entire region.

The work of dairy kitchens played a huge role in the children nutrition. 11 new breast milk collection points, 29 dairy kitchens and distribution points were additionally deployed in 1942. 5 tons of breast milk were collected for 9 months of 1943 and more than two tons in 1945 in Karaganda. By the middle of 1943 the contingent that was served by dairy kitchens in Karaganda was 3700 children [7, p. 115]. But there were problems in the operation of dairy kitchens related to the lack of milk, its delivery and storage, especially in the summer months (there was no ice for cooling in dairy kitchens), as well as problems with the lack of inventory (bottles). Another negative point was that the products did not undergo bacteriological research

[7; p. 67]. Despite certain shortcomings in the operation of dairy kitchens they played an invaluable role in young children nutrition for some families who were in very difficult living conditions.

There is information about the sanitary condition of the nurseries in the materials of market reports. It was characterized as satisfactory in the whole region, but there were some problems with the supply of soap. There was no lice among organized children, disinfection is carried out regularly, children were bathed in round-the-clock nurseries. The Laundry was satisfactory, but there was no boiler for boiling. Nurseries were provided with linen poorly [7, p. 43]. Repairs were made mainly by the staff of the nursery groups, and funding for this issue was very weak. Also in winter there were problems with heating, some nurseries in rural areas were closed due to lack of fuel, because state farms did not release heating materials [7, p. 43]. In the materials of reports on medical and preventive care for children in 1943 there is information about the nursery at the Kirov's mine, which was in urgent need of current repairs, as well as repairs to the water supply, lighting network and did not receive assistance from the administration. There was often no light and water and they were in an unsuitable room in the nurseries [6, p. 70].

There are materials concerning the weak financing of children's institutions in the Karaganda region in the reports on medical and preventive care for 1943. It was noted that children's institutions were not prepared for the winter and there were no warm clothing and shoes. The breast and crawler groups had no warm blankets or cotton bags for walking. 50 % of older and middle-aged children did not have shoes or galoshes. Thus, it was impossible for infants and sliders to stay in the air, most children of middle and older groups were in the same position in Karaganda nurseries [8, p. 71]. Based on the above, we can conclude that during the war years funding was insufficient, there were not enough linen, clothing, shoes, heating materials, hygiene products, and there were no workers to repair the rooms.

In seasonal nurseries, funding was also insufficient. For example, we have the following data in the report for 1943: in the vast majority of nurseries there were no soft equipment, children used bedding and clothing brought from home. There were no toys, visual materials and other necessary accessories for educational work [6, p. 58].

The report has given a detailed description of the seasonal nursery of Telmanskiy region «Centralnyi» farm. The nursery was located in a seasonal house consisting of two large rooms, a reception room and a kitchen. Hard inventory consisted of beds, which were not enough for all children, some of the children slept in the hay on the floor. There were plenty of benches and chairs, but cooking utensils weren't enough. Bed linen was brought from home. There were no any manufactures for linen and clothing from the district consumer union. The sanitary condition was good, there was cleanliness and comfort in the nursery, but there were almost no toys. There were 81 children in the nursery, 1 of them up to 6 months old, 8 of them up to one year old, and the rest were children up to 4 years old. The nursery worked around the clock, there were no devices for bathing, and there was a washtub for washing [6, p. 53].

Conclusion

In general, the nursing system work of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War, even having serious problems in financing, nutrition, sanitation, etc., in terms of women's employment in manufacturing in the rear, to replace men who went to the front, have made a huge contribution to ensure the rear by the female workforce and approaching the Great Victory.

References

- 1 Сактаганова З.Г. Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: моногр. / З.Г. Сактаганова, Ж.Ж. Турсынова, А.Ж. Смагулов / под общ. ред. З.Г. Сактагановой. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2016. — 256 с.
- 2 Дунбинская Т.И. Статистика эвакуированных и местных детских учреждений в годы Великой Отечественной войны (на материалах Западной Сибири) / Т.И. Дунбинская // Вестн. ТГПУ. — 2011. — № 13 (115). — С. 46–51.
- 3 Бисенова А.Б. Материнство и детство: очерки развития охраны материнства и детства в Казахстане / А.Б. Бисенова. — Алма-Ата: Казахстан, 1965. — 208 с.
- 4 Коренюк В.М. Повседневная жизнь детей военного и послевоенного времени (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / Валентина Михайловна Коренюк. — Пермь, 2017. — 295 с.
- 5 Дунбинская Т.И. Организация летних оздоровительных кампаний для детей Западной Сибири в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / Т.И. Дунбинская // Вестн. ТГПУ. — 2017. — № 5(182). — С. 65–71.
- 6 Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 8008. — Оп. 21. — Д. 45.
- 7 Государственный архив Карагандинской области. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 18.

8 ГА РФ. — Ф. 8008. — Оп. 21. — Д. 65.

9 ГА РФ. — Ф. 8008. — Оп. 21. — Д. 53.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орталық Қазақстандағы балалар бөбекжайының жұмысы

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарында Орталық Қазақстанның бөбекжай мекемелерінің қызметі және олардың өндірісте ерлерді алмастырған әйелдерге көмек көрсетудегі рөлі қарастырылған. Одақтас республикалар бойынша жаңа айқындамаларды ашу бойынша деректерге салыстырмалы талдау жүргізілген. Мұрағаттық деректер негізінде қалалардағы, сондай-ақ ауылдық жерлердегі бөбекжайлар, ондағы орындардың саны, балалардың тамақтануы, медициналық қызмет көрсету, бөбекжай мекемелерін қаржыландыру, қосалқы шаруашылықтардың болуы, бөбекжайлардың санитарлық жағдайы, сүт асханаларының жұмысы туралы мәліметтер келтірілген.

Кілт сөздер: балалар, бөбекжай мекемелері, сәбилер, Орталық Қазақстан, Ұлы Отан соғысы.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова

Работа детских яслей Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны

В статье рассмотрена деятельность ясельных учреждений Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны и их роль в оказании помощи женщинам, заменившим на производстве мужчин. Проведен сравнительный анализ данных по открытию новых яслей по союзным республикам. На основе архивных данных приведены сведения о количестве яслей, как в городах, так и в сельской местности, количестве мест в них, питании детей, медицинском обслуживании, финансировании ясельных учреждений, наличии подсобных хозяйств, санитарном состоянии яслей, о работе молочных кухонь.

Ключевые слова: дети, ясельные учреждения, ясли, Центральный Казахстан, Великая Отечественная война.

References

- 1 Saktaganova, Z.G., Tursynova, Zh.Zh., Smagulov, A.Zh. (2016). *Zhenshchiny Tsentralnogo Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voyny. 1941–1945 hh.* [Women of Central Kazakhstan during the great Patriotic war. 1941–1945]. Karaganda: Karaganda State Univ. Publ. [in Russian].
- 2 Dunbinskaya, T.I. (2011). Statistika evakuirovannykh i mestnykh detskikh uchrezhdenii v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (na materialakh Zapadnoi Sibiri) [Statistics of evacuated and local children's institutions during the great Patriotic war (based on West Siberia materials)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of Tomsk State Pedagogical University*, 13 (115), 46–51 [in Russian].
- 3 Bisenova, A.B. (1965). *Materinstvo i detstvo: ocherki razvitiia okhrany materinstva i detstva v Kazakhstane* [Maternity and childhood: an outline of the development of maternity and childhood protection in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 4 Korenyuk, V.M. (2017). Povsednevnaia zhizn detei voennogo i poslevoennogo vremeni (po materialam Molotovskoi oblasti) [Daily life of children of the war and post-war period (based on the materials of the Molotov region)]. *Candidate's thesis*. Perm [in Russian].
- 5 Dunbinskaya, T.I. (2017). Orhanizatsiia letnikh ozdorovitelnykh kampanii dlia detei Zapadnoi Sibiri v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945) [Organization of summer recreation companies for children of Western Siberia during the great Patriotic war (1941–1945)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of Tomsk State Pedagogical University*, 5(182), 65–71[in Russian].
- 6 *Hosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii* [State archive of the Russian Federation]. F. 8008, I. 21, A. 45.
- 7 *Hosudarstvennyi arkhiv Karahandinskoi oblasti* [State archive of the Karaganda region]. F. 664, I. 1, A. 18.
- 8 *Hosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii* [State archive of the Russian Federation]. F. 8008, I. 21, I. 65.
- 9 *Hosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii* [State archive of the Russian Federation]. I. 21, A. 53.

Li Yang*

*Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University, Semey, Kazakhstan
(E-mail: liyang721@inbox.ru)*

The evolution of state-religion relations in Kazakhstan

The article discusses the relationship between the state and religion from the point of view of the historical understanding of the origins of such relations. Religion is increasingly gaining ground in public and political discourse. The chronological framework of the study covers the relations of religion and state from the 17th century to the present, and there are also excursions to earlier periods. The place and role of religion in society and its legally established status have been defined. In the search for political strategies that would strike a balance between external threats, politicians sometimes turn to religion as a source of national ideas, as a possible instrument for confronting and overcoming ethical, demographic, terrorist and other threats, as the identification parameter of national commonality. The case of Kazakhstan is shown in this article.

Keywords: state-religion relations, religion, confession, law, religious politics, history, society, Islam, Christian, secularism, church, mosque.

Introduction

Traditional relations between the state and religions continue to be based on historical premises that characterize the type of political, social and cultural development of the state. At the same time, the level of development of civil liberties and religious consciousness has undergone significant changes and is far from its first form. Relationship between the state and religion are a complex set of historical, social and legal norms. Each period in the development of the state has its own characteristics, which could not but influence the attitude of the state towards religion. Having a rich history, Kazakhstan is now the common home of various faiths and religions, while maintaining the secular status of the state. In this connection, it is very important to study the history and evolution of state-religious relations.

Methodology

A variety of methods of historical, philosophical, social and other sciences were used in the article. The diachronic method was used in the study the relations between the state and religion and their evolution in the various stages of statehood in Kazakhstan. In addition, the structural and functional method was used to identify the state policy towards religious and confessional associations. The method of historical retrospection, combined with the theory of social transformation, made it possible in evolutionary logic to distinguish the main paradigms of the relationship between politics and religion — from the past to the present. In turn, the institutional approach considered state-confessional relations at the level of interaction between institutions of authority and religious associations.

Discussion

The history of relations between the state and religious organizations in Kazakhstan, as in any other country, has its peculiarities, one of which is that developed separate religious communities in the geographical space occupied by the Republic today, for a long time simply did not exist. Let's consider the development of this problem before Kazakhstan gained independence.

It is well known that in the territory of modern Kazakhstan in different periods of its history, a wide variety of religious beliefs were met and professed, and religious organizations of different religious trends were present. Researchers of the religious history of Kazakhstan write about the existence of Zoroastrian, Manichean, Buddhist, Christian, and Jewish communities and organizations in Central Asia and East Turkestan in the Middle Ages, and long before the spread of Islam. But they did not have such a clear organizational structure, independence, and, most importantly, constancy, as in other countries.

---

* *Corresponding author. E-mail: liyang721@inbox.ru (Li Yang)*

The main reason for the instability of religious entities was the long-prevailing nomadic culture of society, within which neither social nor independent religious institutions were distinguished, nor which combined both political and military, and any other, including religious, organization.

Thus, the spread of Islam among the Kazakh nomads had its characteristics, which led to a rather specific Islam, which some researchers refer to as steppe, folk Islam, which was expressed in its weaker role, mixing with pagan beliefs. For the nomads, there was no possibility or need for special religious organizations or even mosques. According to some researchers, the role of the latter in the Middle Ages was performed by the Yurt, and the functions of religious servants could be performed by their own representatives of the community with religious education, as well as itinerant khojas, mullahs, dervishes, etc., but always the dominant role of States or political entities was obvious [1].

The fact of the uneven spread of Islam in the regions of Kazakhstan is well known. Southern Kazakhstan, with its proximity to Muslim centers, urban, settled-agricultural culture, and ethnic composition of the population, is an example of a stronger penetration of Islam and, accordingly, the creation of religiously oriented organizations. Dozens of mosques, mektebas, and madrasas existed in this region in the XIX century. For the property and legal status of such organizations, the Waqf Institute, which is characteristic of Islam, was already in effect [2]. It is impossible not to mention the existence of popular Sufi fraternities and orders in Kazakhstan, which were also, in fact, religious organizations. Moreover, as some authors write, the vast dervish Corporation exerted a significant influence on the political life of Central Asia and Kazakhstan in the XV-XVI centuries [3]. Northern Kazakhstan was much less and much later subjected to Islamization.

Individual institutions that had the characteristics of religious organizations (institutions) that existed for a long time in the history of Kazakhstan were not clearly socially formed and differentiated, and although in the XIX century in Kazakhstan there was a layer of all recognized representatives of Islam in the person of imams, qadis, mullahs and mudarris, nevertheless, the organizational structures of the Muslim clergy were still poorly developed.

Despite this lack of development, the authorities influenced religious Ministers by administrative methods. Academician S. Zimanov writes that jangir Khan during his reign (1824–1845) created a semblance of an organ of ideological processing of the population. For the first time in the history of Kazakhstan, he established the position of Akhun in the steppe — the chief spiritual person in the khanate, who also serves as the Khan's spiritual judge. He also appointed mullahs to the mektebs, established a headquarters mosque, and gave instructions to the tribal rulers to build mosques with primary schools — mektebs. One of the historical features of Islam in Kazakhstan is that religious servants were subordinate to the secular (Khan) power and a secular way of life was formed, which put its seal on all aspects of the organization and life of society [4].

The impetus for the emergence and development of religious organizations, mainly of a non-Islamic orientation, was the accession of Kazakhstan to Russia, the settlement of Kazakhstan by Russian subjects and the colonization of the country within the framework of the policy of tsarist Russia. However, even earlier, since the beginning of the XVII century, groups of migrants of various religious orientations, primarily old believers and Orthodox, were developing in Kazakhstan, including introducing their own religious culture, creating Orthodox parishes and old believers' communities. Territorial claims and the need for the economic development of the region also led to accompanying religious activity, although sometimes in specific forms: marching churches for the military, railway car-churches for railway builders. In 1847–1858, the first stationary Orthodox churches were opened (in Verny in 1858) and Orthodox parishes were formed, which were subordinate to the Orenburg or Tomsk diocese. And in 1871 The Holy Synod established the Turkestan diocese with its center in Verny [5, p. 221–226].

In General, we can say that by the XVII–XIX centuries people who adhered to various religious beliefs lived quite peacefully on the territory of Kazakhstan. This, first of all, in our opinion, was facilitated by the fact that the Kazakhs, since ancient times leading a nomadic and semi-nomadic lifestyle, always in contact with other peoples, with a different culture and beliefs, have learned to tolerate dissent. But in these conditions, if the harmony in society is violated through incorrect ethno-confessional policies, a national conflict could easily break out, which would take on a religious color. However, the peoples of Kazakhstan in the pre-revolutionary period were already wise enough and, despite the contradictions that arose, did not allow large-scale conflicts on national and religious grounds. If they occurred, they were observed, first of all, during the period of anti-colonial wars and, most often, at the domestic level. Archival documents have little evidence on this issue. For example, historical documents describing the national liberation struggle of 1916 show that even Russians fought on the side of the rebels.

The process of colonization significantly changes the ethnic picture of Kazakhstan, produces a transformation in the religious sphere, as many people who practice other religions move here, and thus a multi-ethnic and multi-confessional community of people is formed. Already in the XVIII century, the ethno-confessional structure of Kazakhstan began to change, when the Cossacks moved to the regions of Kazakhstan Annexed to Russia. In the XVIII–XIX centuries, Poles, Germans, Jews, Tatars, and Uzbeks appeared on the territory of Kazakhstan. Although these migrants have not changed the ethnic composition of the population of Kazakhstan, they have played a positive role, especially in the spread of education, science, and agriculture. At the end of the XIX century, according to the St. Petersburg Treaty of February 12, 1881, Dungans and Uighurs appeared on the territory of Kazakhstan.

In the middle of the XVIII century, the first small communities of Lutheran-Germans appeared, and after a while, the tsarist government established Lutheran parishes first in the territories close to modern Kazakhstan (Tashkent, Barnaul, Omsk), and then directly in the Kazakh lands. At the beginning of the XX century, Catholic prayer houses appeared.

The increase in the non-Kazakh population at the beginning of the XX century was also intensified by Stolypin's agrarian reform. During this period, the migration of peasants from the inner provinces of tsarist Russia to the Kazakh steppe took a huge scale. At the same time, during the Stolypin agrarian reform, the influx of Germans to the territory of Kazakhstan also increased. By the beginning of World War I the number of Germans amounted to approximately 63 000 people. In the Northern region alone, about 100 German villages were founded. It should be noted that if at the end of the XIX century the policy of the tsarist government concerning the German settlers in Kazakhstan was friendly, then during the First World War it becomes more and more repressive features.

In 1908–1910, the first Bulgarian settlements appeared on the territory of Kazakhstan. The Russian-Japanese War of 1904–1905 was associated with the appearance of Koreans in Kazakhstan. Numerically insignificant elements of the Korean ethnic group appeared on the territory of the region by the XIX century. Pressed by Japan, Koreans moved to the Russian Far East, and then to Kazakhstan. But in the first quarter of the XX century, the migrations of the Korean ethnic group are becoming more and more intense. The first mention of Jehovah's Witnesses still considered new and unconventional for Kazakhstan dates back to the end of the XIX century. So, in the XIX century all types of religions of the Russian Empire were already present on the territory of Kazakhstan: dominant (Orthodoxy), tolerant (Lutheranism, Catholicism, Islam), persecuted (old believers, Baptists, Adventists, Mennonites, etc.). The attitude of the state to religious communities was based on the General Imperial administrative management, which assumed full management and control over religious activity and the religious organizations. All religious associations were subject to such control, both the dominant ones and the more tolerant and persecuted ones. All superiors in them were appointed by the emperors and provincial secular authorities [6, p. 15–16].

Speaking of Muslim communities, researchers have different opinions about the religious policy of the tsarist administration. However, the impact of state bodies on religious institutions and religious Ministers is obvious. The tsarist government built mosques, participated in the appointment (election) of abbots and mullahs, and paid their salaries. Over time, the attitude of the authorities to Islam changes due to the spread of pan-Islamism ideas and the activities of Ministers who are not approved by the government. According to a special decree, control over Islam was transferred from the Ministry of Foreign Affairs to the Ministry of Internal Affairs of Russia, i.e. to the police authorities. Restrictions were imposed on the establishment of Muslim educational societies and on making pilgrimages to Mecca. The construction of new mosques is stopped, and it is forbidden to hold the position of Mullah to persons who have received training in the Central Asian khanates. The entry to Kazakhstan of persons who received ecclesiastical titles in the Central Asian khanates is closed.

The Orthodox Church began to engage in missionary work to inculcate Orthodoxy. In 1912, an anti-Muslim mission was established in Turkestan to counter Islam [7]. Dioceses of the Russian Orthodox Church were established by the decision of the State Council and the Holy Synod, which was part of the state administration. All other issues of management and activity of Orthodox organizations were also resolved directly by state bodies.

The creation of new parishes and communities within parishes was carried out by decisions of the Ministry of Internal Affairs. There was a special act «the Charter of foreign faiths», according to which the state's permission was given on a variety of issues: the construction of a Church, the use of the Russian language as the language of worship, the time and place of worship,» the opening of schools, etc., often taking into ac-

count the opinion of the local Orthodox clergy. Already at that time, work was also being done with sectarians. In 1911, an anti-sectarian Commission was established by government decree.

From the above, we can conclude that traditionally since ancient times Kazakhstan has not been a monoethnic and mono religious state, its territory was inhabited by representatives of various ethnic groups that professed diverse religious beliefs, but with the centralization of state power and the penetration of Islam into the territory of Kazakhstan, there is a gradual formation of confessional unity, however, with a large admixture of pagan religious beliefs. The accession of Kazakhstan to Russia changed not only the established socio-economic relations in Kazakhstan but also the way of life of the indigenous population and marked the beginning of a new stage of multi-confessional processes, which included the growth of ethnic and religious consciousness, the actualization of religious identity. In the course of evolutionary development in pre-revolutionary Kazakhstan, state-confessional relations, although they underwent significant qualitative changes, were traditionally built on the principles of tolerance and mutual recognition.

If one looks at the history of Kazakhstan — both Soviet and post-Soviet — the question of what is closer — loyalty to a religious community or group united by kinship, ethnic, civil-state ties — has hardly been raised. In pre-Soviet Kazakh society, religious affiliation was inextricably linked to ethnic and tribal self-awareness and socio-political institutions maintained this link.

Kazakhs had always considered themselves to be Muslims, and Islamic law (Shariah), of which customary law (adat) was an integral part, regulated their lives, as in the area of marital law, criminal law, etc.

During the Soviet period, with its radical secularization of all spheres of life and even hostility to religion, the awareness of religious affiliation did not contradict the civic identity. Being Kazakh or Uighur, for example, meant being Muslim by birth, which did not contradict the realization of being a Soviet citizen. Islam was perceived not only as a religious doctrine, but as an ethnic cultural tradition, the heritage of ancestors. Therefore, one could consider himself both a Muslim and a communist. Historically, the relationship between religious identity and other loyalties (ethnic, civil) was quite harmonious, they were not contrasted [8].

Very important for the analysis of modern state-confessional relations in Kazakhstan is the Soviet stage of its history (1917–1991). So far, in the sphere of these relations, there are approaches and state-legal institutions characteristic of decades of struggle against religion, the dominance of materialist ideology, which did not allow views based on religious beliefs.

This stage includes periods that are far from identical in their state and confessional moments: from relative religious freedom at the very beginning and at the very end of the Soviet period to persecution and repression of religion throughout the rest of time. We can conditionally distinguish the following periods of the state's attitude to religious denominations: 1) since 1917 — from the strict separation of the Church and school from the state to the mass destruction of priests and the closure of prayer houses; 2) from 1941 to 1945 — a stage of some thaw and relaxation in relation to denominations and Ministers, the use of ideas and material resources of the Church in the fight against fascism; 3) since 1945 — «unjustified hopes» and a new wave of repression and persecution of priests and believers; 4) 70-years — revision of relations between the state primarily to Islam in connection with the signing of formal agreements with the Arab world over oil, the signing of which would be the country of freedom of conscience and freedom of religion, after which it was possible departure and Muslims to commit the USSR sacred duty of pilgrimage to Mecca; 5) in 1985 — glasnost touched the spiritual realm, especially after the collapse of the CPSU and the collapse of Communist ideology — filling the spiritual vacuum and the search for a new identity through traditional religion or neoreligion education.

Despite the proclamation of the right to freedom of conscience in Soviet constitutions, in real life believers and their associations were under total state control, and the interests of the state were always placed above the interests of individuals or non-state entities.

Although adopted on January 23, 1918 The decree «on the separation of the Church from the state and the school from the Church» established quite democratic provisions, and state management practice in relation to religious associations was reduced to various forms of state intervention in the Affairs of religious structures.

The main act that for a long time regulated the legal status of religious organizations, including in Kazakhstan, was the Decree of the Central Executive Committee and the SNK of the RSFSR of April 8, 1929. «On religious associations» [9]. In Kazakhstan only in 1976. The decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR approved the Regulations on religious associations [10], which, in fact, repeated the resolution of 1929. These and other acts together made up the so-called legislation on religious cults,

which was secret and issued for official use. The first act at the level of law directly affecting religious organizations in the USSR was issued only in 1990 [11].

The administrative impact was so great that even party bodies were forced to periodically raise the issue of the inadmissibility of excessive administration. At the same time, it was during this period that religious communities formed as stable organizations. The Soviet regime did not allow the existence of unknown, secret, informal, «blurred» societies, so all religious organizations had to adopt some form of social organization with a designated leadership, location, and other characteristics [12].

From the mid-60s to the end of the 80s, there were an average of 500–600 registered and unregistered religious organizations in Kazakhstan. Moreover, the number of unregistered structures before the early 80's was 3–5 times higher than the number of registered ones. By religious affiliation at the end of the Soviet period, Protestant organizations were distinguished in the country. In 1989, among 671 religious organizations, 168 were Evangelical Christian-Baptist organizations, 171 were Lutheran organizations, and only 46 were Islamic and 62 were Orthodox. [13]. The strong position of Protestantism in Kazakhstan during the Soviet period is explained by the presence of many small national groups and, above all, Germans with a high degree of religiosity, for whom religion was one of the elements of preserving national culture and identity. Of all active religious societies in 1990, more than 70 percent consisted entirely or partially of persons of German nationality [14, p. 4].

Registered organizations could exist in two main forms: a religious society and a religious group. A religious society or group could start its activity only after a decision on registration was made by the Council for religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR, which was located in Moscow. Thus, the issue of legalizing any religious Association, whether located in a large city or in a small village, was considered by the Central government, guided solely by its discretion. Moreover, in the Instructions on the application of the legislation on cults of 1961, religious groups and societies that were not subject to registration due to their anti-state and fanatical nature were indicated: Jehovah's witnesses, Pentecostals, true Orthodox Christians, the true Orthodox Church, Adventist reformists, etc. [15, p. 50]. Administrative enforcement measures were not limited to bringing to administrative responsibility. Whole groups of believers were sent to special settlements and under the administrative supervision of public order authorities by decisions of the highest state authorities and administration.

In general, religious associations helped the state in performing certain functions (providing social assistance to citizens, cultural, educational, etc.), in turn, the state provided assistance to some religious associations (in the construction of mosques, other religious buildings, and the purchase of religious items). The principal point was that religious associations could not perform state functions of authority, and the state could not interfere in the internal activities of religious associations, if it did not contradict the law, or provide permanent financial support to any religious Association.

Since the fall of the Soviet Union, there have been questions about the fate of Islam. Past experience in some countries of the East had shown that the establishment of a secular State requires the fulfilment of a number of political and economic conditions [16, p. 141].

Over the years, reformists have sought ways to improve Islam by adapting it to contemporary realities. In this direction all post-Soviet republics of Central Asia have been swallowed, and it is on their example that the development of Islam with «national specificity» became obvious. A qualitative leap in the pre-modern representations are concepts that justify the modernization of Islam in accordance with local historical and cultural traditions, and regional forms of its existence [16, p. 158].

The experience of the Republic of Kazakhstan has shown that the experience of the idea of modernization of Islam, the rejection of extremely traditionalist dogmas and the search for a synthesis of religion, philosophy and culture were reflections of the urgent needs of social development. The modernization of the Islamic religion was not only a revival of traditions on a new basis, it carried within it the fluidity of the forms of religion while preserving its essence. These forms not only can but must adapt to new conditions. In itself, the trend towards the modernization of Islam in the Central Asian region has had and continues to have a secular dimension. It brings together the interests of the State, the clergy and the faithful. The latter, as is known, are inextricably linked by reforms. Beliefs with the desire to support the state power in carrying out socio-economic and political reforms, in strengthening sovereignty and independence [16, p. 162–168].

Mosques and temples were revived and the number of believers gradually increased. Their number has increased especially since the adoption on 15 January 1992 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Freedom of Religion and Religious Associations», which guaranteed the right to freedom of religious belief, equality of citizens regardless of their attitude to religion, Prohibition of the organization of political parties

of a religious nature, etc. Since 1996, the Presidential Council on Religious Affairs has been operating in the country, covering not only local Islamic communities but also other religious communities. On the whole, since the first years of the country's independence, the position of the official authorities of Kazakhstan with regard to Islam has not been denied by its influence on the general population, use in their activities all values of Islamic civilization and at the same time prevent radical forces from using Islam for political purposes, violating inter-ethnic and inter-religious harmony; as happened in some countries of the Middle East and North Africa [17].

Article 14 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan states that "no one may be subjected to any discrimination based on... attitude to religion, beliefs...". Article 22 of the Constitution proclaims the principle: "Everyone has the right to freedom of conscience". These and other provisions of the Constitution define the conceptual basis of relations between the State and religious relations.

The State:

- does not interfere in the determination by a citizen of his or her attitude to religion or religious affiliation, in the upbringing of children by parents or persons acting in loco parentis, in accordance with his or her beliefs and taking into account the right of the child to freedom of religion;
- does not entrust religious associations with the functions of public authorities or other State bodies;
- does not finance religious associations;
- does not interfere with the activities of religious associations if they do not contravene the law;
- promotes mutual tolerance and respect between citizens who profess a religion and those who do not, as well as between various religious associations.

Religious associations:

- do not perform the functions of public authorities and do not interfere in the activities of public authorities;
- not participating in the activities of political parties and not providing financial support for them;
- must comply with legal requirements and the rule of law.

The laws of the state are binding on everyone, and the setting of religious organizations is only for their members and at their request. Therefore, they say that religion is a private affair of citizens.

It should be noted that there are no religious symbols in the state symbols or official protocol. Kazakhstan's secular course in internal politics is also reflected in its international relations. Kazakhstan is a member of various international structures, including European (OSCE) and Asian (ECO). Initially, the multipolarity of its foreign policy was declared as the «West and East orientation». Based on this orientation, Kazakhstan's entry into the OIC (Organization of the Islamic Conference) in 1995 should be considered. It appears that this step was taken not so much for ideological reasons as for pragmatic ones. Cooperation with this organization has taken on the strong economic dimension through financial assistance from the Islamic Development Bank, an organ of the OIC. At the same time, religion has an indirect effect on public policy. First of all, this is reflected in Kazakhstan's foreign policy contacts with foreign countries of the «Islamic world». The traditional significance of Islam and its symbols in various spheres of the social and political life, including the foreign policy of these countries are well-known facts. This also affects interstate contacts between Muslim countries and Kazakhstan. As a result, strictly religious issues may be the subject of official interstate negotiations and agreements. Thus, during the first official visit of the President of the Republic of Kazakhstan to Egypt in 1993, the Egyptian side proposed to send to Al-Azhar a group of Kazakh students and, at its own expense (\$10 million), to build an Islamic religious center in Almaty. The Egyptian side proposed to build an Islamic religious center. The center is now nearing completion. The religious diversity of Kazakhstan would make it more preferable to build not only a religious complex dedicated to one denomination, but a center of Arab culture represented by its various civilizational strata, including ancient Egyptian, Christian (Coptic), Islamic and others.

This seems to create additional opportunities for various foreign Muslim organizations to promote their interpretation and understanding of the Islamic way of life, which in many respects does not suit Kazakh Muslims. It is obvious that the ethnic traditions developed over the centuries have influenced religious traditions, their form and their content. Kazakhstan's foreign policy has a special place in its relations with the former Soviet republics of Central Asia, whose geographical, historical, cultural, linguistic and religious proximity facilitates their integration. However, the internal differences of these States, which are too obvious, make this process difficult. Here again, the integration potential of Islam cannot «remove» these differences without contradicting the national-state interests of the peoples of Central Asia. In fact, the objectives

of a possible unification of the states of the region lie rather in their strategic interests, and above all in ensuring national and regional security [18].

Returning to the Kazakhstani issues, the transformational processes taking place in post-Soviet, including Central Asian, societies, have contributed to the emergence of new levels of social activity among Muslims. In fact, the formation of the «new religious-cultural public space» began here, within the framework of which the process of domination of one religion, representing the largest group of population began to be observed. It is this religion (in the case of Central Asia — Islam) that has been faced with the challenge of devising a new strategy that responds to both secular power and religious opponents in a global context. The Islamic dynamic in modern Kazakhstan certainly has its own characteristics, both because of its long-standing ethnic and religious traditions and because of specific social and political changes. However, in the context of increasing global interconnections and significant political and economic transformations, there is a need to understand which forms of socialization allow Muslims to adapt to contemporary conditions or, in other words, «make yourself modern religious subjects» [19].

The major social and political transformations of past decades in the post-Soviet space have contributed to the increasing role of religion and the expansion of its social and cultural and ideological influence. The heightened public interest in the activities of religious organizations in recent years is largely attributable to the ideological vacuum of the 1990s. Confessional associations have begun to play their role in the process of the spiritual revival of society, helping to improve the moral climate in society, and have become an important consolidating and stabilizing factor in the social and political life of the Republic.

In this regard, it is natural that Kazakhstan has become one of the centers of interfaith dialogue not only in the Commonwealth of Independent States (CIS) but also in the world. This is largely due to the favorable situation prevailing in Kazakhstan, characterized by internal political stability based on inter-ethnic and inter-religious harmony. Moreover, Kazakhstan has its own model of relations between the state and religious associations, based on the principles of respect for human rights and freedoms, the balance of public and religious interests, cooperation and the desire for mutual understanding.

The Congresses of Leaders of World and Traditional Religions held in 2003, 2006 and 2009 in Astana on the initiative of the first President of RK N.A. Nazarbayev were an important step in strengthening interfaith harmony. They recognized that in today's multipolar world, a myriad of problems could be solved through multi-ethnic and interfaith dialogue.

In the era of globalization, peaceful coexistence, constructive interaction and dialogue among religions are among the most pressing challenges, owing to the intensification of conflicts based on religious differences and religious extremism. Successful resolution of these problems will depend to a large extent on knowledge of trends in the development of State-religious relations, activities of religious organizations both in the past and in the present. Of particular interest in this regard are those religions that maintain their influence over a large part of the population, particularly Islam, Orthodoxy and Protestantism.

The highest leadership of Kazakhstan has tirelessly affirmed the need to stabilize and harmonize interfaith and inter-ethnic relations. However, according to some authors, in practice, the religious sphere has remained outside the purview of state policy: the main priorities had been economic development and the strengthening of the position of the ruling regime. As a result of the opening of the religious sphere, the Republic was invaded by missionaries from various States, some of which were clearly of an extreme nature. Thanks to the liberal legislation of the Republic of Kazakhstan, the number of religious organizations in the country has increased fivefold. A sixth of these entities operate without a State license and legal entity status. It is not possible to determine the number of followers of non-traditional religious movements. There were no criteria for assessing the non-traditional nature of a particular religion, for example, the same Salafists considered themselves to be true Muslims. One of the reasons for involving Cossacks in the activities of various non-traditional sects was the weakening of the traditional religious structure of the population. Having declared support for inter-religious dialogue as an element of the ideological stabilization of society, the state bodies of Kazakhstan initially refrained from discriminating against individual faiths and religious tendencies [20, p. 67, 68].

The Government's policy towards religious minorities has actually been tightened since 1994, when provisions were introduced in the new Civil Code of the Republic of Kazakhstan on the obligation to agree with the authorities on the candidacies of leaders of religious associations, appointed in Kazakhstan by foreign religious centers, on the debriefing accreditation of missionaries who are not Kazakh citizens and religious schools in local authorities. More recently, the Constitution of Kazakhstan 1995 provided for the coordination with State bodies of the activities of foreign religious associations and the appointment by foreign

religious centers of leaders of religious associations. Even after 1994, the State did not prevent the proliferation of non-traditional religious movements. As a result, sects have developed widely, with some of them commercializing their activities and directly charging their parishioners.

In view of the current situation, the Kazakh authorities should recognize the need to consider and adopt a number of legislative prohibitions on the activities of sects and proscribed pseudo-religious groups in the territory of the country, as well as to strengthen monitoring of the activities of their foreign affiliates and centers [20, p. 70].

The growing activity of local Islamic organizations is evidence of an expanding network of domestic factors influencing Islamic dynamics in Kazakhstan. However, their quantitative growth is not yet a measure of their quality, most of which are poorly organized and lack stable financial and other material resources. Nevertheless, it can be assumed that the importance of local Islamic associations will grow, that they are already occupying a niche in the country's religious palette and that they enjoy the prestige of the population. The processes taking place in Kazakh Islam today are gradually becoming the targets of global processes, as they are marked both by the influence of universal Islamic culture and by the general impact of globalization with its communicative attributes. It seems that in response to the various challenges of our time, the Muslims of Kazakhstan will continue to seek new forms of expression and practice through social, educational and media projects in order to give religion a real context.

In 2011, the Parliament adopted the Law of the Republic of Kazakhstan «On Religious Activities and Religious Associations» The aim is to improve the legislation of the Republic of Kazakhstan on religious associations by regulating the main activities of religious associations and the religious activities of citizens.

The law is aimed at improving the legal regulation of the registration of religious associations in terms of the definition of the list of documents for registration and the elaboration of requirements for the statute of a religious association, the grounds for refusal to register religious associations, as well as grounds and procedure for conducting religious studies, clarification of concepts «missionary activity», «clergyman». The experience of countries such as Russia, Belarus, Armenia, Georgia, Tajikistan, Lithuania, Spain and other European countries which are also secular States, such as Kazakhstan, was taken into account in the preparation of the draft law.

The basic laws of the Republic of Kazakhstan now affirm the equality of all citizens regardless of their nationality. Thus, Kazakhstan has established a legislative basis for ensuring freedom of religion.

Efforts are being made to expand the dialogue of cultures and civilizations and to transform Kazakhstan into a world center for interfaith and intercivilizational dialogue. At present, our experience of interfaith peace and harmony has been recognized by the international community as an exemplary model of «dialogue of civilizations», and Astana has become the world center of interreligious communication, where four congresses of leaders of world and traditional religions have already been held. The congresses in Astana were attended by leaders and prominent representatives of Islam, Christianity, Judaism, Hinduism, Buddhism and other religions. At the dialogue platform of the Congress, a rich and informative conversation on the spiritual rapprochement of religious communities was held, and joint appeals addressed to citizens, peoples and governments were also received.

The basic laws of the Republic of Kazakhstan now affirm the equality of all citizens regardless of their nationality. Thus, Kazakhstan has established a legislative basis for ensuring freedom of religion.

Efforts are being made to expand the dialogue of cultures and civilizations and to transform Kazakhstan into a world center for interfaith and intercivilizational dialogue. At present, the experience of interfaith peace and harmony has been recognized by the international community as an exemplary model of «dialogue of civilizations», and Nur-Sultan has become the world center of interreligious communication, where four congresses of leaders of world and traditional religions have already been held. The congresses in Nur-Sultan were attended by leaders and prominent representatives of Islam, Christianity, Judaism, Hinduism, Buddhism and other religions. At the dialogue platform of the Congress, a rich and informative conversation on the spiritual rapprochement of religious communities was held, and joint appeals addressed to citizens, peoples and governments were also received.

The necessary legal and organizational conditions have been created for the peaceful coexistence of different faiths, a unified state policy in the field of religion has been formed on the principles of separation of religion from the state, freedom of conscience and freedom of religion, equality of religious associations, non-interference by the state in the internal activities of religious associations, and cooperation between the state and religious associations.

In general, the state has done everything necessary to create a favorable atmosphere and to support the development of interreligious dialogue, which is aimed above all at the establishment of tolerant attitudes and the peaceful coexistence of representatives of different religions and concessions [21].

Thus, various periods of the history of Kazakhstan were characterized by the absolute dominance of the state in relations with religious organizations. The most clearly permissive and other administrative activity of the state in relation to any religious organizations was manifested in the Soviet period, when the latter were under total state supervision and control, were pushed to the sidelines of social life and were considered an alien and temporary institution in Soviet society.

Conclusion

In sum, it can be noted that the Republic of Kazakhstan in the Soviet period was unique in its religious state, because the religiosity of the people, on reflection on the atheistic ideology created an entirely new relationship between religion and government, which led to confessional unity of the common people at the level of everyday consciousness. The problem of state-confessional relations in a totalitarian society could not be resolved positively.

During the period of perestroika, the desire of Nations and peoples to overcome the lag in socio-economic and civilized cultural development through the process of cultural, political and confessional self-identification was used by the power elite to incite inter-ethnic and inter-confessional tensions and conflicts. This is undoubtedly the most difficult legacy of the Soviet period in state-confessional relations, the consequences of which each post-Soviet state tried to solve independently.

Speaking about the current state and problems of state-confessional relations in Kazakhstan, I would like to note that a model of state-confessional relations is being formed, based on the historical toleration and tolerance of the Kazakh people, on a balanced and thoughtful policy of the country's leadership. But this is the subject of another study.

References

- 1 Ислам и христианство: возможности духовной консолидации народов Казахстана / отв. ред. А.Г. Косищенко. — Алматы: ИФП МОН РК, 2001. — С. 7–40; Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана: (историко-культурологическое исследование) / Н.Д. Нуртазина. — Алматы: Фараби, 2000. — С. 40; Байпаков М. Христианство в Казахстане в средние века / М. Байпаков // Из истории древних культов Средней Азии. — Ташкент, 1994. — С. 96–100.
- 2 История государства и права Казахской ССР. — Т. 1 / под общ. ред. С.С. Сартаева. — Алма-Ата: Мектеп, 1982. — 50 с.
- 3 История Казахстана (с древних времен до наших дней). — Т. 4, Ч. 2. — Алматы: Атамұра, 1997. — 239 с.
- 4 Зиманов С. Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство / С. Зиманов. — Алматы: Арыс, 2009. — 400 с.
- 5 Буряков Ю.Ф. К истории христианства в Средней Азии: XIX–XX вв. / Ю.Ф. Буряков, Л.И. Жуков, В.Н. Проскурин. — Ташкент: Узбекистан, 1998. — 271 с.
- 6 Дегтярев Ю.М. История религиозного вопроса / Ю.М. Дегтярев // Религия и право. — 1999. — № 2. — 12 с.
- 7 Русское православие: Вехи истории. — М.: Политиздат, 1989. — 719 с.
- 8 Султангалиева А.К. Возвращение ислама в Казахстан / А.К. Султангалиева. — Алматы: Фонд «Алтынбек Сарсенбайұлы», 2012. — 170 с.
- 9 Алимов С.В. Проблемы правового статуса религиозных объединений в Республике Казахстан / С.В. Алимов // Евраз. юрид. журн. — 2011. — № 11(42).
- 10 О свободе вероисповедания и религиозных объединениях: Закон РК от 15 января 1992 г. // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан. — 1992. — № 4. — С. 84.
- 11 О свободе совести и религиозных организациях: Закон СССР от 1 октября 1990 г. // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. — 1990. — № 41. — С. 813.
- 12 Иванов В. Религии в Казахстане / В. Иванов, Л. Трофимов. — Алматы: ВШПЦ «Адилет», 1999. — 142 с.
- 13 Артемьев А. Атеизм, религия, личность / А. Артемьев. — Алма-Ата: Казахстан, 1990. — 207 с.
- 14 Подопригора Р.А. Государство и религиозные организации (административно-правовые вопросы) / Р.А. Подопригора. — Алматы: Аркаим, 2002. — 324 с.
- 15 Артемьев А.И. Свидетели Иеговы Казахстана и Средней Азии: историко-религиоведческий анализ / А.И. Артемьев. — Алматы, 2010. — 271 с.
- 16 Джалилов З.Г. Ислам и общество в современном Казахстане / З.Г. Джалилов. — Алматы: Дайк-пресс, 2006. — 204 с.
- 17 Джалилов З.Г. Возрождение религии и формирование государственно-конфессиональных отношений в современном Казахстане / З.Г. Джалилов // Народы и религии Евразии. — 2017. — Т. 3, № 12, 13. — С. 110–121.
- 18 Султангалиева А. Эволюция ислама в Казахстане [Электронный ресурс] / А. Султангалиева. — Режим доступа: https://www.ca-c.org/journal/cac-05-1999/st_06_sultangal.shtml/.

19 Вильковский Д. Ислам в постсоветском Казахстане в поиске новых репрезентаций / Д. Вильковский // Мир ислама: история, общество, культура: избр. докл. II Междунар. науч. конф. — М.: Марджани, 2010. — С. 149–163.

20 Смагулов К. Современная религиозная ситуация в Казахстане / К. Смагулов // Центральная Азия и Кавказ. — 2011. — № 14(3). — С. 51–73.

21 Жумабаев Е.Ж. Правовые основы государственного регулирования деятельности религиозных объединений в Казахстане [Электронный ресурс] / Е.Ж. Жумабаев. — Режим доступа: <http://www.parlam.kz/ru/blogs/zhumabaev/Details/4/11088>.

Ли Янг

Қазақстандағы мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың дамуы

Мақалада мемлекет пен діннің өзара қарым-қатынасы, олардың тарихи дамуы қарастырылған. Дін мәселесі мемлекеттік және саяси дискурстарда кеңінен талқыланған. Зерттеудің хронологиялық шеңбері XVII ғасырдан қазіргі уақытқа дейінгі мерзімді қамтиды, алайда одан ерте кезендерге де шолу жасалған. Сонымен қатар, діннің қоғамдағы орны мен рөлі және оның заңмен бекітілген мәртебесі анықталған. Саяси стратегияларды құруда саясаткерлер кейде дінді ұлттық идеялардың қайнар көзі немесе этникалық, демографиялық, террористік және басқа қауіп-қатерлерге қарсы тұру мен жеңудің құралы ретінде ұлттық бірегейлік нышаны ретінде қолданады. Бұл жағдайдың Қазақстанда орын алғаны не болмағаны мақалада көрсетілген.

Кілт сөздер: мемлекеттік-конфессиялық қатынастар, дін, конфессия, заң, діни саясат, тарих, қоғам, ислам, христиан, зайырлылық, шіркеу, мешіт.

Ли Янг

Эволюция отношений государства и религии в Казахстане

В статье рассмотрены отношения между государством и религией с точки зрения исторического понимания истоков таких отношений. Религия все больше набирает силу в государственном и политическом дискурсе. Хронологические рамки исследования охватывают отношения религии и государства с XVII века по настоящее время, а также представлены экскурсы в более ранние периоды. Кроме того, определены место и роль религии в обществе и ее законодательно закрепленный статус. В поисках политических стратегий политики иногда обращаются к религии как к источнику национальных идей или возможному инструменту противостояния и преодоления этических, демографических, террористических и других угроз, как к идентификационному параметру национальной общности. Как это было в Казахстане показано в данной статье.

Ключевые слова: государственно-конфессиональные отношения, религия, конфессия, закон, религиозная политика, история, общество, ислам, христианство, светскость, церковь, мечеть.

References

1 Kosichenko, A.G. (Eds). (2001). *Islam i khristianstvo: vozmozhnosti dukhovnoi konsolidatsii narodov Kazakhstana [Islam and Christianity: the possibilities of spiritual consolidation of the peoples of Kazakhstan]*. Almaty: Institute of philosophy and politology MES RK [in Russian]; Nurtazina, N.D. (2000). *Islam v istorii srednevekovoho Kazakhstana (istoriko-kulturolohicheskoe issledovanie) [Islam in the history of medieval Kazakhstan (historical and cultural research)]*. Almaty: Farabi [in Russian]; Baypakov, M. (1994). *Khristianstvo v Kazakhstane v srednie veka [Christianity in Kazakhstan in the Middle Ages]*. *Iz istorii drevnikh kultov Srednei Azii — From the History of Ancient Cults of Central Asia*. Tashkent [in Russian].

2 Sartayev, S.S. (Ed.) (1982). *Istoriia gosudarstva i prava Kazakhskoi SSR [History of the state and law of the Kazakh SSR]* (Vol. 1). Alma-Ata: Mektep [in Russian].

3 *Istoriia Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei) [The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]* (1997) (Vol. 4, Pt. 2). Almaty: Atamura [in Russian].

4 Zimanov, S. (2009). *Obshchestvennyi stroi kazakhov pervoi poloviny XIX veka i Bukeevskoe khanstvo [The social system of the Kazakhs in the first half of the XIX century and the Bukeev Khanate]*. Almaty: Arys [in Russian].

5 Buryakov, Yu.F. (1998). *K istorii khristianstva v Srednei Azii: XIX–XX vv. [On the history of Christianity in Central Asia: 19–20th centuries]*. Tashkent: Uzbekistan [in Russian].

6 Degtyarev, Yu. M. (1999) *Istoriia religioznogo voprosa [History of a religious issue]*. *Relihiia i pravo — Religion and law*, 2, 12 [in Russian].

7 *Russkoe pravoslavie: Vekhi istorii [Russian Orthodoxy: Milestones in History]*. (1989). Moscow: Politizdat [in Russian].

- 8 Sultangaliyeva, A.K. (2012). *Vozvrashchenie islama v Kazakhstan [The return of Islam to Kazakhstan]*. Almaty: «Altynbek Sarsenbauly» Found [in Russian].
- 9 Alimov, S.V. (2011). Problemy pravovogo statusa religioznykh obedinenii v Respublike Kazakhstan [Problems of the legal status of religious associations in the Republic of Kazakhstan]. *Evraziiskii yuridicheskii zhurnal — Eurasian Juridical Journal*, 11(42) [in Russian].
- 10 O svobode veroispovedaniia i religioznykh obedineniakh: Zakon RK ot 15 yanvaria 1992 h. [On freedom of religion and religious associations: Law of the Republic of Kazakhstan dated January 15, 1992] (1992). *Vedomosti Verkhovnoho Soveta Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan*, 4, 84 [in Russian].
- 11 O svobode sovesti i religioznykh orhanizatsiakh: Zakon SSSR ot 1 oktiabria 1990 h. [On freedom of conscience and religious organizations: Law of the USSR of October 1, 1990]. (1990). *Vedomosti Sezda narodnykh deputatov SSSR i Verkhovnoho Soveta SSSR — Bulletin of the Congress of People's Deputies of the USSR and the Supreme Soviet of the USSR*, 41, 813 [in Russian].
- 12 Ivanov, V., & Trofimov, L. (1999). *Relihii v Kazakhstane [Religions in Kazakhstan]*. Almaty: VShPTs «Adilet» [in Russian].
- 13 Artemyev, A. (1990). *Ateizm, relihiia, lichnost [Atheism, religion, personality]*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 14 Podoprigora, R.A. (2002). *Hosudarstvo i religioznye orhanizatsii. Administrativno-pravovye voprosy [State and religious organizations: Administrative issues]*. Almaty: Arkaim [in Russian].
- 15 Artemyev, A.I. (2010). *Svideteli Iehovy Kazakhstana i Srednei Azii: istoriko-relihiovedcheskii analiz [Jehovah's Witnesses of Kazakhstan and Central Asia: Historical and Religious Analysis]*. Almaty [in Russian].
- 16 Dzhililov, Z.G. (2006). *Islam i obshchestvo v sovremennom Kazakhstane [Islam and society in modern Kazakhstan]*. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 17 Dzhililov, Z.G. (2017). Vozrozhdeniie religii i formirovaniie hosudarstvenno-konfessionalnykh otnoshenii v sovremennom Kazakhstane [The revival of religion and the formation of state-confessional relations in modern Kazakhstan]. *Narody i religii Evrazii — Peoples and religions of Eurasia*, 3(12–13), 110–121 [in Russian].
- 18 Sultangaliyeva, A. (n.d.). Evoliutsiia islama v Kazakhstane [The evolution of Islam in Kazakhstan]. [www.ca-c.org](https://www.ca-c.org/journal/cac-05-1999/st_06_sultangal.shtml/) Retrieved from https://www.ca-c.org/journal/cac-05-1999/st_06_sultangal.shtml/ [in Russian].
- 19 Vilkovski, D. (2010). Islam v postsovetskom Kazakhstane: v poiske novykh reprezentatsii [Islam in post-Soviet Kazakhstan: in search of new representations]. *The world of Islam: history, society, culture: II Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia — 2nd International sci. conference.* (pp. 149–163). Moscow: Mardzhani [in Russian].
- 20 Smagulov, K. (2011). Sovremennaia religioznaia situatsiia v Kazakhstane [The modern religious situation in Kazakhstan]. *Tsentralnaia Aziia i Kavkaz — Central Asia and Caucasus*, 14(3), 51–73 [in Russian].
- 21 Zhumabayev, E.Zh. (n.d.). Pravovye osnovy hosudarstvennoho rehulirovaniia deiatelnosti religioznykh obedinenii v Kazakhstane [Legal basis of state regulation of religious associations in Kazakhstan]. www.parlam.kz Retrieved from <http://www.parlam.kz/ru/blogs/zhumabaev/Details/4/11088> [in Russian].

N. Malibayeva*

*The National Museum of Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nmalibayeva@gmail.com)*

Intangible cultural heritage in museum practice

This article examined the role of the National Museum of Kazakhstan in preserving and disseminating the intangible cultural heritage of the Kazakh people. In the framework of museum activities, intangible cultural heritage is considered in three aspects, this is an ethnographic expedition, an exhibition and work with children, where the stage of the dissemination of intangible cultural heritage among the younger generation takes place. The main points of preservation, study of the intangible cultural heritage of the Kazakh people were analyzed, the results of an ethnographic expedition in 2019 were also described. In addition, the article presents data that were collected as a result of an ethnographic expedition. The article showed the dynamics of the relevance of traditional games among young people, as the National Museum supports non-formal education for the younger generation. In the course of studying the experience of introducing intangible cultural heritage into museum area, it was analyzed the activities of the National Folk Museum of Korea. In the framework of this article, the legislative aspect of preserving the intangible cultural heritage of Kazakhstan and Korea was studied. Korea is one of the countries, which to start safeguarding and disseminating the intangible cultural heritage at the institutional level. In Korea, a system has been established for determining the holder of intangible cultural heritage, as well as student learning.

Keywords: intangible cultural heritage, culture, Kazakhstan, museum, collecting data.

Introduction

Kazakhstan is one of the countries in Central Asia with more than 100 nationalities. The cultural diversity of Kazakhstan is so heterogeneous that traditions and customs get somewhat similar.

The state policy is focused on ensuring that every nationality feels safe and remain in harmony, and also preserve its traditions and customs. In this regard, the goal of every ethnic group regardless of its quantitative composition is safeguarding the elements of their native culture such as rituals and traditions. The Republic of Kazakhstan provides a very favorable condition for safeguarding the traditional culture of different ethnic groups. Every ethnic group has its cultural centers and associations that are monitored and supported by the Assembly of the People of Kazakhstan. One of the primary goals set by the country for the safeguarding of intangible cultural heritage (hereinafter referred to as ICH) is the inventory-making of the ICH which is not only for Kazakh people but all the ethnic groups residing in Kazakhstan.

To date, the country is implementing a state program called «Uly Dalanyn zhety kury», which was proclaimed by the former President of the Republic of Kazakhstan. Within the framework of this program, the former head of state mentioned the anthology of the Kazakh people. It highlights the necessity to organize systemic ethnographic expeditions for the collection of the Kazakh folklore treasury. In this regard, the Ministry of Information and Social Development has launched the project «Anthology of the Steppe Folklore» — the cluster of great works performed by iconic figures of Kazakh literature. This is not just a poetic or song collection but the heritage on which we must educate the younger generation. Its main task is to convey its essence to all the citizens. Based on this anthology, a multimedia platform will be created where everyone can listen and download the work of interest to them.

Nowadays, museums play a significant role in determining the socio-cultural relationship in society. Furthermore, the function of museum expands every year. With the active development of globalization, museum practice underwent a series of changes: from the museum, as a collection repository, to the museum, where the visitor is in the spotlight. The museum functions as a facilitator of the culture of the people, that is, the museum transmits all that knowledge and skills to the next generation. The role of the museum in preserving the identity of the people is high.

---

* Corresponding author. E-mail: nmalibayeva@gmail.com (N. Malibayeva)

Methodology

It used a multidisciplinary approach because museums include vulnerable discipline. Also, it has focused on the interview and the study of official documents of Kazakhstan for the research. It is interesting to note that the collection of the data during an ethnographic expedition played a significant role in this research. In the course of the study, methods of observation, questioning and fixing were used. Moreover, in the course of the study of the intangible cultural heritage, a collection of initial ethnographic data of traditional household culture and their functioning in the domestic environment was carried out. In the process of implementing the study, a conversation was conducted by questioning informants.

Discussion

The study of the intangible cultural heritage must begin with the experience of Korea and Japan. Japan is one of the first countries to start preserving and disseminating the intangible cultural heritage in the 1950s. In 1962, South Korea adopted an act to preserve historical and cultural heritage.

The folk traditions of Korean society were changed many times. Moreover, many cultural elements have either disappeared or been transformed during Korea's industrial era. Then, the government of Korea started discussing safeguarding and protecting tangible and intangible cultural heritage.

After that Korea became a leader in developing strategies to safeguard and promote intangible cultural heritage by establishing legal protection of ICH the Cultural Heritage Protection Act (CHPA), enacted on 10 January 1962. This law is a basic step to institutionally safeguard ICH in Korea. The basic principle of this law: The basic principle for the preservation, management, and utilization of cultural heritage is to preserve them in their original state [1].

By adopting this law, Korea became a manager in this matter, which allowed it to create a category 2 center for UNESCO. We can realize that Korea started this process before adopting the 2003 Convention UNESCO. The main purposes on the Convention: (a) to safeguard the intangible cultural heritage; (b) to ensure respect for the intangible cultural heritage of the communities, groups and individuals concerned; (c) to raise awareness at the local, national and international levels of the importance of the intangible cultural heritage, and of ensuring mutual appreciation thereof; (d) to provide for international cooperation and assistance [2].) Convention based on idea of safeguarding and disseminating.

«The 2003 Convention is both a practical and political tool to improve the esteem of popular practices, and to highlight their importance as cultural heritage. It hopes to do so by mobilizing large parts of the population, who will then be encouraged to run their activities and projects according to the definitions contained in the 2003 Convention» [3].

In 1992, a law was adopted to preserve the cultural heritage of the Kazakh people. From 2003 to 2011, a state program called «Cultural Heritage» was implemented. The purpose of this state program was to preserve and disseminate the culture of the Kazakh people. As part of this project, 1000 kyu and 1000 songs of the Kazakh people were published. In addition, in the process of implementing this project, a 1000 volume series of folklore material entitled «Babalar sozi» was published. This work was the beginning of preserving and disseminating the intangible cultural heritage of the Kazakh people.

In 2006, the government of Kazakhstan adopted the law «On Culture». Based on this legislation, many issues regarding cultural heritage were regulated. The law «On Culture» of the Republic of Kazakhstan in article 1, paragraph 2–2 states that «the intangible cultural heritage of the Republic of Kazakhstan are the customs, forms of presentation and expression, knowledge and skills, as well as related tools, items passed down from generation to generation and which are intangible cultural property». In Kazakhstan, the term used is intangible cultural heritage. Article 1 of paragraph 3–4 of the Law «On Culture» states that «safeguarding the intangible cultural heritage is to take measures to ensure the viability of the intangible cultural heritage, including its identification, documentation, research, preservation, protection, popularization, increasing the role, and also reviving» [4]. The definition of intangible cultural heritage in this document is defined very clearly and concisely.

In 2015, a document was adopted that determines the status of the medium and the item, and the system for maintaining the inventory documentation of the item.

As mentioned above, the state program «Uly Dalanun zhety kury», which was proclaimed by the former president of the country, is now being implemented. This program indicates the main points regarding the steppe folklore of the Kazakh people. The steppe folklore of the Kazakhs is rooted in centuries, which is one of the fundamental factors of the cultural code and tradition.

To date, 10 elements of the intangible cultural heritage of the Kazakhs have been included in the representative list of UNESCO: Traditional knowledge and skills in making Kyrgyz and Kazakh yurts, Kazakh traditional art of Dombra Kuy, Aitysh/Aitys, art of improvisation, Falconry, a living human heritage, Flatbread making and sharing culture: Lavash, Katyrma, Jupka, Yufka, Nawrouz, Novruz, Nowrouz, Nowrouz, Nawrouz, Nauryz, Nooruz, Nowruz, Navruz, Nevruz, Nowruz, Navruz, Kuresi in Kazakhstan, Kazakh traditional Assyk games, Traditional spring festive rites of the Kazakh horse breeders, Heritage of Dede Qorqud/Korkyt Ata/Dede Korkut, epic culture, folk tales and music. Many of them are multinational because the elements of tradition are similar. The applications for 2 elements were refused.

An inventory of the intangible cultural heritage of the Kazakhs was carried out in the framework of 5 domains, which are stipulated in the second part of Article 2 of the UNESCO 2003 Convention:

- (a) Oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage;
- (b) Performing arts;
- (c) Social practices, rituals, and festive events;
- (d) Knowledge and practices concerning nature and the universe;
- (e) Traditional craftsmanship

Nowadays, museums act as an organization that covers the historical, cultural, and social aspects of people's lives.

In 1946, ICOM was created. The ICOM definition played a central role for museums and museum professionals and became a reference in the international museum community.

In 2004, the 21st General Assembly of the International Council of Museums (ICOM) was organized a conference in Seoul, as a result of which Resolution No. 1 was adopted. This resolution supported the UNESCO 2003 Convention and called on all countries to ratify the Convention for the Safeguarding and Disseminating of the Intangible Cultural Heritage. One of the main outcomes that of this conference is International Journal of Intangible Heritage, which has published by National Folk Museum of Korea.

In 2017, Belgium, The Netherland, Switzerland, France and Italy arranged an international project named «Intangible cultural heritage and Museum project» (IMP). This international project creates international networking for sharing information, tools for exchange the best practice of safeguarding and sustainable development.

Nowadays, many museums are wondering how museums can play a significant role in the dissemination of intangible cultural heritage. How can a museum contribute to the safeguarding of the intangible cultural heritage?

The National Museum of the Republic of Kazakhstan was established by the decree of the first President in 2013. And, since 2015, it has been working to create an intangible cultural heritage fund, which is formed based on collected materials during an ethnographic expedition.

According to R. Kurin, «...the new Convention, they must have the major role in defining their intangible cultural heritage and how it is documented, preserved, recognized, presented, transmitted, and legally protected»[5; 7]. Holders play a significant role in the process of safeguarding intangible cultural heritage and we must always consider their opinion. (Holders are groups or individuals, who knows traditional knowledge, skills, and technologies of elements).

The museum does not separate the material aspect from the non-material side since visitors to the museum at the sight of an artifact always ask about knowledge and traditions regarding the exhibit. These two aspects of culture are always interconnected. A museum is a place where material culture and intangible culture meet. And, these two aspects are somewhere complementary.

It was found out that presently, the museum pays more attention to safeguarding intangible cultural heritage and tries to combine a variety of approaches to work with ICH. In this work, the author believes that exhibitions, collecting data, and non-formal education can certainly support safeguarding in important ways; however, that full safeguarding work would need to include the holders as well.

The museum's work with the intangible cultural heritage is manifested in the collection of data, in the creation of an exposition, as well as in work with local communities. The National Museum of Kazakhstan divides some stages of work with intangible cultural heritage as follows:

1. Collecting data and working with the communities. However, following the 2003 Convention, these actions concerning the intangible cultural heritage must be carried out with the active participation of communities and with their consent;
2. Creation of an exposition, replenishment of content, exhibition;
3. The non-formal educational aspect.

The **first stage** focuses on collecting data and working with communities. Mostly, researchers use the method of interviews, analysis, and video/photo creation. After the collection of materials, they are processed and transferred to the archive. This is an important task since the recording of the knowledge and skills of the carrier are crucial. When working with the communities, the opinions of community representatives must be taken into account as well.

Researchers of the National Museum of the Republic of Kazakhstan arranged 10 ethnographic expeditions from 2015 to 2019, among which one expedition is international. During the ethnographic expedition, study and preservation ways of elements of the intangible cultural North Kazakhstan, Pavlodar and Kustanay region had conducted. It can be seen that the main emphasis is on performing arts and knowledge and the practice concerning nature and the universe. This is mainly because the local population pays great attention to these two domains.

During the ethnographic expedition, we found that some elements of the intangible cultural heritage of the Kazakh people have been lost. Such heritage requires a targeted inventory of the elements of the intangible cultural heritage of the Kazakh people.

Last year the National museum of the Republic Kazakhstan arranged field ethnographic studies were carried out along the following route: to the North Kazakhstan region — the Esil district, Ualikhanov district, Karaganda region — Shetsky district, Karkaraly district. Field materials were collected using informal interviewing and photographing methods. Whole interview was record in CD.

The research was carried out in the following areas: study of the current state and the preservation of arts and crafts and traditional clothing; fixation of carriers of intangible cultural heritage of Kazakhs; study of ethnic specificity and innovations in family rituals, and holidays; collection of recipes and technologies for preparing national dishes, seasonality, diet, and food-related rituals (photo and video recording); fixing the folklore heritage of the studied region; ethno science.

The following new data has been received on the aforementioned direction of the intangible cultural heritage of the Kazakh people of Saryarka: Summing up the field work of 2019 in the territory of the Karaganda region, it must be said that we collected, recorded in audio and video format a total of 154 works, 32 of which are kysus, 33 bata, 26 folk songs, 10 original songs, 3 old version of jarapazan, 10 zhoktau, 3 synsu, 16 karaolen, 2 kissa, 5 badik olen, 1 throat singing, etc.

Arts and crafts: The traditional types of arts and crafts among Kazakhs are mainly felting, embroidery, making women's jewelry from silver, artistic processing of metal, leather, etc. One of the interesting, but at the same time consuming work is felting. Basically, older women are engaged in this craft.

Kazakh cuisine: During the expedition along the Saryarka, collection of recipes had carried out; cooking and preparation technologies and diet had studied. As a result of field studies, 15 types of dishes of national cuisine were discovered, as well as manufacturing techniques and blanks for future use, some ethnographic materials previously known in ethnographic science were clarified, regional features of the preparation and recipe composition of some dishes were analyzed.

To this day, the Kazakhs of Western Siberia, living in a different ethnic environment, have not lost the elements of Kazakh spiritual culture, without replacing them with elements of modern Russian culture. During the field work, a peculiar rich ethnographic material on the spiritual and material culture of the Kazakhs was revealed and recorded. Well-preserved traditional way of life and lifestyle, craft, ceremonies and customs, festivals of the Kazakhs. Very relevant is the control of marriages (or rather, the observance of the principle of non-mixing of blood) within an ethnic group. Therefore, an important component in the spiritual culture of the Kazakhs is the «Jeti Ata» tradition — knowledge of their pedigree to the seventh generation. One of the manifestations of the ethnic identity of the Kazakhs is the attribution of themselves to a particular zhuz and tribe. In addition, each Kazakh should know his «shezhire», that is, a family tree that performs one of the functions of preserving historical memory. Another important component of ethnicity is religion. The Kazakhs of the border territories of the Russian Federation are mainly Sunni Muslims. In addition to the above forms for ethnic identification, there are other types of material and spiritual culture of the Kazakhs.

During the ethnographic expedition, it shows that every day the holders of the element of intangible cultural heritage are becoming less and less. There is a need for a comprehensive ethnographic expedition to all regions of Kazakhstan in order to collect data and fix holders.

The **second aspect** is the holding of exhibitions regarding intangible cultural heritage. During the exhibitions, technologies used will help the visitor to get acquainted with one or another element since the main task of the exhibitions is to disseminate the intangible cultural heritage. This direction is one of the key points in the process of disseminating intangible cultural heritage. Interpretation of intangible cultural herit-

age mainly goes through audio/video content, since such a transmission method seems to be the most suitable one.

From 2014 to 2019, 16 exhibitions were organized on the intangible cultural heritage of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. It is worth noting that among them, there are also exhibitions that are focused on the dissemination of cultures of other nationalities. For example, «Kazak madenietinin ulttyk zergerlic ashekeilery» (2014), «The world of Indian textile» (2018), «Traditional Korean mask» (2018). We can understand that The National Museum of the Republic of Kazakhstan is making an effort to support cultural diversity.

During exhibitions or workshops, lectures on the element are usually held. Besides those, modern technologies are used that will show and explain the manufacturing technology of those elements. It is not so easy to show intangible cultural heritage through exhibitions since the transfer of information requires great attention to an additional device — an audio/video device.

The **third aspect** is the involvement of young people in the dissemination of intangible cultural heritage. Introducing intangible cultural heritage into the educational aspect through museum content is a significant technique.

Each museum has a department of education whose main task is aimed at disseminating the intangible cultural heritage knowledge among the younger generation and the audience. These are mainly conducted with children of 8–12 years old. To date, a project called «Entertaining Ethnography» is being implemented. This project began in the fall of 2016 together with the Asyk Atu Federation under the name «Kel asyk oynayk». This project covered not only the game asykatu, but also the program of this course included such traditional games as «togyzkumalac», «Langi» etc. This program is held twice a month. As seen in the statistics of each year: the Expo in 2017, 157 (35 %) students attended the lessons; 2018 — 115 (26 %) students and as for the current year to date (September) 178 (40 %) students [6; 53] were present in the session.

As the dynamics show, the young generation's interest is not stable in traditional games. We can see that in 2018, fewer participants attended this program than in the previous year.

One of the educational programs is «Domyra Oinay». This course is held once a week. It is worth noting that the interest of children in this educational program is stable as the new generation pays more attention to their traditional culture. This trend is visible among the younger generation.

The National Museum of Kazakhstan was founded 5 years ago and during this period many educational programs for students of the city's schools have been done. Unfortunately, the audience of our educational programs can reach schools in the capital. For example, the informal educational programs of the National Folk Museum of Korea cover students from all over the republic. In 2018, the National Folk Museum of Korea provided educational programs: a total of 30 times where 15,872 people participated [7; 25].

Referring to Article 2.3 of the 2003 Convention, education plays a significant role in the promoting and safeguarding ICH. We should realize that non-formal education is the best way to transmit our culture from generation to generation.

The National museum of Kazakhstan published journal «Great Steppe Heritage» since 2017. The main objective of the annual publication is to discuss topical issues in the archaeological, spiritual heritage, the museum, the restoration and nature protection zones of the Republic of Kazakhstan and other countries, as well as the «Tuhan zher» program, the results of scientific research and the publication of news on the toponymy of this program.

As Marilena Alivizatou noted in his article «Museums and Intangible Heritage: The Dynamics of an «Unconventional Relationship» that «According to the movement of the New Museology, museums have a social, educational and cultural responsibility towards their public and for this reason, special attention should be given to the satisfaction of the educational and cultural needs of audiences»[8]. Therefore, the museum focuses on the needs of the audience.

Unambiguously, the museum's activities in the issue of preservation and dissemination of the intangible cultural heritage are ambiguous and manifests in a different format.

From the foregoing, one can say that to interpret the intangible cultural heritage in the museum sphere is one of the methods to strengthen the interdisciplinary approach. By tradition, a museum is always regarded as a documentation center, a repository of values. These activities can be easily integrated into the context of the tasks of preserving and transferring intangible cultural heritage. Museums play an important role within local communities operating as cultural hubs and providing additional physical capital such as cafes and meeting place. In the future, museums may become a center for interpretation and presentation of intangible

cultural heritage, a center where representatives of the local community can teach as the museum takes on the functions of documenting and compiling an inventory.

Conclusion

From the foregoing, it can be said that the context of the museum acquires a new look every year as it is necessary to withstand the challenges of the times and be in step with it. Consequently, there is no need to overshadow the importance of the museum in the problem of preserving and disseminating the intangible cultural heritage as the museum is precisely space where we can trace cultural diversity.

Passed from one generation to another, these ancient traditions determine the present and future spiritual component of the Kazakh people. Therefore, the main guardian and ardent supporter of the preservation of traditions is the people themselves. Enthusiasts, performers and carriers of this culture are true patriots, pass on their knowledge to the young generation, which is growing and proud of its involvement in the history of the Kazakh people. Through participation in these forms of folk culture, the young generation forms a sense of citizenship, love for their small homeland and involvement in the universal culture. The intangible cultural heritage today is becoming a priority in preserving the spirituality of the people and the vehicle that builds the bridge between the past, present and future.

Intangible cultural heritage is a national code of us. It has reached us in integrity and preservation and we should pass it to next generation. As we know our land locates on the Eurasia, where had met the several of ethnic group, which influenced on cultural diversity. The cultural heritage was developed in Great Steppe during entire periods. Nowadays, we should preserve, explore, spread and pass our traditions on the future generations.

Investigating intangible cultural heritage, you need to remember the following: there is cultural diversity in the world, so you need to show respect for each culture; intangible cultural heritage undergoes change over time. In addition, holders are an important component of the existence of the intangible cultural heritage; the «holder-student» system is the main case in the process of preserving the intangible cultural heritage.

Recommendations

First, museums can play a significant role like institutes which would do an inventory system of elements of the intangible cultural heritage. An inventory of the elements of the intangible cultural heritage should be carried out every year in accordance with the UNESCO 2003 Convention. An inventory provides a complete analysis of the current state of the elements, where it is possible to trace which elements need urgent protection. It is clear that museum staffs who is engaged in the study of tradition and artifacts can positively contribute to the creation of an information database on elements and media. Studying the experience of Korea, we can trace the system of regulation of an element of intangible cultural heritage. It should be noted that Korea connected the city of Jeonju with the ICH in a practice, and all the leading organizations regarding this area are located in this city. On the one hand, the development of a peripheral city in the form of a tourist hub positively affects the economy of the province. On the other hand, all the leading organizations in this industry are located in one place, and many bureaucratic nuances are relegated to the background.

Second, the museum can work as a facilitator between holders and audiences. Unfortunately, Kazakhstan does not have a system for determining the status of holders. Many holders do not understand the full responsibility and significance of their knowledge regarding tradition. In world practice, this system is established only in certain countries. In Korea, there is a practice of teaching a student skill that is, transferring his knowledge to the next generation. In this regard, it would like to say that museum staff could carry out outreach to the public. During the ethnographic expedition, it turned out that a simple resident does not know what an intangible cultural heritage is. This is a big problem because there is should be institute which can work with communities.

Besides, the museum needs an international networking program for sharing their experience as a part of its sustainability. Intangible cultural heritage is a new area that appeared in the early 2000s. Consequently, many countries do not have practice in this area, except for a few countries. Basically, ICHCAP is involved in the training of experts. The activities of this organization are controlled by UNESCO. The objectives of ICHCAP shall be: promote the UNESCO 2003 Convention for the safeguarding ICH and enhance regional capacity for ICH safeguarding by disseminating information. As Korea's practice shows, using international projects to disseminate best practices helps achieve good results. Over the years, ICHCAP has trained several

experts and implemented various regional projects. Basically, ICHCAP focuses on Asia-Pacific region. Definitely, the National museum could arrange a platform for Central Asia and maintain a central office for implementation Convention and a lot projects. Unambiguously, museums could take on part of these functions related to the dissemination and promotion of the intangible cultural heritage.

In addition, as it mentioned above, IMP explored the different of methods of sharing information, contributed several international meeting and conference. The main topic of this conference was how can museum assist in the disseminating and safeguarding ICH and ICH could be part of future museum.

And, last one; Museums could provide scientific and methodological accompaniment.

Many organizations directly disseminate intangible cultural heritage to the local population in Kazakhstan. However, these organizations work in a specific format and are engaged only in promoting one element. In this regard, these organizations need scientific and methodological support. After that, we should create a platform that could provide scientific advice and create a database of holders and elements. The museum could take on this role and create a database platform where everyone can see this information about the intangible cultural heritage of the Kazakhs. Looking at the experience of countries such as Korea, Japan and Vietnam, we can confidently say that only with the help of scientific and methodological support we achieve positive results in the implementation of the 2003 UNESCO Convention.

It should be note that there is a hierarchy system of elements of intangible cultural heritage, for example, regional, republican, national level in world practice. In our country, unfortunately, this system is not adjusted. Working with local departments of culture, the National Museum could organize and put this system up to standard. The government of Korea established the National Intangible Heritage Center. The objectives of this center include supporting artists, working with holders, conducting educational programs for children throughout Korea, providing scientific and methodological assistance to organizations that are directly involved in the study and preservation of the intangible cultural heritage.

This article was published as part of project financing № BR05236868 »Study, preservation and promotion of the cultural heritage of Saryarka«.

References

- 1 Republic of Korea. Cultural heritage protection act // Korea. — 2018. — No. 15639.
- 2 UNESCO. Conventions for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. — 2003.
- 3 Tone Erlien. Museums, Dance, and the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage: «Events of Practice» — A New Strategy for Museums? / Tone Erlien, Egil Bakka // Santander Art and Culture Law Review. — 2017. — No. 2/2017(3). — P. 135–156.
- 4 Закон «О культуре» Республики Казахстан от 15 декабря 2006 // Казахстан. — 2006. — № 207.
- 5 Kurin R. Museums and Intangible Cultural Heritage: Culture dead or alive? // ICOM news. — 2004. — No. 4. — P. 7–9. — Режим доступа: http://archives.icom.museum/pdf/E_news2004/p7_2004-4.pdf.
- 6 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі // Жылдық есеп: ҚР Ұлттық музейі. — Нұр-Сұлтан, 2018. — Б. 53.
- 7 National Folk museum of Korea // Annual report: National Folk museum of Korea. — Seoul, 2018. — P. 39.
- 8 Alivizatou, M. Museums and Intangible Heritage: The Dynamics of an «Unconventional» Relationship // Papers from the Institute of Archaeology. — 2006. — Vol. 17. — P. 47–57. — URL: <https://pia-journal.co.uk/articles/10.5334/pia.268/>.

Н. Малибаева

Музей практикасындағы материалдық емес мәдени мұралар

Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қазақ халқының материалдық емес мәдени мұрасын сақтау және дәріптеудегі рөлі қарастырылған. Музей жұмысы барысында материалдық емес мәдени мұра үш бағытта зерттеледі, біріншіден, этнографиялық экспедиция жүргізу, екіншіден, көрме ұйымдастыру және жасөспірімдермен жұмыс жасау. Жасөспірімдермен жұмыс жасау барысында материалдық емес мәдени мұраны дәріптеу жұмысы жан-жақты дәріптелген. Сонымен қатар материалдық емес мәдени мұраны сақтаудың негізгі факторлары қарастырылып, 2019 жылғы этнографиялық экспедицияның нәтижесі сипатталған. Мақалада экспедиция барысында жиналған мәліметтер келтірілген. Сонымен қатар жастардың дәстүрлі ойындардарға қызығушылық динамикасы көрсетіліп, Ұлттық музейдің сыныптан тыс білім берудегі жұмыстарын үйлестіруі сипатталған. Материалдық емес мәдени мұраны зерттеуді музей саласына ендіру мәселесін зерттеу барысында Кореяның Ұлттық фольклор музейінің жұмысы сараланды. Сондай-ақ зерттеу жұмысында Қазақстан және Кореяның материалдық емес мәдени мұраға қатысты заңнамасы қарастырылған болатын. Корея

институционалды түрде материалдық емес мәдени мұраны сақтау мен дәріптеу ісін алғаш қолға алған мемлекет болып саналады. Корея Республикасында материалдық емес мәдени мұра мұрагерінің мәртебесін анықтау жүйесі мен шәкірт тәрбиелеу ісі дұрыс жолға қойылған.

Кілт сөздер: материалдық емес мәдени мұра, мәдениет, Қазақстан, музей, мәлімет жинау.

Н. Малибаева

Нематериальное культурное наследие в музейной практике

В статье рассмотрен вопрос о роли Национального музея в сохранении и распространении нематериального культурного наследия казахского народа. В рамках музейной деятельности нематериальное культурное наследие изучено в трех аспектах: это проведение этнографической экспедиции, выставки и работа с детьми, где происходит этап распространения нематериального культурного наследия среди подрастающего поколения. Проанализированы основные моменты сохранения, изучения нематериального культурного наследия казахского народа, также были описаны результаты этнографической экспедиции в 2019 г. Кроме того, приведены данные, которые были собраны в результате этнографической экспедиции. В рамках статьи автором показана динамика актуальности традиционных игр среди молодежи, поскольку Национальный музей поддерживает неформальное образование для подрастающего поколения. В ходе изучения опыта внедрения нематериального культурного наследия в музейную сферу была выбрана деятельность Национального фольклорного музея Кореи. Был сопоставлен законодательный аспект сохранения нематериального культурного наследия Казахстана и Кореи. Корея является одной из первых стран, которая начала заниматься вопросами сохранения и распространения нематериального культурного наследия на институциональном уровне. Помимо этого, в Корею налажена система определения носителя нематериального культурного наследия, а также обучения ученика.

Ключевые слова: нематериальное культурное наследие, культура, Казахстан, музей, сбор материалов.

References

- 1 Republic of Korea. (2018). Cultural heritage protection act. *Korea*, 15639.
- 2 UNESCO. *Conventions for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. (2003).
- 3 Tone Erlien, Egil Bakka (2017). Museums, Dance, and the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage: «Events of Practice» — A New Strategy for Museums? *Santander Art and Culture Law Review*, 2/2017(3), 135–156.
- 4 Закон «О культуре» Республики Казахстан [Law «On Culture» of Republic Kazakhstan of December 15, 2006] (2006). *Kazakhstan — Kazakhstan*, 207 [in Russian].
- 5 Kurin, R. (2004). Museums and Intangible Cultural Heritage: Culture dead or alive? *ICOM news*, 4, 7–9. Retrieved from: http://archives.icom.museum/pdf/E_news2004/p7_2004-4.pdf.
- 6 Qazaqstan Respublikasy Ulıtyk muzei [The National Museum of Republic of Kazakhstan]. (2018). *Zhyldyk esep — Annual report*. Nur-Sultan [in Kazakh].
- 7 National Folk museum of Korea. (2018). *Annual report: National Folk museum of Korea*. Seoul.
- 8 Alivizatou, M. (2006). Museums and Intangible Heritage: The Dynamics of an «Unconventional» Relationship. *Papers from the Institute of Archaeology*, 17, 47–57. Retrieved from: <https://pia-journal.co.uk/articles/10.5334/pia.268/>.

Г.А. Мухатаева*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: gauhar-mukhataeva@yandex.kz)

Солтүстік қазақстандық әйелдердің Ұлы Отан соғысындағы ерліктері

Қазіргі қоғамда әйелдер мәселесі көптеген зерттеушілердің назарын жоғары аударуда. Сонымен бірге бұл мәселенің өзектілігі шетелдік тарихнамадағы гендерлік жолмен жүретіндер арасында әйелдер мәселесінің жаңа бағыттарының пайда болуымен байланысты өсе түсті. Аталмыш үрдіс қазіргі заманғы қазақстандық тарихшылар еңбектерінен де байқалған. Ұлы Отан соғысының сабақтарын талдағанда, халықтың әлеуметтік-географиялық тобының, оның ішінде әйелдердің Жеңіске қосқан үлесінсіз зерттеу мүмкін емес. Ұзақ уақыт бойы әйелдердің әскери қимылдарға қатысуы кең етек алмады, бұл тек қана Ұлы Отан соғысы жылдарында ғана жаппай сипатқа ие болды. Ұлы Отан соғысындағы әйелдер еркектермен қатар жаумен күресте ержүректілік, қаһармандық және рухының күшін көрсете алды, әйелдер мен қыздар қанқұйлы басқыншы жаумен шайқасты. Ұлы Отан соғысы кезіндегі әйелдер мәселесін зерттеу бұл сұрақтың шешімін әрбір жекелеген аймақ бойынша есепке алып қарастыру арқылы жүзеге асырылуды талап етеді. Мақала Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941–1945 жж.) әскер қатарына Қазақ КСР-нің Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарынан шақырылған әйелдердің ерлігіне арналған. Әскери қызметкер әйелдердің ерліктері мұрағат құжаттарының және «Ұлы Отан соғысындағы 1941–1945 жж. халықтың ерлігі» электронды банк құжатының негізінде сипатталды. Автор қарапайым және елеусіз нәзікжанды батыр әйелдердің майданның барлық шебінде батырлықпен шайқасып, күннен күнге ерен ерліктерімен Жеңіс күнін жақындатқандығын көрсеткен.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, әйелдер, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облысы, майдан, әскер, мобилизация, ерлік.

Kipicne

Ұлы Отан соғысы ХХ ғасыр тарихындағы салдары бойынша ең ауқымдысы, ерліктері бойынша ең даңқтысы. Әйелдер ерлермен, балалармен және ақсақалдармен бірге соғыстың барлық ауыртпалығын өз иығында алып шықты. Олар соғыстың жылнамасына көптеген жарқын беттерді жазып қалдырды.

Әйелдердің Қарулы күштер құрамына жаппай шақырылуы ХХ ғасыр тарихына тән сипат алған құбылыс. Жалпы КСРО-ғы және шетелдік мемлекеттердің екінші дүниежүзілік кезіндегі Қарулы күштер құрамындағы әйел-жауынгерлердің санына байланысты ақпарат келесідей: КСРО бойынша — 490 235, АҚШ бойынша — 350 000, Ұлыбритания бойынша — 125 000, Франция бойынша — 15 000 (француздық әскерлер құрамында ерікті жалдамалы жұмысшылар ретінде тіркеуге алынған) [1, б. 26, 27].

Соғыстың төрт жылы бойы КСРО-дан әскер қатарына 500 мыңнан 1 миллионға дейін әйелдер шақырылған. Ұлы Отан соғысының басталуымен Е.С. Сенявская «әскерге жүз мыңдаған әйелдер еркектерден қалмай, ең бастысы олармен қатар Отан қорғау құқына ие екендіктеріне, әскери қызметтің барлық қиыншылықтарын көтере алатындықтарына сенімділік сезіммен аттана бастады» деп атап өтеді [2, б. 81]. В.С. Мурманцева бойынша, барлығы қан майданда 800 мыңнан астам әйел жауынгерлер ерлермен бірге елін, жерін қорғаған [3, б. 3]. Көріп отырғанымыздай, Қызыл әскер қатарында болған әйелдердің нақты саны туралы біржақты мәліметтер жоқ.

Сол себептен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әйелдер мәселесін, әйелдердің майдан мен тылдағы ерліктерін зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Ұлы Отан соғысы тарихындағы гендерлік сипатқа назар аудару аса қажет, бұл Ұлы Отан соғысына қатысқандарды жынысына қарай бөлмей, мәселені кеңінен зерттеуге мүмкіндік береді, жалпы әлеуметтік-демографиялық топ өкілдерінің майдан мен тылдағы ерліктерін және жеңіске қосқан үлестерінің бірдей екендігін нақтылауға көмектеседі.

* Корреспондент автор. E-mail: gauhar-mukhataeva@yandex.kz (Г.А. Мухатаева)

Мақалада Ұлы Отан соғысына қатысқан солтүстік қазақстандық әйелдердің майдандағы ерліктерін жан-жақты сипатталған.

Методология және зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында әртүрлі эмпирикалық зерттеудің әдістері: салыстыру, сипаттау; теоретикалық танымның әдістері; жалпы логикалық әдістер мен зерттеудің анализ, синтез, аналогия, жүйелік тәсілдері қолданылды. Сонымен бірге әскери кезеңнің материалдары мен қазақстандық мұрағаттардағы (Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты, Орталық мемлекеттік мұрағат мен облыстық мұрағаттар) және ресейлік мұрағаттардың (Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы мұрағаты мен Ресей Федерациясы Қауіпсіздік министрлігінің орталық мұрағаты) құжаттары қолданылды. Тікелей әйелдердің соғыс жылдарындағы ерліктеріне негіздеме Ресей Федерациясы Қауіпсіздік министрлігінің «Ұлы Отан соғысындағы 1941–1945 жж. халықтың ерлігі» ашық ақпараттық ресурс көзі болды және тек Қазақ КСР-нің Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарынан әскер қатарына шақырылған әйелдердің ерлігі ғана зерттелді.

Пікір-талас

Ұлы Отан соғысы жылдарында Бас штабтың ұйымдастыру-мобилизациялау басқармасының (ГОМУ ГШ) берген мәліметінде КСРО бойынша әскери қызметке 490 235 әйел мобилизацияланған деп атап көрсетіледі. Оның ішінде: 1941 ж. — 5 594 адам, 1942 ж. — 235 025 адам, 1943 ж. — 194 695 адам, 1944 ж. — 51 306 адам, 1945 ж. — 3 615 адам [4, б. 38]. Көптеген әдебиеттерді талдау барысында Ұлы Отан соғысы жылдарына дейін Қызыл әскер қатарында әйелдердің қызмет етпегенін және әйелдерді әскер қатарына шақыру ең көп 1942–1943 жылдарға келгендігін көруге болады, сәйкесінше 47,9 % және 39,7 %.

ҚР Президент мұрағатындағы мәліметтер бойынша Қазақ КСР-нан әскер қатарына мобилизацияланған әйелдер 5250 адамды құрады. Оның ішінде облыстар бойынша: Алматы — 1780, Жамбыл — 368, Оңтүстік Қазақстан — 755, Қызылорда — 457, Солтүстік Қазақстан — 706, Көкшетау — мәлімет жоқ, Ақмола — 574, Қарағанды — 112, Павлодар — 84, Семей — 74, Шығыс Қазақстан — 333, Талдықорған — 7 [5, б. 4]. Бұл жерде мәліметтің тек сержанттық және жауынгерлік құрам бойынша ғана берілгендігін атап өткен жөн.

Өкінішке орай, облыстық мұрағат құжаттары бойынша, облыстық әскери комиссариаттардағы 1941–1945 жж. Қызыл әскер қатарына мобилизацияланғандардың құрастырылған тізімдерінің негізінде ғана барлық әскер қатарына шақырылған және еріктілер құрамында болған солтүстік қазақстандық әйелдердің нақты санын кесіп айту мүмкін емес.

Соғыстың алғашқы күндерінен әскери комиссариаттарда еріктілер қатарына жазылған, жалғыз ғана — майданға жіберуге өтінген солтүстік қазақстандықтардың өтініштері көп болды. Мысалы, 1941 жылдың маусым-шілде айларында тек Ақмола теміржол торабының теміржолшыларының атынан ғана 290 осындай мазмұндағы өтініштер түскен [6, б. 4]. Майданға жіберуге сұранғандар қатарында еркектер мен әйелдер де, бозбалалар мен бойжеткендер де, әртүрлі ұлт өкілдері де болды. Осы тұста еріктілер қатарына алу бойынша жазылған өтініштердің жартысына жуығы әйелдерден түскендігін атап өткен жөн.

Осындай өтініштердің бірі Ақмола облысы бойынша біріктірілген аудандық әскери комиссариатқа батальон комиссары Норец жолдасқа комсомол Д. Әбілдинадан жолданған: «Осы өтінішіммен Сіздің рұқсатыңызбен мені еріктілер тізіміне қосыңызды сұраймын, осылайша мен соңғы тамшы қаным қалғанша өзімнің туған Отанымды қорғағым келеді. Гитлерлік қарақшылармен еркіндік үшін, Отан үшін, Сталин үшін күрескім келеді. Менің өтінішімді жауапсыз қалдырмауыңызды сұраймын. 12 тамыз 1941 ж.» [7, б. 4].

«Шаруа-крестьян Қызыл әскер қатарына алуларыңызды сұраймын. Өз атажұртымды соңғы тамшы қаным қалғанша қорғауға уәде етемін» — деп комсомол қалалық комитетіне өнеркәсіп комбинатының жұмыскері Ғазиза Ашмухамбетова жазған. Осындай мазмұндағы өтініштер Амантай Иябековадан, Надежда Дьяченкодан келіп түскен. Соғыстың алғашқы жылдарында еріктілер қатарында майданға аттанғандар құрамында: О.А. Левина-Гудкова, О.Н. Караганова, М.С. Рустембекова, Р. Мухаметовалар [8, б. 5] және т.б.

1942 жылы Ақмола аудандық әскери комиссариатына түскен 213 еріктілермен жазылған өтініштер тізімінің қатарында С.Д. Серебренникова, Л.Я. Коношенкова, Е.Ф. Мартыщенко, Е.Ф. Кондрашева, Е.Н. Карандашева, Т. Самаркина, Е.П. Мальцева, М.И. Козловская, Е.А. Фили-

повская, С.А. Филипповская, Е. Чернова, Т.В. Чковлева, Р.К. Родионова. және т.б. әйелдер бар [9, б. 73].

Көкшетаулық Яхина Марьям Хасановна естеліктерінде: «Ол кезде мен жиырма тоғыз жаста едім. Ұлы Отан соғысы басталып кетті. Ел басына күн туды. Алты жасар Альфиямды туыстарыма апардым да, әскери комиссариатқа барып, майданға жіберуіңізді өтінемін» дедім. Соғыс комиссариатының қызметкері: «Қарағым, соғыстың аты — соғыс. Үйіңе бар» — деді. Бірақ мен бұл сөзді тыңдаған жоқпын. Үйге қайтып келген бойда Совет Одағы Коммунистік партиясының Орталық Комитетіне «Майданға аттануыма рұқсат етіңіздер, сүйікті Отанымызды гитлерлік басқыншылардан қорғағым келеді!» — деп хат жолдадым» деген [10].

Артиллерия дивизиясының минометшісі Жексенова Гүлбану Мұсақызы: «Мен соғысқа аттанамын, майдан даласынан Сағитты іздеп табамын. Жаудан жолдасымның кегін аламын, Отан қорғауға барамын! — деп әскери комиссариатқа барып соғысқа сұранғанмын. Сөйтіп Мәскеудегі соғысқа өз еркімен аттанған майдангер қыз-келіншектер дивизиясына қатардағы жауынгер болып қабылдандым» — деп еске алған [11, б. 1–3].

Әйелдер майданға жіберілместен бұрын арнайы оқудан өтті, себебі 1941 жылдың 1 қазанынан бастап арнайы әскери жалпы оқыту жүйесі енгізілген еді. Бұл қорғаныс үйірмелері жалпы саны 3176 адамды қамтыды: оның ішінде ерлер — 2103, әйелдер — 1073, 391-і үй шаруашылығымен айналысатын әйелдер. Сонымен бірге Ақмолада үш кеңес беру пунктері құрылды (парт. кабинет, спортзал, ескі Ақмола станциясындағы ОСО), бұларда күнделікті таңертеңгі сағат 7 мен 10 арасында арнайы кеңесшілер кезекшіліктерін өтеді. Қалалық емхана мен Ақмола станциясына қарасты емханада 56 адамнан тұратын санитар дружиналары құрылды, оның құрамына жоғары және орта білімді дәрігерлер мен медбикелер кірді. Қыздар тарапынан өндіріс орындарынан үзбей қысқа мерзімді (айлық) медбикелер курстары ұйымдастырылды, онда 102 адам оқытылды. Жұмыс істейтін және үй шаруашылығымен айналысатын әйелдерге өндіріс орындарынан үзбей жүргізушілер курсы ұйымдастырылды, онда 62 әйел оқиды: 50 адам жұмыс істейтіндер тарапынан және 12-сі үй шаруашылығымен айналысатын әйелдер [9, б. 86–87].

Ұлы Отан соғысы әйелдердің барлық әскери мамандықтарды игеруінің жарқын үлгісі, бұл жылдары олар пулеметші, барлаушы, байланысшы, танк жүргізушісі, ұшқыш та, мерген де бола білді. Әрине соғыста дәрігерлердің үлкен маңызға ие болғаны сөзсіз. Қызыл әскер қатарына алғашқылардың бірі болып медициналық қызметкерлер алынды. Ұлы Отан соғысы жылдарында әскер мен флотта 200 мың дәрігер және 500 мыңнан аса фельдшерлер, медбикелер, санинструкторлар мен санитарлар әскери қызметтерін өтеді [3, б. 16]. Демек, Ұлы Отан соғысы жылдарында әскер қатарында 40 % әйел-дәрігерлер мен 80 %—дан аса кіші және орта медицина қызметкерлері болған. Қазақстан да майданға медициналық қызметкерлерді жіберуде ауқымды рөл атқарды.

Ақмола мен Солтүстік Қазақстан облысының әскери комиссариаттарынан майдан қатарына шақырылған әйелдер 1941 жылы желтоқсан – 1942 жылы ақпанда Ақмолада құрылған 29-шы (72-ші гвардиялық) атқыштар дивизиясы мен 1941 жылы шілде-тамыз айларында құрылған 310-шы Ленин Орденді Қызыл тулы Новгород атқыштар және 1941 жылы тамыздың аяғы мен қарашаның басында құрылған 387-ші Перекоп атқыштар дивизияларының құрамында, Солтүстік Қазақстан облысының Петропавл қаласында 1941 жылы шілде – тамыз айларында жасақталған 314-ші Кутузов Орденді Кингисепп атқыштар дивизиясының жеке медико-санитарлық батальондар құрамында әскери қызметтерін өтеген.

310-шы атқыштар дивизиясының 245-ші жеке медико-санитарлық батальонының құрамында Ақмола облысы Рузаев АӘК-мен әскер қатарына шақырылған Давыдова Анна Ефимовна мен Речута Мария Михайловна, Ақмола облысы Атбасар АӘК-мен әскер қатарына шақырылған Величко Пелагея Андреевна мен Полянская Пелагея Ильинична, Ақмола облысы Вишневск АӘК-мен әскер қатарына шақырылған Плотникова Ирина Ивановна, Ақмола облысы Арықбалық АӘК-мен әскер қатарына шақырылған медбике Фильчукова Анна Илларионовна [12, б. 7] және Ақмола АӘК-мен әскер қатарына шақырылған Завертяева Клавдия Ивановна, Ақмола АӘК бойынша еріктілер қатарынан болған Гудкова Ольга Анатольевна болды [13, б. 37].

310-шы атқыштар дивизиясының 1082 полкінің әскери фельдшері Завертяева Клавдия Ивановна 1917 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына Ақмола АӘК-мен шақырылған.

11 мамыр 1942 жылғы № 016/н бұйрығы бойынша «Қызыл Жұлдыз» орденіне марапаттау парағынан: «7 ай бойы ұрыс даласында Завертяева қоршауда бірнеше жауынгерлерге алғашқы көмек көрсетті. Дер кезінде көрсетілген көмек арқасында командирлер мен жауынгерлер өлімнен аман

қалды. Гонтовая-Липка бойындағы Гайтолово, Тортолово, Кругла рошава миномет пен артиллерияның үзілмеген оқтарына қарамастан Завертеева ұрыс даласында 100 командир мен бірнеше жүз жауынгерлерге дер кезінде көмек көрсетіп, оларды полктерге жіберіп отырды. Командирлік пунктін атқылау кезінде дивизия штабының командирі, аға лейтенант Голубевтің қолын жұлып әкетті. Завертеева ұрыс даласында жаудың толассыз миномет оқтарының астында Голубев жолдастың дер кезінде жарасын таңу арқылы оның өмірін сақтап қалды» [14].

310-шы атқыштар дивизиясының 245-ші жеке медико-санитарлық батальонының аға медбикесі Гудкова Ольга Анатольевна 1906 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1941 жылы шілде айында Ақмола АӘК бойынша еріктілермен келген.

11 мамыр 1942 жылы № 14/н бұйрығының және 11 наурыз 1944 жылы № 19/н бұйрығының негізінде «Жауынгерлік ерлігі үшін» медалімен екі мәрте марапатталған.

Марапаттау парағынан: «Аға әскери фельдшер Гудкова Ольга Анатольевна Қызыл әскер қатарына ерікті ретінде келіп, 245-ші жеке медико-санитарлық батальонының алғашқы құрылу күндерінен аға хирургиялық медбике лауазымында. Жұмыс істеу уақытында өзін ең жақсы отансүйгіш азамат ретінде көрсете білді. Хирургиялық бригада құрамында хирург дәрігермен 257 ауыр ота жасады, әсіресе қыркүйек айында Путилово селосының түбінде Гудкова жұмыс істейтін бригада ота жасап жатқан сәтте жау авиациясы взводтың орналасқан жерін бомбалауға ұшыратса да, бригада отаны үзбей, әрі қарай жалғастыра берді. Гудкованың өмірінде мұндай мысалдар көп. Жараланған жауынгерлерге аналық мейіріммен қарайды. Батальон құрамында беделге ие. Сол себептен партия ұйымы Гудкованы партиялық бюроның хатшысы етіп сайлады. Хирургиялық бригада медбикесі мен партиялық бюроның хатшысы ретінде өз қызметін жақсы орындайды. Үздік атқарған жұмысы үшін Гудкова бөлім басшылығының екі алғыс хатымен және әскери құрамалар қолбасшылығының бір алғыс хатымен марапатталған. Гудкова үкімет пен партия шешімдерін өмірде белсенді түрде насихаттайды. Өз күшімен ұйымдастырылған көркемөнердің белсенді қатысушысы» [14].

314-шы атқыштар дивизиясының 243-ші жеке медико-санитарлық батальонының құрамындағы солтүстік қазақстандық әйелдер: Елисеева Анна Александровна, Лобахина Мария Александровна, Бочерикова Елена Ивановна, Головина Просковья Федоровна, Жвакина Вера Георгиевна [15, б. 27, 28].

Елисеева Анна Александровна 1912 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1941 жылдың 26 тамызында Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл ҚӘК-мен шақырылған [16, б. 80]. Соғыс жылдарында «Жауынгерлік ерлігі үшін» (4 желтоқсан 1941 ж.), «Ленинградты қорғағаны үшін» (5 шілде 1943 ж.), «1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медальдарымен (9 мамыр 1945 ж.) марапатталған.

9 ақпан 1945 жылы № 05/н бұйрығына сәйкес «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапаттау парағындағы ерлігі: «Елисеева медсанбатта аға хирургиялық медбике қызметінде жараланған жауынгерлер мен офицерлерге ота жасау үстелінің маңайында бірнеше тәулік бойы хирургтерге білікті хирургиялық көмек көрсетті. Ұрыс кезінде 800 адамға залалсыздандырылған материал дайындап, 30 минуттың ішінде 150-ден аса таңып байлауды жүзеге асырды, 15 қан құю ісін орындады» [14].

Лобахина Мария Александровна 1914 жылы туылған, орыс. Әскер қатарында 1941 жылдың 26 тамызында Солтүстік Қазақстан Петропавл ҚӘК-мен шақырылған [16, б. 80].

Марапаттау парағынан: «Лобахина 1944 жылдың 26 қаңтарында Кингисепп қаласының маңында ауыр жараланған және көшіруге мүмкін емес науқастарға көмек етуде ерекше көзге түскен. 30 рет қан құйып, 50-ден аса әртүрлі ерітіндіні көктамырға енгізіп, жараланған науқастарға шешелік мейірім танытып бірнеше тәулік бойы ұйқысыз, демалысыз көмек көрсеткен. Оның тікелей қамқоршылығының арқасында 30-дан аса жауынгер жақсы халде эвакуацияланды. Лобахина «Жауынгерлік ерлігі үшін» медаліне лайықты». Марапаттауға ұсынған 243-ші жеке медико-санитарлық батальонының командирі, медициналық қызметтің капитаны В. Сухичев. 15 ақпан 1944 жыл» [14].

9 ақпан 1945 жылғы № 05/н бұйрығына сәйкес үкіметтік «Қызыл Жұлдыз» орденіне марапаттау парағындағы М.А. Лобахина ерлігінің қысқаша баяндалуы: «Лобахина медсанбаттың аға медбикесі қызметінде операциядан кейінгі ауыр жараланған науқастарға көмектесуде және оларды емдеуде үлкен жұмыс атқарды. Оның көмегімен 30 ауыр жараланған науқас жақсы халде эвакуацияланды. Өзі жеке 20 рет қан құйып, 15 рет әртүрлі стерильді ерітінділерді енгізіп, 50-ден аса таңғыш ораған. Жұмыстан тыс уақытта жараланған жауынгерлер мен офицерлерге газет оқып, туғандарына хат жазуға көмектескен» [14].

Бочерикова Елена Ивановна 1919 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1941 жылдың 17 шілдесінде Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл ҚӘК-мен шақырылған [16, б. 80]. Соғыс жылдарында «Ленинградты қорғағаны үшін» (22 желтоқсан 1942 ж.), «Жауынгерлік ерлігі үшін» (8 наурыз 1944 ж.), «1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медальдарымен (9 мамыр 1945 ж.) марапатталған.

28 ақпан 1945 жылғы № 08/н бұйрығына сәйкес үкіметтік «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталған. Марапаттау парағынан: «Медсанбаттың аға медбикесі Бочерикова әскери шайқастар кезінде жараланғандар офицерлер мен қатардағы жауынгерлерге бірнеше тәулік бойы қызмет көрсетті. 30-дан аса қан құйып, 40-тан аса таңғыштар жасап, 10 ірі ота жасау барысына қатысты, 200 адамға залалсыздандырылған материал дайындады» [14].

314-шы атқыштар дивизиясының 471-ші медико-санитарлық батальонының құрамында солтүстік қазақстандық әйелдер Плескачевская Мария Тимофеевна мен Чернова Таисия Тарасовна болған.

Ақмола медициналық училищесінің түлегі, медбике Плескачевская Мария Тимофеевна 1922 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1941 жылдың тамыз айында Ақмола АӘК-мен шақырылған.

22 желтоқсан 1942 жылы «Сталинградты қорғағаны үшін», 20 сәуір 1943 жылы «Жауынгерлік ерлігі үшін», 31 желтоқсан 1945 жылы «1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медальдарымен марапатталған.

Плескачевская Мария Тимофеевна естеліктерінде: «дала госпитальдарында санинструкторлар, әскери фельдшерлер, медбикелер мен әскери дәрігерлер жараланғандардың өмірін сақтап қалуға барлық күш-жігерін салды. 15 сағат бойы хирургтер мен көмекшілер ота жасау үстелдерінен алыстамады» деп еске алған [17, б. 69].

Ерлігі: «471 мсб госпитальдық взводының аға медбикесі Плескачевская Қызыл әскер құрамында 1941 жылдың тамыз айынан, майдан даласында 1941 жылдың желтоқсанынан бастап. Оңтүстік-батыс майданда үнемі атқылаған оқтар астында хирургиялық топ құрамында болды. Ауыр жарақаттанған 900 адамға көмек көрсетті» [14].

Медициналық қызметтің лейтенанты Чернова Таисия Тарасовна 1919 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1941 жылдың тамыз айында Ақмола АӘК-мен шақырылған.

14 қазан 1944 жылғы № 037/н бұйрығына сәйкес «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапаттау парағынан: «Чернова медико-санитарлық батальонының құрамында құрылған күнінен қызмет етуде, осы уақыт ішінде өзін білікті медбике ретінде көрсетті. Жараланғандардың ағымы көп болғанда демалыссыз жауынгерлерге көмек көрсетумен болды. Қан құю техникасын жетік меңгеріп алған. Ұрыс кездерінде үнемі алдыңғы шепке хирургиялық топ құрамында ота жасауға, таңғыш орауға шығып отырған. Чернова ірі 150 ота жасауға қатысқан, ол 1800 жауынгерге хирургиялық көмек беріп, дәке таңған. Сол себептен де үкіметтік марапатқа лайықты» [14]. Сонымен бірге соғыс жылдарында «Сталинградты қорғағаны үшін» (22 желтоқсан 1942 ж.), «Жауынгерлік ерлігі үшін» (21 наурыз 1943 ж.), «1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» (31 желтоқсан 1945 ж.) медальдарымен де марапатталған.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Кеңес үкіметі әйелдерді әскери қызметке тарту мақсатында бірнеше қаулылар шығарған, солардың ішіндегі тек ең ауқымдылары бойынша 1942 жылғы үш мобилизацияға сай әскер қатарына алынған солтүстік қазақстандық әйелдердің ерліктері төменде қарастырылатын болады.

Бірінші мобилизация Ұлы Отан соғысы жылдарында Кеңес үкіметі әйелдерді әскери қызметке тарту мақсатында Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1942 жылы 25 наурыздағы ГОКО № 1488сс «Комсомол қыздарды әуе шабуылына қарсы қорғаныс бөлімдеріне мобилизациялау туралы» Қаулысына сәйкес жүзеге асырылды, онда келесі мамандықтар бойынша: телефонист, радист, зенит артиллериясының қару-жарақшысы, зенит артиллериясының барлаушылары, кейбір прожекторлық станциялардың, зенит пулеметтерінің және аэростаттардың бақылаушылары, сонымен бірге қызмет көрсету бөлімінің әртүрлі мамандары ретінде 19–25 жас шамасындағы 40 % толық орташа білім алған және 5–7 сыныптық білімдері бар 100 000 комсомол қыздарды әскер қатарына алу жоспарланды [18, б. 157].

Зерттелінген құжаттар негізінде көптеген ерлік істерді байланысшы және радист қыздардың жасағанын көруге болады. Қызыл әскердің әскери-есептік мамандықтары ішінде бұлар жаяу әскер қатарында.

Сол әйелдердің бірі телефонист қызметін атқарған Колесникова Анна Алексеевна, 1922 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1943 Ақмола облысы Щучинск АӘК-мен шақырылған.

Ерлігінен қысқаша баяндау: «Штабтық ротаның ең үздік телефонисі. Өз ісінің техникасын өте жақсы меңгерген. Кескілескен ұрыстар кезінде телефон коммутаторының жұмысын қамтамасыз етеді, жұмыстағы үлкен жүктемеге қарамастан үнемі басшылықтың телефон желісі арқылы келісімсөздерді өз деңгейінде жүзліуін жауаптылықпен орындайды. 13.10.1944 жылы Литва КСР-де телефон коммутаторына қызмет ету барысында жау толассыз оқтар жаудырып, коммутаторлық пункт ауыр оқ-дәрінің астында қалса да Колесникова өз жанын пайда етіп, ештеңеден қорықпай жұмысын әрі қарай жалғастыра берді. 23.10–28.10.1944 жылы Латвия КСР-нің Калинин деревнясында өз кезекшілігі кезінде жұмыстың ауыр қарқына қарамастан басшылықты байланыспен қамтыды. Ұрыс үстінде үздік байланыспен қамтамасыз ете алғаны үшін мемлекеттік «Жауынгерлік ерлігі үшін» медалімен марапатталуға ұсынылады. Марапатқа ұсынушы: 130 ГОБС командирі, гвардия подполковнигі Злобин. Марапатқа ұсынылу күні: 28 қазан 1944 жыл» [14].

6-шы аралас авиакорпусының 291 жеке байланыс ротасының телефонист-телетайписті Климова Евдокия Сергеевна, 1920 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1942 жылы мамырда Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау АӘК-мен шақырылған.

1943 жылдың 5–11 шілде аралығында жасаған ерлігінен: «Телефонист-телетайпист Климова 6-шы аралас авиакорпусының 291 жеке байланыс ротасының құрамында 1943 жылдың наурыз айынан. Майданда 1942 жылдың мамыр айынан. Осы уақыт аралығында СТ–35 және Морзе телеграфты аппараттарын жақсы меңгерген. СТ-35 аппаратында сағатына 1500 сөз терсе, Морзе аппаратында 1 сағатта 500 топ құрайды. Әсіресе Климова 1943 жылдың 5 шілдесінен 11 шілдесі аралығында Орловск-Курск операциясының барысында ерекшеленді, онда телеграф аппараттарын тез және ширақ меңгергендігін көрсете алды. Әскери құжаттарды уақытылы қабылдап, тәулігіне телеграф аппараттары жалпы сөз саны 33500 сөзден тұратын 315 телеграмманың келуіне қарамастан әскери мәліметтерді бұрмалаусыз әрі қарай жіберіліп отыруын қамтамасыз етті. Тікелей байланыс барысында келіссөздерді тез жүргізді, басқа байланыстар бос болмағанда өзі жеке жолдастарына әскери бұйрықтардың жеткізілуіне тікелей көмек етті. Тәулігіне 12–15 сағат жұмыс жасап басқа телеграфистерге көмектесті» [14].

Радист Матюшко Анна Тимофеевна 1923 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1942 жылдың мамыр айында Ақмола облысы Щучинск АӘК-мен шақырылған.

«Ерлігі үшін» (18 тамыз 1943 ж.), «1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» (16 мамыр 1945 ж.) медальдарымен және «Қызыл Жұлдыз» орденімен (16 мамыр 1945 ж.) марапатталған [14].

Әскери ерлігінің қысқаша баяндалуы: «Майданда 1943 жылдың тамызынан. Шынайы ұрыстар барысында сержант Матюшка ерекше ержүректілік пен қаһармандық көрсетті. Кескілескен шайқастарда дивизия командирінің корпус командирімен байланысын үзіліссіз жұмыс жасауын қамтамасыз етті. Одер өзені бойындағы ең кескілескен ұрыстарда жаудың толассыз оғының астында радиобайланыстың үздіксіз болуын жүзеге асырды. Ынталы, тапқыр радист ауыр сәттерде сасқалақтамайды, жұмысына ықтуатты, радиостанцияда тәулігіне 16–18 сағат кезекшілік етіп, барлық күш-жігерін үздіксіз радиобайланыспен қамтамасыз етуге жұмсайды» [14].

Сержант Ельцова Мария Федоровна, 1923 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1942 жылдың мамыр айында Солтүстік Қазақстан облысы Красноармейск АӘК-мен шақырылған. 37 гвардиялық дивизиясының 40-шы жеке гвардиялық барлаушы ротасының барлаушысы.

Майданда 1942 жылдың қазан айынан, Ұлы Отан соғысының келесі майдандарының қатысушысы: Калинин майданы (1942 ж. қазан), Волховск майданы (1942 ж. желтоқсан), Ленинград майданы (1943 ж. ақпан), Орталық майдан (1943 ж. мамыр), Витебск бағытындағы майдан (1944 ж. мамыр), Прибалтика майданы (1944 ж. тамыз), II Белорус майданы (1945 ж. қаңтар).

Марапаттау парағынан: «Гвардия сержанты Ельцова Мария Федоровна 1942 жылдың қазан айынан 1945 жылдың қаңтар айына дейін бақылау ротасында өзін тәртіпті, бұйрықтар мен нұсқауларды бұлжытпай орындайды. Одер өзенін шабуылдау кезінде гвардия старшинасы Ельцова Одердің батыс жағында болған барлаушыларды уақытылы тамақпен қамтамасыз етіп отырды. II Белорус майданы бойынша № 0131 бұйрыққа сәйкес гвардия старшинасы Ельцова «Қызыл Жұлдыз» орденіне лайықты» [14].

Келесі Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1942 жылы 13 сәуірдегі ГОКО № 1595сс «Майдандағы, армиядағы және байланыстың батыс бөлімдерінде, байланыстың тылдағы орталығындағы қызыл әскерлерді әйелдермен алмастыру туралы» Қаулысының бірінші пунктінде: «Майдандағы, армиядағы және байланыстың батыс бөлімдерінде, байланыстың тылдағы орталығындағы Қызыл

әскерлерді 30 мың әйелдермен алмастыру туралы. Оған сәйкес келесі мамандықтар бойынша: а) бодистер, эстистер, морзистер, телефонистер, радистер, телеграф техниктері, телефон-телеграф шеберлері, радиомастерлер, кино-радиомеханиктер, дала поштасының жұмыскерлері мен экспедиторлар — барлығы 24 144 адам. б) сызбашы, кеңсе хатшысы, іс жүргізуші, аспазшы, қоймашы, фельдшер, кітапханашы, тігінші және басқа да қызмет көрсетушілер — барлығы 5856 адам» [19, б. 105–107] мобилизациялау жоспарланды.

Әскери мамандықтар ішіндегі ерекше деп әскери аспазшы кәсібін атауға болады. Майдандағы аспазшыларға солдаттар мен офицерлер ерекше ілтипат көрсеткен. Бұл Қызыл әскердің әскери-есептік мамандықтар тізімінде қызмет көрсету құрамына жатқызылған.

Аспазшы Лозицкая Мария Яковлевна 1921 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1943 жылдың 6 ақпан айында Ақмола облысы Атбасар АӘК-мен шақырылған. 11-жеке гвардиялық танк полкінің 3 танк батальонының гвардия кіші сержанты аспаз қызметін атқарған.

«Ұрыс кезінде 12 маусым 1944 жылы Редну Митрополия маңында бөлім аспазы қызметін атқару барысында жауынгерлік экипаждар үшін уақытылы дәмді және сапалы тамақ дайындады. Бірнеше рет жаудың жаудырған минометтік артиллериялық оқтарының астында танкшыларға тамақты жеткізумен айналысты».

Қорытынды 3-танк батальонының гвардия капитаны Панфиловпен: Жауынгерлік экипаждар үшін уақытылы сапалы тамақ дайындағаны үшін мемлекеттік «Ерлігі үшін» марапатқа ие болуға лайықты деп берілген [14].

Иванова Мария Филипповна 224-ші гвардиялық атқыштар полкінің 72-ші гвардиялық атқыштар дивизиясының 3-ші атқыштар батальонының взвод аспазшысы, қатардағы жауынгер, 1915 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1942 жылы 18 наурызда Солтүстік Қазақстан облысының Чистоозерск АӘК-мен шақырылған.

«Жауынгерлік ерлігі үшін» медаліне ұсынылған марапат парағынан: «Грон өзенінің батыс жағалауында жаудың ауыр артиллеристік-минометтік оқтарының астында батальонның алдыңғы шебіндегі офицерлер мен жауынгерлерге дер кезінде ыстық тамақты әкеліп отырған. Немістердің толастамаған оқтарына қарамай әрбір жауынгер үшін тамақты жеткізіп беріп отырған, осы үшін оны батальонның офицерлері мен жауынгерлері аса құрметтейді. Тамақты дәмді және уақытылы дайындауға тырысады. Кезекті ұрыс кезінде Солдико селосының маңында 1945 жылдың 18 ақпанында өзі жараланған» [14].

Аспазшы Никитченко Ираида Васильевна, украиндық. 1920 жылы туылған. Әскер қатарына 1942 жылы 11 ақпанда Солтүстік Қазақстан облысының Пресновск АӘК-мен шақырылған.

«Күнделікті жауынгерлерге күтім жасап, әскердің ұзақ уақытқа шабуыл жасау кезінде дәмді ас дайындап, жауынгерлерді ыстық тамақпен қамтамасыз еткені үшін 1945 жылдың 30 мамырындағы № 018/н бұйрығымен «Жауынгерлік ерлігі үшін» медалімен марапатталған [14].

Қаулының «б» тармағына сәйкес мобилизациялауға қарастырылған кеңсе хатшылары мен іс жүргізушілері де Қызыл әскердің әскери-есептік мамандықтар тізіміне сәйкес қызмет көрсететін құрамға жатқан.

II дәрежелі бақылаушы Мальцева Анна Георгиевна, 1924 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1943 жылы Петропавл АӘК-мен шақырылған. 1943 жылдан 60-шы армияның құрамында әскери цензура бөлімінде әскери қызметін өтеген.

«Жауынгерлік ерлігі үшін» (24 ақпан 1945 ж.) және «1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» (9 мамыр 1945 ж.) медальдарымен марапатталған.

Марапаттау парағынан: «Жұмысына өте ықтуатты, әділ, барлық күш-жігерін неміс басқыншыларына қарсы күреске жұмылдырған. Соңғы 3 айда Мальцева майданнан және тылдан келетін 130 мың хатты бақылаған, тексеру барысында аса қырағылық танытып маңызы бар оперативті және ақпараттық мәліметтерге ие болды» [14].

322-ші атқылаушы авиациялық дивизиясының оперативті барлау бөлімі басқармасының кеңсе хатшысы-машинист, кіші сержант Коваль Вера Кирилловна. 1923 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1942 жылы Петропавл АӘК-мен шақырылған.

15 наурыз 1944 жылғы № 03/н бұйрығына сәйкес әскери ерлігінің баяндалуы: «Писарь, аға машинист жұмысын атқару барысында Коваль өзін қиындықтарға қарсы тұра алатын кіші командир ретінде көрсете алды. Дивизияның I-ші Прибалтикалық майдан кезінде уақытпен санаспай әскери бұйрықтарды, нұсқаулықтарды және оперативті құжаттарды күнімен-түнімен терді, осы әрекетімен дивизияның әскери тапсырмаларды сәтті орындауына тікелей әсер етті. Әскери және оперативті

құжаттарды тез, әрі Қызыл әскердің штабтарына дала қызметіне қойылатын талаптарға және НКО № 0150 бұйрығына сәйкес теріп отырды. Кез-келген жағдайда әскери және оперативті құжаттарды қабылдап және жіберіп отырғаны үшін, әскери бұйрықтарды, нұсқаулықтарды және оперативті құжаттарды уақытылы және сауатты тергені жалпы дивизияның әскери тапсырмаларды сәтті орындауына тікелей әсер еткені үшін «Жауынгерлік ерлігі үшін» медаліне лайықты» [14].

Екі аптаға жетер жетпес уақыт аралығында Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1942 жылы 18 сәуірде ГОКО–№ 1618сс «Тылдағы бөлімдер мен Қызыл әскердің әскери әуе күштерінің мекемелерінде әскери қызметкер еркектерді әйелдермен алмастыру туралы» Қаулысы қабылданды. Бұл Қаулыға сәйкес әйелдердің үшінші ауқымды мобилизациясы жарияланды. Бұл жолы жастары 19–25 шамасындағы 40 000 әйел әкімшілік-шаруашылық қызметтерге (қойма меңгерушісі, жүргізуші, тракторшы, аспаз, қоймашы, есепші) және алдыңғы шақыртуларды толықтыру үшін қосымша байланыс әскеріне бағытталды. Мобилизацияланған әйелдердің бір бөлігі алдымен оқыту курстарына жіберіліп, кейін 1,5–2 айдан соң майданға аттандырылса, екінші бөлігі мобилизациялаудан кейін бірден майданға жіберіліп отырды. Бұл Қаулының 4-тармағына сәйкес әскери қызметтен босатылған жауынгерлер мен кіші командирлерді майданның жердегі және авиациялық бөлімдерін толықтыруға жіберу қарастырылды [20, б. 106–108].

Ақмола мен Солтүстік Қазақстан облыстарының әскери комиссариаттарынан майданға шақырылған әйелдерді зерттеу барысында көбіне әуе әскерінде әйелдер қосымша қызметтерге (авиақаруландыру ісінің ісмерлері, бомбалаушы ұшақтарды қару-жарақтармен жабдықтайтын ұшақ механиктері, арнайы электрожабдықтар шеберлері, мотористер және т.б.) тағайындалып, ұшақтардың және оның қарулануын күнделікті қамтамасыз етумен байланысты жұмыстарды атқарғаны анықталынды.

249 авиациялық дивизиясының 305 истребительді авиациялық полкінің 3-авиаэскадрильясында авиақаруландыру ісінің ісмері, кіші сержант Шамшура Жүсіпова 1921 жылы туылған, қазақ. Қызыл әскер қатарына 1942 жылдың 24 маусымында Ақмола АӘК-мен шақырылған.

2 қыркүйек 1945 жылғы № 0147 бұйрығы бойынша «Жауынгерлік ерлігі үшін» медалімен марапаттау парағынан: «305 истребительді авиациялық полкінің кіші сержанты Жүсіпова авиақаруландырудың материалдық бөлігін өте жақсы игерген. Қаруландырудың материалдық бөлігіне қатысты жұмыстарды өз бетінше жүзеге асырады және материалдық бөлігін өте таза ұстайды. Жапон жаулап алушыларына қарсы әскери іс–қимылдар барысында Жүсіпова Шамшура дайындаған самолет толығымен жабдықталған, 6 рет әскери амалдарға қатысып, жұмысында ақау болмады» [14].

Өмірі ұшақпен байланысты болған тағы бір қазақ қызы, ұшақ механигі мамандығын игерген көкшетаулық Мәдина Ысқақова. 1924 жылы туылған, қазақ. 1942 жылы мамыр айында ол жеке куәліктегі 1924 жылды 1921 жылға ауыстырып, өз еркімен әскери бөлімшенің әскер қатарына қабылдау пунктсіне барған, онда 17 қызды іріктеп алып Кемерова қаласындағы әуе байланысы мектебіне жібереді. 6 ай бойы қыздар 2 жылға жоспарланған бағдарламаны күніне 14–16 сағат бойы игерген. Авиациялық құрылғылардың бақылаушысы маманы болған Мәдина Ысқақова самолеттің оттегімен жабдықталуын қадағалаған. Кемерова қаласындағы әуе байланысы мектебін бітірген соң 240-шы жойғыш авиация полкіне қабылданып, атақты ұшқыш Иван Кожедубтың жеке механигі болды. Будапешт, София, Вена, Курск, Орел, Белгород қалаларын жаудан азат етуге қатысқан. Иван Кожедуб 330 рет әскери әуе шайқасына қатысып, жаудың 62 ұшағын жойғаны үшін үш мәрте Кеңестер Одағының батыры атағына ие болды, осы ерлікке Мәдинаның да үлесі бар екені анық [21, б. 24–25].

Қызыл әскердің әскери-есептік мамандықтар ішінде қатардағы жауынгер құрамына мергендер жатқызылды.

Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1942 жылы 13 мамырдағы ГОКО–№ 1744сс «Майдандағы мергендерге атақтарды тағайындау және еңбекақысын көтеру туралы» Қаулысына сәйкес мергендік істі дамыту үшін және мергендердің әскери қызметін ынталандыру мақсатында өз жұмысын өте жақсы игерген мергендерге оқу бітірген соң ефрейтор лауазымын беріп, 1942 жылдың 1 мамырынан мерген-ефрейтордың жалақысын айына 25 сом етіп тағайындау. Ұрыс даласында ерекшеленген мерген-ефрейторларға кіші сержант және сержант лауазымын беріп, 1–2 жыл әскери қызметте болғандарға — 30 және 35 сом, 3 жыл әскери қызметтегі кіші сержант пен сержантқа — 100 және 200 сом тағайындау туралы қарастырылды. Мемлекеттік марапаттарға ұсынған кезде шайқастардағы ерекшеленген мергендерге баса назар аудару қажеттілігі туралы айтылды [22].

Осы мергендердің қатарында ерліктерімен көзге түскен солтүстік қазақстандық әйелдер болған. Олар: Киселева Нина Александровна мен Ванцакова Анна Григорьевна (Ақмола облысы Ақмола АӘК-мен шақырылған), Осина Мария Федоровна, Землянова Мария Никитична, Поротикова Мария Александровна, Коталевич Тамара Григорьевна, Носырава Екатерина Григорьевна, Шишкина Мария Иосифовна, Цыпченко Надежда Ивановна (Солтүстік Қазақстан облысы Мамлют АӘК-мен шақырылған), Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл ҚӘК-мен шақырылған Григорьева Любовь Семеновна [14]. Осы аталған мерген-әйелдердің кейбіреулерінің ерліктеріне тоқталайып өтейік.

Осина Мария Федоровна, 1922 жылы туылған, орыс. 1943 жылы әскер қатарына Солтүстік Қазақстан облысы Мамлют АӘК-мен шақырылған. 63-атқыштар полкі 1-атқыштар ротасының снайпері. Ерлігі: «1-атқыштар ротасының снайпері Осина Мария Федоровна 1944 жылдың 22 маусымында ұрыс даласындағы жау оқтарының астынан 10 жараланған жауынгерлерді қаруларымен алып шықты. Өзінің әскери есебінде 6 жойылған жауға ие».

1944 жылдың 26 маусым № 055 бұйрығына сәйкес 63-атқыштар полкі 176-атқыштар дивизиясы бойынша «Ерлігі үшін» медалімен марапатталған [14].

Ефрейтор Киселева Нина Александровна, 1920 жылы туылған, орыс. Әскер қатарына 1943 жылы Ақмола АӘК-мен шақырылған. 122 атқыштар дивизиясының 596 атқыштар полкінің мергені.

Әскери ерлігінің қысқаша сипаттамасы: «Киселева жолдас 2 сәуір 1944 жылы алдыңғы шепте жаудың толассыз оғының астында неміс-фин жаулап алушыларын қырып-жоюда шебер. Мергендік істі жоғары дәрежеде меңгеріп, күндіз-түні өміріне қауіп төніп тұрса да біздің қорғаныстың алдыңғы шебіне бірінші болып жер бауырлап барып, жауды қырағылықпен аңдып, дәлдеп оқ жібереді. Қауіпті елемей ол бар күш-жігерін Отан қорғауға бағыттайды. Өзінің әскери, жанкешті әрекеттерімен басқа мерген қыздарды фашистерді жоюға еліктіреді. Қиындықтар мен әскери ауыртпашылықтарға қарамастан өзінің мергендік винтовкасымен 6 неміс-фин жаулап алушыларының көзін жойды. Өзінің әскери шеберлігі мен дағдыларымен басқа мерген қыздарға үлгі болып, оларға неміс жаулап алушылармен күресте олардың ерік-жігерлеріне сенім ұялатты. Қорытынды: мергендік істі шебер меңгергені үшін, оны істе жауды жоюға нәтижелі қолданғаны үшін мемлекеттік марапатқа лайықты».

1944 жылдың 5 маусым № 0229 бұйрығына сәйкес, әскери тапсырманы үлгілі орындағаны үшін және неміс жаулап алушыларымен күресте жауынгерлік айбын мен ерлік көрсеткені үшін «Жауынгерлік ерлігі үшін» медалімен марапатталған [14].

Қорытынды

Осылайша, әйелдердің Ұлы Отан соғысы жылдарында жеңіске қосқан үлесі өте ауқымды. Солтүстік қазақстандық әйелдер Ұлы Отан соғысында ғаламат табандылық пен теңдесі жоқ ерліктің үлгісіндей бола алды. Әйелдердің әскери мамандықтарды игеруі, шайқастар кезіндегі қайсарлықтары, нәзікжандылардың ерен ерліктері, атқылаған оқтар астында басқаның жанына араша түсуі, Отанды қорғауға қосқан жеке үлестері тәнті етпей қоймайды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында барлық әскер қатарына шақырылған және еріктілер құрамында болған солтүстік қазақстандық әйелдердің санын нақтылап көрсету мүмкін емес. КСРО бойынша Бас штабтың ұйымдастыру-мобилизациялау басқармасының берген мәліметіне сәйкес әскери қызметке 490 235 әйел шақырылған. Басқа мәліметтерде соғысқа қатысқан әйелдердің саны 800 мыңнан 1 миллионға дейін деп көрсетіледі. Бұл Бас штабтың ұйымдастыру-мобилизациялау басқармасы өзінің есебіне тек әскери қызметтегі әйелдерді ғана есепке алуымен байланысты болуы мүмкін.

Сонымен бірге, Қызыл әскер қатарына әйелдерді мобилизациялаудың шарықтау шегі 1942 жылға сай келген (47,9 % құраған). Әрине бұл әйелдердің барлығы дерлік әскери іс-қимылдарға қатыспаған, жауынгер әйелдер көбіне авиация әскерінде, флотта және атқыштар әскерінде көптеп кездескен. Басым көпшілігі байланыс бөлімдерінде, автомобиль, гидрометеорологиялық әскер қатарында, тылдағы қызмет көрсету бөлімдерінде, әскери-медициналық бөлімдерде және т.б. болған. Сонымен бірге ұрыс даласынан алыс орналасқан зенит артиллерияларының бөлімдерінде, әуе бақылау бөлімдерінде, прожекторлық бөлімдерде көптеп әскери қызметтерін өтеген. Жарияланған құжаттар арқылы әскер қатарына шақырылған әйелдердің қызмет ету аясының кең болғандығын байқауға болады.

Зерттеу жұмысының барысында солтүстік қазақстандық майдангер әйелдер туралы электрондық база құрастырылды, онда әрбір әскер қатарына шақырылған әйелдің аты-жөні, туған жылы, майданға қашан және қайдан шақырылғаны, қызмет ету орны, әскери шені, марапаттары, қайда жерленгендігі туралы мәліметтер қарастырылды. Нәтижесінде 870 солтүстік қазақстандық майдангер әйелдер туралы мағлұмат жинақталды, жұмыс әлі де жалғасуда.

Ұсыныстар

Тарихнамада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан әйелдері тарихшылардың кешенді зерттеулерінің объектісі бола алмады. Аталған мәселенің тарихнамада жеткілікті тұрғыда қарастырылмауы осы мәселеге жіті назар аударуды талап етеді. Сонымен бірге соғыстағы әйел феномені, әйелдердің сұрапыл соғысты жеке қабылдау ерекшеліктері, майдандағы әйелдерге деген еркектердің қатынасы, майдандағы әйелдердің күнделікті өмір тарихы сияқты мәселелерді гендерлік тұрғыдан зерттеу қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Барсукова Н.В. Женщины в Вооруженных Силах СССР в 1941–1945 гг. (по материалам Краснодарского края): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / Н.В. Барсукова. — Красноярск, 2005. — 23 с.
- 2 Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки / Е.С. Сенявская. — М.: Ин-т Российской истории РАН, 1997. — 232 с.
- 3 Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне / В.С. Мурманцева. — М.: Знание, 1987. — 64 с.
- 4 Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Б. Буриков, В.В. Гуркин. — М.: Вече, 2010. — 384 с.
- 5 ҚР ПМ. — Қ. 708. — Т. 9. — І. 1363.
- 6 АОММ. — Қ. П-51. — Т. 1. — І. 190.
- 7 ҚР ОММ. — Қ. 1660. — Т. 1. — І. 24.
- 8 АОММ. — Қ. 258. — Т. 9. — І. 474.
- 9 АОММ. — Қ. П-1. — Т. 1. — І. 256.
- 10 АОТӨМ ағымдық мұрағат қорынан. КПФ 1013.
- 11 АОММ. — Қ. 1525. — Т. 1. — І. 148.
- 12 ЦАМО РФ. — Қ. 36649. — Т. 25627. — І. 3.
- 13 ЦАМО РФ. — Қ. 1618. — Т. 2. — І. 37
- 14 Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/?#tab=navHome>.
- 15 ЦАМО РФ. — Қ. 1623. — Т. 2. — І. 18.
- 16 ЦАМО РФ. — Қ. 1623. — Т. 2. — І. 6.
- 17 АОММ. — Қ. П-51. — Т. 1. — І. 183.
- 18 РГАСПИ. — Қ. 644. — Т. 2. — І. 43.
- 19 РГАСПИ. — Қ. 644. — Т. 2. — І. 51.
- 20 РГАСПИ. — Қ. 644. — Т. 2. — І. 53.
- 21 Мэри. Естеліктер мен деректі әңгімелер / Құраст. А. Шикатаева. — Алматы: Телеарна, 2015. — 104 б.
- 22 Материалы Государственного комитета обороны СССР за май 1942 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194205/gko_1744.html.

Г.А. Мухатаева

**Подвиг североказахстанских женщин
в годы Великой Отечественной войны**

Женский вопрос в современном обществе вызывает неподдельный интерес у большинства исследователей. Актуальность данной проблемы возрастает также в связи с возникновением новых направлений в зарубежной историографии женской проблематики, идущих по пути гендерных разработок. Подобные тенденции прослеживаются и в трудах современных казахстанских историков. Анализ уроков Великой Отечественной войны невозможен без исследования вклада в Победу социально-демографической группы населения, в том числе и женщин. В течение длительного времени участие женщин в боевых действиях носило эпизодический характер, и только в годы Великой Отечественной войны оно получило массовый характер. Женщина в Великой Отечественной войне наравне с мужчиной проявляла мужество, отвагу, силу духа в борьбе с врагом. Изучение женского вопроса в период Великой Отечественной войны требует учета специфики решения этого вопроса в каждом, отдельно взятом регионе. Статья посвящена героизму женщин, призванных на фронт из Акмолинской и Северо-Казахстанской областей Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Описаны подвиги военнослужащих-женщин, основанные на архивных материалах и электронном банке документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Автором показано,

что простые и незаметные героини достойно воевали на всех фронтах, день за днем совершая героические подвиги и приближая День Победы.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, женщины, Северный Казахстан, Акмолинская область, фронт, армия, мобилизация, подвиг.

G.A. Mukhataeva

The feat of women of North Kazakhstan in the years of the Great Patriotic War

Women's issue in modern society is attracting more and more attention of researchers. The relevance of this problem is also increasing due to the emergence of new trends in foreign historiography of women's issues, which are moving along the path of gender development. Similar trends can be seen in the works of modern Kazakhstani historians. An analysis of lessons of the Great Patriotic War is impossible without studying the contribution to the Victory of socio-demographic group of population, including women. For a long time, the participation of women in hostilities was sporadic, and only during the years of World War II did it become widespread. A woman in the Great Patriotic War, on a par with a man, showed courage, fortitude in the fight against the enemy. The study of women's issue during the Great Patriotic War requires taking into account the specifics of solving this issue in each separately taken region. The article is dedicated to the heroism of women conscripted to the front from Akmola and North Kazakhstan regions of Kazakh SSR during the years of World War II (1941–1945). The feats of women military personnel based on archival materials and electronic bank of documents «The Feat of Peoples in the Great Patriotic War of 1941–1945» are described. The author shows that simple and inconspicuous heroines fought with dignity on all fronts, day after day making heroic deeds and bringing the Victory Day closer.

Keywords: The Great Patriotic War, women, Northern Kazakhstan, Akmola region, front, army, mobilization, feat.

References

- 1 Barsukova, N.V. (2005). Zhenshchiny v Vooruzhennykh Silakh SSSR v 1941–1945 hh. (po materialam Krasnodarskogo kraia) [Women in the armed forces of the USSR in the years 1941–1945 (by materials of the Krasnodar territory)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Krasnoyarsk [in Russian].
- 2 Senyavskaya, E.S. (1997). *Chelovek na voine. Istoriko-psikholohicheskie ocherki [A man at war. Historical and psychological essays]*. Moscow: Institute of Russian history RAS [in Russian].
- 3 Murmantseva, V.S. (1987). *Sovetskie zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine [Soviet women of the great Patriotic war]*. Moscow: Znanie [in Russian].
- 4 Krivosheev, G.F., Andronikov, V.M., Burikov, P.B., & Gurkin, V.V. (2010). *Velikaia Otechestvennaia voina bez hrifa sekretnosti. Kniha poter [The Great Patriotic war without a stamp of secrecy. Book of losses]*. Moscow: Veche [in Russian].
- 5 QR PM [Archives of the President of the Republic of Kazakhstan]. Q. 708, T. 9, I. 1363 [in Kazakh].
- 6 AOMM. [State archive of Akmola region]. Q. P–51, T. 1, I. 190 [in Kazakh].
- 7 QR OMM [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. Q. 1660, T. 1, I. 24 [in Kazakh].
- 8 AOMM [State archive of Akmola region]. K. 258, T. 9, I. 474 [in Kazakh].
- 9 AOMM [State archive of Akmola region]. K. P–1, T. 1, I. 256 [in Kazakh].
- 10 AOTOM ahyndyq muragat qorynan [Akmola regional local history Museum]. KPF 1013 [in Kazakh].
- 11 AOMM [State archive of Akmola region]. Q. 1525, T. 1, I. 148 [in Kazakh].
- 12 TSAMO RF [Central archive of the Ministry of defense of the Russian Federation]. F. 36649, O. 25627, D. 3 [in Russian].
- 13 TSAMO RF [Central archive of the Ministry of defense of the Russian Federation]. F. 1618, O. 2, D. 37 [in Russian].
- 14 Elektronnyi bank dokumentov «Podvih naroda v Velikoi Otechestvennoi voine 1941–1945 hh.». (n.d.). *podvignaroda.ru*. Retrieved from <http://podvignaroda.ru/?#tab=navHome> [in Russian].
- 15 TSAMO RF [Central archive of the Ministry of defense of the Russian Federation]. F. 1623, O. 2, D. 18 [in Russian].
- 16 TSAMO RF [Central archive of the Ministry of defense of the Russian Federation]. F. 1623, O. 2, D. 6 [in Russian].
- 17 AOMM [State archive of Akmola region]. F. P-51, O. 1, D. 183 [in Kazakh].
- 18 RHASPI [Russian state archive of socio-political history]. F. 644, O. 2, D. 43 [in Russian].
- 19 RHASPI [Russian state archive of socio-political history]. F. 644, O. 2, D. 51 [in Russian].
- 20 RHASPI [Russian state archive of socio-political history]. F. 644, O. 2, D. 53 [in Russian].
- 21 Shikataeva, A. (2015). *Meri. Estelikter men derekti angimeler [Mary: memoirs and documentary stories]*. Almaty: Telearna [in Kazakh].
- 22 Materialy Hosudarstvennoho komiteta oborony SSSR za mai 1942 hoda [Materials of the USSR State Defense Committee for May 1942]. (n.d.). *teatrskazka.com*. Retrieved from http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194205/gko_1744.html [in Russian].

A.Zh. Myrzakhmetova*, I.D. Khlebnikov, T.A. Rezvushkina, N.V. Karaseva

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: amyrakhmetova@gmail.com, press.ksu@mail.ru, rezvushkina_t78@mail.ru, nataliarusikina@mail.ru)*

Regulatory framework for the formation of information culture of modern Kazakhstan youth

The article analyzes the regulatory framework for the formation of the information culture of modern Kazakhstan youth. The authors present the main components that form the general information culture of society, including information, media and digital literacy, digital infrastructure. Researchers have identified the main areas of state activity, which reflects this problem, namely state policy in the field of creation and development of the state information infrastructure, e-government, educational and media policy, cyber security and child safety. The article also provides an overview of international legislation and international regulatory experience, from the 1982 Grunewald Declaration of UNESCO to the Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016–2021). The current situation in Kazakhstan is confirmed by official statistics of the Committee of Statistics of the Republic of Kazakhstan. The authors conclude that not all spheres of the formation, development and regulation of the information culture of Kazakhstan society, including youth, are in the focus of attention of state structures. Some measures are taken late, or do not have specific mechanisms for functioning and implementation. According to the authors, in the context of the COVID-19 pandemic and, consequently, the transition to distance learning, more than 90 % of Kazakhstan children turned out to be active users of information and communication technologies, daily encountering all the opportunities and potential threats posed by the global Internet.

Keywords: information culture, information and digital literacy, media literacy, digital infrastructure, security, state regulation, «Digital Kazakhstan», state regulation, legal acts.

Introduction

The problem of the formation of an information culture of youth at the present stage of development of society acquires special significance. Information is rightly perceived as one of the most important social, political and economic resources, and society is becoming more informational. In the context of the COVID-19 pandemic and the associated restrictions on physical contacts of people, the importance of skills in working with information flows, the ability to use traditional and innovative capabilities in the field of information has acquired strategic importance. Today, a person needs a fairly high level of culture of handling information, the availability of developed skills for its search, transmission, processing and analysis, as well as the ability to practically use information resources for the purpose of training and solving professional problems.

The transformation of society is determined not only by the complication of information and communication technologies and telecommunication systems, but also by the formation of a fundamentally new information sphere of life. The number of people involved in the information field is increasing more and more, and they act as not only consumers of information, but also producers of information services and resources.

Methodology and research methods

An important element of the logical analysis of information culture is the consideration of this concept in the system of categories «culture», «actual culture» and «computer culture».

The content of the concept of «culture» is obviously wider than the content of the concept of «information culture». Culture as a whole provides a person with the opportunity to carry out social interaction, interaction with other people, while information culture acts as a condition that ensures this perception in certain situations. Information culture acts as part of the overall culture, providing a number of its characteristics. The basis for the development of information culture is the changed social situation, which necessitated the continuous replenishment and updating of knowledge, the receipt and use of new information.

---

* Corresponding author. E-mail: amyrakhmetova@gmail.com (A.Zh. Myrzakhmetova)

General and informational culture includes the norms and values of the sociocultural system, while having various carriers. For a general culture, society as a whole, a social group, and a personality act as a subject. The information culture is represented mainly at the personal level, as a result of which a sociological study requires consideration of the personal representation of the values, norms and skills of information culture.

The relationship between information and general culture is provided by the current culture of society. The concept of relevant culture delimits that part of the general culture that actually functions in a given society or social group in a specific historical period [1, p. 95]. At the same time, the concept of «information culture» is broader than the concept of «actual culture», since it contains knowledge acquired by a person not only about modern culture, but also about cultures of the past.

Thus, a common culture acts as a common system in relation to informational and relevant cultures. These concepts can be correlated with each other as general, special and singular.

The logical elements of the concept of information culture are revealed in comparison with the concepts of «learning culture» and «computer culture», which intersect each other both in content and in meaning. Information culture has a direct instrumental impact on activities in the process of training, education, and the formation of professional qualities. The culture of learning should be understood as a method and measure of the formation, development and implementation of social and professional qualities of the individual [2, p. 28].

In terms of content, the relationship between the concepts of information culture and the culture of learning is quite contradictory. On the one hand, the concept of a culture of learning is narrower, since this type of culture is localized in the framework of one type of social activity. On the other hand, the culture of learning is broader than informational, since it contains a huge stock of institutional knowledge and values. In this sense, information culture should be considered as one of the tools of the learning process. In terms of the correlation of information and computer culture, it should be noted that computer culture is included in the structure of information culture as one of its most important elements, providing organizational conditions for search, perception and mastery necessary information. The widespread use of computer technology significantly affects the formation of the information culture of the individual. However, the concept of «computer culture» is not identical to the concept of «information culture», since it is much more recent in the substantial sense.

A logical analysis of the concept of «information culture» allows us to distinguish it as an independent concept, which is part of the culture of society. Its specificity lies in the instrumental orientation, which contributes to the formation of both the culture as a whole and its individual types, especially the culture of education and the future professional culture.

The concept of «information culture» in sociological science has many interpretations. Some authors define information culture by highlighting its pragmatic nature. In this case, information culture is defined as the best way to handle knowledge, information and provide it to an interested consumer to solve theoretical and practical problems [3, p. 24]. Other researchers point to such a quality of information culture as the individual's ability and ability to store, receive, transform and transmit information. Information culture is also associated with the development of a training system, preparing a person for the effective use of information tools and information. Often, information culture is understood as «a social phenomenon of an integrative nature, which consists of a system of information representations and activities» [4, p. 13]; or is it considered «as part of a common culture, consisting of an alloy of information worldview, information literacy and literacy in the field of information and communication technologies» [5, p. 26]. These definitions fix the relationship of information culture with the skills of searching and using information, but they do not take into account aspects due to social interaction based on the information received.

In this regard, a number of researchers consider the concept of «information culture» in the framework of the activity approach. Pointing to the informational essence of creativity, V.A. Lozova, I.N. Pugin investigate this problem through the structure of human intellectual activity [6, p. 100]; E.S. Zharikov [7, p. 55], V.M. Livshits, O.S. Razumovsky analyze this problem in direct connection with the optimization of creative activity [8, p. 45].

At the cognitive level of information culture, information is value-based; in modern culture, knowledge and the time it takes to master it often becomes more important than money capital [9, p. 39]; D. Bell understands knowledge as «a set of organized statements about facts or ideas that represent a reasonable judgment or experimental result that is transmitted to others through some means of communication in some systematic form» [10, p. 333]. The knowledge and social values of information culture include: knowledge of the

general principles and laws of information; possession of relevant professional and/or training information; unprofessional, ordinary knowledge, elements of unsystematized knowledge from various professional fields, especially humanitarian, which is important for the development of an individual's worldview.

Along with knowledge, an information culture includes the ability to: work with various information; extract information from various sources; evaluate the information received; perceive and understand information; information search and processing skills; information literacy; computer literacy; media literacy; social interaction skills in the information field. At the same time, the concepts of information and computer literacy, media literacy and information culture as a whole should be clearly separated.

The origin of the word literacy refers to the ability to read and write. Early descriptions of computer literacy also focused on acquiring sets of rules and technical capabilities. However, by the end of the 20th century, this definition has expanded significantly. According to a working definition agreed upon at a UNESCO meeting of experts in June 2003 in Paris, «literacy is the ability to identify, understand, interpret, create, communicate, calculate and use printed and written materials related to different contexts. Literacy implies lifelong learning that allows people to achieve their goals, develop their knowledge and potential, and fully participate in the life of their society and society as a whole» [11, p. 1].

Digital literacy is a common concept for important skill groups, whose names are often used synonymously; however, their content is not quite the same. ICT literacy refers to a set of user skills that allow you to actively participate in society, where services and cultural offers are supported by computers and distributed on the Internet. Technological literacy (formerly called computer literacy) entails a deeper understanding of digital technology and includes both user and technical computer skills. Information literacy focuses on one of the key aspects of our knowledge society: the ability to optimally find, identify, retrieve, process and use digital information [11, p. 1, 2].

Media literacy — knowledge, skills and abilities necessary for understanding all means of (mass) communication and formats in which the creation, storage, transmission and presentation of data, information and knowledge (for example, printed newspapers and magazines, radio and television, cable media information, CD, DVD, mobile phones, PDF text formats, JPEG format for photographs and graphic images) [12, p. 6–7].

Discussions

In the 2000s, around the world as a whole, general trends were observed in the transformation of all social institutions and spheres of human activity under the influence of information and communication technologies. Active progress was observed in all areas of development, production and implementation of modern technologies, a developed information environment was formed that corresponded to the tasks of socio-economic development, the state strove to ensure equal access of the population to information resources and trained citizens, social institutions, business and government bodies at all levels to life in an information society.

In accordance with article 20, paragraph 2 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan «Everyone has the right to freely receive and disseminate information in any way not prohibited by law» [13]. This norm determines that every person, including a child, has the opportunity to receive equal access to information. However, the big difficulty is how we can use this information, for what purposes and how it will affect us.

The development of information infrastructure began in Kazakhstan in the 1990s, when the state program for accelerated industrial and innovative development was launched, the Bolashak international education program was initiated; in 2005, the formation of «electronic government» began. Also in Kazakhstan, a number of elements of the innovation ecosystem were created, AO Nazarbayev University is operating, and the Astana hub is launched. These efforts have provided relevant results: today, 3/4 of the adult population of our country has a basic level of digital literacy; more than 3/4 have Internet access [14].

On October 13, 2006, Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 995 «On approval of the Program for reducing information inequality in the Republic of Kazakhstan for 2007–2009» was adopted. The aim of the program was to reduce information inequality in the Republic of Kazakhstan, to achieve 20 % of the level of computer literacy of the population and Internet users in the Republic of Kazakhstan. The implementation of the Program was ensured through the implementation of the following measures: improvement of regulatory legal support; teacher training to educate the population on computer literacy; methodological support for the process of teaching the population of computer literacy in distance and full-time forms of education; educating the population of computer literacy; creation of a monitoring

system and periodic analysis of the implementation of the Program; reduction of tariffs for Internet access and providing the population with affordable computer equipment; training of domestic IT-specialists; formation of citizens' interest in the development of information and communication technologies; formation of public support for the implementation of program activities in the state and Russian languages [14].

One of the important steps towards creating the conditions for the transition to the information society was the State program «Information Kazakhstan 2020», approved on January 8, 2013 by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 464 [15]. As a foundation for the digital transformation of the country's economy, this program contributed to the development of the following areas: the transition to the information society, improving public administration, the creation of «open and mobile government» institutions, increasing the availability of information infrastructure not only for corporate structures, but also for citizens of the country.

First President N.A. Nazarbayev in his Address to the People of Kazakhstan dated January 31, 2017, announced the Third Modernization, the core of which is digitalization, noted the need to cultivate new industries created using digital technologies, and that it is important to ensure the development of communications and widespread access to fiber-optic infrastructure. «The development of the digital industry will provide an impetus to all other industries» [16].

In the fifth priority of the Third modernization N.A. Nazarbayev outlined the relevance of the fight against cybercrime, religious extremism and terrorism. This Address of the Head of State instructed the Government and the National Security Committee to develop the concept of «Cyber Defense of Kazakhstan», the purpose of which is to ensure the information security of society and the state in the field of information and communication, as well as protecting the privacy of citizens when they use the information and communication infrastructure.

December 12, 2017 by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 the State program «Digital Kazakhstan» was approved [17]. The content of the program includes the following aspects: a description of international experience, an analysis of the current situation, goals, objectives, target indicators and indicators of the implementation of the Program, a description of the main directions and ways to achieve the goals, namely digitalization of economic sectors, transition to a digital state, implementation of digital silk ways», the development of human capital, the creation of an innovative ecosystem, management system. The purpose of the program: accelerating the pace of development of the economy of the republic and improving the quality of life of the population through the use of digital technologies in the medium term, as well as creating conditions for the transition of the economy of Kazakhstan to a fundamentally new development path, ensuring the creation of a digital economy of the future in the long term. Duration: 2018–2022.

In accordance with the State Program «Digital Kazakhstan», it is planned to achieve the target indicator for increasing the level of digital literacy of the population in 2019 — 78.5 %, in 2020 — 80.0 %, in 2021 — 81.5 %, by 2022 up to 83 % [17].

According to the Law of the Republic of Kazakhstan «On Informatization» dated November 24, 2015 No. 418–V, the term «digital literacy» means «knowledge and the ability of a person to use information and communication technologies in everyday and professional activities» [18]. Digital literacy consists of basic and professional digital skills.

Basic digital skills include the following five competencies:

1. Basic digital skills involving the confident use of a personal computer and laptop, mobile devices, the Internet, security and data protection.
2. Skills of using «electronic government» and public services, including obtaining the necessary electronic public services «online», without leaving home.
3. Skills for using the four components of Open Government.
4. «E-commerce» skills, including the skills of acquiring, selling and promoting «online» goods and services.
5. Information security skills, including the protection of personal data, the protection of PCs, tablets, smart phones and other electronic devices, Internet protection, protection during financial transactions.

Professional digital skills include competencies of basic digital skills, media skills (skills of using digital devices (digital cameras, video cameras, etc.) and professional digital skills — the use of software and hardware solutions in professional activities. According to the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic Kazakhstan in 2019, the digital literacy rate in Kazakhstan was 79,6 % [19]. One of the directions of developing information literacy of the population and ensuring access to public ser-

VICES was the development of the «Electronic Government» [20]. The electronic government was created in the form of the basic infrastructure and information systems of state bodies directly or indirectly involved in the provision of public services.

According to the developers, during the existence of e-government, four important stages of its formation and development have been passed.

The first stage is informational. It was during this period that the e-government portal was launched and filled with information. Information appeared on government bodies, their work and the services they provide to the public. In addition, the regulations for the provision of services were given and regulatory acts were posted for review. At this stage, every Kazakhstan citizen could get all the necessary information on the portal — a list of necessary documents, the size of the state duty, contact details of the state agency that I needed to contact.

The second stage — interactive, was the beginning of the provision of electronic services on the portal. The introduction of interactive services on the e-government portal has saved many times on the collection of documents. It was at this stage that departmental information systems, state databases, electronic licensing and an e-government gateway were introduced.

The third stage is transactional. At this stage, citizens were able to pay state duties and fees, fines, utilities. If earlier it was necessary to go to the bank to pay for the service, now it has become possible to receive and pay for the service online. For entrepreneurs, the transactional stage made it possible to participate in electronic public procurement, in connection with which the transparency and openness of competitions and tenders increased.

The fourth stage is transformational. The main goal from now on is maximum efficiency in the provision of services to citizens. To achieve this goal, interactive and transactional services are combined into complex services, which the Kazakhstan population often needs. For example, users have the opportunity to register a legal entity in 15 minutes or register the birth of a child, while at the same time having decided all the related issues — apply for assignment of benefits and put the child on the queue in kindergarten. Particular attention on the e-government portal is given to socially significant services, which is why all of them have been transferred to electronic format. According to the UN World Ranking, the E-Government Development Index (EGDI) in the Republic of Kazakhstan in 2018 was 39, and the e-participation index (EPI) was 42 [21].

As of July 2017, more than 740 services and services were transferred into electronic form, 83 mobile services were implemented. Already in 2015, the volume of public services provided in electronic form on the web portal amounted to more than 36 million, in 2016 — about 40 million. As of September 2017, the number of registered unique users has reached more than 6.6 million people.

As of October 2017, 349 public service centers functioned in the country, the number of which has so far increased. In 2013, the Unified Contact Center was created on the basis of the Call Center of the «electronic government» with a free telephone number 1414. An Open Government platform was implemented on the electronic government web portal. As of October 2017, 2,376 data sets were posted on the Open Data portal, 17,132 draft normative legal acts and draft laws were discussed, and 14,928 budget documents were published [21].

On June 30, 2017, by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 407, the Concept of Cyber security («Cyber Defense of Kazakhstan») was adopted [22]. The concept is based on an assessment of the current situation in the field of informatization of state bodies, automation of public services, prospects for the development of a «digital» economy and technological modernization of production processes in industry, expanding the scope of information and communication services. The document defines the main directions of implementing state policy in the field of protection of electronic information resources, information systems and telecommunication networks, ensuring the safe use of information and communication technologies. The concept was designed to form a unity of approaches to monitoring the information security of state bodies, individuals and legal entities, as well as to develop mechanisms for the prevention and rapid response to incidents in the field of information security, including in emergency situations of a social, natural and man-made nature, the introduction of a state of emergency or martial law. When developing the Concept, international experience was studied in the field of forming approaches to protecting the national information and communication infrastructure of both leading countries in the development and use of information and communication technologies, and countries seeking to expand the scope of application of these technologies to achieve their socio-economic development.

According to the developers of the concept of cyber security «Cyber shield of Kazakhstan» in this area of the functioning of the state there are such serious threats as:

- low legal literacy of the population, ICT workers and heads of organizations on information security issues;
- violation by state and non-state informatization entities and users of ICT services of the established requirements, technical standards and regulations for the collection, processing, storage and transmission of information in electronic form;
- unintentional personnel errors and technological failures that have a negative impact on information systems, software and other elements of the information and communication infrastructure;
- actions of international criminal groups, communities and individuals to carry out embezzlement in the financial and banking sector, harmful effects in order to disrupt the operation of automated process control systems in industry, energy, communications and in the field of information and communication services;
- activities of political, economic, terrorist structures, intelligence and special services of foreign states, directed against the interests of the Republic of Kazakhstan by providing intelligence and disruptive effects on the information and communication infrastructure [22].

Preparation and ensuring the effective implementation of the provisions of the above strategic documents implied significant changes at all levels of the education system of our country in order to expand the skills of working with information, computer literacy, and the formation of critical thinking.

A necessary step in this direction was the adoption in 2012 of a new State Compulsory Education Standard [23]. This state standard at the legislative level enshrined the formation of competencies as expected learning outcomes, including in the area of working with information.

On December 11, 2014, Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1297 «On the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan» On Amendments and Additions to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010 No. 1118 «On approval of the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020 was adopted. «The goal of «e-learning «e-learning» was noted «the development of students' skills necessary in the XXI century, including information and media literacy, critical thinking, research skills, the ability to solve creative problems, the ability to work in a team, independence, civil liability, through the formation of an information and communication educational environment» [24]. Among the objectives of the State program were the following: improving the legal framework for e-learning, developing digital educational resources in three languages with priority in the state language In order to accompany the educational process of the secondary school, organize networking and cooperation between all participants in the educational process, increase the effectiveness of educational management through the development of the structure of the information and educational environment.

On January 30, 2012, by Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 25, 2012 No. 832, the National Plan of Action for the Development of Functional Literacy of Schoolchildren for 2012–2016 was approved. The purpose of the National Plan is to create conditions for the development of functional literacy of schoolchildren of the Republic of Kazakhstan. In this case the term «functional literacy» in its broadest definition appears as «a way of social orientation of an individual integrating the connection of education (primarily general) with multifaceted human activity» [25]. According to the authors of the document, functional literacy is becoming one of the basic factors contributing to the active participation of people in social, cultural, political and economic activities, as well as lifelong learning.

In the framework of updating the State Compulsory Education Standard (SCES) of both the current 11-year and 12-year school, the development of functional literacy of students is defined as one of the priority goals of education.

In accordance with the Plan, the result of the development of functional literacy is the mastery by students of a system of key competencies that allow young people to effectively apply their knowledge in a practical situation and successfully use it in the process of social adaptation. Key competencies are the state's requirement for the quality of personality of a high school graduate in the form of educational results, as stated in the State Educational Standards and educational programs. Among the key competencies of a secondary school graduate, almost everything can be attributed to information culture: information (the ability to study independently or learn throughout life), communicative (the ability to spoken, written, productive communication in Kazakh, Russian and English (foreign) languages), social (ability to social interaction), personal (ability to self-organization, self-improvement, life and professional self-determination, self-

realization, to be tolerant), civil (ability to bear responsibility for one's homeland on the basis of Kazakhstan's self-awareness and cultural identity) and technological (ability to the use of technologies, including scientific, digital at the level of an effective user) [25].

Thus, it can be noted that the implementation of the National Plan of Action for the Development of Functional Literacy of Schoolchildren for 2012 — 2016 is directly related to the development of the information culture skills of Kazakhstan youth. In addition, the introduction of this document actually anticipated the transition in high school to an updated educational program, where special attention is paid specifically to the development of critical thinking skills when the student is working with information.

Relevant for the Kazakhstan society are many recommendations of the Council of Europe on ensuring the safety of minors from information negatively affecting their «physical, mental and moral development». European experience shows that it is necessary to determine the provisions established by law in the field of television broadcasting, to take appropriate measures to ensure that broadcasts do not include programs that could seriously harm the physical, spiritual and moral development of minors, especially programs containing pornography or causeless violence», to prohibit programs that may impede the development of minors [26].

For example, experts at the Sanj Research Center cite several examples of successful experience of foreign countries in their research, such as the USA, Canada, Japan, etc. For example, since 2000, it has been forbidden to sell televisions in the USA and Canada that do not have a special encoding device that allows parents to program the TV to receive programs based on their age classification. This is done in order to protect minors from television programs, which can seriously impede their «physical, mental and moral development». When giving children Internet access, schools, libraries, Internet cafes and computer clubs must be required to install filters or blocking software. In 2004, the US government allocated \$9 million. USA for the program of implementing content filters in all schools of the country, and the state guarantees the provision of technical support. Or such a measure as establishing a rule for services, payment for the provision of which occurs as a pay-per-call. In the USA, there are so-called «Rules 900» when using mobile telephony. In order to protect consumers from accidental calls and the need to pay for them, the number by which these commercial services are provided should begin with the number 900. This allows parents to block calls to numbers starting with 900 and, thus, protect themselves from having to pay for telephone entertainment for children, as well as protect children from unwanted information, for example, from such as sex on the phone, etc. [26].

The result of state regulation is that, for example, in the USA, scenes of cruelty and bloody scenes cannot be seen in the news, this is prohibited. In Japan, a broadcaster is required to give warnings if there are scenes of sex and violence in the program, through captions or overlays during the demonstration of these programs, as well as in preliminary comments posted in the print media and on the Internet. In other countries, such as France, Italy, there are also strict rules by which broadcasters are not allowed to broadcast programs that harm the mental or moral development of children, demonstrate unjustified cruelty, contain pornography or encourage racial, sexual, religious or national intolerance [26; 82].

The European Union and the United States have developed appropriate special programs with priority funding, for example, «Safe Internet». Within the framework of such a social program, countries are creating national centers working in the field of ensuring the safe use of the Internet for children. As a rule, the work of these national centers is carried out in four areas: the creation and maintenance of the functioning of a «hot line» on the Internet, designed to detect illegal information on the network; activities to educate parents and children about the dangers on the Internet and how to counter them; the establishment of hotlines for the provision of counseling to children; development and implementation of Internet content filtering systems [26; 83]. Of course, in Western countries, the problem of the aggressive negative impact of modern media on children was encountered much earlier than in Kazakhstan. In this connection, a great deal of experience has been accumulated in these countries on the prevention of the influence of illegal Internet content, on the creation and functioning of public and state organizations engaged in public control.

With all its obvious relevance, at present, the problem of developing an information culture remains underestimated in Kazakhstan. This is due to the fact that insufficient attention is paid to this problem, both from the side of official structures and society as a whole. In fact, children got unhindered access to the worldwide Internet network with all its capabilities and potential threats, without having the slightest idea about what and who awaits them there. The number of Kazakhstan children — users of information technology and the Internet is growing every year. The official data are presented in Table 1.

Table 1

The proportion of children aged 6 — 15 years — users of information and communication technologies in the Republic of Kazakhstan [27]

Characteristic	2012	2014	2016	2018	2020
Computer users total	40.1	52.8	63.5	76.9	more than 90*
Of them:					
Living in urban areas	43.5	55.6	68.7	78.2	
Living in the countryside	37.1	50	61.7	75.4	
Internet users in total	32	43.6	62.1	72.9	more than 90*
Of them:					
Living in urban areas	36.9	48.1	67.3	75.7	
Living in the countryside	27.5	39.1	56.6	69.8	

Note: * — official data as of the first half of 2020 are not available. The authors' assumption based on the noted dynamics in previous years.

The data show that each year the proportion of children aged 6 to 15 years — users of computers (including tablets, mobile phones) and Internet is increasing. Moreover, the dynamics are much higher than among the adult population. In 2020, as a result of the announced COVID-19 pandemic, we all witnessed how the whole world and Kazakhstan, including, switched to online and distance learning. As a result, the involvement of children as users of computers and the World Wide Web has increased even more. Children received assignments, completed them, and consulted with teachers, exclusively through the Internet. The exception was only those children who live in areas with limited Internet coverage and those children who were not able to use technical means. But the last problem was solved by the schools themselves and the regional administrations. In fact, we can say that 2020 was a turning point when almost all children were active participants in the Internet community. But what about the content security situation that our children use, for what purpose do they access the world wide web, with whom do they communicate, what issues do they discuss, do they have an idea of the threats that await them there? Of course, children alone will not be able to solve this problem; joint coordinated activity of the parental community, teachers, psychologists, school and regional administrations, and legal structures is necessary.

An inextricable component of information literacy is media literacy. In general, media education has been actively developing in the world since the middle of the twentieth century. This term is understood not so much as the skills for preparing media texts (what journalists and reporters teach), as the skills of critical attitude to information received from various sources; differentiation of truthful and objective information from false information and propaganda, as well as skills and abilities to work with sources of information, search for necessary information, etc. [28].

With the development and spread of the worldwide Internet, the tasks of media education have expanded significantly. The development of information and communication technologies required additional efforts to clarify how the Internet works and how, where and how information flows, how to create and disseminate your own information; how social networks work and so on. Currently, with the transfer of public services to the online format, media education is required not only for children but also for adults (for example, in the UK OFCOM shares media education for adults and for children). At the same time, it has long been recognized at the highest political level that information can be a threat to the mental, emotional and moral health of children, therefore, states should take measures at the legislative level to limit dangerous and threatening information for children (containing scenes of violence and murder, ill-treatment, sexual violence and pornography, any exploitation and discrimination that promotes drugs, their derivatives, alcohol, etc.). However, the other obligatory side of restrictive and prohibitive measures is precisely the development of media education as a joint process with the participation of the state, society and media to educate the population and increase the level of its media literacy.

International organizations such as the UN, UNESCO and UNICEF have made a great contribution to creating the legal framework for media education, the Declaration of the Rights of the Child, the Convention on the Rights of the Child, the Riyadh Guidelines and others have been adopted. The foundation for the development of media education in the world has been laid since the adoption of the Grunewald Declaration UNESCO in 1982 [29], which recommended the following measures:

1) initiate and support the development and implementation of comprehensive programs for media education at various levels, from preschool to university, as well as for adult education in order to disseminate knowledge, develop skills and form opinions that contribute to the growth of critical consciousness and, therefore, greater competence of those who use electronic and print media;

2) to organize retraining courses for teachers, both with the aim of deepening their knowledge in the field of mass media, and for the purpose of mastering by them appropriate teaching methods, taking into account the significant but fragmentary acquaintance of students with the mass media;

3) stimulate research in the field of psychology, sociology, communication, contributing to the development of media education;

4) to support and strengthen the actions undertaken by UNESCO to develop international cooperation in the field of media education.

On June 21–22, 2007, experts, officials, educators, researchers, representatives of non-governmental organizations and media figures from all regions of the world developed and adopted 12 recommendations on media education, called the Paris Agenda or 12 Recommendations on Media Education. These recommendations were adopted at the end of the UNESCO International Media Education Symposium — *Advances, Obstacles, and New Trends since Grunewald: Towards a Scale Change?* [30]. The main goal of the conference was to identify how the process of media education is going on in the world, and what difficulties are encountered in implementing this kind of educational policy and practical experience, as well as to develop effective recommendations aimed at improving the level of media education and mobilizing the efforts of its supporters.

On November 24, 2008, the European Parliament adopted the Resolution on the Media Literacy Report in the Digital World [31], which required Member States to pay systematic attention to the development of media literacy. The European Commission also insisted on this, urging member states to include special courses in their curricula aimed at helping EU citizens become active users of information. One of the most recent media education documents is the Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016–2021) [32], in which a separate section is devoted to the rights of the child in the digital world and the obligations of states to create better conditions for the child in the digital environment. In particular, the developers of the Strategy note that «all children should be able to securely access ICTs and the digital media, as well as be able to fully participate, express their opinions, seek information and enjoy all the rights enshrined in the UN Convention on Rights child» [32]. The authors believe that ICT and digital media have added a new dimension to children's right to education and to promote the creative, critical and safe use of the Internet, the Council of Europe will launch a pan-European project on education in the field of digital citizenship, building on the achievements of the program «Education for Democratic Citizenship and Education in human rights». Based on multi-stakeholder consultations and the sharing of best practices, guidelines and a set of competency descriptors in the field of digital education will be developed, which will be provided to Member States for use in school settings [32].

Thus, UN international organizations have many years of experience in the field of digital and media literacy. There are legal acts that define the basic concepts and regulate legal relations in this area. But the most important thing, in our opinion, is that here the general right of everyone to receive information is accepted, threats and potential risks are determined when children use technical means and the Internet. The ways of preventing or mitigating the negative impact of digital technologies on children are identified, in particular, the need to develop critical thinking and media education skills of both children and teachers. In Kazakhstan, this problem has not yet received such a thorough study, although some work is already underway.

On July 2, 2018, the Law of the Republic of Kazakhstan «On protecting children from information harmful to their health and development» was signed [33]. In this Law, the concept of «protecting children from information that is harmful to their health and development» is defined as a combination of legal, organizational, technical and other measures carried out in order to ensure the information security of children. It defines the concept of «information security of children» as «ensuring the protection of the rights and legitimate interests of children from information that is harmful to their health and development» [33].

In accordance with Article 8 of this document, public control over compliance with the requirements of the Law may be carried out by individuals and non-profit organizations in accordance with their charters. In addition, individuals and non-profit organizations are entitled to:

1) to monitor the distribution of information products and children's access to information, including through the creation and maintenance of «hot lines», the use of technical, hardware and other forms of moni-

toring and identification of information, information products and actions of persons who are harmful to the health and development of children;

2) to submit information on violations of this Law to state bodies and local executive bodies;

3) to carry out activities aimed at raising the level of awareness of children about the opportunities, potentials, risks and threats of the information disseminated, as well as teaching parents the skills to control minors when they receive and use information;

4) conduct an analysis of information literacy among children and parents;

5) carry out other actions in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan [33].

This norm shows that the state is ready for cooperation in the field of developing information culture skills among young people, analyzing and monitoring the level of information literacy and jointly developing actions to improve the situation. The Sanj Research Center has been actively working in this direction. In 2010, studies were conducted on «Children's Information Security: Problems and Solutions» [27] and «The Impact of Audio-Video Products, Computer and Information Media Promoting Pornography, Cruelty and Violence on the Physical and Mental Health of Children. Protection of their morality» [34]. At present, it is necessary to conduct new deeper studies in this direction with the involvement of specialists of a narrow direction: sociologists, educators, psychologists, IT specialists, etc. In addition, the age classification of information products and the sign of the age category are introduced in the law (Articles 9–15). Age classification is carried out before the distribution of information products in the Republic of Kazakhstan by the owner of information products produced and (or) manufactured in the Republic of Kazakhstan or by the owner or distributor of information products imported (delivered) to the territory of the Republic of Kazakhstan. In the implementation of the age classification assessment subject [34]:

1) Subject, genre, content and decoration of information products;

2) Features of perception by children of a certain age category of information contained in information products;

3) The likelihood of harm to the health and development of the child.

Age classification is carried out with the assignment of information products of the corresponding age categories: «up to 6 years old», «from 6 years old», «from 12 years old», «from 14 years old», «from 16 years old», «from 18 years old». This norm is implemented in accordance with the requirements of this Law and the Law of the Republic of Kazakhstan «On Cinematography».

Conclusion

Thus, having determined the legal framework for the formation of information literacy of Kazakhstani youth, it can be concluded that Kazakhstan has created a legal framework for the full development of the information society. The implementation of the State Programs «Information Kazakhstan» and «Digital Kazakhstan» allowed us to create a digital infrastructure and train professional personnel. However, the existing potential and real threats affect different spheres of the life of society and humanity as a whole. Among them, insecurity from cyber threats, information attacks, low level of information and media literacy of not only children and youth, but also the adult population, and as a result of manipulation of public opinion and provocation.

Besides, the entire world community is concerned about ensuring the safety of children and adolescents on the Internet. This problem becomes especially relevant in the context of quarantine and the full involvement of children as a user of technical means and a user of the Internet. Unfortunately, little work has been done in this direction. The existing legal documents define general issues and do not have specific mechanisms for implementation in reality. Although it should be noted that the introduction of an updated educational program in high school and the mandatory development of critical thinking skills as learning outcomes will certainly contribute to the overall development of information literacy among children.

Kazakhstan legislation defines information threats that can harm the health and development of children, contains measures to counter them, including taking into account potential risks when children use technical means and the Internet. However, in comparison with the legislation of a number of countries where information and communication technologies were initially developed, domestic regulatory acts need to be further expanded and specified.

This article was prepared as part of a scientific project under grant AP08052518 «Formation of the information culture of the youth in Kazakhstan as a growth factor for intellectual potential of the society» (2020–2022) (Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Шапко В.Т. Феномен актуальной культуры / В.Т. Шапко // Социологические исследования. — 1997. — № 10. — С. 93–104.
- 2 Амбарова П.А. Профессиональная культура офицеров российской армии в условиях трансформации российского общества (социологический анализ) / П.А. Амбарова. — Екатеринбург, 2004. — 158 с.
- 3 Воробьев Г.Г. Молодежь в информационном обществе / Г.Г. Воробьев. — М.: Мол. гвардия, 1990. — 255 с.
- 4 Юшкина И.В. Информатизация общества в России: принципы и специфика / И.В. Юшкина. — М., 2001. — 208 с.
- 5 Гендина Н.И. Формирование информационной культуры личности: теоретическое обоснование и моделирование содержания учебной дисциплины / Н.И. Гендина, Н.И. Колкова, Г.А. Старозубова. — М., 2006. — 512 с.
- 6 Лозовой В.А. Культура личности. Интеллект. Творчество / В.А. Лозовой, И.Н. Пугина // Интеллектуализация общества и творчество. — Новосибирск, 1991. — С. 91–101.
- 7 Жариков Е.С. Методологический анализ возможностей оптимизации научного творчества / Е.С. Жариков. — Киев, 1968. — 170 с.
- 8 Разумовский О.С. Закономерности оптимизации в науке и практике / О.С. Разумовский. — Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1990. — 176 с.
- 9 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс: пер. с англ., под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
- 10 Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986. — 342 с.
- 11 Digital literacy in education: policy brief. (UNESCO Institute for Information Technologies in Education). Б.м., 2011. — 28 с.
- 12 Лау Х. Руководство по информационной грамотности для образования на протяжении всей жизни / Х. Лау. — М.: МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2006. — 45 с.
- 13 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_.
- 14 Программа снижения информационного неравенства в Республике Казахстан на 2007–2009 гг.: Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 октября 2006 г. № 995 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P060000995_.
- 15 Государственная программа «Информационный Казахстан — 2020» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000464#z11>.
- 16 Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность: Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvary-2017-g.
- 17 Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан»: Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 г. № 827. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>.
- 18 Об информатизации: Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 г. № 418-V ЗРК. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418>.
- 19 Официальный сайт Комитета статистики Министерства национальной экономики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/>.
- 20 Электронное правительство Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://egov.kz/>.
- 21 Электронное правительство Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://egov.kz/cms/information/about/help-elektronnoe-pravitelstvo>.
- 22 Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберцит Казахстана»): Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 г. № 407 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407>.
- 23 Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования: Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 г. № 1080 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080#z0>.
- 24 Постановление Правительства Республики Казахстан № 1297 «О проекте Указа Президента Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 г. № 1118 «Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 гг.» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001297>.
- 25 Об утверждении Национального плана действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012–2016 гг.: Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 г. № 832. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000832>.
- 26 Информационная безопасность детей: проблемы и пути решения. Аналитический отчет: пособие для педагогов, психологов, родителей и всех заинтересованных сторон. — Астана, 2010. — 108 с.
- 27 Дети Казахстана. 2014–2018: стат. сб. — Нур-Султан, 2019. — 124 с. — Режим доступа: <https://bala.stat.gov.kz/>.
- 28 Внедрение и развитие в Казахстане медиаобразования. Почему это необходимо? (UNICEF, LPRC, Internews. 1 октября 2017 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37648084#pos=1;-16.
- 29 Грюнвальдская декларация ЮНЕСКО по медиаобразованию (1982 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.unesco.org/education/pdf/MEDIA_E.PDF.
- 30 Парижская программа, или 12 рекомендаций по медиаобразованию [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ifap.ru/pr/2007/070625bb.pdf>.
- 31 Резолюция по Докладу о медиаграмотности в цифровом мире [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://parltrack.euwiki.org/dossier/4f3404f0b819f2756a00093f>.

32 Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016–2021). Children’s human rights. 2016 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tm.coe.int/168066cff8>.

33 О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию: Закон Республики Казахстан от 2 июля 2018 г. № 169-VI ЗРК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z1800000169/10.01.2020>.

34 Влияние аудио-видеопроодукции, компьютерных и информационных носителей, пропагандирующих порнографию, жестокость и насилие, на физическое и психическое здоровье детей. Защита их нравственности: метод. реком. для педагогов, психологов, родителей и всех заинтересованных сторон. — Астана, 2010. — 22 с.

А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников, Т.А. Резвушкина, Н.В. Карасева

Қазіргі қазақстандық жастардың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың нормативтік-құқықтық негіздері

Мақалада қазіргі қазақстандық жастардың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың нормативтік-құқықтық негізіне талдау жүргізілген. Авторлар қоғамның жалпы ақпараттық мәдениетін қалыптастыратын негізгі компоненттерді келтірген, олардың ішінде ақпараттық, медиа және сандық сауаттылық, сандық инфрақұрылым. Зерттеушілер аталған мәселеде көрсетілген мемлекеттік қызметтің негізгі салаларын, атап айтқанда мемлекеттің ақпараттық инфрақұрылымын құру және дамыту саласындағы мемлекеттік саясатты, электрондық үкіметті, білім беру және медиасаясат, киберқауіпсіздік және балалардың қауіпсіздігін анықтаған. Мақалада сондай-ақ халықаралық заңнамаға шолу және ЮНЕСКО-ның 1982 жылғы Грюнвальд декларациясынан бастап және бала құқықтарын қолдау үшін Еуропа Кеңесінің стратегиясына (2016–2021 жылдар) дейін реттеудің халықаралық тәжірибесі келтірілген. Қазақстандағы қазіргі жағдай Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің ресми статистикалық деректерімен расталды. Авторлар қазақстандық қоғамның, оның ішінде жастардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру, дамыту және реттеудің барлық салалары мемлекеттік құрылымдардың назарында емес деген қорытындыға келеді. Кейбір шаралар кешіктіріліп қабылданған немесе жұмыс істеу мен іске асырудың нақты тетіктері жоқ. Авторлардың пікірінше, COVID-19 пандемиясы жағдайында және соның салдарынан қашықтықтан оқытуға көшу кезінде қазақстандық балалардың 90 %-дан астамы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды белсенді қолданушылар болып, күн сайын дүниежүзілік Интернет желісі арқылы барлық мүмкіндіктерге және ықтимал қауіп-қатерлерге тап болды.

Кілт сөздер: ақпараттық мәдениет, ақпараттық және цифрлық сауаттылық, медиасауаттылық, цифрлық инфрақұрылым, қауіпсіздік, мемлекеттік реттеу, «Цифрлық Қазақстан», мемлекеттік реттеу, нормативтік-құқықтық актілер.

А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников, Т.А. Резвушкина, Н.В. Карасева

Нормативно-правовые основы формирования информационной культуры современной казахстанской молодежи

В статье проведен анализ нормативно-правовой основы формирования информационной культуры современной казахстанской молодежи. Авторами приведены основные компоненты, формирующие общую информационную культуру общества, в числе которых информационная, медиа- и цифровая грамотность, цифровая инфраструктура. Исследователи определили основные сферы государственной деятельности, где отражена данная проблема, а именно государственная политика в сфере создания и развития информационной инфраструктуры государства, электронное правительство, образовательная и медиapolитика, кибербезопасность и безопасность детей. В статье дан обзор международного законодательства и обобщен международный опыт регулирования, начиная от Грюнвальдской декларации ЮНЕСКО 1982 г. до Стратегии Совета Европы в поддержку прав ребенка (2016–2021 гг.). Современная ситуация в Казахстане подтверждена официальными статистическими данными Комитета статистики Республики Казахстан. Авторы приходят к выводу, что не все сферы формирования, развития и регулирования информационной культуры казахстанского общества, в том числе и молодежи, находятся в центре внимания государственных структур. Некоторые меры приняты с опозданием, или не имеют конкретных механизмов функционирования и реализации. По мнению авторов, в условиях пандемии COVID-19 и, вследствие этого, перехода на дистанционное обучение более 90 % казахстанских детей оказались активными пользователями информационно-коммуникационных технологий, ежедневно сталкиваясь со всеми возможностями и потенциальными угрозами, которые несет всемирная сеть Интернет.

Ключевые слова: информационная культура, информационная и цифровая грамотность, медиаграмотность, цифровая инфраструктура, безопасность, государственное регулирование, «Цифровой Казахстан», государственное регулирование, нормативно-правовые акты.

References

- 1 Shapko, V.T. (1997). Fenomen aktualnoi kultury [The phenomenon of actual culture]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological studies*, 10, 93–104 [in Russian].
- 2 Ambarova, P.A. (2004). *Professionalnaia kultura ofitserov rossiiskoi armii v usloviakh transformatsii rossiiskogo obshchestva (sotsiologicheskii analiz) [Professional culture of Russian army officers in the conditions of transformation of Russian society (sociological analysis)]*. Ekaterinburg [in Russian].
- 3 Vorobyev, G.G. (1990). *Molodezh v informatsionnom obshchestve [Youth in the information society]*. Moscow: Molodaia hvardiia [in Russian].
- 4 Yushkina, I.V. (2001). *Informatizatsiia obshchestva v Rossii: printsipy i spetsifika [Informatization of society in Russia: principles and specifics]*. Moscow [in Russian].
- 5 Gendina, N.I., Kolkova, N.I., Starodubova, G.A., & Ulenko, Yu.V. (2006). *Formirovaniie informatsionnoi kultury lichnosti: teoreticheskoe obosnovanie i modelirovanie sodержaniia uchebnoi distsipliny [Formation of an informational culture of personality: theoretical justification and modeling of the content of academic discipline]* Moscow [in Russian].
- 6 Lozovoy, V.A., & Pugina, I.N. (1991). *Kultura lichnosti, intellekt, tvorchestvo [Culture of personality, intellect, creativity]. Intellektualizatsiia obshchestva i tvorchestvo — Intellectualization of society and creativity*, 91–101 [in Russian].
- 7 Zharikov, Ye.S. (1968). *Metodologicheskii analiz vozmozhnostei optimizatsii nauchnogo tvorchestva [Methodological analysis of the possibilities of optimizing scientific creativity]*. Kiev [in Russian].
- 8 Razumovskiy, O.S. (1990). *Zakonomernosti optimizatsii v nauke i praktike [Patterns of optimization in science and practice]*. Novosibirsk: Nauka. Sib. dep. [in Russian].
- 9 Castells, M. (2000). *Informatsionnaia epokha: ekonomika, obshchestvo i kultura [The Information Age: Economy, Society and Culture]*. (Vols. 1, 2). Russian translation ed. by O. Shkaratan. Moscow: GU VShE [in Russian].
- 10 Bell, D. (1986). *Sotsialnye ramki informatsionnogo obshchestva. Novaia tekhnokraticheskaia volna na Zapade [The social framework of the information society. A new technocratic wave in the West]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 11 *Digital literacy in education: policy brief*. (UNESCO Institute for Information Technologies in Education). (2011, May).
- 12 Lau, H. (2007). *Rukovodstvo po informatsionnoi hramotnosti dlia obrazovaniia na protiazhenii vsei zhizni [Information Literacy Guide for Lifelong Learning]*. Moscow: UNESCO NGO WFP Information for All [in Russian].
- 13 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan], August 30, 1995. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> [in Russian].
- 14 Prohramma snizheniia informatsionnogo neravenstva v Respublike Kazakhstan na 2007–2009 hody [The program of reducing information inequality in the Republic of Kazakhstan for 2007–2009]: Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 13, 2006 No. 995. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P060000995> [in Russian].
- 15 Hosudarstvennaia prohramma «Informatsionnyi Kazakhstan — 2020 [State program «Information Kazakhstan — 2020»]. *adilet.zan.kz* Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000464#z11> [in Russian].
- 16 Tretia modernizatsiia Kazakhstana: hlobalnaia konkurentosposobnost: Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbayeva narodu Kazakhstana [Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness: Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan]. (January 31, 2017). *akorda.kz*. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g [in Russian].
- 17 Ob utverzhdenii Hosudarstvennoi prohrammy «Tsifrovoi Kazakhstan» [The approval of the State Digital Kazakhstan Program]: Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> [in Russian].
- 18 Ob informatizatsii [About informatization]: Law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418–V LRK. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418> [in Russian].
- 19 Ofitsialnyi sait Komiteta po statistike Ministerstva natsionalnoi ekonomiki [Official website of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/> [in Russian].
- 20 Elektronnoe pravitelstvo Respubliki Kazakhstan [E-government of the Republic of Kazakhstan]. *egov.kz*. Retrieved from <https://egov.kz/> [in Russian].
- 21 Elektronnoe pravitelstvo Respubliki Kazakhstan [E-government of the Republic of Kazakhstan]. *egov.kz/cms/information/about/help-elektronnoe-pravitelstvo*. Retrieved from <https://egov.kz/cms/information/about/help-elektronnoe-pravitelstvo> [in Russian].
- 22 Ob utverzhdenii Kontseptsii kiberbezopasnosti («Kibershchit Kazakhstan») [The approval of the Cybersecurity Concept («Cyber Shield of Kazakhstan»): Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 No. 407. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407> [in Russian].
- 23 Ob utverzhdenii hosudarstvennykh obshcheobiazatelnykh standartov obrazovaniia sootvetstvuiushchikh urovnei obrazovaniia [The approval of state compulsory education standards at the appropriate educational levels]: Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 23, 2012 No. 1080. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080#z0> [in Russian].
- 24 Postanovleniie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan No. 1297 «O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazakhstan «O vnesenii izmenenii i dopolnenii v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 7 dekabria 2010 hoda No. 1118 «Ob utverzhdenii Hosudarstvennoi prohrammy razvitiia obrazovaniia Respubliki Kazakhstan na 2011–2020 hody» [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1297 «On the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan» On Amendments and Additions to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010 No. 1118 «On the Approval of the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001297> [in Russian].
- 25 Ob utverzhdenii Natsionalnogo plana deistvii po razvitiuu funktsionalnoi hramotnosti shkolnikov na 2012–2016 hody [The approval of the National Plan of Action for the Development of Functional Literacy of Schoolchildren for 2012–2016]: Decree of the

Government of the Republic of Kazakhstan dated June 25, 2012 No. 832. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000832> [in Russian].

26 *Informatsionnaia bezopasnost detei: problemy i puti resheniia. Analiticheskii otchet [Information security of children: problems and solutions. Analytical report]*. (2010). Astana [in Russian].

27 *Deti Kazakhstana. 2014–2018 [Children of Kazakhstan. 2014–2018]*. (2019). Nur Sultan. *bala.stat.gov.kz*. Retrieved from <https://bala.stat.gov.kz/> [in Russian].

28 *Vnedrenie i razvitiie v Kazakhstane mediaobrazovaniia. Pochemu eto neobkhodimo? [Introduction and development of media education in Kazakhstan. Why is this necessary?]* (UNICEF, LPRC, Internews. October 1, 2017). *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37648084#pos=1;-16 [in Russian].

29 *Hriunvaldskaia deklaratsiia YUNESKO po mediaobrazovaniu (1982 h.) [UNESCO Grunwald Declaration on Media Education (1982)]*. *unesco.org*. Retrieved from http://www.unesco.org/education/pdf/MEDIA_E.PDF.

30 *Parizhskaia prohramma, ili 12 rekomendatsii po mediaobrazovaniuu [Paris program or 12 recommendations on media education]*. *ifap.ru*. Retrieved from <http://www.ifap.ru/pr/2007/070625bb.pdf> [in Russian].

31 *Rezoliutsiia po Dokladu o mediahramotnosti v tsifrovom mire [Resolution on the Media Literacy Report in the Digital World]*. *parltrack.euwiki.org*. Retrieved from <http://parltrack.euwiki.org/dossier/4f3404f0b819f2756a00093f> [in Russian].

32 *Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016–2021). Children’s human rights*. *rm.coe.int*. Retrieved from <https://rm.coe.int/168066cff8> [in Russian].

33 *O zashchite detei ot informatsii, prichiniaushchei vred ikh zdoroviiu i razvitiuu [The protection of children from information harmful to their health and development]: Law of the Republic of Kazakhstan dated July 2, 2018 No. 169-VI LRK*. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z1800000169/10.01.2020> [in Russian].

34 *Vliianiie audio-videoproduktsii, kompiuternykh i informatsionnykh nositelei, propahandiruushchikh pornografiuu, zhestokost i nasiliie na fizicheskoe i psikhicheskoe zdorove detei. Zashchita ikh npravstvennosti [The impact of audio-video products, computer and information media that promote pornography, cruelty and violence on the physical and mental health of children. Protecting their morality]*. (2010). Astana [in Russian].

G. Baikushikova, K. Tursynbek*, B. Balaubayeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: gulnara.baikushikova@gmail.com, kamshat-07@mail.ru, binur77@mail.ru)*

Conceptual bases of environmental security

This article encompasses the conceptual foundations of the formation of the «environmental security» concept; also reveals the essence of environmental security in the context of a globalizing world. This made it possible to determine that environmental security is the process of ensuring the protection of the vital interests of the individual, society, nature and the state from real and potential threats posed by anthropogenic or natural impacts on the environment. The article attempts to define a common vision of the environmental dimension of the security concept, based on the systematization of pre-existing approaches to the security issue. Consideration is given to the natural-scientific, financial, and political components of global environmental protection problem. It is determined that, during the transformation of the concepts of international environmental security at the turn of the 20th — 21st centuries, the classical concepts of international security, which focused on military confrontation of sovereign states, were replaced by the concepts of comprehensive security and human security, in which environmental began to play a major role. The historical stages of the formation of the concept of environmental security are investigated. The first stage is the revision of the concept of security after the end of the Cold War and the connection of environmental problems with security. The second stage is the establishment of empirical relationships between the environment and security, the third stage — deepening and theoretical extension of the concept, and the fourth stage — the concept of balance. The works of theorists who provide an extended definition of the concept of security are also analyzed. The article is a comprehensive interdisciplinary study, with both a general theoretical conceptual and a sectoral character.

Keywords: security transformation, state security, environmental security, security concept, environmental degradation, environmental threats, sustainable development.

Introduction

The environment aspect is becoming an integral part of world politics in the 21st century. The global economic system reached a critical point in the late 1960s, in which the environmental pollution issues became so severe that they call into question the development of all terrestrial civilization. Environmental problems lead to a change in the whole paradigm of human development. The foundations of the modern market system were established even before environmental threats became catastrophic. The world system was thus not ready to solve environmental problems, which forces humanity to look for new ways of survival. This is no longer possible to address environmental challenges, depending solely on technical growth and the implementation of technological solutions. Social transformations, political will, and the involvement of many political institutions are required. Awareness of this has culminated in environmental concerns being strongly placed in the political framework.

Environmental security is a priority in the national security framework under current conditions. The state of environmental security is an indispensable condition for the survival of mankind in the circumstances of the latest environmental threats and challenges of the 21st century. National security systems become effective and reliable if they are initially oriented towards protecting the environment and citizens' rights to an environmentally safe existence through organic interaction with other traditional components of the national security system.

Experimental

The methodological basis of the study is a set of general scientific approaches to the study of traditional and new concepts of international security and its environmental dimension, the place of environmental security in the main theories and paradigms of international relations, and scientific discourse on environmental security.

---

* Corresponding author. E-mail: kamshat-07@mail.ru (K. Tursynbek)

Ecological security in this article is understood as «the process of ensuring the protection of the vital interests of the individual, society, nature and the state from real and potential threats posed by anthropogenic or natural impacts on the environment» [1].

An analysis of the evolution of the concept of international security in the second half of the 20th century — the beginning of the 21st century revealed that they had gone through a path of significant transformations, discovering their previously unknown features, and also incorporating additional dimensions. There has been a transition from an understanding of security, in the core of which is the territorial integrity of the state, characteristic of the realistic paradigm of the Cold War, to a new understanding of international security, in the center of which is the successful sustainable development of man. The perception of threats has changed. If earlier they had a purely military character, constituted a danger to the state and emanated from another state or group of states, now threats have become global. They pose a danger not only to the state, but also to the individual as well. Today these threats include terrorism, environmental degradation, depletion of resources, the spread of drugs and many others.

Environmental problems were considered indirectly as probable causes of increased tension that could provoke military conflicts in the framework of the traditional concept of security. Since the breakdown of the world bipolar Yalta-Potsdam system, the traditional realistic concept of security was replaced by the concept of comprehensive security, one of the most important dimensions of which is environmental. There is a tendency towards the demilitarization of security, which is becoming less military, but rather economic, political, social, and environmental. The environmental dimension has become one of the most important security concepts.

In this study, we will try to identify a more or less general vision of the environmental dimension of the security concept.

The concept of global environmental security differs fundamentally from traditional concepts in its understanding of threats. If in traditional concepts environmental problems were not considered at all, or were considered indirectly as probable causes of increased tension, then the concept of global environmental security considers the environmental degradation as a threat itself. Another important difference between the concept of global environmental security and the traditional approach is the attitude to the concept of state sovereignty. The concept of global environmental security defines the sovereignty of the state as a negative factor, an obstacle to achieving comprehensive security.

The sovereignty of states and their national interests often lead to the fact that international cooperation in the field of environmental protection is difficult and even impossible. The unilateral actions of states undertaken by them to protect the environment have long been outdated, ineffective and unproductive. Thus, environmental security challenges the fundamental foundations of international relations, such as the concepts of national interests and state sovereignty. The ideas about the geographical scope of threats that formerly came from the specific actions of certain states have changed and become global in nature.

Results and Discussion

Historical elements of environmental security concept.

Little reference had been made about the environment in the early 60s. We may claim that in fact there were no international conventions or national laws in this area. The Ministry of the Environment had been fully formed in no country, and environmental movements were not involved as they are today.

However, the situation rapidly changed when industrialized societies began to talk about the close relationship between man and nature. Some famous works, such as *The Silent Spring* (published in 1962) [2] and *Limits to Growth* (published in 1972) [3] drew attention to the limited natural resources and energy required for functioning of our modern society, and to environmental threats caused by uncontrolled industrial growth.

The concept of environmental security has developed in four stages:

The first stage is the revision of the concept of security after the end of the Cold War and the connection of environmental problems with security. The second stage is the establishment of empirical relationships between the environment and security, and the third stage encompasses deepening and theoretical extension of the concept.

Well, you can add the fourth stage, which is the concept of balance.

It was then that there was a conceptual debate about environmental security in the scientific community, the idea was widely discussed that environmental factors should be integrated into the concept of security.

First stage. The concept of environmental security arose in the 1970s. It was then that there was a conceptual debate in the scientific community about environmental security, the idea that environmental factors should be integrated into the concept of security was widely discussed. The main issue of scientific and political debate was the possibility of introducing environmental issues into the concept of security and how this could happen. Brown Leicester (1977) criticized that great importance was attached to military security and the militarization of the world economy, which led to neglect of the threats posed by the interaction of man and nature, in particular, no attention was paid to the state of ecosystems and food security and oil resources [4].

One of the key works of the first period is Richard Ullmann's article «Redefining Security,» published in 1983. Ullman criticizes a narrow understanding of the military dimension of the security concept. It offers an extended definition of the security concept, attaching great importance to the new definition of security threats proposed by them — «a threat to state security is an action or continuation of events that radically threaten and in a short time worsen the quality of the inhabitants' life of these states, or threats seriously limit possible choices for governments of states, for private or non-governmental persons (persons, groups, enterprises) within the state» [5].

This attempt to expand the concept of security is quickly criticized for its conceptual uncertainty, lack of originality, and its political content. The most specific area that has been criticized has been the possibility of militarizing environmental issues, potential inappropriate decisions, and the associated negative consequences. Paying tribute to the scientists of the first generation of publications, critics agreed that this was the first pronounced attempt to propose, if not a new framework for analysis, then a timely «political slogan».

The second stage is the end of the 1980s and the beginning of the 1990s. The key issue of this period is that environmental degradation can be a potential source of conflict that threatens national security. The study of specific examples was the answer to the criticism of the first generation of environmental security studies. It was assumed that global climate change, scarcity of resources, unequal access to resources and unequal opportunities for responding to crisis situations could lead to conflicts between states or within a state.

The main focus is on «monitoring the process» of research, i.e. the determination of independent, dependent and intermediate variables in the process of the onset of conflict due to environmental degradation. The levels of analysis are state and sub-state levels.

Among the environmental security work of this period, the work of researchers working in Canada at the University of Toronto as part of the Environment, Population and Safety Project, led by Thomas Homer-Dickson, can be noted. The basic questions that this group of experts focused on were about whether environmental degradation affects the occurrence of conflicts in developing countries, and if it does, what is the degree of this influence. Among the countries studied are Rwanda and the Middle East. Later, the types of potential conflicts are specified: local, ethnic, civil war, conflicts between states, and North-South conflicts.

Homer-Dickson developed a pattern of conflict, which included environmental degradation as an independent variable that provokes social «effects» leading to conflict, which was considered as a dependent variable [6].

One of the basic conclusions was that environmental degradation is the result of over-exploitation of natural resources. This factor weakens the state and exacerbates social and economic contradictions along with the uneven distribution of natural resources.

The second generation of scientific works to a large extent supplemented the studies of the first generation, proved the interconnection of environmental, economic, political and other reasons in provoking a conflict.

The third stage. If the second wave of research on environmental security was focused on the relationship between the environment and conflicts, the third stage will include new multidisciplinary methods. Attention is paid to the fact that environmental crises are resolved through cooperation between national actors, as well as at the international level, in particular by creating international regimes and global governance.

This time, the levels of analysis are global, regional, state and sub-state. An additional regional level of analysis was introduced by Marc Levy, making assertions that nation states, when implementing their domestic policies, are guided by the situation in neighboring states and in their region. A high degree of probability and success of international cooperation in the field of environmental conservation is noted.

The authors of the works of the third generation expanded the range of independent variables that are conflict genes, including not only the environment, but also material and socio-political variables among the main ones [7].

Thus, scientists introduced the issue of environmental security into the field of research on peace and conflict. Particular attention during this period was given to quantitative research methods. Using qualitative analysis, Vanch Hog, Tanya Elingsen, Dan Smith, Jack Goldstone made a significant addition to the fact that under the same conditions, environmental factors are more important in provoking a conflict.

In addition, some third-wave scientists, like Homer-Dickson himself, came to the conclusion that the starting point of the analysis can be not only a deteriorating environment, but a poverty factor that can itself provoke environmental degradation.

The fourth stage began in the early 2000s. But the first works appeared in the second half of the 1990s. Fourth-generation scientists studying the concept of environmental security urge to apply the methods of analysis of the three previous ones at the macro (global) level, emphasizing the deterioration of the global environment. At the same time, attention is drawn to the micro (state and substate) level. Particular attention is paid to the issue of resources and relations between states.

During the time when international relations were based on the military strategies (especially nuclear) of the two superpowers, environmentalists also began to talk about creating a «global protection strategy.» Environmental discourse began to revolve around the concept of environmental security. According to researchers of this generation, the problems are regulated, and the tasks remain the same, so that the contents of the terms «conservation strategy» and «environmental security» from an environmental point of view are interchangeable in many respects [8].

Conclusions

Thus, the vital interests of the citizen, the socio-territorial institutions, and the state merged with the interests of conserving life on Earth in the context of environmental security. It became possible to unite the spiritual principle and the active creative activity of society aimed at sustainable development for the first time in the history of civilization.

There has been a shift from an understanding of security, the core of which is the territorial security and integrity of the state, to a new understanding of security with an emphasis on sustainable social development. The main trend is the demilitarization of security. The central place begins to take a healthy development of man. The concept of security has ceased to be primarily a concept of state security and has evolved into the concept of human security. Today security is considered not only in military terms, it is developing in economic, political, social, and environmental dimensions. The subjects of security comprise not only national states, but also international intergovernmental and non-governmental institutions, the media, and public opinion.

The perception of threats to international security has also changed. If earlier they had a purely military character, represented a danger to the state and proceeded from another state or groups of states, today other dimensions of the nature of threats have been identified. So, non-state actors can now act primarily as a source of threats. Terrorism, environmental degradation, resource depletion, drug trafficking, the spread of disease, and many others become new dimensions of threats. These threats pose a danger not only for the state, but for the individual.

Currently, the international community has officially adopted the concept of sustainable development as a model for the future development of mankind. Sustainable development is a managed balanced development of mankind, in which the needs of these generations must be met by all countries without prejudice to future generations. Many states of the world, including Kazakhstan, use this concept as a guideline for building environmental policy.

References

- 1 Костян А.И. Экополитология и глобалистика / А.И. Костян. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 250 с.
- 2 Carson R. Silent Spring / R. Carson. — Houghton Mifflin Company, 1962. — 368 p.
- 3 Meadows D.H. The Limits to Growth / D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens III. — New York: Universe Books, 1972. — 205 p.
- 4 Brown, L.R. Redefining National Security. Worldwatch Paper 14 / L.R. Brown. — Washington, DC: Worldwatch Institute, 1977. — 45 p.
- 5 Ullman R.H. Redefining security / R.H. Ullman // International Security. — 1983. — No. 8(1). — P. 133.
- 6 Homer-Dixon T. Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence from Cases / T. Homer-Dixon // International Security. — 1994. — Vol. 19, No. 1. — Retrieved from <http://www.library.utoronto.ca/pes/evidence/evid1.htm>

7 Marc L. Environment and Security — the Author Replies II International Security / L. Marc // Winter. — 1996. — Vol. 20. No. 3. — P. 195–198.

8 Frédéric M. La sécurité environnementale: éléments de définition (Note) / M. Frédéric // Études internationales. — 1993. — Vol. 24, No. 4. — P. 753–765. — Retrieved from <http://id.erudit.org/iderudit/703239ar>

Г. Байкушикова, К. Тұрсынбек, Б. Балаубаева

Экологиялық қауіпсіздіктің тұжырымдамалық негіздері

Мақалада «экологиялық қауіпсіздік» түсінігінің тұжырымдамалық негіздері қарастырылып, сонымен бірге жаһанданушы әлем жағдайында экологиялық қауіпсіздіктің мәні ашылған. Бұл экологиялық қауіпсіздік дегеніміз адамның, қоғамның, табиғаттың және мемлекеттің өмірлік мүдделерін қоршаған ортаға антропогендік немесе табиғи әсер ететін нақты және ықтимал қауіптерден қорғауды қамтамасыз ету үдерісі екенін анықтауға мүмкіндік береді. Қауіпсіздік мәселесіне қатысты бұрыннан бар көзқарастарды жүйелеу негізінде мақалада қауіпсіздік тұжырымдамасының экологиялық өлшемі туралы жалпы көзқарастарды анықтауға талпыныстар жасалынған. Жаһандық экологиялық қауіпсіздік проблемасының табиғи-ғылыми, әлеуметтік және саяси компоненттері қарастырылған. XX–XXI ғасырлар тоғысында халықаралық экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасының өзгеру кезеңінде, егеменді мемлекеттер арасындағы әскери және күш теке-тірестеріне көңіл бөлген халықаралық қауіпсіздіктің классикалық тұжырымдамасының орнын жалпы бұқаралық қауіпсіздік және адам қауіпсіздігі тұжырымдамалары алмастырып, онда қауіпсіздіктің экологиялық өлшеміне үлкен көңіл бөліне бастады. Экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасының қалыптасуының тарихи кезеңдері зерттелген. Бірінші кезең — қырғи қабақ соғысы аяқталғаннан кейінгі қауіпсіздік тұжырымдамасын қайта қарау, экологиялық проблемалардың қауіпсіздікпен байланысы. Екінші кезең — қоршаған орта мен қауіпсіздік арасындағы эмпирикалық қатынастарды орнату, үшіншісі — тұжырымдаманың тереңдеуі және теориялық кеңеюі, төртінші кезең — тепе-теңдік тұжырымдамасы кезеңі. Мақалада қауіпсіздік түсінігінің кеңейтілген анықтамасын ұсынатын теоретиктердің еңбектері талданған. Мақала жалпы теориялық концептуалды және салалық сипатқа ие, кешенді пәнаралық зерттеу болып табылады.

Кілт сөздер: қауіпсіздіктің трансформациясы, мемлекеттік қауіпсіздік, экологиялық қауіпсіздік, қауіпсіздік тұжырымдамасы, қоршаған ортаның деградациясы, экологиялық қауіптер, тұрақты даму.

Г. Байкушикова, К. Тұрсынбек, Б. Балаубаева

Концептуальные основы экологической безопасности

В статье обсуждены концептуальные основы формирования понятия «экологическая безопасность», а также раскрыта сущность экологической безопасности в контексте глобализирующегося мира. Это позволило определить, что экологическая безопасность — это процесс обеспечения защищенности жизненно важных интересов личности, общества, природы и государства от реальных и потенциальных угроз, создаваемых антропогенным или естественным воздействием на окружающую среду. В статье на основе систематизации ранее существовавших подходов к проблеме безопасности авторами реализована попытка определения общего видения экологического измерения концепции безопасности. Рассмотрены естественнонаучная, социальная и политическая составляющие проблемы глобальной экологической безопасности. Определено что, в ходе трансформации концепций международной экологической безопасности на рубеже XX–XXI вв. на смену классическим концепциям международной безопасности, основное внимание уделявшим военному и силовому противостоянию суверенных государств, пришли концепции всеобъемлющей безопасности и безопасности человека, в которых одну из главных ролей стало играть экологическое измерение безопасности. Исследованы исторические этапы становления концепции экологической безопасности. Первый этап — пересмотр понятия безопасности после окончания «холодной войны», связь экологических проблем с безопасностью. Второй — установление эмпирических связей между окружающей средой и безопасностью, третий — углубление и теоретическое расширение концепции и четвертый этап — концепция баланса. В статье проанализированы труды теоретиков, которые предлагают расширенное определение концепции безопасности. Статья имеет как общетеоретический концептуальный, так и отраслевой характер, является комплексным междисциплинарным исследованием.

Ключевые слова: трансформация безопасности, государственная безопасность, экологическая безопасность, концепция безопасности, деградация окружающей среды, экологические угрозы, устойчивое развитие.

References

- 1 Kostyan, A.I. (2005). *Ekopolitoloĥiia i hlobalistika [Ecopolitology and global studies]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 2 Carson, R. (1962). *Silent Spring*. Houghton Mifflin Company.
- 3 Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers J., Behrens III, W.W. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- 4 Brown, L.R. (1977). *Redefining National Security. Worldwatch Paper 14*. Washington, DC: Worldwatch Institute.
- 5 Ullman, R.H. (1983). Redefining security. *International Security*, 8(1), 133.
- 6 Homer-Dixon, T. (1994). Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence from Cases. *International Security*, 19, 1. Retrieved from <http://www.library.utoronto.ca/pcs/evidence/evid1.htm>.
- 7 Levy M. (1996). Environment and Security — the Author Replies II *International Security. Winter*, 20, 3, 195–198.
- 8 Frédéric M. (1993). La sécurité environnementale: éléments de définition (Note). *Études internationales*, 24, 4, 753–765. Retrieved from <http://id.erudit.org/iderudit/703239ar>.

З.Е. Кабульдинов¹, А.Р. Бейсембаева^{2*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан;

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: read_and_read@mail.ru, kabulzia@rambler.ru)

Некоторые аспекты из жизни и деятельности хана Уали

С именем Уали хана, преемником Абылай хана, связана целая эпоха истории Казахстана. Он стал последним правителем Среднего жуза, официально признанным как Российской, так и Китайской империями. Личность Уали хана представляет большой интерес для науки. К сожалению, в настоящее время жизнь и деятельность Уали хана в имеющейся научной литературе отражена лишь отдельными эпизодами и фрагментами. Все известные работы о правителе носят эпизодический, фрагментарный и в большей степени статейный характер. Данная проблема в отечественной исторической науке слабо изучена и требует заполнения «белых пятен». Среди ученых страны все еще преобладает мнение о личной слабости и некомпетентности последнего хана Среднего жуза, якобы он был не способным проявить лидерские и военные качества, виртуозность оратора и дипломата. Однако некоторые малоизвестные факты из жизни Уали позволяют увидеть не столь одноплановый образ правителя. В настоящей статье авторы предприняли попытку пересмотреть и дополнить некоторые аспекты из жизни и деятельности Уали хана, опираясь на новые архивные источники. В связи с появлением и изучением новых исторических источников стали достоянием народа ранее неизвестные факты об этой неоднозначной исторической личности. В качестве источников авторы использовали архивные материалы, в том числе и рассекреченные в 2018–2019 гг.

Ключевые слова: Абылай хан, Уали хан, Средний жуз, история Казахстана, XVIII век, султаны, Российская империя, Цинская империя, дипломатия.

Введение

В плеяде государственных деятелей Казахстана XVIII–XIX веков известной, но до сих пор недооцененной личностью в исторической науке является хан Уали. Правитель Среднего жуза, умело продолжал политику лавирования своего отца между Российской и Цинской империями. Он, в условиях сложного и противоречивого исторического периода конца XVIII – начала XIX столетий, смог на некоторое время сохранить достигнутые Абылай ханом позиции. Время правления Уали хана застали два императора Российской империи — Екатерина II и Павел I Петрович, также в период его правления сменилось два императора в Цинской империи — Айсиньгёро Хунли и Айсиньгёро Юньян. По отношению к уже несколько ослабевшему, в продолжительной борьбе за принудительно изымаемые традиционные места кочеваний, Казахскому ханству осуществлялась «доброжелательная» политика некоторого «задабривания» и мнимого невмешательства. В то же время нельзя не признать, что период правления Уали не был сопряжен колоссальным внешним давлением, как это было во времена Абылая. Если в свое время Абылай находился в прочном союзе с Султанамет султаном, создав с ним мощный военно-политический альянс, направленный на попытку возрождения единого Казахского государства, то Уали действовал в непростых геополитических условиях: во-первых, в ноябре 1794 г. не стало его престарелого дяди — Султанамета и прииртышские казахи стали отходить от Аблаевичей, вплоть до требований напрямую подчиняться русской императрице Екатерине II. Во-вторых, заметно ослабли связи со Старшим жузом, а Младший жуз на глазах одного поколения стал объектом пристального и небывалого прессинга империи: еще в 1749 г. Российской империи удалось принять присягу Нуралы на коленях, чего практически не было в традиции джучидов. Но благодаря своим дипломатическим и иным человеческим качествам ему все же удалось почти на 40 лет отсрочить ликвидацию института ханской власти в Среднем жузе, предпринимая всевозможные шаги для упорочения и закрепления власти за потомками.

* Корреспондент автор. E-mail: kabulzia@rambler.ru (А.Р. Бейсембаева)

Материалы и методы

Значительная часть фактического и аналитического материалов получена из архивных источников, в том числе рассекреченных в 2018–2019 гг. Большую часть исторических источников составляют архивные документы, представленные в виде рапортов, указов, докладов, очерков, писем и других документов. К примеру, фонды Исторического архива Омской области хранят большой массив информации, касающейся темы нашего исследования. На основании данных материалов авторы попытались несколько реконструировать эпоху правления Уали, используя такие методы, как логический и сравнительный.

Результаты

Уали (в различных источниках он также известен, как Ували, Вали, Валий, Валлий, султан Вали, Уали Суртонг, Уали салтан, Вали хан, Уали хан) родился на территории Северного Казахстана, предположительно в 1741 г. Уали был старшим сыном Абылай хана и Сайман ханым, второй жены, дочери каракалпакского бека Сагендек-Чувакбая. Согласно генеалогической таблице казахских ханов и султанов, собранных Ч.Ч. Валихановым, Уали — потомок Жангир хана в шестом поколении [1, с. 176]. У султана Уали (в дальнейшем хана) была большая семья, которой являлись его две жены и 14 сыновей. От старшей жены родилось пять сыновей, от младшей — девять [2, с. 129]. Младшая жена Уали хана — Айганым (1783–1853) — внучка известного в степи Саргалдака, была очень образованной для своего времени женщиной. Она интересовалась русской культурой, также владела несколькими восточными языками [3, с. 121].

С ранних лет он был воспитан на личном примере своего могущественного и влиятельного отца, воистину волевой и сильной личности. Он получил разностороннее образование как сын правителя, наследник и воин, знал множество языков, грамоту, владел различными видами оружия. Уали рос в окружении большой, сплоченной семьи и верных соратников отца. Историческая действительность, в которой жил Уали, также имела важную роль в формировании и закалке характера исследуемой личности. Известный ученый Е. Бекмаханов связывал с именами ханов Уали, Нуралы и Кенесары Касымулы вторую половину XVIII – первую половину XIX веков в статье «Об основных вопросах периодизации истории Казахстана» [4, с. 40].

Одними из первых известных на сегодняшний день сведений о султани Уали являются некоторые упоминания о том, что он оказывал помощь отцу в формировании военных отрядов для усмирения Ташкента [5, с. 143]. Есть ценные данные об его участии в походах против Джунгарского и Среднеазиатских ханств, а также о его появлении при дворе Цинской империи в 1760-х гг. [6, с. 316]. Так, к примеру, в 1769 г. Уали султан в сопровождении 15 верных соратников Абылай хана впервые выехал в Цинскую империю: по свидетельству китайских источников посольство прибыло в столицу 1 мая 1769 г. Данное посольство имело огромное политическое значение: на приемах Уали султан располагался рядом с представителями монгольской аристократии. В честь визита Уали султана император Цинской империи Айсиньгёро Хунли посвятил стихотворение, что свидетельствует о придании особого значения встрече с этим непростым представителем степной аристократии [5, с. 155]. Среди новых документов подтвердилось участие Уали султана в известном событии истории Казахстана как «Пыльный поход», войне с волжскими калмыками. Из перевода его писем в адрес командующего Сибирского корпуса генерал-майора С.К. Станиславского от 21 мая 1771 г. мы имеем задокументированное подтверждение его участия в исторических событиях: «А отправился в поход навстречу вольским калмыкам. Ибо те калмыки следование очень недалеко наших улусов имеют, и действительно находятца за Ишимом-рекою на реке ж, называемой Нура» [7, с. 393].

Уали султан фигурирует в официальной переписке с представителями Российской империи, начиная с 1770-х г. Многие примеры из писем, обращений, уведомлений и запросов свидетельствуют о том, что Абылай постепенно привлекал сына к искусству ведения дипломатических переговоров. С юных лет Абылай приучал своих сыновей к будущим сложным политическим и дипломатическим перипетиям: в период отсутствия Абылая старшие сыновья преспокойно ведали текущими хозяйственными и иными вопросами. Абылай хан часто привлекал своего старшего сына к вопросам внешних связей, к примеру, отправляя того же Уали султана в составе посольства с важными международными дипломатическими миссиями в Китай и Россию. Уали хан вел переписку и с правителями среднеазиатских ханств, с ханами и султанами Младшего жуза [5, с. 150].

Судя по новым архивным материалам, Уали султан активно вел дипломатическую переписку с представителями царской власти. Так, султан выступает как рьяный защитник интересов простого народа, обращая внимание российской администрации на факты кражи лошадей у казахов и воровства домашней утвари. К примеру, из перевода писем Абылай хана и Уали султана командирующему Петропавловской крепости полковнику А.Корфу, датированных 2 октября 1771 г., говорится о регулярном воровстве лошадей жителями пограничных линий у степняков: «При сем я объявляю, а ко мне по прозье Байжигит-мурзы брата Жидигара донесено, что у него пропало собственных лошадей с пятьдесят, а по видимости, что оные лошади отогнаны российскими людьми, которые старшиною Байжигит-мурзою и требованы от стороны вашей были. То на требование и выдано было десять, в том числе из жеребят и лоншаков. А остальные тридцать четыре лошади прошу с посланным от меня киргисцом, отыскав, и выдать. А как нам известно, что те лошади находятся в крепости Святого Петра, то больше их и искать негде» [8, с. 146]. Еще один подобный пример из письма от 9 июня 1774 году: «От моих подвластных киргизцов никакого на Россию злаго намерения не было. А моим подвластным киргизцам от России обид много чинено было. Как то у киргизца Аккусуна табунщиков восемь человек убили и табуны отогнали, и с коих пятьсот тридцать лошадей чрез старания вашего высокородия получили, а еще осталась тысяча семьсот лошадей. О коих покорнейше прошу вашего высокородия приложить свое отысканием старание. То ж и о табунщиках, естли они живы то живых, а естли убиты, хотя тела их к нам выслать. А виновных, коих тех лошадей отогнали и людей наших убили, воров сыскать, и к нам по соседству и дружбе своей пожаловать прислать. Что ж принадлежит до приносимых от киргизцов к России шалостей и обид, то оное чинят не мои подвластные киргизцы, а другие» [9, с. 672]. Тщательный анализ писем султана в адрес региональных властей дает нам возможность сделать важный вывод о том, что Уали стремился поддерживать и сохранять добрососедские отношения с Российской империей. По сведениям писаря Ягуда Усманова, находившегося при Абылай хане, Уали был уважаемым и почитаемым человеком у всего населения Среднего жуза. Писарем было так же подмечено, что сыновья Абылая — султаны Уали и Чингиз, а также Дат-батыр для правителя «первые любимцы и во всех делах верные советники» [10, с. 12].

Весьма интересным является выдержка из письма, датированного 27 января 1781 года («Из сказки писаря мишаря Ягуды Усманова о взаимоотношениях хана Аблая с кыргызами»): «Уали султана «всею ордою почитают и в случае Аблаевой смерти на ханство его прочат» [11, с. 13]. Из данного источника видно, что Ягуда Усманов характеризовал Уали султана как разумного, усердного и доброжелательного человека, имевшего многие хорошие качества. Не будем забывать, что претендентов на ханский престол после кончины Абылая окажется немало: Султанмамат, Урус, Абулфеис, Касым и другие.

В архивных материалах имеется ценная информация по трагичному событию, когда умер хан Абылай, опора большого семейства и казахов всех трех жузов. Однако обстоятельства и точное время смерти хана до сих пор оставляет много вопросов. Доподлинно известно, что Абылай хан был похоронен в мавзолее Ходжи Ахмеда Ясави в городе Туркестане. В то же время Оренбургская губернская канцелярия и генералитет Сибирских пограничных линий организовали специальное расследование. Главным образом их действия были направлены на выяснение возникшего у них вопроса, что знают «киргизцы» об обстоятельствах пребывания Абылая в районе Туркестана и его кончины. Генерал-майор Н.Г. Огарев в своем рапорте от 21 марта 1781 г. сообщал в Государственную коллегию иностранных дел следующее: «Киргис-кайсацкой Средней орды верной старшина Кулебак-батыр, кочующей Новой линии против крепости Святого Петра, ко мне 20 марта пишет, што той орды хан, находясь в Ташкении, умер, которого, уверят, ташкенцы окормили ядом, о чем той крепости и комендант бригадир и кавалер Сумороков доносит по объявлению к нему находящегося в той же крепости омского купца Захара Пеньевскова...» [12, с. 56, 57]. Также другими осведомителями Н.Г. Огареву было доложено о том, что брат Уали — Чингис султан запретил распространяться о случившемся до созываемого на летнее время собрания. Возможно, это было предпринято для предотвращения вмешательства Российской империи в процесс избрания нового хана по традициям степного права. Из архивных источников мы видим, что Уали султан планировал предстать на международном арена уже в качестве полноправного и общеказахского властителя. Наследники Абылай хана проводили дальновидную политику, в результате которой сами империи конкурировали между собой в скорости выдачи собственного патента на правление новоизбранного хана.

К тому времени фактически вся степь готовилась к избранию нового хана. Рассматривались различные варианты кандидатур. В числе претендентов на ханский трон были султаны Уали, Даир, Абулфеис, Касым и Султанмаммет [13, с. 52].

В источниках по истории Казахстана времен Абылая и Уали часто встречаются ценные сведения об одном из влиятельнейших людей степи, ближайшем соратнике и двоюродном брате Абылая — Султанмаммет султанине. Султан со своими сыновьями принял участие в выборах и поддержал кандидатуру Уали. Вот как описывает выборы верховного казахского хана уфимский и симбирский наместник И. Якоби в рапорте, отправленном в Государственную коллегия иностранных дел: «... И хотя при том выборе не оставлено рассуждать о праве наследия и других солтанов из ханских фамилий, яко то о Таир-солтане Бараковской фамилии, о Солтамамет-солтане Валиевской фамилии (от которого был и Аблай-хан), а также и о Абулфяиз-солтане Большой орды Абулмамметевской фамилии, причем из них первый двоя сами, а от последнего дети присланы были, однако все они от принятия ханского достоинства отреклись, а согласно приговорили чтобы быть ханом помянутому Вали-солтану» [14, с. 106].

По некоторым сведениям, в декабре 1781 г. в ауле Ханбаба-султана была проведена обрядовая часть избрания хана, церемонии уходящей корнями в глубину веков. При многочисленных султанах и биях Уали султана признали достойнейшим, провозгласив своим ханом, и подняли согласно традициям на белой кошме [15, с. 106].

Информацию о внутривнутриполитическом положении в Казахстане степняки старались не выдавать, не считая нужным в данный момент оповещать Российскую императрицу. Представители колониальной администрации тщательно отслеживали любые изменения и находили достоверные источники в самой Степи. К примеру, для подтверждения просачивавшихся слухов Н.Г. Огарев обращался «о сем верной и отменно усердной российской стороне» старшине Кулебак-батыру, который переписывался с Урус-султаном, который присутствовал на поминках Абылай хана [16, с. 16]. Вот что мы видим из рапорта генерал-майора Н.Г. Огарева генерал-губернатору Уфимской и Симбирской губерний генерал-поручику И.В. Якоби об избрании Вали-султана ханом Среднего жуза: «Я имел честь доносить, што по слухам происходящим, на ханское достоинство избран умершова Аблай-хана сын Вали-салтан. А на сих днях, посланной от меня нарочно для узнания о сем верной и неотменно усердной российской стороне старшина Кулебак-батырь, возвратясь, уверил меня, также бывшей на поминках тово хана, Урус-салтан пишет, што действительно собравшимися на тех поминках салтанами и старшинами по общему всего их народа согласию, особливо ево, хана, свойственниками назначен на ханское достоинство он, Вали-салтан, но от нево о том никакова сведения не имею» [16, с. 16]. Колониальная администрация засылали в кочевья Среднего жуза также и башкирского старшину Казаккула Казанбаева из Троицкой крепости. Как свидетельствуют его «объявления» в Оренбургскую губернскую канцелярию: «На место-де его, Аблая, всем киргис-кайсацким Средней орды народом на ханство выбран большей его сын Вали-солтан, к которому все киргисцы в разсуждении его отменных качеств и хорошаго поведения большую привязанность имеют и под начальством его навсегда быть желают» [17, с. 151].

Известно, что Российская империя особое внимание уделяла расширению своего влияния в Степи. Империя собирала разнородные данные, в том числе, какие политические изменения происходили в Казахских ханствах. Как свидетельствуют материалы, представители колониальной администрации были обеспокоены доходившими из Степи слухами, в связи с чем разными способами искали наиболее достоверную информацию.

Земли Среднего и Старшего жузов были разделены между сыновьями Абылай хана. Количество подданных Уали хана в Среднем жузе достигало 169400 семей, входивших в составы 99 отделений [17, с. 411]. Российская колониальная администрация особое внимание уделяла Среднему жузу: «Находящаяся против Сибирской и Оренбургской линий Средняя киргис-кайсацкая орда есть та, которая более всех прочих орд внимания достойна. 1-е, — по связи родства умершего Аблай-солтана (отца нынешнего владельца Вали-хана) осталось довольное число сыновей, кои по разделу получили в свое владение: вся Средняя орда досталась сыну его вышепомянутому Вали-хану, а другой — Адиль-султан, получил в свое владение великую часть Большой орды, а прочие при них по уделам» [18, с. 2–13]. Уали султан унаследовал ханский титул и власть над казахами Среднего жуза. Поддержка семьи и непререкаемый авторитет Абылай хана сыграли решающую роль в избрании тысячами представителей различных казахских родов своим ханом — Уали султана.

Имперская администрация не упускала случая усилить свое влияние в глубь пограничных линий. Известны сообщения генерал-майора Н.Г. Огарева генерал-майору князю М.А. Хвабулову. Особый интерес вызывают у историков такие моменты в переписке с Уали султаном как: «Так ныне и впредь навсегда пребываю к вам непременно моею дружбою и о всем в угодность вашу, што только потребно и о чем ваша нужда состоять будет старатца не оставлю, почему и прошу вас всегда о том ко мне писать» [17, с. 148]. При этом Н.Г. Огарев отмечал: «Я, сочтя сие за нужное к дальнейшему приласканию его к здешней стороне, а напротив того, не подать бы ему отказом иногда повода к неудовольствию, дал оному знать, есть ли необходимо он намерен нарошнова послать, то б онова прислал в крепость Св. Петра» [17, с. 149]. В связи с этим многократно делались запросы в Государственную коллегия иностранных дел: со стороны империи мы наблюдаем стремление расположить Уали хана к Российской империи и выгадать время для разработки новых политических ходов для расширения своего влияния.

В начале 1782 г. Уали хан направился в Петропавловскую крепость [19, с. 173]. В Полном собрании законов Российской империи сохранен приказ под номером 15.352 от 25 февраля 1782 г. В документе приводятся данные об утверждении Уали султана ханом Среднего жуза: «... въ оказание Императорского Нашего к нему удовольствия, за благо и за справедливо почли удостоить его Императорской Нашей конфирмации в приобретенном им вновь Ханском достоинстве, и в следствие того, по установленному обыкновению, повелели дать ему и приличные на Ханство знаки, как то: жалованную грамоту за императорскою Нашею печатью, саблю с надписью, шубу соболью и шапку черной лисицы» [20, с. 406]. Надпись на сабле была следующего содержания: «... сабля с следующей на ней насечкою золотыми литерами, на одной стороне — на русском, а на другой — на татарском языке: «Божиею милостию Екатерина Вторая, императрица и самодержица Всероссийская, жалует сею саблею подданнаго своего хана (Валия) киргис-кайсацкой (Средней) орды при утверждении ево в сие достоинство...». В приказе упоминают о постройке мечетей «для Богослужения сего народа на границах, прилегающих к кочевью средней Киргиз-Кайсацкой орды, мечети, выбрав к тому удобные места, по усмотрению и назначению отправляющаго должность Нашего Уфимскаго и Симбирскаго Генерал-Губернатора, Генераль-Поручика и Кавалера Якобия» [20, с. 406]. Не упуская удобного случая, Российская империя проводит очередную попытку укрепления своего присутствия на территории Среднего жуза.

Политика русской колониальной администрации в последующие годы заметно усиливалась, однозначно направленная на дискредитацию власти чингизидов и всего института ханской власти. И подобная стратегия, проецируемая на изменяющуюся внутривластную ситуацию, сделала свое дело: Уали хан стал последним правителем Среднего жуза, как говорилось выше, признанный двумя империями.

На наш взгляд, взаимоотношения хана с Цинской империей в этот период были несколько иные. Абылай в предшествующие года представлял своего сына императорскому двору Цинов. Уали хан посещал раньше столицу Цинской империи в составе различных дипломатических миссий, которые снаряжал Абылай хан. Есть предположение, что это было сделано, в том числе и для положительного, доброжелательного отношения в дальнейшем к Уали в качестве следующего правителя. В июле 1781 г. цинский император Цяньлун прислал хану Среднего жуза Уали грамоту с соболезнованиями по поводу кончины его отца. Весьма характерен пример из этого документа, раскрывающий некоторые грани личности Уали: «Ты приезжал раньше в столицу, был представлен нам на аудиенции и имеешь знаки нашего благоволения. К тому же ты являешься старшим сыном своего отца, о том, что ты имеешь все данные для управления своим народом, нам хорошо известно» [21, с. 31]. Таким образом, Цинская империя однозначно признавала законного правителя Среднего жуза. На официальную церемонию избрания хана от Цинской империи прибыло солидное посольство, состоявшее из 300 человек с многочисленными и богатыми подарками [22, с. 9].

Таким образом, мы видим, что Уали хан в начале его официального правления добился признания своей власти в двух империях — Цинской и Российской, по примеру Абылай хана, поддерживая связь с обеими, что в немалой степени демонстрировало его стремление продолжать многовекторную и независимую политику лавирования своего отца.

Дипломатические усилия китайских властей по «переманиванию» казахов на свою сторону, обещая ханам и султанам титулы, подарки, а то и нередко — земли для кочевания достигали своей цели. В этом отношении весьма поучителен случай с Уали ханом, который в 1785 г. вел переговоры с

Китаем о возможности перекочевки в его пределы и в связи с этим пытался найти формальный повод для разрыва с царизмом [23, с. 221].

В архивных источниках в 1785 г. отмечается небывалая засуха на территориях, подвластных Уали хану. Тогда в ноябре месяце того же года на имя командующего линиями генерал-майора Федцова от Уали хана поступила неожиданная для царизма и довольно редкая для того времени просьба «о пропущении в жилую сторону на двестиверстное расстояние от линии наших табунов, в числе девяносто тысяч лошадей...» [24, с. 217]. Со стороны Федцова появилось некоторое подозрение в том, что «таковое ево Вали хана в первый раз еще требование столь большим вдруг количеством лошадей подают сомнение, не кроется ли под тем такого умыслу, что если не удовлетворится ево прозба, то бы войти с какой-нибудь стороны в претензию и явно объявить от России свое неудовольствие» [24, с. 217]. Позднее его подозрения подтвердились, когда царизму удалось через российских купцов разведать, что Уали хан принимал в это время китайских послов и, кроме того, посылал своего младшего брата Касыма султана с письмом в китайские пределы [25, с. 84].

Кстати, наши доводы подкрепляются и мнением одного из авторитетных исследователей нового времени Ж.К. Касымбаева: «... уже в 70-х гг. XVIII столетия возник вопрос о разрешении перекочевки казахов за линию, где тогда было много свободных земель, принадлежавших номадам. Решение этого вопроса в пользу кочующих родов было связано также и русско-китайским соперничеством за влияние среди них (*казахов*. — Авт.). Дело в том, что китайские власти, преследуя свои цели, «также стремились установить торговые и иные связи с казахами...» [26, с. 73]. Российская и Цинская империи пытались привлечь хана своим благожелательным отношением.

По свидетельствам генерал-поручика А.И. Апухтина, в 1783 г. спокойствие в Среднем жузе, в отличие от состояния Младшего жуза, обеспечивали хорошее и правосудное управление хана, султанов, биев и старшин: «... В каковом положении в разсуждении спокойства по границе сибирских линий находится сия орда и поныне, ибо не было оттуда донесений, чтобы там произошли от киргискайкак какая-либо чрезвычайная дерзости» [27, с. 38].

Для реализации колониальной политики — спокойствие Степи было невыгодным царизму. В связи с этим царизм принимал всевозможные меры по нагнетанию обстановки и поощряя междоусобицы, желая вызвать разногласия. Известно, что лояльный российской стороне батыр Кулсара запрашивал у колониальной администрации средства: «Для их приласкания и показания как доброжелательство их в рассуждении приемлетца, казенных вещей, каждому на 100 рублей. А выдачу произвести «таким искусным образом, чтоб о том в их Орде разгласитца не могло» [28, с. 216].

За Уали ханом вели негласное тайное наблюдение, что было частой практикой местной колониальной администрации. К нему был приставлен переводчик — мещеряцкий сотник Мавлютов. Известно, что и Абылай, и Уали все-таки выявляли приставленных наблюдателей в своем окружении, и об этом свидетельствуют источники. Переводчики высказывали серьезные опасения по поводу своего доношения: «Но как Вали-хан, а особливо ево подвласные устраивали меня ежели я доносить буду, хотели меня убить, чево боясь, я по сие время и молчал» [29, с. 716].

А в доношении старшины Кулбека генералу-майору Боулеру от 30 ноября 1792 г. в Петропавловскую крепость, говорится, что Уали хан «начал обращаться со своими подвластными против долгу, присяги и чинимой клятвы. Совсем иначе и нимало не похоже на справедливость обладательной особы... и причиняют тем великий вред недовольно России» [30, с. 396, 397].

Таким образом, Уали хан вследствие поущения российской стороной грабежа степняков, игнорирования запросов о разбирательстве угонов скота, изъятия пастбищных угодий и несанкционированных построек крепостей и редутов предпринимал самостоятельные действия для решения возникших проблем на приграничных территориях. Воздвигаемые крепости нарушали маршруты кочеваний степняков, не допускали на территорию захоронения предков и позволяли заселяться на занятые территории русским переселенцам.

Один из разведчиков, Ахмет Шабаев, также собирал секретные сведения для царизма о внутреннем состоянии ханства Уали, проникая под видом представителя калмыцкой знати. В его докладе генералу Штрэндману 12 января 1794 г. подробно и ясно доводится следующая информация: «Прошлого 1793 года в мае месяц отправивших я отсюда излагаю с данным от его высокопревосходительства господину генерал поручика и кавалера Густава Густавовича Штрэндмана паспортам в киргизскую степь по причине, что слышно было что Вали-хан будет собирать родных салтанов и старшин для какого то приказано мне было разведать в чем их совету состоять будет и что они наконец рассудят» [31, с. 41].

Колониальная администрация подхватывала недовольство некоторых представителей казахской знати, имевших претензии на ханство. В частности, ими были организованы доносы и клязумы на Уали хана, за ведение излишне самостоятельной политики, когда он не испытывал большого пиетета к Российской империи. Менее гибкая политика Уали хана вызывала открытое недовольство местной знати, которые желали блюсти и свои личные интересы в отношениях с Российской империей. Их заявления зачастую апеллировали тем, что хан удерживает у себя подданных Российской империи, также угоняет скот россиян. Иногда законную по степным законам барымту россияне преподносили как обычную кражу скота, используя его в качестве предлога для дискредитации хана Уали. Ведь по-разному понимали угон скота в виде барымты россияне и степняки. Бывшая достойным и даже доблестным деянием в среде казахского общества, барымта квалифицировалась законодательством Российской империи как особо тяжкое преступление. Подобные жалобы в колониальную администрацию доносились с целью дальнейшего смещения Уали хана и занятия его места [32, с. 275].

Для кочевников барымта была легитимным правовым обычаем, для восстановления справедливости, чести и возмездия. Барымта — «то, что является моим долгом» [32, с. 363]. В связи с этим становится более ясным и прозрачным неоднократное повторение в жалобах соперников хана Уали об угоне скота. Доносители выражали свое недовольство хану и открыто грозили неповиновением. Барымта выступала со стороны хана своего рода как «акт самосуда, когда другие решения считаются несостоятельными, с конечной целью нанесения ответного удара и поддержания личной и клановой чести» [32, с. 363].

Имеются редкие документы о волнениях в Среднем жузе, когда хану Уали не удавалось обеспечить спокойствие в Степи. Это можно усмотреть из письма полковника Шпрингера в адрес генерала Г.Г. Штрандмана от 10 августа 1794 г.: «Со времени вступления моего командования пограничными — Новоишимской, Тарской и Тобольской линиях я усмотрел, что Среднего жуза киргизкайсацкий народа живет в великом между собою волнении и что власть поставленного монаршею рукою хана Уали не в состоянии обуздать буйства их своеволия» [33, с. 26]. В этих условиях Российская империя пыталась получить свои выгоды и преференции. В частности, она была нацелена организовать свободную разработку рудников и вывоз сырья. Во-вторых, организовать международную торговлю с выходом на государства Средней Азии. В-третьих, прекратить хищения россиян жителями казахской степи.

Искусственное поддержание разногласий и контроль вспышек недовольства подготовили почву для хорошо спланированного и спрогнозированного коллективного прошения султанов и старшин Средней орды непосредственно у Горькой линии в 1795 г. о переходе в прямое подчинение Российской империи из-под власти Уали хана. В 1798 г. началась вторая волна (*первая была в 1788 г.* — Авт.) переселения казахов на правый берег Иртыша. Процесс усиления раздробленности проходил на фоне перевода казахской знати на «довольствие».

В то же время царизм удачно и умело использовал систему выделения жалованья ханам и султанам, с целью их приручения и последующего легкого подчинения. Вот некоторая информация о размерах годового жалованья степной элиты: бригадир Ушев в своем письме в адрес генерал-майора Штрандмана от 1 февраля 1790 года открыто пишет о размерах годового жалования Уали хана: «Присланные при повелении от вашего превосходительства возвращенные суммы вместо отданного за долг Касимовским мурзам Якуп и Темир-булату Вали ханшего жалования 300 рублей» [33, с. 140].

В сообщении полковника Матвеева генералу Штрандману 23 декабря 1790 г. приводятся ценные сведения о размерах совокупного годового жалования двух высокопоставленных политических персон приходящего в упадок Казахского ханства — Уали хана и Султанмамет султана. Если Абылай хан получал годовое жалование размером в 300 рублей (*а в одно время и 600 рублей.* — Авт.), то его сын Уали в 2 раза меньше — 300 рублей, Султанмамет получал 150 рублей, то есть 2 раза меньше, чем Уали [34, с. 3]. Эту градацию по годовому жалованию можно и объяснить: Абылай в 1771 г. был утвержден царизмом в звании хана Среднего жуза, но он (*царизм.* — Авт.) не мог не видеть, что его избрали представители трех жузов в качестве общеказахского хана и поэтому он был «посажен» на более высокую оплату. А его сын Уали, правда, утвержденный ханом одного только Среднего жуза, получал всего лишь 300 рублей, так как царизм также видел, что его власть практически не простиралась за пределы одного Среднего жуза. Однако назначение жалованья сыну Уали хана — Габбасу свидетельствовало о признании Российской империей права наследника хана, к тому времени уже имевшего патент наследника казахского престола и титул гуна, дарованный императором Цинской империи.

Многие представители казахской знати получали жалованье от царского правительства. Помимо жалованья, Средний жуз постепенно переходил на более частые продовольственные поставки из империи. Царизм не скупился на подарки, жалованье в денежном эквиваленте и в виде хлеба. В степь заказывались мука, сено, в том числе привозили по просьбам «промышленных людей» для ловли рыбы, бобров и выдр рыболовные сети, стекла для дома, лекарства, чай, перец, бумагу различные ткани и многое другое.

К двадцатым годам XIX столетия Российская империя подготовила почву для отмены ханской власти в Казахстане. К этому моменту у царизма уже имелись веские на то основания и были созданы некоторые предпосылки. Предпринимались меры по усилению дискредитации казахских ханов в глазах большинства населения степи. Назначение ханов царизмом в значительной степени понижало уважительное и доброжелательное отношение номадов к своим правителям. Они воспринимались зачастую как марионетки Российской империи, причислялись к чиновникам. К тому же многие влиятельные и имевшие вес в среде номадов правители уже были в преклонном возрасте и несколько одряхлели, почему не представляли опасности для царизма. Царизм проводил свою далеко идущую политику, выдвигая слабых, отстраняя сильных правителей. К примеру, в противовес правившим казахским ханам, и обходя степные традиции избрания ханов, царизм самовольно назначал своих ханов: в Младшем жузе на правобережье Яика (Урал) был назначен хан Бокей в 1812 г.; в Среднем жузе в 1815 г. был назначен второй хан Бокей при действующем правителе — Уали хане. Выбор царизмом не имевших авторитет среди населения ханов формировало их отрицательный образ и, как следствие, вызывало негативное к ним отношение. В совокупности все эти факторы ослабляли власть ранее влиятельных и уважаемых казахских правителей. Существование мощного института ханской власти не позволяло Российской империи вести колониальную политику так стремительно, как она на то рассчитывала. В связи со сказанным выше, после смерти хана Бокея, а в скором времени и хана Уали царское правительство перешло к активной фазе ликвидации ханской власти, Александр I утвердил «Устав о сибирских киргизах». Несмотря на то, что Уали хан предпринял все возможное для сохранения и поддержания добрососедских отношений с империями, все необходимые меры по закреплению и передачи ханской власти преемнику (в том числе титул гуна от Цинской империи) — с его смертью не осталось сдерживающих факторов.

Сын и преемник Абылай хана Уали правил Средним жузом более чем продолжительный период. Время правления Уали хана было одно из самых продолжительных среди среднеазиатских правителей. При этом недовольство казахских султанов его правлением за 40 лет было замечено только в 1795 г.

В целом, эта поистине историческая личность мало изучена и на сегодняшний день представления о нем совершенно размыты. Тем не менее старший сын Абылай хана, Уали, в свое время был избран ханом и правил почти 40 лет, оставив заметный след в истории Казахстана. Думаем, что реализация программы «Архивы – 2025» поможет нам найти новые сведения из жизнеописания этой непростой исторической личности.

Список литературы

- 1 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: [В 5-ти т.]. — 2-е изд. / Ч.Ч. Валиханов; под ред. А.Х. Маргулана. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энцикл., 1985. — Т. 4. — 461 с.
- 2 Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время) / И.В. Ерофеева. — Алматы: Аркаим, 2001. — 152 с.
- 3 Абуев К.К. Хан Абылай и его время / К.К. Абуев. — Астана: Елорда, 2006. — 304 с.
- 4 Бекмаханов Е.Б. Об основных вопросах периодизации истории Казахстана / Е.Б. Бекмаханов // Изв. АН КазССР. — 1948. — № 49. — С. 31–43.
- 5 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках / К.Ш. Хафизова. — Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. — 480 с.
- 6 Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1: (V в. до н. э. – XVII в. н. э.). — 2-е изд. / под ред. С.Д. Асфендиярова, П.А. Кунте. — Алматы: Казахстан, 1997. — 383 с.
- 7 Исторический архив Омской области (ИАОО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 169. — Л. 392–394.
- 8 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 146.
- 9 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 190. — Л. 672–672.
- 10 Государственный архив города Нур-Султан (ГАГН). — Ф. 430. — Оп. 4. — Д. 32. — Л. 12.
- 11 ГАГН. — Ф. 430. — Оп. 4. — Д. 32. — Л. 15, 16.

- 12 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 226. — Л. 56, 57.
- 13 Кабульдинов З.Е. Султанмамет: государственный деятель, дипломат и батыр / З.Е. Кабульдинов. — Алматы: Литера-М, 2018. — 304 с.
- 14 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: [В 5-ти т.]. / Ч.Ч. Валиханов; под ред. А.Х. Маргулана. — Алма-Ата: АН КазССР, 1961. — Т. 1. — 777 с.
- 15 Цинская империя и Казахское ханство. Вторая половина XVIII – первая треть XIX века: [В 2-х ч.]. / К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев. — Алма-Ата: Наука, 1989. — Ч. 2. — 210 с.
- 16 ГАГН. — Ф. 430. — Оп. 4. — Д. 32. — Л. 16.
- 17 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков: [В 10-ти т.]. / под ред. И.В. Ерофеевой, Б.Т. Жанаева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — Т. 6. — 516 с.
- 18 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). — Ф. 122. — Оп. 122/3. — Д. 3. — Л. 2–13.
- 19 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): [В 5-ти т.]. / под ред. К.С. Алдажуманова, М.Х. Асылбекова, Ж.К. Касымбаева, М.К. Козыбаева. — Алматы: Атамұра, 2000. — Т. 3. — 768 с.
- 20 Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое: [В 50-ти т.]. / под ред. М.М. Сперанского. — СПб.: II Отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — Т. 21. — 1083 с.
- 21 История Казахстана в документах и материалах: Альманах: В 3-х т. / под ред. Л.А. Абдирасилова, Б.Т. Жанаева, Г.Т. Исахана. — Караганда: ПК «Экожан», 2013. — Т. 3. — 496 с.
- 22 АВПРИ. — Ф. 122. — Оп. 122/3. — Д. 3. — Л. 9.
- 23 Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Ф. 24. — Оп. 1. — Д. 60. — Л. 60–221.
- 24 РГАДА. — Ф. 24. — Оп. 1. — Д. 60. — Л. 217.
- 25 РГАДА. — Ф. 24. — Оп. 1. — Д. 60. — Л. 84.
- 26 Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинск (1718–1917) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы, 1998. — 276 с.
- 27 АВПРИ. — Ф. 122. — Оп. 122/1. — Д. б/н. — Л. 1–38.
- 28 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 43. — Л. 216.
- 29 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 262. — Л. 716.
- 30 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 113. — Л. 396–397.
- 31 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 268. — Л. 41.
- 32 Мартин В. Барымта: Обычай в глазах кочевников, преступление в глазах империи / В. Мартин // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология / [Пол В. Верг, П. Кабытов, А. Миллер и др.]; под общ. ред. О. Леонтьевой, М. Долбилова. — М.: Новое издательство, 2005. — С. 360–391.
- 33 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 267. — Л. 26.
- 34 ИАОО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 256. — Л. 140.

З.Е. Кабульдинов, А.Р. Бейсембаева

Уали ханның өмірі мен қайраткерлігінің кейбір сәттері

Қазақстан тарихының тұтас дәуірі Абылай ханның мұрагері Уали ханның есімімен байланысты. Ол Орта жүздің Ресей империясы мен Қытай ресми түрде мойындаған соңғы билеушісі болды. Уали хан көрнекті тұлға ретінде үлкен қызығушылық туғызады. Өкінішке орай қазіргі таңда ғылыми әдебиетте Уали ханның өмірі мен қайраткерлігі туралы тек кішігірім сәттері ғана берілген. Ол туралы белгілі жұмыстардың барлығы тек эпизодтық сәттерін бейнелейтін негізінен мақалалық сипатта жазылған еңбектер. Отандық тарих ғылымындағы бұл мәселе аз зерттелгендіктен әрі қарай іргелі зерттеулерді қажет етеді. Мақалада авторлар архив деректеріне сүйеніп Уали ханның өмірі мен қайраткерлігінің кейбір аспектілерін ашуға тырысады. Ел ғалымдарының арасында Орта жүздің соңғы ханының әлсіздігі мен біліксіздігі туралы пікір басым болып отыр, ол көшбасшылық және әскери қасиеттерді, шешеннің және дипломаттың шеберлігін көрсете алмады. Алайда, Уәли өмірінің кейбір аз белгілі фактілері билеушінің бір жоспарлы бейнесін көруге мүмкіндік береді. Мақалада авторлар Уәли ханның өмірі мен қызметінің кейбір аспектілерін жаңа мұрағат көздеріне сүйене отырып, қайта карауға және толықтыруға әрекет жасаған. Жаңа тарихи деректерді зерделеуге байланысты осы тарихи тұлға туралы бұрын белгілі саны аз деректер қайта қаралған. Дерек көзде ретінде авторлар 2018–2019 жылдары құпиясыздандырылған мұрағаттық материалдарды пайдаланған.

Кілт сөздер: Абылай хан, Уали хан, Орта жүз, Қазақстан тарихы, XVIII ғасыр, сұлтандар, Ресей империясы, Цин империясы, дипломатия.

Z.E. Kabuldinov, A.R. Beisembayeva

Some aspects from life and activities of Khan Uali

A whole era of the history of Kazakhstan is associated with the name of Uali Khan, the successor of Ablay Khan. He became the last ruler of the Middle Zhuz, officially recognized by both the Russian Empire and Qing dynasty. Uali Khan is of great interest as a prominent historical figure. Unfortunately, at present, the life and work of Uali Khan in the available scientific literature is reflected only in individual episodes and fragments. All known works about him are episodic, fragmentary, and to a greater extent — of an article character. This problem is poorly studied in domestic historical science. Therefore, this problem requires further basic research. In this article, the authors attempted to study some aspects of the life and work of Uali Khan, relying on new archival sources. Among the scholars of our country, the prevailing opinion is the personal weakness and incompetence of the last Khan of the Middle Zhuz, allegedly he was not able to show leadership and military qualities, the virtuosity of a speaker and diplomat. However, some little-known facts from the life of Uali allow us to see a not so unified plan of the ruler. In this article, the authors attempted to revise and supplement some aspects of the life and work of Uali Khan, relying on new archival sources. The previously known small data on this historical figure are reviewed in connection with the discovery and study of new historical sources. As sources, the authors used archival materials, including declassified in 2018–2019.

Keywords: Ablay Khan, Uali Khan, Middle Zhuz, the history of Kazakhstan, 18th century, Sultans, Russian Empire, Qing dynasty, diplomacy.

References

- 1 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). *Sobranie sochinenii [Collected works]*. A.Kh. Margulan (Ed.). (Vols. 1–5). Alma-Ata: Hlavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 2 Erofeeva, I.V. (2001). *Simvoly kazakhskoi hosudarstvennosti (pozdneye srednevekovye i novoe vremia) [Symbols of Kazakh statehood (late Middle Ages and modern times)]*. Almaty: Arkaim [in Russian].
- 3 Abuev, K.K. (2006). *Khan Abylai i ego vremia [Khan Abylai and his time]*. Astana: Elorda [in Russian].
- 4 Bekmakhonov, E.B. (1948). Ob osnovnykh voprosakh periodizatsii istorii Kazakhstana [On the main issues of periodization of the history of Kazakhstan]. *Izvestiia Akademii nauk KazSSR — Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 49, 31–43 [in Russian].
- 5 Khafizova, K.Sh. (2019). *Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiia v XVIII–XIX vekakh [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII–XIX centuries]*. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK [in Russian].
- 6 Asfendiyarov, S.D., & Kunte, P.A. (Eds.). (1997). *Proshloe Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Sbornik 1: (V v. do n. e. — XVII v. n. e.) [The past of Kazakhstan in sources and materials. Collection 1: (V century B.C. — XVII century A.D.)]*. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 7 *Istoricheskii arkhiv Omskoi oblasti (IAOO)[Historical archive of the Omsk region]*. F. 1, Op. 1, D. 169, L. 392–394 [in Russian].
- 8 *IAOO*, F. 1, Op. 1, D. 170, L. 146 [in Russian].
- 9 *IAOO*, F. 1, Op. 1, D. 190, L. 672–672 [in Russian].
- 10 *Hosudarstvennyi arkhiv horoda Nur-Sultan (GAGN) [State archive of the city of Nur-Sultan]*, F. 430, Op. 4, D. 32, L. 12 [in Russian].
- 11 *GAGN*, F. 430, Op. 4, D. 32, L. 15–16 [in Russian].
- 12 *IAOO*, F. 1, Op. 1, D. 226, L. 56–57 [in Russian].
- 13 Kabuldinov, Z.E. (2019). *Sultanmamet: hosudarstvennyi deiatel, diplomat i batyr [Sultanmamet: statesman, diplomat and batyr]*. Almaty: Litera-M [in Russian].
- 14 Valikhanov, Ch.Ch. (1961). *Sobranie sochinenii [Collected works]*. A.Kh. Margulan (Ed.). (Vols. 1–5). Alma-Ata: AS of Kazakh SSR [in Russian].
- 15 Khafizova, K.Sh., & Moiseev, V.A. (1989). *Tsinskaia imperiia i Kazakhskoe khanstvo. Vtoraia polovina XVIII — pervaiia tret'ia XIX veka [The Qing Empire and the Kazakh Khanate. The second half of the 18th — the first third of the 19th century]*. K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev (Ed.). (Vols. 1–2). Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 16 *GAGN*, F. 430, Op. 4, D. 32, L. 16 [in Russian].
- 17 Erofeeva, I.V., & Zhanaeva, B.T. et al. (Eds.) (2007). *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries]*. (Vols. 1–10). Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 18 *Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii (AVPRI). [Archive of the foreign policy of the Russian Empire]*. F. 122, Op. 122/3, D. 3, L. 2–13 [in Russian].
- 19 Aldazhumanov, K.S., Asylbekov, M.Kh., Kasymbaev, Zh.K., & Kozybaev, M.K. (Eds.). (2000). *Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]*. (Vols. 1–5). Almaty: Atamura [in Russian].
- 20 Speranskiy, M.M. (Ed.). (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collecting One]*. (Vols. 1–50). Saint Petersburg: II Otdelenie Sobstvennoi Eho Imperatorskogo Velichestva Kantseliarii [in Russian].

- 21 Abdirasilov, L.A., Zhanaev, B.T., & Isakhan, G.T. (Eds.). (2013). *Istoriia Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac]*. (Vols. 1–3). Karaganda: PK «Ehkozhan» [in Russian].
- 22 AVPRI, F. 122, Op. 122/3, D. 3, L. 9 [in Russian].
- 23 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RHADA) [Russian State Archive of Ancient Acts], F. 24, Op. 1, D. 60, L. 60–221 [in Russian].
- 24 RHADA, F. 24, Op. 1, D. 60, L. 217 [in Russian].
- 25 RHADA, F. 24, Op. 1, D. 60, L. 84 [in Russian].
- 26 Kasymbaev, Zh.K. (1998). *Istoriia horoda Semipalatinsk (1718–1917) [History of the city of Semipalatinsk (1718–1917)]*. Almaty [in Russian].
- 27 AVPRI, F. 122, Op. 122/1, D. b/n., L. 1–38 [in Russian].
- 28 LAOO, F. 1, Op. 1, D. 43, L. 216 [in Russian].
- 29 LAOO, F. 1, Op. 1, D. 262, L. 716 [in Russian].
- 30 LAOO, F. 1, Op. 1, D. 113, L. 396–397 [in Russian].
- 31 LAOO, F. 1, Op. 1, D. 268, L. 41 [in Russian].
- 32 Martin, V. (2005). Barymta: Obychai v hlazakh kochevnikov, prestuplenie v hlazakh imperii [Custom in the eyes of nomads, a crime in the eyes of the empire]. *Rossiiskaia imperiia v zarubezhnoi istoriografii. Raboty poslednikh let: Antologiiia — Russian Empire in Foreign Historiography. Recent works: Anthology*. O.Leontevoj, M. Dolbilova (Eds.). Moscow: Novoe izdatelstvo [in Russian].
- 33 LAOO, F. 1, Op. 1, D. 267, L. 26 [in Russian].
- 34 LAOO, F. 1, Op. 1, D. 256, L. 140 [in Russian].

M.K. Khabdulina, B.M. Khasenova*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru, alicar@inbox.ru)*

Antropomorphic images in the touretics of the Middle Ages of the steppe Eurasia

The touretics became the leading direction in the art of steppe Eurasia of the Middle Ages. The artistic metal was used in the design of costume, weapons, horse and equipment. These items were endowed with special significance and therefore they are valuable source for the reconstruction of various aspects of the life of the past people. The touretics of the Kimaks is of particular interest, who created the state in the Ob-Irtysh interfluve in the IXth century. Under the domination of floral elements, a certain place was given to subjects with the image of man, animals, and geometric figures. The images of a man are a small group, but they are important because they allow us to analyze how a man represented himself in that distant era. In the touretics of the Kimaks are image: scene of feast, a hunting scene, images of the horsemen figures, figure of an archer on the horse, parts of the body, in this case, heads. The images of human figures are made realistic, stylization is characteristic only during the manufacture of masks. Reading the symbolism of these images is possible, based on the purpose of these products. The male characters are depicted exactly on the surface of the sword, belt, that is, things belonging to the soldiers. The scenes of feasting and hunting — the most important elements of socialization in the steppe society are reproduced. Thus, the appearance of a warrior in the Middle Ages was supplemented by the images on a heroic or secular theme.

Keywords: art, anthropomorphism, touretics, Kimaks, Eastern Kazakhstan, Middle Ages, decorations, belts.

Introduction

The important source for the study of anthropomorphic images in the Middle Ages art is the Kimaks' touretics. It is extremely interesting how a man of the past saw himself, how he identified himself. The most complete pictorial standards of their time characterize the famous stone sculptures in the Middle Ages art, which were spread in the space between Mongolia and Eastern Europe. The anthropomorphic motifs take a certain place among the images on the surface of stone (petroglyphs), ceramics and metal. The Kimaks are the Turkic tribes that created state in the Ob-Irtysh interfluve in the IXth century. The items of touretics were used for the design of costume elements, military equipment and horse harness.

The subjects with anthropomorphic images in the Kimak touretics are represented by the single products. Two scenes are related to the design of the saber elements (mound № 145, Zevakino burial ground, Upper Irtysh) [1; photo 5]. On the surface of the scabbard tip are two characters, one dancing, and the second playing on a musical instrument (Fig. 1).

On the surface of the scabbard hoop, a man sits between the birds (Fig. 2). The absence of specifically shown signs of gender, suggests the men depicted in human figures.

The men depicted on the tip of the scabbard are placed in a full face, while they slightly tilted their heads to each other. The images are realistic. The character playing on a musical instrument is on the left side. It is a large head with a small rounded headdress. The details of the face are impossible to make out, on the left side is visible an arched figure (hair?).

The man holds a lute at the chest level, oriented with the neck to the left. The shape of the instrument is not definable; we can say that the resonator is rounded. There is a longitudinal stripe in the neck area. The right hand is at the level of the resonator, the left-at the top of the neck. The legs are straddled with heels inside. A man wears a knee-length caftan (?); it is engirdled with a waistband, the long ends of which symmetrically hang down. The sleeves have a normal length.

The dancing character is characterized by a large number of parts, rather than a «musician». Very large eyes and nose that merges with a fuzzy brow line are shown. On the right side the face is bordered by hair (?). The arms are bent at the elbows, and the legs are also straddled. You can see such details of clothing:

---

* Corresponding author. E-mail: alicar@inbox.ru (B.M. Khasenova)

lapels on the caftan, long sleeves, waistband, the ends of which also hang down. The characteristic placement of the lapels suggests a left-handed wrap.

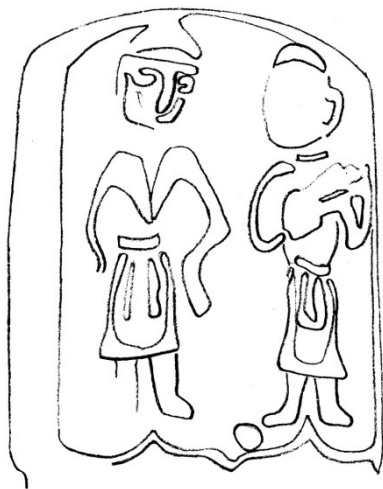

Figure 1. Scene of the feast, depicted on the surface of the tip of the saber scabbard.
Mound 145, Zevakino burial ground,
excavations of Ph.Kh. Arslanova

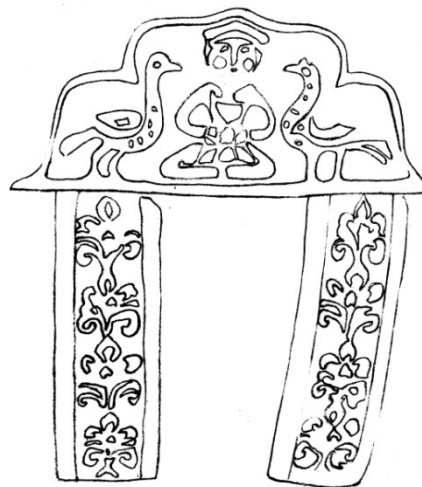

Figure 2. Scene on the hoops of the saber scabbard with the image of a seated man, surrounded by two birds.
Mound 145, Zevakino burial ground,
excavations of Ph.Kh. Arslanova

The dancing character is characterized by a large number of parts, rather than a «musician». Very large eyes and nose that merges with a fuzzy brow line are shown. On the right side the face is bordered by hair (?). The arms are bent at the elbows, and the legs are also straddled. You can see such details of clothing: lapels on the caftan, long sleeves, waistband, the ends of which also hang down. The characteristic placement of the lapels suggests a left-handed wrap.

A man with birds, depicted on the surface of the clip of a saber sheath, sitting with his legs tucked under him — «curled up», holding a vessel in the form of a high cup with both hands [1, photo 6]. The arms are placed at the level of stomach. A pointed headdress is on the head of the character. The details the rounded eyes, a long large nose that connects with a straight line of eyebrows, round cheeks and a small mouth are shown in detail. The hair is depicted on both sides of the face. Any details of clothing are difficult to distinguish; it is only visible that it is without a collar. The edges of sleeves are also shown. It should be noted that the figures of man and birds are made in a different manner: the image of a man is quite realistic, in turn, the birds were stylized and their images are conditionally given.

On the surface of the belt plaques found in mound 6 of the Bobrovsk burial ground, the scene of a man hunting on a cat predator is depicted [2, fig. 185]. The image is given in profile. On the head of a rider is a pointed headdress, the blades of which go down to the level of shoulders. A man bent down, leaning his body forward. It should also be noted that a human figure is disproportionately large in comparison with the figures of animals.

He holds a spear in his right hand, which strikes an animal. According to the way the tail is depicted—long and straight, it can be assumed the figure of this animal is a tiger. Both animals are depicted in jump.

The interesting groups of items of toreutics are small figures of horsemen, probably, representing pendants. The collection consists of 7 exemplars.

1. Six of them are stylistically related to the same group of images. In the article where they are published, an interesting conclusion is made: «All plaques belonging to this type, in the manner of execution and set of realities are very similar, except for some details and probably made on the same sample» [3, p. 85].

Among the common elements is, first of all, the rider's half-turned position, face to face forward, he holds a spear with both hands, located in a horizontal position, the pike up, the left hand is pushed forward. In the design of a human figure, there are such parallels: on the head, basically, are hats (helmets?), cone-shaped or rounded with cones on top, the body is protected by a knee-length shell. Its structure is shown by means of strips, placed crosswise.

Among the same elements of the warrior's equipment are also a short spear with a rhomb-shaped tip and a cold weapon in a sheath placed at the left side. The riders have boots on their feet (?) with an extended upper part and a raised toe.

The rounded shield behind the back is decorated on the plaques from Kondratyevka, Srostki, Semipalatinsk, on the plaque from Upper Irtysh, it is complemented from above by another disk of smaller diameter. The facial features are elaborated on the surface of four plaques (from Semipalatinsk, Upper Irtysh and Kondratyevka 4 burial ground), showing a large nose and eyes, mouth in the form of a narrow dash, nose and eyebrows are made in one line.

The rounded holes are located in the upper part of the shield.

2. The plaque from Gilevo XII burial ground depicts a man on a horse, placed in profile [4, p. 31]. It is broken in the lower part, thus, the legs and tail of the horse were not preserved. A rider leans forward with his body, holds a bow, and stretches a bow with his right hand, bent at the elbow. There is a peaked head-dress on the head, reaching to the level of cheeks in the lower part. Arch has M-shaped» form. There is a large circle behind a person's back. In it, near the head of a character, was made a hole. A quiver is attached at the right hip, placed at an angle.

The interpretation of some elements is difficult. First of all, it is not clear what is on the head of some characters—a helmet with a bump or a hairstyle with a bunch of hair on top is shown in this way. For Turkic iconography, the image of braids is typical, and «the fashion for hairstyles with a bunch on the top of the head should be associated in a broad historical and cultural context with the population, confessing Buddhism» [5, p. 411].

The ambiguous interpretation is also applied to a large circle, located behind a rider. It is acknowledged that this way shows a nimbus, indicating a religious essence of the image. It is also suggested that in this case a shield was depicted [6]. There are the images of warriors in the shells at the Zhyltyrak-Tash rocks (the upper reaches of the Talas, Republic of Kyrgyzstan). The reticulate texture on the figures of warriors, a kind of cut of clothing: the upper part adjacent to the body, from a belt line — an extension, suggest that this is how the shell is shown [18, fig. 9, 3–5].

According to A.Yu. Borisenko and Yu.S. Khudyakov, the prototype for the appearance of such figures in the steppe region were the images on the frescoes of East Turkestan. It is necessary to note the spread of plaques with the image of a warrior on a horse in the previous time—the first Turkic khaganats, but they are made in a different manner [5, fig. 1; 2, 1, 3].

Their appearance, according to Yu.S. Khudyakov and A.Yu. Borisenko, is the evidence of «Turkic-Sogdian cultural symbiosis». The Sogdian pictorial plot fully met the tastes of the steppe people and after the original image was endowed with Turkic features, it became widespread [5, p. 90].

Four guises belong to the category of anthropomorphic images. It should be noted that the execution of the masks are decorated differently: there is no an integrated manner, in each case the parts of the face are made in their own way, only two pendants from the same burial are the closest to each other.

a) The face is differentiated in the manner of its execution, which is manifested in a careful elaboration of features, the presence of such additional techniques as the through holes for the eye pits, asymmetry (object 2, Belokamenka). The nose is straight, long, with a thin bridge of the nose (Fig. 3). It connects with a thin line of eyebrows, which in turn continue further, outlining the oval of face. The forehead is high and prominent. There are three holes. The eyes are large and oblong. The right eye is placed slightly higher. As the eye pits are rounded through holes. The mouth is wide open, shown in the form of an arcuate figure, its outlines are applied to the surface of the object and there is an oval through hole in the center, along the edges supplemented by chrim cloth, pointed on the outside. The corners of the mouth reach to the face edge; the left side is slightly raised above the right. The chin has a smooth rounded outline. As well as, elaborated rounded cheeks, at the same the right one is larger. It is not quite clear the design of mustache, it is entirely possible their absence.

The shape of face is at variance in the lower part of the object. An oblong plate is framed, repeating the shape of the lower half of the face in the upper part. The face protrudes above the surface of the plate in profile, two small bulges almost symmetrically located on the surface of the plate in the lower half part.

b) Two masks from the children burial mound 2 of Kondratyevka IV kurgan group (Altai) in the presence of a single manner, which is fixed in such elements as the degree of artistic expression, facial features, elaboration of the eyes, nose and eyebrows have some differences [7, p. 202]. The faces are made realistic.

The eyes are oblong, showing only the line of the lower eyelid, the top of the eye is limited by the eyebrows. The apple of the eyes is also oblong. The nose is straight with rounded nostrils. The contour of the

nose continues higher, diverges in different directions above the level of the eyes and thus forms a line of eyebrows in the form of arched figures. The chin is narrow. There are small circles at the level of cheeks close to the face. The plates for the hole are equally decorated— in the form of a rounded shape. The first guise has a small mouth in the form of a straight short line. The headdress covers the upper half of the head. The upper part consists of several teeth. The guise completely occupies the surface on a trapezoidal plate, in the lower part of which is attached an oblong drop-shaped figure with a rounded end.

Figure 3. Guise. Object 2, Belokamenka burial ground, excavations of A.S. Ermolayeva

The second pendant is an image of a man's face. The face is broader. From the nostrils pass down the lines, diagonally placed. Probably, the moustache is shown in this way. The circles around the edges of the face are larger than those in the first face. The mouth is shown as a roller with pointed ends and a horizontal dash inside. The hairstyle is well-designed, in the middle of the forehead is the protrusion decorated with small sub-triangles, a straight hair fits flush with the head and reaches the length just below the level of the cheeks. The inner contour of the hairstyle forms a heart-shaped figure along with the outline of the face.

b) The face has sub-triangular shape, with prominent cheekbones, sharply narrowed in the forehead (burial 2, mound 4, Gilevo XII burial, North-East Altai) [4, p. 31]. The eyes are rounded, large, the pupils are shown. The nose is straight, long, connected with the line of the eyebrows, showing the nostrils. The moustache and beard are shown together, this area of the face is covered with frequent lateral stripes, diverging in different directions from the mouth area. The lower contour of the cheeks borders the moustache by semicircle. They are shown as frequent small transverse strokes above the upper lip. The mouth is open (?), shown as a segmented shape. The triangular headdress is placed above the forehead.

Results and Discussion

Apparently, saber drawing with men are participants of an epic feast. Their analogies were not found in the materials of the steppe totemics. As a possible source of the appearance of this scene, the art of the East Turkestan can be considered. This topic is well represented in terracotta, paintings; there are images of individual musicians and dancers and instrumental dance groups. At the same time, the duets are numerically prevailed, «usually the dance is accompanied by playing on an instrument» [2, p. 513]. Such images are also recorded on the surface of the sarcophagus, discovered during excavations in XI'an, Shanxi province (China): various episodes from the life of a noble Sogdians and their entourage are depicted on stone walls: scenes of feasting, meetings and hunting. It should be noted the presence of dancing and playing on the musical instruments characters, involved in one of the scenes. According to the researchers, one of the scenes shows a Turkic Khagan playing on a musical instrument. The characters' clothes, as in our case, are similarly made in the form of a knee-long caftan, waistband and soft boots. The finding is dated back to 579 [8, fig. 2.24–29].

According to these images, our musician is playing on a lute. This image is often found in terracotta and paintings of the East Turkestan. There are analogies and the manner of holding a musical instrument — a high at the chest, the body of lute is turned to the left [2, p. 399–400]. The characters are dressed in the Turkic clothing. One of them has a left-sided wrap, rightly defined by researchers as the most important indicator of the Turkic costume tradition [9, p. 43–44; 10, p. 184].

The plot, which depicts a character in a feasting position and birds located on the sides of it, has a number of analogies in details and the principle of the composition construction. So, a man in a similar position is

depicted on the hryvnia from Kobyakovsk mound of the early nomads' period [11]. Among the materials of the Red River settlement (the Republic of Kyrgyzstan) there is a plaque (belt, judging by the presence of a split on it) with the image of a man between two birds. The figure of a man is given schematically in the form of a silhouette; he is depicted standing with his spread arms and legs. The birds are shown in profile [12; 37].

It should be noted that the facial features are designed in a manner that are characteristic of the sculptures of the Kipchak appearance [13, table 4.8]. On the other hand, a vessel in the form of a cup, which is held in both hands by a character, is the element of the iconography of the ancient Turkic sculptures [13, table 6, 7].

In the period of the ethnographic modernity, some people still have signs of the existence of a special feasting posture; it was part of the rules of conduct. Thus, in the process of receiving guests, the Tuvin ceremonial included certain poses. The pose of *baskaktanyr* was prescribed for men, especially the elderly and the most respected, with their legs crossed under them. The rest sat in a pose *sogedekteer*, that is, bent their left leg, and the right, bent at the knee, put in front of them, at the same time, it was oriented to the entrance [14, p. 68].

According to some researchers, the cup was a symbol of an epic feast [15, p. 58]. In line with these ideas, apparently, the custom was formed, which spread in the early nomads' period and especially in the Middle Ages, to place vessels in a whole or fragmented form near fences and statues [16, p. 27]. From the data of ethnography, the peculiar shape of the vessels in the form of a cup, which is widely represented in the Turkic sculpture, finds an explanation. So, E.M. Peshereva gives information about the spread of this kind of «the ceramic cups used by the peoples of Central Asia as ceremonial dishes for water, airan, kumys, cream and syrups» [15, p. 58].

Having analyzed the heroic epic of Turkic and Mongolian peoples in detail, L.N. Ermolenko suggested another aspect of deciphering the meaning of this song: «But the specific military significance of the cup is manifested in the heroic epic (convivial drink), which consists in its connection with virtue» [17, p. 27]. The battle-feasting elements selected by the researcher are «displayed in the iconography of Scythian and ancient Turkic statues of warriors depicted in «feasting pose», in a combination of a feast (libation) and a battle..., in the decoration of precious (feasting) vessels with the battle scenes and scenes of heroic hunting» [17, p. 28].

The image on the belt plaques of the Bobrovsk burial ground refers to the military-heroic theme; also it can be attributed, according to L.N. Ermolenko, to the battle scenes, scenes of feasting, torment/confrontation of animals [17, p. 16]. The image of a warrior on a horse is found in the rock paintings, bone engraving (Orlat, Kudyrga) and wall paintings (Afrasiab) [18, fig. 180; 19, fig. I-II]. In the image from Afrasiab there is also such an additional detail — the horse's tail is tied up and therefore shown as a short stump [19, fig. II, 2]. In the petroglyphs are recorded different ways of the actions of a soldier with the spear, holding it at a chest level, neck, belt, the same way at a waist level, as in this case, traced in the materials Sulek carvings [18, p. 177].

There are analogies to the plot in the materials of the Turkic touretics. During the excavations of the Turkic burial in the territory of inner Mongolia, the belt with artistically decorated plaques was found, in particular, on the surface of plaques with holes for threading the straps, the images of a man on a horse, shooting a bow at a running predator were repeated [8, fig. 2.11].

The guises are quite common in the touretics of the steppe. It is necessary to note the special characteristics of one of them, found in the burial place at the village of Belokamenka. The uniqueness is defined by a very high level of realism. Unfortunately, due to the conditions of this item discovery, it is not possible to determine its purpose.

Conclusion

Thus, touretics of the Kimaks demonstrates the most important principle of steppe art of the Middle Ages. Under the domination of floral elements, a certain place was given by the ancient masters to the scenes with the image of man, animals and geometric figures. In the touretics of the Kimak is presented the such images: scene of feast (2 cases), scene of hunting (1 case), images of riders figures (7 cases), image of an archer figure on horse (1 case), individual parts of bodies, in this case, heads (4 cases). It should be noted that the art of the Middle Ages of the Eurasian steppes is alien the realism, however, it is in the anthropomorphic images of that time, as an artistic technique, it is used quite often. The stylization, as an artistic technique, is characteristic, first of all, for images of guises. Here we see the design of the face in the form of

a triangle, showing disproportionately large eyes. The face is often depicted as a heart-shaped. In other cases, when the entire human figure is depicted, the characteristic detail is the image of a very large head.

In the study of the images of anthropomorphic characters of the Kimaks toreutics, there is a harmony with the iconography of the monumental sculpture of nomads of the steppe Eurasia. It is completely similar to the elaboration of facial features in the manufacture of guises. First of all, the conjoint elaboration of the eyebrows and nose that make up T-shaped figure is a characteristic feature of the Turkic sculptures as a whole [15]. The elaboration of other facial features allows identify cultural background more clearly. Thus, the heart-shaped face is typical for the sculptures of the Kipchak appearance, the mouth is similarly decorated [13, table 4, 10–11].

The scene with a seated man surrounded by two birds is of particular interest. The similarly executed sculptures from the territory of Mongolia, dating back to the ancient Turkic period are known. One such sculpture is known in East Kazakhstan [20, fig. 5, 9]. According to Z. Samashev, the sculptures that reproduce sitting characters with their legs bent at the knees represent images of the kagans. It should be noted that the sabre decorated with this remarkable scene was found in the richest burial at the moment of the Kimak noble warrior. He was buried, accompanied by four horses and his costume included three belts [1, p. 30].

Reading the symbolism of these anthropomorphic images is possible based on the purpose of these products. It should be noted that it is no coincidence that the male characters are depicted on the surface of the sword, belt, that is, the things belonged to the soldiers. Here are reproduced scenes of feasting, hunting—the most important elements of socialization in the steppe society.

Analyzing the iconography and attributes of stone sculptures of the Early Iron Age and the Middle Ages of steppe Eurasia, K.V. Yumatov came to the conclusion: «the generalized image of the hero-warrior in the iconography of the nomads of Eurasia is a canonized image of a broadcast character and reflects the militarized nature of the steppe social and state formations at the heroic stage of development» [21, p. 22]. That is why the male characters, as opposed to female, occupy a certain place in the art of the Early and partially developed Middle Ages. The anthropomorphic scenes, act as the part of the design of the male costume.

In the elaboration of facial features in the toreutics of the Kimaks are present T-shaped rendering of the face and large eyes. These elements are completely in tune with the iconography of medieval anthropomorphic sculptures of steppe Eurasia. On their occasion, the interesting opinion was given by L.N. Ermolenko. She considers that these pictorial features of the iconography of some sculptures may be signs of «iconography of anger». From the point of view of this tradition, it is possible to explain the smile on the face of an anthropomorphic character (object 2, Belokamenka burial ground). The guises, expressing rage, not only served as apotropaia in view of the repulsive action of «mask» of anger, but symbolized the furious essence of the objects and beings to which they belonged» [17, p. 25].

The Kimaks, like other steppe tribes of the Middle Ages, were extremely militarized. Apart from the archaeological materials, this is evidenced by the written sources. Thus, the Arab geographer al-Idrisi writes: «the king of the Kimaks is one of the great kings and one of the famous for his dignity... the Turkic kings are afraid of the power of Hakan, fear his revenge, beware of his power and raids, as they had already known it and had experienced the similar actions from him before» [22, p. 120]. The art has become a clear confirmation of this phrase.

References

- 1 Арсланова Ф.Х. Воинские захоронения кимаков в Зевакинском могильнике / Ф.Х. Арсланова // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. — Астана, 2013. — С. 98–112.
- 2 Литвинский Б.А. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье / Б.А. Литвинский, А.П. Терентьев-Катанский, В.А. Ранов. — М.: Восточная литература, 2000. — 583 с.
- 3 Борисенко А.Ю. Типология бронзовых пряжек с изображением всадников и лошадей на торовитке тюркских кочевников Центральной Азии раннего средневековья / А.Ю. Борисенко, Ю.С. Худяков // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. — Вып. 6. — Горно-Алтайск, 2007. — С. 296–299.
- 4 Могильников В.А. Кочевники северо-западных предгорий Алтая в IX–XI вв. / В.А. Могильников. — М.: Наука, 2002. — 359 с.
- 5 Самашев З.С. Одежда и прически средневековых nomadов Центральной Азии по данным петроглифов / З.С. Самашев // Культуры Евразийских степей 2-й половины I тыс. н.э. (вопросы хронологии): материалы II Междунар. археол. конф. — Самара, 1998. — С. 406–423.
- 6 Кубарев В.Д. Петроглифы Калбак-Таша I (Российский Алтай) / В.Д. Кубарев. — Новосибирск: Наука, 2011. — 444 с.

- 7 Алехин Ю.П. Мировые религии и мировоззрение народов Южной Сибири в VIII–X вв. (по материалам Рудного Алтая) / Ю.П. Алехин // Сибирь в панораме тысячелетий: материалы Междунар. симп. — Новосибирск, 1998. — Т. I. — С. 12–20.
- 8 Сұңғатай С. Тарихи-мәдени жәдігерлер / С. Сұңғатай, Б. Еженханұлы // Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. — Алматы: Дайк пресс, 2005. — II т. — 396 с.
- 9 Вайнштейн С.И. Об облике древних тюрок / С.И. Вайнштейн, М.В. Крюков // Тюрколог. сб. — М.: Наука, 1966. — С. 177–187.
- 10 Кубарев Г.В. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников) / Г.В. Кубарев. — Новосибирск: Наука, 2005. — 340 с.
- 11 Гугуев В.К. Кобяковский курган / В.К. Гугуев // Вестн. древн. ист. — 1992. — № 4. — С. 116–129.
- 12 Байпаков К.М. Художественный металл городища Красная Речка (VI – начало XIII вв.) / К.М. Байпаков, Г. Терновая, В.Д. Горячева. — Алматы, 2007. — 304 с.
- 13 Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей / Л.Н. Ермоленко. — Новосибирск: Наука, 2004. — 120 с.
- 14 Тюркские народы Восточной Сибири. — М.: Наука, 2008. — 422 с.
- 15 Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья / Я.А. Шер. — М.: Наука, 1966. — 137 с.
- 16 Кубарев В.Г. Каменные изваяния Алтая / В.Д. Кубарев. — Новосибирск; Горно-Алтайск, 1997. — 183 с.
- 17 Ермоленко Л.Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция (по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. 07.00.06 — «Археология» / Л.Н. Ермоленко. — Кемерово, 2006. — 36 с.
- 18 Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья / З.С. Самашев. — Алма-Ата: Наука, 1992. — 280 с.
- 19 Мухарева А.Н. О возможностях хронологической атрибуции наскальных изображений Центральной Азии эпохи раннего средневековья / А.Н. Мухарева // Изобразительные памятники. Стилль, эпоха, композиции: материалы тем. науч. конф. — СПб., 2004. — С. 330–333.
- 20 Арсланова Ф.Х. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья / Ф.Х. Арсланова, А.А. Чариков // Советская археология. — 1974. — № 3. — С. 221–235.
- 21 Юматов К.В. Отражение мотивов героического эпоса в археологических памятниках степной Евразии (на примере каменных изваяний): автореф. дис. ... канд. ист. наук. 07.00.09 — «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / К.В. Юматов. — Кемерово, 1997. — 27 с.
- 22 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам / Б.Е. Кумеков. — Алма-Ата: Наука, 1972. — 156 с.

М.К. Хабдулина, Б.М. Хасенова

Еуразия даласының ортағасырлық торевтикасындағы антропоморфты бейнелер

Торевтика — орта ғасырлар дәуірінде далалық Еуразия өнерінің жетекші саласына айналды. Көркемделген металды киім, қару-жарақ, ат-әбзелдерін безендіруге қолданды. Бұрынғы замандарда бұндай бұйымдарға айрықша мән берілген. Сол себепті олар ежелгі адамдар өмірінің алуан тұстарын қалпына келтіруге қажетті құнды дерек көзі болып саналады. Обь-Ертіс қос өзен аралығында IX ғ. мемлекет құрған кимақтардың торевтикасы ерекше қызығушылық туғызады. Негізінен өсімдік тектес элементтер басым болғанымен, адамның, жануарлардың, геометриялық пішіндердің бейнесі бар сюжеттердің өзіндік орны болған. Солардың ішінде адам бейнелері шағын ғана топты құрайды, бірақ олар бұрынғы адамның өзін қалай өрнектегенін сараптауға мүмкіндік беретіндігімен маңызды. Кимақ торевтикасында мынадай бейнелер келтірілген: той көрінісі, аңшылық көрінісі, салт аттылар пішіндес бейнелер, ат мінген садақшы пішінінің бейнесі, кейбір дене мүшелерінің бейнесі. Бұл бейнелердің мән-мағынасын заттың қолданылатын жеріне қарай түсіндіруге болады. Еркек кейіпкерлер қылыштың, белдіктің, яғни жауынгерлерге тиесілі заттардың бетіне салынған.

Кілт сөздер: өнер, антропоморфтылық, торевтика, кимақтар, Шығыс Қазақстан, орта ғасырлар дәуірі, әшекейлер, белдіктер.

М.К. Хабдулина, Б.М. Хасенова

Антропоморфные образы в торевтике эпохи средневековья степной Евразии

Торевтика в эпоху средневековья стала ведущим направлением в искусстве степной Евразии. Художественный металл использовался при оформлении костюма, предметов вооружения, конского снаряжения. Эти предметы наделялись особой значимостью и поэтому являются ценнейшим источником для реконструкции различных аспектов жизни людей прошлого. Особый интерес представляет торевтика кимаков, создавших в IX в. государство в Обь-Иртышском междуречье. При господстве растительных элементов, определенное место отводилось сюжетам с изображением человека, животных,

геометрических фигур. Изображения человека представляют собой небольшую группу, но они важны тем, что позволяют проанализировать, каким представлял себя человек той далекой эпохи. В тюретике кимаков представлены такие изображения, как сцены пира, охоты, изображения фигур всадников, лучника на коне, отдельных частей тела, в данном случае, головы. Прочтение символики данных изображений возможно, исходя из назначения этих изделий. Мужские персонажи отражены именно на поверхности сабли, пояса, то есть вещей, принадлежащих воинам.

Ключевые слова: искусство, антропоморфность, тюретика, кимаки, Восточный Казахстан, эпоха средневековья, украшения, пояс.

References

- 1 Arslanova, F.Kh. (2013). Voinskie zakhoroneniia kimakov v Zevakinskom mohilnike [Military burial places of the Kimaks in Zevakino mound]. *Ocherki srednevekovoi arkhologii Verkhnei Priirtyshia — Essays of the medieval archaeology of the Upper Irtysh*. Astana, 28–92 [in Russian].
- 2 Litvinskiy, B.A., Terentiev-Katanskiy, A.P., & Ranov, V.A. (2000). *Vostochnyi Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye [East Turkestan in the ancient period and Early Middle Ages]*. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 3 Borisenko, A.Yu., & Khudyakov, Yu.S. (2007). Tipologiya bronzovykh priazhek s izobrazheniem vsadnikov i loshadei na turevke tiurkskikh kochevnikov Tsentralnoi Azii ranneho srednevekovia [Typology of the bronze buckles with the image of horsemen and horses in the turevics of the Turkic nomads of Central Asia in the Early Middle Ages]. *Izuchenie istoriko-kulturnogo nasledii narodov Yuzhnoi Sibiri — Study of historical and cultural heritage of the peoples of South Siberia*, 6. Gorno-Altaysk [in Russian].
- 4 Mogilnikov, V.A. (2002). *Kochevniki severo-zapadnykh predhorii Altaia v IX–XI vv. [Nomads of north and west foothills of Altai in IX–XI cc.]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Samashev, Z.S. (1998). Odezhda i pricheski srednevekovykh nomadov Tsentralnoi Azii po dannym petroglifov [Clothing and hairstyle of the medieval nomads of Central Asia according to the petrogllyphs]. Proceedings from Cultures of the Eurasian steppes of the 2nd half of 1st millennium BC (issues and chronology): *II Mezhdunarodnaia arkhologicheskaya konferentsiia — The IInd International archaeological conference*. (pp. 406–423). Samara [in Russian].
- 6 Kubarev, V.D. (2011). *Petroglify Kalbak-Tasha I (Rossiiskii Altai) [Petroglyphs of Kalbak-Tash I (Russian Altai)]*. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 7 Alekhin, Yu.P. (1998). Mirovye religii i mirovozzrenie narodov Yuzhnoi Sibiri v VIII–X vv. (po materialam Rudnoho Altaia) [World religions and worldviews of the peoples of the South Siberia (following the materials of Rudny Altai)]. Proceedings from Siberia in the panorama of millenniums: *Mezhdunarodnyi simpozium — The international symposium*. (Vol. 1, pp. 12–21). Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 8 Sungatai, S., Ezhkenhanuly, B. (2005). Tarikhi-madeni zhadiherler [Historical and cultural artifacts]. *Qazaqstan tarihy turaly kytaı derektemeleri — Chinese materials about the history of Kazakhstan*. (Vol. II). Almaty: Daik-press [in Kazakh].
- 9 Weinshtein, S.I., & Kryukov, M.V. (1966). Ob oblike drevnikh tiurkov [About the appearance of the ancient Turks]. *Tiurkolohicheskii sbornik — Turcological collection*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Kubarev, G.V. (2005). *Kultura drevnikh tiurok Altaia (po materialam pohrebnykh pamiatnikov) [Culture of the ancient Turks of Altai (according to the materials of the burial monuments)]*. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 11 Guguyev, V.K. (1992). Kobiakovskii kurhan [Kobyakovsk mound]. *Vestnik drevnei istorii — Bulletin of the ancient history*, 4, 116–129 [in Russian].
- 12 Baipakov, K.M., Ternovaya, G., & Goryacheva, V.D. (2007). *Khudozhestvennyi metall horodishcha Krasnaia Rechka (VI – nachalo XIII vv.) [Artistic metal of the Red River settlement (VI – early XIII cc.)]*. Almaty [in Russian].
- 13 Ermolenko, L.N. (2004). *Srednevekovye kamennye izvaianiia kazakhstanskikh stepei [Medieval stone sculptures of the Kazakh steppes]*. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 14 *Tiurkskie narody Vostochnoi Sibiri [Turkic peoples of the East Siberia]*. (2008). Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Sher, Ya.A. (1966). *Kamennye izvaianiia Semirechia [Stone sculptures of Semirech'ye]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Kubarev, V.G. (1997). *Kamennye izvaianiia Altaia [Stone sculptures of Altai]*. Novosibirsk; Gorno-Altaysk [in Russian].
- 17 Ermolenko, L.N. (2006). Izobrazitelnye pamiatniki i epicheskaia traditsiia (po materialam kultury drevnikh i srednevekovykh kochevnikov Evrazii) [Pictorial monuments and epic tradition (following the materials of the culture of the ancient and medieval nomads of Eurasia)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kemerovo [in Russian].
- 18 Samashev, Z.S. (1992). *Naskalnye izobrazheniia Verkhnei Priirtyshia [Petroglyphs of the Upper Irtysh]*. Almaty: Nauka [in Russian].
- 19 Mukhareva, A.N. (2004). O vozmozhnostiakh khronologicheskoi atributsii naskalnykh izobrazhenii Tsentralnoi Azii epokhi ranneho srednevekovia [About the opportunities of an chronological attribution of the petrogllyphs of Central Asia of the Early Middle Ages]. Proceedings from Pictorial monuments. Style, epoch, composition: *Tematicheskaya nauchnaia konferentsiia — The thematic scientific conference*. (pp. 330–333). Saint Petersburg [in Russian].
- 20 Arslanova, Ph.Kh., Charikov, A.A. (1974). Kamennye izvaianiia Verkhnei Priirtyshia [Stone sculptures of the Upper Irtysh]. *Sovetskaia arkhologia — Soviet archaeology*, 3, 221–235 [in Russian].
- 21 Yumatov, K.V. (1997). Otrazhenie motivov heroicheskogo eposa v arkhologicheskikh pamiatnikakh stepnoi Evrazii (na primere kamennykh izvaianii) [Reflection of the motifs of an heroic epos in the archaeological monuments of the steppe Eurasia (on the example of the stone sculptures)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kemerovo [in Russian].
- 22 Kumekov, B.E. (1972). *Hosudarstvo kimakov IX–XI vv. po arabskim istochnikam [Kimaks state of IX–XI cc. following the Arabian sources]*. Almaty [in Russian].

I.D. Khlebnikov*

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: press.ksu@mail.ru)*

The study of value representations of a sociocultural community construction considering the interdisciplinary interaction of history and empirical sociology

This article is concerned with the issues of interdisciplinary interaction of history and empirical sociology as related to the study of value representations of a socio-cultural community construction. The authors focus on fixing historical trends in the formation of the socio-cultural community of Kazakhstan at the micro level. Sociocultural community refers to representatives of one society who identify themselves with it and are endowed with a number of similar historically determined cultural characteristics, norms and values that distinguish them from representatives of other societies. Regarding Kazakhstan, we are talking about the influence of the historical experience of different generations, including the Soviet and earlier periods, which have influenced the processes of the socio-cultural community developing at the present stage, since they are still part of the identity of a significant number of representatives of Kazakh society. Based on the research, the authors conclude that age and ethno-cultural factors have significant impact on the effectiveness of the historical transformation of spiritual and moral values leading to formation of Kazakhstan's identity and the success of the construction of Kazakhstan's socio-cultural community which is determined by different strategies of socialization, language practice and historical experience of the respondents.

Keywords: sociocultural community, polyethnicity, modern history of Kazakhstan, oral history, identity, interdisciplinary interaction, specific historical problems, questionnaire survey.

Introduction

The issues of interdisciplinary collaboration of history with related socio-humanitarian sciences are now gaining currency. The gradual transformation of historical knowledge in the direction of interdisciplinary discourse, which has been significantly developed since the second half of the last century, primarily by the school of «annals» and historical anthropology, is associated both with the integration of methodology and research results of a number of humanitarian disciplines, and with the actualization of the historical approach in the field of socio-humanitarian knowledge [1, p. 31]. The complexity of the object and subject of research, increasing of the source base, attention to the historical aspects of everyday life have contributed to the development of an interdisciplinary methodology of historical analysis, especially «modern history». These processes are also influenced by the general intellectual atmosphere of the modernity, related to the awareness of the complexity of historical analysis of the social reality, which often cannot be fully studied by referring exclusively to «traditional» sources.

In this regard, sociological methods are increasingly employed in historical science as one of the tools for studying various specific historical problems [2].

Thus, the survey method developed in sociological science, in particular, a questionnaire survey, is becoming more widely used in historical research. This method, subject to a number of conditions, is an effective addition to the cognition methods developed within historical science. As E.S. Senyavskaya, a well-known specialist in the field of social history and the history of everyday life, suggests, «if the participants and contemporaries of the studied events are still alive, the historian has a unique opportunity to use the people themselves as a direct source of information. The advantage in this case is that the researcher can manage the process of creating a new source in accordance with the needs of the research, specify and refine the data obtained» [3, p. 28].

The methodological advantages and limitations of using questionnaires in historical research are related to the specifics of this method, which is a written inquiry form, carried out without direct contact between the respondents and the researcher. The questionnaire survey allows you to interview a fairly large number of people in a relatively short time, and the respondents have the opportunity to carefully consider their answers to the questionnaire questions.

---

* *Corresponding author. E-mail: press.ksu@mail.ru (I.D. Khlebnikov)*

As a rule, questionnaires very rarely cover all the representatives of the studied communities due to great number of them, so it often is selective. As a result, the reliability of the information obtained in the course of conducting a questionnaire survey depends on a correctly constructed and calculated sample, that is, the sector of the studied community that is directly surveyed.

Questionnaire survey in this case serves as a kind of method of «oral history». It is widely practiced in the world historical science. The use of questionnaires is appropriate in the case of relative incompleteness of traditional written sources, which is most relevant for such areas of historical science as modern history, the history of everyday life and social history. According to Paul Thompson, a British historian studying the theory and practice of «oral history», eyewitness accounts allow us to clarify the existing approaches to the interpretation of facts, to correct the previous interpretation of historical events and identify their representation at the personal level [4, p. 263].

The use of questionnaires to identify these evidences allows us to show how «the objective is inextricably linked with the subjective, to bridge the gap between the public and private world» [4, p. 299].

At the same time, the use of questionnaires in historical research can not be considered a separate branch of historical science, but rather a way to involve a new category of sources in historical analysis, which has an undeniable «attractive aspect — the ability to penetrate the process of forming of mass historical consciousness» [5, p. 284].

The extrinsic value of the data obtained by direct access to participants and witnesses of historical events is determined by the fact that they reproduce their stable impressions, present an attitude to historical changes that are taking place, and give subjective assessments of historical aspects of various social processes that are not recorded in other sources.

The study of axiological representations of the history Kazakhstan's socio-cultural community developing is currently one of the most pressing problems, since the state sovereignty is fundamentally reinforced in the people's value orientations. The success of the development of an independent state is supported at the personal level by the formation and development of an appropriate value-normative complex and national identity. Value system performs the main function in the formation of national unity in the broad sense of this concept.

Currently, the process of forming of Kazakhstan socio-cultural community is being completed. It is influenced by the various historical, social, political, and economic factors. The main ones should be recognized as the impact of two different processes: modernization and traditional. The first one promotes social activity of the people, changes in adaptation strategies in the direction of economic independence and political activity. The second one manifests itself in conservative, protective. These value systems correspond to the axiological aspect of the historical process in Kazakhstan and correspond to the development of society.

Experimental

The purpose of the research is to study the processes of value representation of the Kazakh identity and the formation of socio-cultural community.

The object of the research is the population of the Karaganda region (1,386,800 people). The subject of the research is the value orientations of the people.

The main hypothesis of the study is formulated as follows. A preliminary analysis of the research problem suggests that the effectiveness of the historical transformation of spiritual and moral values related to the formation of Kazakhstan's identity and, accordingly, the success of the Kazakhstan's socio-cultural community construction is influenced primarily by the age and, to a lesser extent, the ethnicity of the respondents. The possible reason is different strategies of the socialization and the language practice.

According to this hypothesis, the research contains the blocks of questions related to the following aspects: the socio-demographic characteristics of respondents; the ratio of national and ethnic identification; religious identity; patriotic values; attitudes to various socio-political institutions.

The main hypothesis is neutral to other factors that determine the formation of the socio-cultural community, thus, it seems appropriate to put forward additional hypotheses. These include:

- 1) the effectiveness of Kazakhstan's identity formation does not depend on gender characteristics;
- 2) the respondents' attitude to the process of formation of Kazakhstan's socio-cultural community is influenced by their economic situation;
- 3) language practice largely determines an individual's assessment of the prospects for the formation of the socio-cultural community in Kazakhstan.

To verify the formulated hypotheses it is required to solve the following problems.

To verify the main hypothesis it is necessary to identify the nature of the influence of age and ethnicity factors on the success of the formation of Kazakhstan's identity and socio-cultural community. To verify

additional hypotheses, it is necessary to identify the nature of the influence of gender and economic factors on the formation of socio-cultural community, to analyze the attitude of respondents to the state's language policy and the specifics of their language practice.

The General population, represented by the total population of the Karaganda region as at date of January 1, 2017, was 1,386,800 people. The sample type is simple random non-repetitive. The sample frame size is calculated with the formula:

$$n = \frac{z^2 s^2 N}{\Delta N + z^2 s^2},$$

where n is the sample size; z — confidence coefficient ($z = 1.96$ for 95 % of the reliability selected in this study); s^2 is the sample variance for the binomial distribution $s^2 = pq$, where p is the feature's proportion; $q = (1 - p)$. The product of pq is maximal when $p = 0.5$, which is the case, since the formula used assumes that there are two or more possible answers to the question, of which only one is chosen. The more equal the two answers are, i.e. the closer the ratio is to 50/50, the larger the sample should be taken. Therefore, if this ratio is not known in advance, as in this case, then 50 % is to be suggested, as it is done in this study. N — the size of the general population. In this case, the population of Karaganda region is 1,386,800 people. Δ — limiting error (set for this study at 0.05, i.e. 5 %). In other words, the sample size was calculated as follows:

$$n = (1.962 \times 0.25 \times 1386800) : (0.052 \times 1386800 + 1.962 \times 0.25) \approx 384 \text{ people.}$$

Therefore, the sample size in this case is 384 people.

The number of respondents (384 people) is distributed according to four criteria in the following proportion (Table 1).

Table 1

Socio demographic characteristics of the respondents

Socio demographic characteristics of the respondents		Number of representatives of the corresponding categories in the sample (as a percentage)
Gender	Male	41.4 %
	Female	58.6 %
Age	Under 25	21.6 %
	From 25 to 40	27.9 %
	From 40 to 60	29.4 %
	From 60 and older	21.1 %
Ethnicity	Kazakhs	61.2 %
	Russians	30.7 %
	Others	8.1 %
Socio-professional group	Workers and peasants	12.8 %
	Office workers	13.5 %
	Students (of universities, colleges, professional schools)	24.5 %
	Unemployed	3.4 %
	Enterprisers	9.1 %
	Household manager	7.0 %
	Service sector employees	14.6 %
	Military personnel, police, prosecutors, etc.	3.6 %
Pensioners	11.5 %	
Localities	Karaganda	56.3 %
	Abai	2.6 %
	Shakhtinsk	4.2 %
	Temirtau	8.1 %
	Saran	9.6 %
	Karkaralinsk	0.3 %
	Aktogai	0.5 %
	Taldy	0.5 %
	Aktas	3.4 %
	Shakhan	1.5 %
	Osakarovka	4.9 %
Nura	8.1 %	

Results and Discussion

In Kazakhstan, since gaining state sovereignty, the tendency to build a socio-cultural community based on a common civil identity has prevailed. This was facilitated by the experience of everyday interaction in a multi-ethnic and multicultural environment. In this regard, 53.7 % of respondents acknowledge the high significance of the national values in Kazakhstan's society, and 27.3 % — their sufficient prevalence. Only 2.1 % of respondents deny such values, 11.7 % — believe that the general Kazakh values are not particularly significant, and 5.2 % — found it difficult to answer. At the same time, there is some differentiation of responses related to ethnicity: respondents of Kazakh nationality show greater confidence (55.7 %) in the significance of national values than respondents of other nationalities (50.3 %). The distribution of the responses was also significantly influenced by the age group. The younger age group (under 25 years) believe the of national values in Kazakhstan's society is highly significant (60.2 %), unlike the older group (40–60 years) that shows the less figures (47.8 %).

The identification code of the respondents is dominated by citizenship («citizen of Kazakhstan», «Kazakhstani») — 52.1 %. Ethnicity is more significant for 24.2 % of respondents; religious affiliation is more significant for 13.5 %; 10.2 % found it difficult to answer this question. And again, there is the differentiation noted above. Kazakh citizenship is more important for respondents of Kazakh nationality than for respondents of other nationalities: 57.4 % vs. 43.6 % respectively. Among the latter, religious identification is more common (16.8 % vs. 11.5 %), as well as almost twice as many people who are difficult to answer (14.1 % vs. 7.7 %). It is worth noting the high prevalence of civil identity among males (57.9 % vs. 48.0 %) and religious identity among females (17.3 % vs. 8.2 %). Civil identity prevails in the oldest age group of respondents (60 years and older) — 69.1 %, while religious identity is more common in the middle age groups (25 to 40 years — 19.6 %; 40 to 60 years — 15.9 %) and significantly less common in the oldest (60 years) age group — 8.7 % and especially in the youngest (under 25 years) group — 7.2 %.

In the historical perspective, the data obtained prove that the identification matrix of Kazakhstan citizens has changed almost completely since the state sovereignty. According to the survey of the population of Kazakhstan conducted in 1991, the vast majority of the respondents — about 86.0 % — had a developed Soviet identity; identification with independent Kazakhstan was at an extremely low level [7, p. 71]. Our survey of residents of one of the most multiethnic and multicultural regions of Kazakhstan that is the Karaganda region shows a confident predominance of the Kazakh civil identity in almost all categories of respondents, confirming the historical success of the Kazakhstan project. At the same time, a quarter of the respondents have primary ethnic identification, and this figure is not subject to significant differentiation in the categories of the respondents identified by nationality.

The majority of the respondents (69.0 %) are convinced that a socio-cultural community — the «United Kazakhstan nation» — has been formed, 17.2 % — doubt this, and 12.8 % — deny this fact. At the same time, respondents of Kazakh nationality (77.0 %) are more optimistic than representatives of other ethnic groups (56.4 %), among whom there are twice as many who believe that the process of forming of a socio-cultural community in Kazakhstan is far from being complete («rather not» — 24.8 % vs. 12.3 %; «no» — 18.1 % vs. 9.4 %).

What calls attention to itself is the fact that as the age of respondents increases their belief in the success of building a socio-cultural communities of Kazakhstan is increasing retrospectively (the total positive evaluation «under 25» — 48,2 %; «25 to 40 years» — 62.6 percent; «40 to 60 years» — 71,7 %; «60 and older» 95.0 %), indicating the influence of historical experience in the older age groups, who underwent all the stages of formation and development of the independent Kazakhstan.

The command of the Kazakh language is another factor of adaptation in the conditions of the emerging Kazakh socio-cultural community. As a rule, those who have a good command of the Kazakh are more optimistic about their future prospects in the country, as well as the process of the national-state construction. Of the total number of respondents, 39.1 % stated fluency in the Kazakh language with a marked differentiation by nationality (Kazakhs — 55.3 %; representatives of other nationalities — 13.4 %). At the same time, a significant part of respondents who do not speak the state language make efforts to master it. Thus, 17.2 % of the respondents study the Kazakh language on their own; 8.3 % — attend language courses, study with tutoring, etc.; 27.6 % — study the language in communication; 2.1 % — learn the language while studying at a University, using mobile apps, as well as through reading fiction. 12.8 % of the respondents do not take any actions to learn the language, and this figure rises to 18.5 % in the older age group, which is quite natural.

The level of Kazakh language proficiency directly correlates with the approval of state policy in the language sphere, and there is also a marked differentiation by nationality, which is obvious, given the ethnically dependent proficiency in the state language noted above. In general, the majority of the respondents have a positive attitude to the language policy implemented in Kazakhstan: 20.0 % — approve; 36.7 % — rather approve. However, 28.4 % of the respondents disapprove of it, while 5.5 % decisively disapprove of it. Those who have no idea what the state language policy includes — 9.4 %. According to this indicator, there is a significant differentiation by nationality: Kazakhs have a more positive assessment of the language policy than representatives of other nationalities — 62.1 % vs. 52.4 % retrospectively.

The majority of the respondents believe that every citizen of the Republic of Kazakhstan must speak the state language («Yes» — 30.2 %; «rather Yes» — 30.5 %). However, the share of those who believe otherwise should be considered significant — it is more than a third («no» — 15.4 %; «rather not» — 23.9 %). It is obvious that the respondents' language practice has a direct impact on this indicator. Thus, 41.3 % of the respondents of Kazakh nationality consider it necessary for all citizens of the Republic to speak the Kazakh language, while only 12.8 % of the respondents of other nationalities think this way. Moreover, the percentage of definitely affirmative responses decreases with increasing of the respondents' age — from 47.0 % in the youngest age group to 19.8 % in the oldest. This distribution testifies to the success of the state language policy aimed primarily at young people. One of the results of Kazakhstan's language policy is the increase in students studying in the Kazakh language during the years of Kazakhstan independence. Thus, in 1991, 1063,6 thousand people studied in Kazakh, compared to 1975,3 thousand people who studied in Russian, while in 20 years, in 2011, the ratio changed to the opposite: 1573,7 thousand students studied in Kazakh while 843,4 thousand people studied in Russian [7, p. 135].

The majority of the respondents (66.1 %) believe that in the future, citizens of all nationalities will form a united Kazakh nation with the preservation of the culture and language of each included ethnic group. The percentage of respondents who have this opinion is lower among respondents of Kazakh nationality (61.3 %) and higher among representatives of other nationalities (73.8 %). There is also an age differentiation: in the group of the respondents «under 25 years» this opinion have 68.7 %; «25 to 40 years» — 56.1 %; «40 to 60 years» — 61.9 %; «60 and older» — 82.7 %. As it can be seen, the largest number of supporters of the nation-citizenship is in the oldest and youngest age groups, while in the middle age groups there are significantly fewer of them. This can be explained by the peculiarities of socialization of the age groups in different historical periods.

Opinions on the construction of the Kazakhstan's socio-cultural community on an ethno-national basis («all citizens of Kazakhstan make up the Kazakh nation on the basis of the Kazakh language and Kazakh culture») are held by 25.5 % of the respondents, and among Kazakhs they are almost twice as many as representatives of other nationalities (31.1 % vs. 16.8 %). Representatives of the middle age groups demonstrate a noticeably greater commitment to this opinion («under 25 years» — 21.7 %; «25 to 40 years» — 35.5 %; «40 to 60 years» — 28.3 %; «60 and older» — 12.3 %).

The majority of the respondents acknowledge the multi-ethnic nature of the population as a competitive advantage of Kazakhstan («Yes» — 35.9 %; «rather Yes» — 41.7 %). Less than a quarter of those who believe otherwise (4.4 % «no»; 18.0 % «rather not»). It should be noted that Kazakhs are more critical of this statement; 75.4 % of them agree with the fact that the multinational composition of the population of Kazakhstan contributes to the successful development of the country as a whole, compared to 81.2 % of representatives of other ethnic groups. The opposite opinion is held by 24.6 % and 18.8 %, respectively.

It should be noted that the significant ethnocentricity of the representatives of the middle age groups noted above, is also evident. 92.5 % of the respondents aged 60 years and older; 89.2 % of respondents aged under 25 years; 71.0 % of respondents aged 25 to 40 years and 64.6 % of respondents aged 40 to 60 years positively assess the multinational nature of Kazakhstan's society.

The respondents assess the prospects for preserving the multi-ethnicity of the population of Kazakhstan as follows. The relative majority of the respondents (45 %) believe that the multi-ethnic society of Kazakhstan will continue in the future, but those who hold the opposite opinion are not much less (40.9 %), 14.1 % found it difficult to answer. Almost all categories of the respondents agree with this assessment; there is no group differentiation.

At the same time, relations between the representatives of different ethnic groups living in Kazakhstan are assessed as good (40.6 %) or even improving (18.0 %). 7.0 % of the respondents point to difficulties in interethnic interaction, while 16.2 % of the respondents believe that this interaction is getting worse and there are more conflicts and rivalries. 17.7 % of the respondents found it difficult to answer this question.

An analysis of the distribution of responses by nationality and age category shows the following. The oldest and the youngest age groups are more optimistic than the middle-aged ones. The improvement of relations between representatives of different ethnic groups in Kazakhstan is acknowledged by 26.5 % of the respondents under the age of 25 and 25.9 % — over the age of 60. In the middle age groups, the figures are twice less: «25 to 40 years» — 12.1 %, «40 to 60 years» — 11.5 %.

The Kazakhs perceive the existing system of interethnic relations more positively: 19.6 % of the respondents in this category indicate an improvement in the interethnic interaction (vs. 15.4 % of the representatives of other ethnic groups); 12.8 % acknowledge deterioration (vs. 21.5 % of representatives of other ethnic groups).

The state's social policy is also perceived in the same way: 54.4 % of the respondents believe that their social, civil and political rights are guaranteed by the state, while 38.8 % of the respondents doubt this, and 6.8 % found it difficult to answer. At the same time, this indicator differs significantly depending on the ethnicity of the respondents: 63.0 % of the respondents of Kazakh and 40.9 % of other nationalities acknowledge the guarantees of their rights, while 30.6 % and 51.7 %, respectively, doubt this.

This imbalance in ethnic and age characteristics in relation to various characteristics of the formation of Kazakhstan's socio-cultural community is mostly due to the influence of the economic situation of the respondents. Thus, in the most optimistic groups of the respondents, the assessment of their economic situation is noticeably higher. 23.8 % of the respondents of Kazakh nationality say that the economic situation of their family has improved over the past 2 years, while among the representatives of other nationalities there are half as many — 11.4 %. The average rating for the entire data set is 19.0 %. The difference in negative assessments is even more noticeable: only 6.4 % of the respondents of Kazakh nationality recorded deterioration in the economic situation, while in the group of the representatives of other nationalities this figure is 20.8 %, with an average rating for the entire data set — 12.0 %.

As the main reasons for the deterioration of the economic situation, the respondents recorded «inflation, depreciation of the national currency», «price growth», «job loss».

The most important factor influencing the interethnic relations is the national policy of the state aimed at harmonizing and regulating mutual relations between different ethnic groups and, thereby, at strengthening the national unity of the country. The national unity is understood as a condition for ensuring the security of Kazakhstan and its further development on the basis of a shared Kazakh history, shared values and traditions for the representatives of various ethnic groups of the country, and a shared vision of the future development. In the end, the national policy of Kazakhstan is designed to promote the consolidation of the socio-cultural community of Kazakhstan on civil principles, the development of a unified Kazakh identity.

It is significant that the absolute majority of the respondents positively receive the state's interethnic relations policy (positively — 31.3 %; rather positively — 51.8 %; rather negatively — 14.8 %; negatively — 2.1 %). There is also a differentiation by ethnic and age factors. The total number of the negative estimations is almost twice as high for the representatives of other nationalities as compared to respondents of Kazakh nationality: 21.2 % vs. 12.0 %. Significantly greater approval is shown by the representatives of the youngest and oldest age groups in comparison with the middle aged group: «under 25 years» — 88 %; «25 to 40 years» — 77.6 %; «40 to 60 years» — 77.8 %; «60 years and older» — 92.6 %.

The respondents' justifications for their opinions on this issue were given as answered to an open question, that is, the respondents themselves formulated their answers. The most frequent positive ratings are listed below.

«The representatives of different nationalities live together in the country, without conflicts, in stability and peace.» «There are no ethnic conflicts.» «The state ensures stability in the sphere of interethnic relations.» «The policy is focused on unity, friendship and mutual understanding of people of different nationalities, and the struggle against terrorism.» «There is no civil war or civil strife.»

As can be seen, the respondents emphasize, first of all, harmony and unity, which have become a historical result of the state policy of regulating interethnic relations that has been carried out since independence. The overall positive picture is not disturbed by certain negative assessments that emphasize, according to respondents, «a tendentious focus on the Kazakh nationality, the exclusion of other ethnic groups from consideration.»

The contribution of statesmen, political institutions and public organizations to the historical process of formation of Kazakhstan's socio-cultural community is perceived differently by respondents. The highest estimate was given to the activities of Elbasy, the First President N.A. Nazarbayev, and the Assembly of

People of Kazakhstan, which were preferred by about three-quarters of the respondents. The performance of the government, the Parliament, public organizations, and local authorities is somewhat lower (Fig. 1).

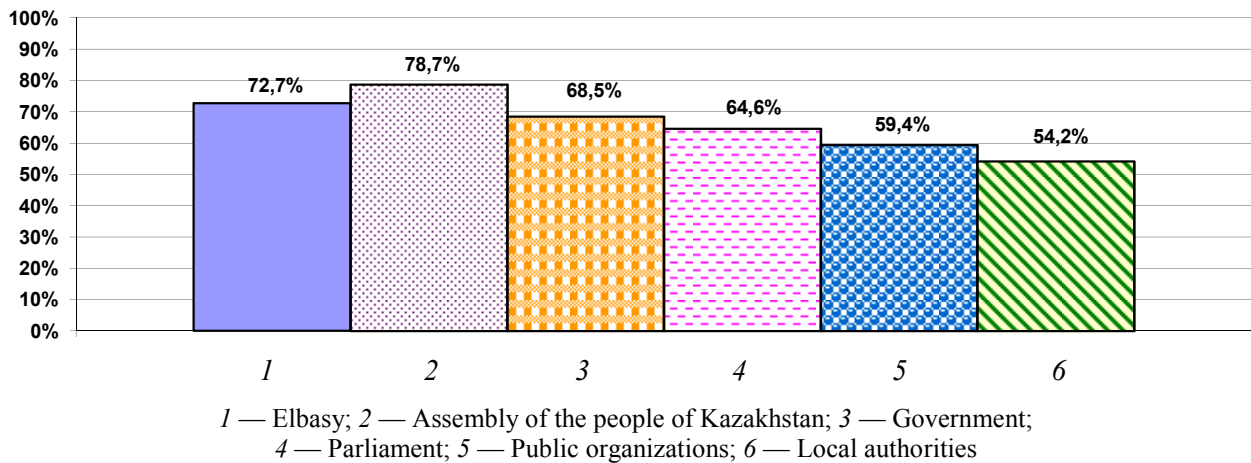

Figure 1. Assessment of activities aimed at formation and development of the community of Kazakhstan people

Herewith, the activities of the Assembly of the people of Kazakhstan to maintain interethnic harmony are estimated positively by 36.2 % of respondents; rather positively — 37.5 %; rather negatively — 16.1 %; negatively — 3.9 %; those who do not know about this socio-political institution — 6.3 %. As can be seen, the historical role of the Assembly of the People of Kazakhstan, which is to develop Kazakhstan's identity through the consolidation of ethnic groups in Kazakhstan and the preservation of interethnic harmony, is convincingly emphasized by respondents.

Conclusions

In the course of the research, the main hypothesis about the impact of the age and, to a somewhat lesser extent, the ethnicity of the respondents on their view of effectiveness of the historical transformation of spiritual and moral values on the formation of Kazakhstan's identity and the success of building a Kazakh socio-cultural community was confirmed. The main reason is the different strategies of socialization, language practice, and historical experience of the respondents.

The following additional hypotheses were also confirmed: the effectiveness of the formation of Kazakhstan's identity does not depend on gender characteristics; the respondents' attitude to the process of Kazakhstan's socio-cultural community forming is influenced by their economic situation; language practice largely determines the individual's assessment of the prospects for the formation of Kazakhstan's socio-cultural community.

References

- 1 Поршнева О.С. Концепции и методы социологии в историческом исследовании / О.С. Поршнева // Вестн. РУДН. Сер. История России. — 2001. — № 2. — С. 31–39.
- 2 Миронов Б.Н. Историк и социология / Б.Н. Миронов. — Л.: Наука, 1984. — 174 с.
- 3 Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1999. — 383 с.
- 4 Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон. — М.: Весь Мир, 2003. — 367 с.
- 5 Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош. — М.: Весь мир, 2000. — 296 с.
- 6 Шаукенова З.К. Идеологический концепт развития Казахстана на современном этапе / З.К. Шаукенова. — Астана: Фолиант, 2010. — 296 с.
- 7 Абдулина А.Т. Основные тенденции этнокультурных и этноязыковых процессов в Казахстане в период независимости / А.Т. Абдулина. // Отан тарихы. — 2016. — № 4. — С. 132–141.

И.Д. Хлебников

Тарих пен эмпирикалық әлеуметтанудың пәнаралық өзара әрекеттестігі аясында әлеуметтік-мәдени қауымдастық құрудың құндылықты репрезентацияларын зерттеу

Мақалада тарих пен эмпирикалық әлеуметтанудың пәнаралық өзара әрекет мәселелері әлеуметтік-мәдени қауымдастық құрудың құндылықты репрезентацияларын зерттеуді қолдана отырып қарастырылған. Автор Қазақстанның әлеуметтік-мәдени қауымдастығының қалыптасуындағы тарихи үрдістерді микро деңгейде бекітуге баса назар аударған. Әлеуметтік-мәдени қауымдастық дегеніміз — өздерін сәйкестендіретін және бірнеше басқа да тарихи қоғамдастықтардың өкілдерінен ерекшелетін ұқсас тарихи мәдени сипаттағы белгілері, құндылықтары бар бір қоғамның өкілдері. Қазақстан туралы айтар болсақ, біз қазіргі кезеңдегі әлеуметтік-мәдени қауымдастықтың қалыптасуына әсер ететін бірнеше ұрпақтың, оның ішінде кеңестік және одан да ерте кезеңдердің тарихи тәжірибесінің әсері туралы айтып отырымыз, өйткені олар әлі де қазақстандық қоғамның маңызды өкілдерінің бір бөлігі болып табылады. Зерттеудің негізінде автор қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру бағытындағы рухани-адамгершілік құндылықтардың тарихи өзгеруінің тиімділігі және респонденттердің әлеуметтенудің әртүрлі стратегияларын, тілдік практикасын және тарихи тәжірибесін анықтаған жас ерекшеліктері мен этномәдени факторлары бар қазақстандық әлеуметтік-мәдени қауымдастығының қалыптасу перспективаларын бағалауды анықтайды.

Кілт сөздер: әлеуметтік-мәдени қауымдастық, көп ұлыстық, Қазақстанның қазіргі тарихы, ауызша тарих, сәйкестік, пәнаралық өзара іс-қимыл, нақтылы тарихи мәселелер, сауалнама жүргізу.

И.Д. Хлебников

Изучение ценностных репрезентаций построения социокультурной общности в свете междисциплинарного взаимодействия истории и эмпирической социологии

В статье рассмотрены вопросы междисциплинарного взаимодействия истории и эмпирической социологии на примере изучения ценностных репрезентаций построения социокультурной общности. В центре внимания авторов — фиксация на микроуровне исторических тенденций формирования социокультурной общности Казахстана. Под социокультурной общностью понимаются представители одного общества, идентифицирующие себя с ним и наделенные рядом исторически обусловленных схожих культурных характеристик, норм и ценностей, отличающих их от представителей других обществ. Применительно к Казахстану речь идет о влиянии исторического опыта разных поколений, включая советский и даже более ранние периоды, которые оказали влияние на процессы формирования социокультурной общности на современном этапе, поскольку до сих пор являются частью идентичности значительного числа представителей казахстанского общества. На основании проведенного исследования авторы пришли к выводу о влиянии на эффективность исторической трансформации духовно-нравственных ценностей в направлении формирования казахстанской идентичности и успешности построения казахстанской социокультурной общности возрастных и этнокультурных факторов, определивших различные стратегии социализации, языковой практики и исторического опыта респондентов. Значительное влияние на эффективность формирования казахстанской идентичности и казахстанской социокультурной общности оказывают экономическое положение и языковая практика, во многом определяющие оценку перспектив формирования социокультурной общности Казахстана.

Ключевые слова: социокультурная общность, полиэтничность, современная история Казахстана, устная история, идентичность, междисциплинарное взаимодействие, конкретно-исторические проблемы, анкетный опрос.

References

- 1 Porshneva, O.S. (2001). Kontseptsii i metody sotsiologii v istoricheskom issledovanii [Concepts and methods of sociology in historical research]. *Vestnik RUDN. Seriya Istoriia Rossii — Bulletin of the RUDN. Series History Of Russia*, 2, 31–39 [in Russian].
- 2 Mironov, B.N. (1984). *Istoriik i sotsiologhiia [Historian and sociology]*. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 3 Senyavskaya, E.S. (1999). *Psikhologiiia voiny v XX veke: istoricheskii opyt Rossii [Psychology of war in the twentieth century: historical experience of Russia]*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 4 Tompson, P. (2003). *Holos proshloho. Ustnaia istoriia [Voice of the past. Oral history]*. Moscow: Ves mir [in Russian].

5 Tosh, D. (2000). *Stremlenie k istine. Kak ovladet masterstvom istorika* [Pursuit of truth. How to master the skill of a historian]. Moscow: Ves mir [in Russian].

6 Shaukenova, Z.K. (2010). *Ideolohicheskii kontsept razvitiia Kazakhstana na sovremennom etape* [Ideological concept of development of Kazakhstan at the present stage]. Astana: Foliant [in Russian].

7 Abdulina, A.T. (2016). *Osnovnye tendentsii etnokulturnykh i etnoiazykovykh protsessov v Kazakhstane v period nezavisimosti* [Main trends of ethno-cultural and ethno-linguistic processes in Kazakhstan during the period of independence]. *Otan tarikhy — National history*, 2, 132–141 [in Russian].

F.T. Kukeyeva, Hor Ka Wai Christopher, D. Zhekenov*

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: furar@mail.ru, cats10@mail.ru, duman.zhekenov@gmail.com)*

Kazakhstan foreign policy in the context of renewable energy

Energy transition represents a disruptive innovation to the conventional energy industry. The Republic of Kazakhstan's ambitious decarbonisation goal of achieving 30 % share of renewable energy in the domestic power generation matrix by 2030, and 50 % by 2050, potentially creates new possibilities across many sectors. This paper aims to examine the prospects of petroleum politics and green diplomacy within the scope of Kazakhstan's multi-vector foreign policy. The research question is: do Kazakhstan's foreign relations benefit from a rising share of renewable energy in its electric power generation? Green theory is employed as the theoretical framework, providing an alternative to the major traditional legal conceptions of security, state and economy. The findings indicate a fully sustainable foreign policy is highly unlikely without an ecocentric value shift that recognizes the intrinsic value of nature.

Keywords: Kazakhstan, renewable energy, green theory, petroleum politics, green diplomacy, multi-vector foreign policy.

Introduction

Energy transition is a pathway toward transformation of the global energy sector, e.g. from wood to coal, from oil to gas and nuclear. Now, the world is engaged in a massive shift towards renewable energy in order to reduce energy-related CO₂ emissions. According to the report «Electrification With Renewables: Driving the transformation of energy services» produced by the International Renewable Energy Agency (IRENA) in 2019, the renewable share in power generation would climb from 26 % in 2018 to 85 % in 2050, with up to 60 % coming from variable sources such as solar and wind [1]. The plunging demand for oil wrought by the coronavirus pandemic combined with a savage price war in 2020 has further made the fossil fuel industry a very unattractive proposition to investors. Substantial changes are to be expected in the very shape of the energy industry itself. Kazakhstan, emerged as the largest economy in Central Asia, is not immune from the impact of this global trend of energy transition. Due to its resources and enormous size, Kazakhstan finds itself crammed between the interests of rising powers, regional powers and the superpowers.

The notion of Kazakhstan as a bridge transcending geographic regions and civilizations is presented as a justification for the republic's multiple international engagements. Its multi-vector foreign policy, as reflected in its commitment in multilateral organizations as well as its bilateral relationships, has benefitted the republic without creating adversaries in international politics. Its vast coal, oil, natural gas and uranium reserves have enabled it to gain leverage in managing difficult relations with neighbouring Russia and China, and form strategic partnership with the US and the EU. Home to the world's 12th-largest oil reserves and a member of OPEC+, Kazakhstan might seem to have low incentives to invest in diversifying away from fossil fuels. However, the predominance of extractive industries and the associated high levels of energy intensity risk significant damage to land, water, and to air quality in the republic. Kazakhstan's reputation as the world's 26th-largest contributor to greenhouse gas (GHG) emissions — reporting 0.63 % to global emissions in 2016 [2], highlights the republic's dependent on unsustainable resource use patterns and the problems created by its ageing inefficient Soviet-era energy infrastructure, with coal alone responsible for covering more than 70 % of the nation's electricity demand. When First President Nursultan Nazarbayev announced in 2012 that the republic would implement green economic policies through its «Strategy 2050» development plan, Kazakhstan aspired to become one of the top 30 competitive developed countries in the world by 2050 while gradually «greening» key economic sectors. Renewable energy policy has since been developed in a decidedly top-down fashion as best illustrated in signing the Paris Climate Change Agreement in 2016 and the «Future Energy» theme of the EXPO 2017 Astana. The republic's National Concept for Transition to a Green Economy also sets a bold timeline to move from under 1 % renewable energy sourcing when it was

---

* Corresponding author. E-mail: duman.zhekenov@gmail.com (D. Zhekenov)

adopted in 2013 to 3 % by 2020, 30 % by 2030, and 50 % by 2050, promoting a more decentralised, balanced and environmentally friendly energy supply system [3]. With an active adoption of a new legal framework and an auction system for renewable energy projects to attract foreign investment for the energy transition, in 2019 electricity generation at new solar, wind and small hydropower plants has reached a total 1042 megawatts (MW) — about 2.3 % of the total installed capacity of all power plants operating in the country [4]. This recognises not only the republic's abundant fossil fuel sources but the highly favourable geography for renewable energy development. Besides, the Astana International Financial Centre (AIFC), International Centre for Green Technologies and Investments and Astana Hub International IT and Start-ups Hub are some of the most important recent developments in the capital city Nur-Sultan. Fully-fledged in 2018 and located at the EXPO business centre, they were created to be promoting Kazakhstan's accelerated transition to a green economy by fostering technology and best practices, business development and investments.

This paper aims to explore the implications of renewable energy development on Kazakhstan's foreign relations. Given that the ecocentric features of renewable energy increasingly resonate across the globe to combat carbon pollution, Kazakhstan's energy future is more than a contention between the fossil fuel industry and renewables advocates but entails a broader ecological perspective on common human interests over the political boundaries of economic advantage.

Discussion

This section presents a literature review to address the research question. Besides clarifying the key concepts of petroleum politics and green diplomacy, Kazakhstan's multi-vector foreign policy is also reviewed. A hypothesis is then formulated in accordance with relevant academic publications.

Petroleum politics. The significance of oil as a world energy source is difficult to overdramatize. The growth in energy production during the 20th century was unprecedented, and increasing oil production has been by far the major contributor to that growth. There is no surprise how much international concern and conflict arise regarding petroleum and the companies that supply it around the globe. According to Arthur H. Westing (1986), the geographical distribution, availability, and degradation of the world's key resources — oil and natural gas included — influence the international security perceptions that govern strategic policies and the use of military force [5]. Michael T. Klare (2001) comments that the ideological divisions of the Cold War have given way to an immense global scramble for essential materials, such as oil, and thus in the early decades of the new millennium wars are to be fought over resources, leading to widespread instability especially in those places where resource competition overlaps with long-standing disputes over territorial rights [6]. Jeff D. Colgan (2014) argues that oil politics is a major force in global and domestic politics, especially in developing countries. States that are petro-revolutionary — having both oil income and a revolutionary leader — tend to instigate conflicts at a rate three and a half times that of a comparable «typical» state (one without oil or a revolutionary leader) [7]. Fidelis Allen (2018), taking reference from the Nigerian case, asserts that the oil industry is not neutral of interests but alliance structures exists at the national fronts with multinational oil companies (MNCs) forging relationships with national and local political, military, and economic elites on the basis of common interests [8]. Tito Cordella and Harun Onder (2020) investigate how the devolution of oil windfalls affects the likelihood of political violence, in which their findings show that transferring large shares of oil wealth can prevent conflict, while transferring small shares can trigger it [9]. Hao Chen et al (2016) address the impacts of OPEC's political risk on the fluctuations of international crude oil prices, illustrating a significant and positive influence of the former on the latter [10]. Gawdat Bahgat (2007) argues that oil and natural gas from the Caspian Sea is certain to contribute to global energy security but not a replacement of the Persian Gulf [11]. Adnan Vatansever (2017) examines Russia's surplus pipeline capacity for oil and gas export, giving explanations on Russia's institutional setting, energy «pivot to Asia» and attempt to minimise transit risks [12]. Michael Bradshaw et al (2019) claim that, based on the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)'s 1.5 °C report, climate change mitigation must see an early peak in oil demand and a rapid fall in consumption thereafter, suggesting that fossil fuel exporters must act now to prepare for the low carbon transition to prevent oil-related tensions and conflicts that could undermine the collective action required to address climate change [13]. Aktoty Aitzhanova et al (2014) also hint an urgent transition to a non-oil economy for Kazakhstan to avoid undesirable impacts when its oil production capacity is envisaged to collapse to negligible amounts after the peak period of 2035 [14].

Green diplomacy. Protection of the environment nowadays is among the top priority on the agenda of the international community of decision-makers. There is no major international meeting, especially at the

top (such as the Group of Seven, World Trade Organisation and others), which does not take into question, if not the actual ecological issues, at least the environmental implications of the issues discussed. All spheres of diplomacy — including human rights and humanitarian affairs, peace and security, trade and investment, global economic recovery, and development cooperation — have to adapt to the new generation of global environmental sustainability challenges. According to Stefu Ioan (2013), green diplomacy represents a new kind of diplomacy — more ‘technical’, more flexible and more direct — that aims at raising awareness and promoting common interests in the management and protection of the shared natural heritage of humanity at bilateral, regional or global scale. Ioan also argues that the technical character of green diplomacy requires its practitioners to possess minimum ecological, biological, economic, legal, etc. knowledge in addition to the basic training of every diplomat — which has led some states to establish one or more ambassadors specialized in environmental issues [15]. Martina Klimes et al (2019) echo by acknowledging the important role of technical knowledge in the political tracks of water diplomacy to ensure sustainability of water cooperation processes [16]. Rebecca L. Farnum (2018) applies the notion of water diplomacy to demonstrate how fog water is being used to lay the environmental groundwork for transboundary water-based peacebuilding exemplified by the Ait Baamrane region in Southwest Morocco [17]. Mabroor Hassan et al (2017) emphasize on the need for environmental diplomacy in Pakistan within the South Asian context and comment that integration of development with environmental factors and peacemaking has potential to achieve sustainable development in South Asia, highlighting the potential of environmental challenges in causing inter-state conflict in the region [18]. Jing Gu et al (2018) analyse the BRICS’ (an informal group of states comprising Brazil, Russia, India, China and South Africa) approach to sustainable development, renewable energy and green economic growth in Africa, arguing that individual member states — China and India in particular — are the main drivers for renewable energy investment and technological cooperation [19]. Claudio Feijóo et al (2020) look into «new technology diplomacy,» suggesting that artificial intelligent (AI) is poised to transform human relationship with the environment and promote a renewed kind of international engagement aimed at transcending narrow national interests and seeks to shape a global set of principles [20]. McKenzie F. Johnson (2019) questions the growing enthusiasm for green governance as a mechanism to mitigate conflict and improve social and environmental justice, arguing that insecurity is produced and reproduced by the reorientation of social relations around global standards of natural resource conduct that limit options for domestic political engagement and exacerbate institutional pluralism and conflict [21]. Guo Li et al. (2020) examine the impact of green diplomacy on a country's carbon emission level, concluding that the signing of environmental treaties yields only short-term CO₂ emissions reduction for developing countries but produce no long-term result [22].

Kazakhstan's multi-vector foreign policy. Of all the Central Asian states, Kazakhstan has been most successful in balancing its foreign relations with a variety of global powers. The country has even branded its foreign policy as «multi-vector» to accentuate its success in maintaining a diverse set of international partners. Randall Schweller (1994), based on the neorealist perspective, comments that a secondary state, faced with such great power interlocutors, would adopt strategies of balancing motivated by «self-preservation and the protection of values already possessed» and bandwagoning as «self-extension to obtain values coveted» [23]. According to Michael Clarke (2015), Kazakhstan's multi-vector foreign policy is built on First President Nazarbayev's understanding that the republic seeks «mutually advantageous» and «good neighbourly relations of confidence on the whole of the Eurasian continent,» which is concerned with ensuring Kazakhstan's independence and sovereignty by offsetting traditional Russian hegemony through the diversification of political and economic ties with other major power centres — China, the US and the EU [24]. Ruth Deyermond (2009) argues that Kazakhstan's foreign policy is characterized by «multi-levelled regional hegemonic competition» between, on one level, Russia, the United States and China, and, on a lower level, between «sub-regional hegemonic aspirants» Kazakhstan and Uzbekistan [25]. Edward Schatz (2006) speculates that the elite in Kazakhstan has used foreign policy to legitimate its rule by turning abroad to construct an image that it is «engaged internationally and therefore deserving of support domestically,» with foreign policy actions that are «high profile, relatively low cost, and rife with symbolic importance» [26]. Sally N. Cummings (2003) analyses Nur-Sultan's multi-vector foreign policy, particularly in the 1990s, in associated with the integration of a «pacified, economically liberal and internationalist» Kazakhstani identity with «regional and multilateral institutions and identities», highlighting the features that assuage the country's ethnic Russians, maintain an inevitable relationship with Moscow and anchor sovereignty vis-à-vis Russia and China [27]. Karl Erik Bragtvedt Henriksen (2013) examines the relationship between Kazakhstan's oil and gas resources and its multi-vector foreign policy, demonstrating that Kazakhstan has developed its oil

and gas resources and export routes in accordance with its multi-vector foreign policy by triangulating Russia, China and the US for its benefit [28]. Pinar Ipek (2007) argues that Kazakhstan's lack of direct outlet to the open seas and communicative resources has made cooperative relations with contiguous states essential for its economy — in which oil accounts for 70 percent of total exports and delivers up to 40 percent of government revenue — to ensure multiple access to markets [29]. Annette Bohr (2010) considers that the US-Kazakhstan Strategic Partnership Dialogue has been built on two complementary interests, which are energy issues and Afghanistan, since 2001 [30]. Justyna Misiągiewicz (2019) comments that the growing energy needs have given China a strong interest in developing ties with energy-producing states in the Central Asia region to build necessary pipeline infrastructure, with Kazakhstan getting increasing importance in this context [31]. Enersto Gallo (2014) observes that Russia's agenda in Central Asia, which has focused on retaining its dominant position in the energy sector and in maintaining its foothold in the strategic/military sphere, has been challenged or eroded by China's focus on greater economic interconnectivity via its Belt and Road Initiative (BRI) [32].

Hypotheses. This paper aims to explore the implications of renewable energy on Kazakhstan's foreign relations. The literature review results in this hypothesis: renewable energy development helps advance Kazakhstan's foreign policy choices.

Methodology and theoretical framework

Climate change, pollution, and the loss of biodiversity are environmental issues that spill over borders. When analysing the questions posed in this paper, the radical features of green theory provide a theoretical framework that incorporates international relations with non-human nature, needs of future generations and ecological risk distribution. Green theory analysts look at real world environmental problems differently as compared to realism or neoliberalism. While realists assume environmental problems are irrelevant to national security, neoliberalists do acknowledge environmental challenges and want to tweak the incentive structures in order to bring about cooperation amongst states [33].

Green theory of international relations is clearly different than traditional international relations theories in many ways. One of the best known slogans inspired out of green international relations theory on world politics is «think globally, act locally,» exemplifying its three specific characteristics, namely ecocentrism, limits to growth and decentralization of power. Ecocentrism is interpreted as the rejection of an anthropocentric world-view by stating that all beings are fundamentally «embedded in ecological relationships» with no rigid distinction between humans and the rest of nature [34]. Limits to growth refers to the shifting of focus from economic growth towards sufficiency and income security for the creation of a sustainable society [35]. Decentralisation of power indicates the need to shift authority from international institutions to local political economies and self-reliant communities — which are supposed to be more sensitive to the environmental problems around them — to ensure quick response and feedback before they turn severe when handling global environmental issues [36]. Wherefore, «think globally, act locally» means «think about the effects of what you are doing on the global environment». Security, in this context, is understood by taking human well-being and ecosystem integrity as the ethical and analytical reference point. While international agreements are formally implemented by governments and other constitutional bodies, the key agents of change are a much wider range of non-state actors, smaller groups and individuals. Each locality, for example, can help mitigate global depletion of resources by recycling plastic bags and bottles, reduce marine pollution by demanding tertiary treatment of municipal wastes, and save energy by replacing incandescent light bulbs with compact fluorescent or LED ones.

It is noteworthy that a concept of ecological modernization has been promoted — in which technological advancement, innovation and economic growth are to take place with less energy and resources, keeping the waste produced/per unit of GDP to the minimum [37]. Likewise, the United Nations Environment Programme defines a green economy as «one that results in improved human well-being and social equity, while significantly reducing environmental risks and ecological scarcities. It is low carbon, resource efficient, and socially inclusive» [38]. Apparently, both of these contemporary concepts are comparable to the ecological way of life of the Kazakh nomads, in which they tried to leave nature as untouched as before their arrival to preserve the immutability and loyalty to Mother Nature [39]. However, in a world of states with primary responsibilities to their own citizens, finding acceptable trade-offs between immediate economic wellbeing and longer-term ecological wellbeing is difficult. There is some prospect of powerful states — like China — or groups of states — like the EU and the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) — leading the way and altering the structural parameters to ensure modernisation of their econo-

mies with least resources exploited. For Kazakhstan, although its hydrocarbon-intensive economy draws a sharp contrast with the characteristics of green theory, the republic's goal of becoming one of the OECD-countries by 2050 [40] — as proposed in «Strategy 2050» by First President Nazarbayev — has made green theory relevant to its pursuit of a sustainable future with «green growth.» According to OECD, green growth is about fostering economic growth and development while ensuring that natural assets continue to provide the resources and environmental services on which humanity's well-being relies. It is also about fostering investment and innovation which will underpin sustained growth and give rise to new economic opportunities policy action [41]. The seven indicators of green growth are as follows: Environmentally adjusted multi-factor productivity, Low land consumption, Low air pollution exposure, Environmentally related innovation, Environmentally related taxation, GDP per capita, Low income inequality, CO₂ productivity (production-based), CO₂ productivity (demand-based), and Material productivity [42].

Following the COVID-19 coronavirus epidemic and global financial downturn in 2020, the adoption of green theory has increasingly become a prominent part of the discourse of international politics for improved transparency, sustainability, resiliency and accountability. Green theory's notions of security, state and economy can be used to explore the implications of renewable energy development on Kazakhstan's foreign relations in an era of global environmental sustainability.

The main part

Overview of energy reforms and ecology in Kazakhstan. This section gives a brief overview of Kazakhstan's renewable energy strategy in association with its strict control over socio-economic development to prevent ecological degradation in the republic. In fact, Kazakhstan is a victim of at least two major ecological disasters within its borders: the shrinking of the Aral Sea caused by mismanagement of irrigation projects, and radioactive contamination at the Semipalatinsk nuclear testing facility. Although these issues are due in large part to Kazakhstan's years under the Soviet Union, the republic's extractive sector — coal, oil, gas and metal ore — has continued to deteriorate its water, air and soil quality since independence. It has been stated in Global Resources Outlook 2019, a report produced by the International Resource Panel of the United Nation Environment Programme, that extractive industries are responsible for half of the world's carbon emissions and more than 90 % of biodiversity loss and water stress [43].

Given the disproportionately influential role of oil sector performance in supporting growth in the nonoil economy, for over a decade Kazakhstan has had determined to undergo structural and institutional reforms to facilitate the development of a vibrant, modern and innovative tradable non-oil sector for the republic's future. In fact, it is one of the first Central Asian states to have built an institutional framework for transition to a green economy, having adopted an Ecological Code in 2007 and Law on Supporting the Use of Renewable Energy in 2009. In 2012, Kazakhstan, after becoming a state party of the Kyoto Protocol from the second commitment period, began efforts to build a domestic emissions trading system (ETS). The Kazakhstan Emissions Trading System (K-ETS), launched in January 2013, was initially established as a tool to aid the country in switching to clean, more efficient technologies for industry, manufacturing, and electricity generation [44]. In 2013, Kazakhstan also adopted the National Concept for Transition to a Green Economy, outlining a future development path guided by green energy policies. The ambitious plan aimed to increase the share of renewable energy in electric power generation to 30 % by 2030 and 50 % by 2050, enhancing the republic's efforts in energy security, economic development and environmental protection. Besides, the government established the Financial Settlement Centre for Support of Renewable Energy Resources (FSC), a limited liability company registered under the Kazakhstan Electricity Grid Operating Company (KEGOC, a joint stock company), to buy all power from renewable energy operators under 15-year power purchase arrangements and then blend the renewable energy electricity to sell to conventional generators. Development of hydropower (especially small hydropower stations), solar and wind is an important component of this transition, and the republic plans to gradually decommission the aging infrastructure, install energy-efficient equipment and comply with strict environmental standards. On August 2, 2016, Kazakhstan signed the Paris Climate Change Agreement — an important symbol of the world community's determination to put an end to environmental degradation and global greenhouse gas emissions.

Kazakhstan's topography is indeed suitable for the development of renewable energy. More than 50 % of the republic, particularly in the northern regions, has average wind speeds of between 4 and 6 metres per second, making them suitable for utility-scale wind farm development, whereas southern Kazakhstan receives consistently high levels of solar irradiation [45]. The latter is particularly meaningful for Almaty as the city with a population of 1.8 million is located in the republic's south and far from the majority of Ka-

zakhstan's existing power generation facilities in the north. Developing new capacity from renewable energy in both the north and south could limit the need to transmit electricity over large distances and reduce efficiency losses. Although renewable energy was not directly mentioned in the Kazakhstan 2050 Strategy, «search and discovery of energy of the future» was featured separately from nuclear power development as one of the top ten national projects [46]. With an auction scheme introduced in 2017, a gateway has been opened for developers and financiers — whom can be both legal entities created in Kazakhstan and foreign legal entities — to bring in investment, technical experiences and latest renewable energy technologies. The initial pilot auction, completed in early June 2018, resulted in 194 MW of renewable energy capacity being awarded. In October 2018, the second round of auctions resulted in the award of 664 MW renewable energy capacity [47]. In 2019, the total renewable energy capacity has increased to 1042 MW, making up 2.3 % of the total installed capacity of all power plants operating in Kazakhstan [48]. Auction participants in 2018–2019 included a total of 145 companies from 12 countries: Kazakhstan, Russia, China, Turkey, the Netherlands, France, UAE, Bulgaria, Italy, Germany, Malaysia and Spain [49].

Although energy transition is slowly maturing in Kazakhstan's laws and commerce, much remains to be done to strengthen the regulatory framework addressing control of emissions, use of renewable resources and increasing energy efficiency measures, while also working to improve public utilities and infrastructure challenge. The launch of AIFC's Green Finance Centre (AIFC-GFC) on June 1, 2018 can be considered groundbreaking in this regard with the intention to develop and promote green finance in Kazakhstan and neighbouring countries — namely the Commonwealth of Independent States (CIS), the Eurasian Economic Union (EAEU), the Middle East, West China, Mongolia and Eastern Europe. Green bonds, climate bonds and other forward-looking instruments are expected to stimulate development in the following spheres: «renewable energy», «energy efficiency», «pollution prevention and control», «sustainable management of living natural resources», «terrestrial and aquatic biodiversity preservation», «clean transportation», «sustainable water management», «climate change adaptation», «eco-efficient products, production technologies and processes», and «clean buildings» [50]. Although the ultimate goal of this transition to a green economy is to enable Kazakhstan to achieve the proclaimed goal in «Strategy 2050» of entering the top 30 developed countries of the world by 2050, AIFC-GFC can be an impetus to intra- and extra-regional cooperation as its regulatory framework welcomes partnership deals and investment options towards the choice of low-carbon and eco-centric solutions in accordance with the global trend of green growth. Given the 2020 crossfire between low oil prices and the COVID-19 pandemic, oil production in Kazakhstan is expected to shrink by 15 % due to low international and domestic demand for industrial fuel, gasoline, and aviation fuel [51]. In this connection, promotion of private sector investment in utility-scale renewable energy in Kazakhstan can be an alternative for building national production capacity and improving economic growth prospects. In fact, stimulus and recovery packages should be designed to accelerate the shift to sustainable, decarbonised economies and resilient inclusive societies. A growing number of experts have already proposed that a push for green growth can help the global economy recover from the coronavirus pandemic, claiming that «with the right green stimulus policies in place that ramp up investment in long-term, sustainable solutions from electric transport to clean, efficient energy, we can deliver on the goals of the Paris Agreement without compromising on economic growth» [52].

Results and discussions. This section presents the results and discussions of the empirical analysis of the hypothesis, namely whether renewable energy development helps advance Kazakhstan's foreign policy choices. As a result of the sudden stop in the economy due to COVID-19 in 2020, renewable energy has been proven to be the energy source most resilient to global lockdown measures [53]. For Kazakhstan, what are the prospects of petroleum politics and green diplomacy within the scope of its multi-vector foreign policy? Green theory — via its emphases on ecocentrism, limits to growth and decentralisation of powers — sets new benchmarks for the republic to position itself in the world through the lens of global environmental sustainability.

As the most essential and biggest emerging economy in Central Asia, the promotion of renewable energy as an industry should indeed be manoeuvred as one of the important economic engines for Kazakhstan in the long term. Petrochemicals, in particular, offer the republic an enormous potential to explore new chances for economic growth from renewable energy applications, including more job opportunities, new industries and new supply chains. Petrochemical products are everywhere and are integral to modern societies. They include plastics, fertilisers, packaging, clothing, digital devices, medical equipment, detergents, tires and many others. They are also found in many parts of the modern energy system, including solar panels, wind turbine blades, batteries, thermal insulation for buildings, and electric vehicle parts. Although demand for

gasoline and other hydrocarbon fuels is expected to be on the decline by 2030 [54], exploring and drilling for oil are likely to remain intensive with petrochemicals set to account for more than a third of the growth in world oil demand to 2030, and nearly half the growth to 2050 [55]. Kazakhstan is well-positioned to develop its domestic petrochemical industry by playing a role in renewable energy technologies manufacturing. The joint development agreement signed in 2018 by Austria's Borealis and Kazakhstan's United Chemical Co. signifies the latter's ambition for a strong presence within the global polyolefin market by exploring an alternative use of the oil and gas from the Tengiz Field in Atyrau [56]. With adequate investment in technologies for deep processing of oil and gas, green growth will become achievable for Kazakhstan through its participation in the global industrial, supply and value chains of renewable energy technologies.

It is important to note that, despite complex investment challenges due to the harsh operational environment of exploration and production activities, the hydrocarbon industry is not necessarily in contradiction with a green economy if conducted in a way that is both ethical and sustainable. As a strategic response to the growth potential in the renewable energy sector and the rising cost of hydrocarbon extraction — in addition to pressure from shareholders and climate activists to reduce their carbon emissions from their hydrocarbon businesses [57], oil companies worldwide are getting increasingly active in the electricity and renewable energy sector, albeit at quite different levels of engagement. Oil majors — Royal Dutch Shell, ExxonMobil, Chevron, Total, BP, Eni, Petrobras, and Statoil/Equinor — are leading the way in shaping new strategies to capture a portion in the fast-growing renewable market. Besides, some oil and gas companies have come up with constructive community development schemes. Their «corporate social responsibility» (CSR) strategy has led them to establish schools and hospitals, design micro-credit schemes for the local community and support employment programs for the youth, particularly in the developing nations, as means to operate with fairness and honesty with customers and suppliers, give back to and actively participate in local communities, and value employees, while earning profits for shareholders [58]. There is also environmental CSR that aims to reduce any damaging effects on the environment from business' processes, in which energy use, water use, waste management, recycling, emissions, eco-friendly office and business travel policies are the focuses [59]. The OECD Guidelines for Multinational Enterprises are the most comprehensive set of government-backed recommendations on responsible business conduct in existence today.

On this basis, for Kazakhstan, its petroleum-based economy does not necessarily become obsolete. If CSR is observed across the republic's extractive sector in accordance with the OECD Guidelines, the hydrocarbon industry can contribute positively in the transition to a green economy and green growth. As stated by First President Nazarbayev in «Strategy 2050» regarding energy resources, «Kazakhstan's oil and gas complex remains the powerhouse of our economy, which facilitates growth of other sectors. We have successfully created a modern and efficient oil, gas and mining sector. Our success in this area will help us to build a new economy of the future»; and «having world-class oil and gas reserves, our country will not depart from its policy of reliable strategic partnerships and mutually beneficial international cooperation in the energy sector» [46]. While policy makers underscored hosting EXPO-2017 as a necessity for improving international perceptions of Kazakhstan's greenness as a petrostate, the republic's aspiration in becoming a regional hub for green finance is enhanced by the establishment of the Green Financial System — which is now in place as a key component of AIFC — to provide further support for the investments in Kazakhstan's green economy and a networking platform with investors from Western Europe, North America and Southeast Asia, where the green agenda is well developed [60]. Given Kazakhstan's growing role as a logistics pivot connecting Europe and Asia, the republic should take advantage of its geographical location and improving infrastructure to cooperate with multiple countries to solve common development issues — including carbon mitigation, renewable energy development and ecological restoration — based on international best practices. This can lead to sustainable foreign policy-making with an increasing share of green dimensions of Kazakhstan's diplomacy, in addition to petroleum politics.

Kazakhstan, in this context, is viable to use renewable energy development to advance its foreign policy choices. While its multi-vector foreign policy remains crucial in balancing the geopolitical interests of different world powers, a slight shift from petroleum politics to a higher share of green diplomacy can evolve its role as both an energy producer and a green advocate, creating new capacity and new spectrum in its foreign policy-making. The findings indicate a fully sustainable foreign policy is highly unlikely without an ecocentric value shift that recognizes the intrinsic value of nature at this time of energy transition.

Conclusion

This research paper demonstrates that Kazakhstan's target of raising the share of renewable energy sources to 50 % by 2050 is more than an internal affair but has significant implications to its multi-vector foreign policy. The era of carbon-intensive energy derived from the burning of fossil fuels is coming to a decline, and a cleaner, more reliable energy future based on renewable energy sources and technologies will be the new normal for Kazakhstan in the coming decades. Global environmental sustainability has given new interpretations to the major traditional legal conceptions of security, state and economy. Innovative approaches are already proposed and showcased in the format of green finance, green growth and CSR practices to conserve resources and make renewable energy systems cheaper and more efficient to manufacture, install and operate. With these global trends, a fully sustainable foreign policy is highly unlikely without an ecocentric value shift that recognizes the intrinsic value of nature. Kazakhstan's foreign relations thus benefit from a rising share of renewable energy in its energy matrix. It is noteworthy that, instead of being either an energy producer or a green advocate, the republic should take advantage of being both for maximum manoeuvre between petroleum politics and green diplomacy within the scope of its multi-vector foreign policy.

References

- 1 IRENA. Electrification with Renewables: Driving the transformation of energy services. — 2019. — URL: https://irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2019/Jan/IRENA_RE-Electrification_SGCC_2019_preview.pdf.
- 2 Ge M. 4 Charts Explain Greenhouse Gas Emissions by Countries and Sectors. / M. Ge, J. Friedrich // World Resources Institute. — 2020. — URL: <https://www.wri.org/blog/2020/02/greenhouse-gas-emissions-by-country-sector>.
- 3 Koch N. Renewables in Kazakhstan and Russia: Promoting 'Future Energy' or Entrenching Hydrocarbon Dependency? / Koch N., Tynkkynen V. // Ponars Eurasia. — 2018 — URL: <https://www.ponarseurasia.org/memo/renewables-kazakhstan-russia-future-energy-or-entrenching-hydrocarbon>.
- 4 Press service of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. In 2019, capacity of renewable energy sources in Kazakhstan doubled. — 2019. — URL: <https://primeminister.kz/en/news/za-2019-god-v-moshchnosti-vie-kazahstana-uvelichilis-vdvoe>.
- 5 Westing A. Global Resources and International Conflict: Environmental Factors in Strategic Policy and Action / A. Westing. — Oxford: Oxford University Press, 1986.
- 6 Klare M. Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict / M. Klare. — New York: Henry Holt and Company, 2001.
- 7 Colgan J. Oil, Domestic Politics, and International Conflict / J. Colgan // Energy Research & Social Science. — 2014. — Vol. 1. — March, 2014. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S221462961400019X#!>.
- 8 Allen F. Chapter 19 — Politics of State/Oil Multinational Alliance and Security Response / F. Allen // The Political Ecology of Oil and Gas Activities in the Nigerian Aquatic Ecosystem / ed. P.E. Ndimele. — Academic Press & Elsevier Inc., 2018. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128093993000197>.
- 9 Cordella T. Sharing oil rents and political violence / T. Cordella, H. Onder // European Journal of Political Economy. — 2020. — Vol. 63. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0176268020300306>.
- 10 Chen H. Impacts of OPEC's political risk on the international crude oil prices: An empirical analysis based on the SVAR models / H. Chen et al. // Energy Economics. — 2016. — Vol. 57. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0140988316300974>.
- 11 Bahgat G. Prospects for energy cooperation in the Caspian Sea / G. Bahgat // Communist and Post-Communist Studies. — 2007. — Vol. 40, Iss. 2. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0967067X07000165>.
- 12 Vatansever A. Is Russia building too many pipelines? Explaining Russia's oil and gas export strategy / A. Vatansever // Energy Policy. — 2017. — Vol. 108. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301421517303221>.
- 13 Bradshaw M. Preparing for the new oil order? Saudi Arabia and Russia / M. Bradshaw et al. // Energy Strategy Reviews. — 2019. — Vol. 26. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211467X19300677>.
- 14 Aitzhanova A. A practical approach to oil wealth management: Application to the case of Kazakhstan / A. Aitzhanova et al. // Energy Economics. — 2015. — Vol. 47. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0140988314002801>.
- 15 Ioan S. Green Diplomacy — The Chance to Mitigate the Effects of the Economic Crisis in the Context of Sustainable Development / S. Ioan // Procedia — Social and Behavioral Sciences. — 2013. — Vol. 81. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813014845>.
- 16 Klimes M. Water diplomacy: The intersect of science, policy and practice / M. Klimes et al. // Journal of Hydrology. — 2019. — Vol. 575. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0022169419302069>.
- 17 Farnum R.L. Drops of diplomacy: Questioning the scale of hydro-diplomacy through fog-harvesting / R.L. Farnum // Journal of Hydrology. 2018. — Vol. 562. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0022169418303378>.
- 18 Hassan M. Environmental diplomacy in South Asia: Considering the environmental security, conflict and development nexus / M. Hassan et al. // Geoforum. — 2017. — Vol. 82. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0016718516302615>.
- 19 Gu J. The BRICS and Africa's search for green growth, clean energy and sustainable development / J. Gu et al. // Energy Policy. — 2018. — Vol. 120. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S030142151830332X>.
- 20 Feijóo C. Harnessing artificial intelligence (AI) to increase wellbeing for all: The case for a new technology diplomacy / C. Feijóo et al. // Telecommunications Policy. — 2020. — Vol. 44, Iss. 6. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S030859612030080X#!>.

- 21 Johnson M.F. Strong (green) institutions in weak states: Environmental governance and human (in)security in the Global South / M.F. Johnson // *World Development*. — 2019. — Vol. 122. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0305750X19301627>.
- 22 Li G. Does environmental diplomacy reduce CO₂ emissions? A panel group means analysis / G. Li et al. // *Science of The Total Environment*. — 2020. — Vol. 722. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048969720313024>.
- 23 Schweller R.L. Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back In / R.L. Schweller // *International Security*. — 1994. — Vol. 19, No. 1.
- 24 Clarke M. Kazakhstan's Multi-vector Foreign Policy: Diminishing Returns in an Era of Great Power 'Pivots'? / M. Clarke // *The Asan Institute For Policy Studies*. — 2015. — URL: <http://www.theasanforum.org/kazakhstans-multi-vector-foreign-policy-diminishing-returns-in-an-era-of-great-power-pivots/#7>.
- 25 Deyermond R. Matrioshka Hegemony? Multi-Levelled Hegemonic Competition and Security in Post-Soviet Central Asia / R. Deyermond // *Review of International Studies*. — 2009. — Vol. 35, No. 1. — URL: https://www.researchgate.net/publication/231901652_Matrioshka_hegemony_Multi-levelled_hegemonic_competition_and_security_in_post-Soviet_Central_Asia.
- 26 Schatz E. Access by Accident: Legitimacy Claims and Democracy Promotion in Authoritarian Central Asia / E. Schatz // *International Political Science Review*. — 2006. — Vol. 27, No. 3.
- 27 Cummings S.N. Eurasian Bridge or Murky Waters between East and West? Ideas, Identity and Output in Kazakhstan's Foreign Policy / S.N. Cummings // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. — 2003. — Vol. 19, No. 3.
- 28 Henriksen K. Kazakhstan's Energy in Foreign Policy: Oil and Gas in the Multi-vector Policy / K. Henriksen // *CORE*. — 2013. — URL: <https://core.ac.uk/display/30892619>.
- 29 Ipek P. The Role of Oil and Gas in Kazakhstan's Foreign Policy: Looking East or West? / P. Ipek // *Europe-Asia Studies*. — 2007. — Vol. 59, No. 7.
- 30 Bohr A. Central Asia: Responding to the Multi-Vectoring Game / A. Bohr // *Chatham House*. — 2010. — URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Americas/us0510_bohr.pdf.
- 31 Misiągiewicz J. Kazakhstan in the People's Republic of China's Energy Security Policy / J. Misiągiewicz // *CORE*. — 2019. — URL: <https://core.ac.uk/display/287177051?source=3>.
- 32 Gallo E. Eurasian Union versus Silk Road Economic Belt? / E. Gallo // *Policy Brief 159, Institute for Security and Development Policy*. — 2014. — No. 159. — URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/184909/2014-gallo-urasian-union-versus-silk-road-economic-belt.pdf>.
- 33 Eckersley R. *Green Theory* / R. Eckersley // *International Relations Theories: Discipline and Diversity* / ed. by T. Dunne, et al. Fourth edition. — Oxford: Oxford University Press, 2016. — URL: https://minerva-access.unimelb.edu.au/bitstream/handle/11343/32050/Eckersley_282857_63361.pdf?sequence=5&isAllowed=y.
- 34 Eckersley R. *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach* / R. Eckersley. — New York: SUNY Press, 1992.
- 35 Barry J. Towards a model of green political economy: From ecological modernisation to economic security / J. Barry // *International Journal of Green Economics*. — 2007. — Vol. 1(3).
- 36 Hempel L.C. *Environmental governance: the global challenge* / L.C. Hempel. — Washington, D.C.: Island Press, 1996.
- 37 Hajer M. *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process* / M. Hajer. — Oxford: Clarendon Press, 1995.
- 38 Gaworecki M. How important is corporate social responsibility to building a green economy? / M. Gaworecki // *Mongabay*. — 2016. — URL: <https://news.mongabay.com/2016/05/important-corporate-social-responsibility-building-green-economy/>
- 39 Nuryшева G. et al. *The Kazakh Ethical Tradition and Anti-nuclear Ethics* / G. Nuryшева et al. // *Energy Justice Across Borders* / ed. by G. Bombaerts et al. — Springer, Cham, 2019. — URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-24021-9_4.
- 40 *Kazakhstan Growth Forum 2014. Kazakhstan 2050 — A Roadmap to prosperity*. — URL: <https://cesec.kz/sites/default/files/files/Kazakhstan%202050.pdf>.
- 41 *Towards Green Growth*. — URL: https://read.oecd-ilibrary.org/environment/towards-green-growth_9789264111318-en#page3.
- 42 *Green Growth Indicators 2017: Highlights*. — URL: http://www.oecd.org/environment/indicators-modelling-outlooks/Highlights_Green_Growth_Indicators_2017.pdf.
- 43 *Global Resources Outlook 2019: Natural Resources for the Future We Want* — URL: <http://globalbusinesscoalition.org/global-governance-news/unep-irp-global-resources-outlook-2019-natural-resources-for-the-future-we-want/>.
- 44 *Kazakhstan: An Emissions Trade Case Study*. — URL: https://www.ieta.org/resources/Resources/Case_Studies_Worlds_Carbon_Markets/2016/Kazakhstan_Case_Study_2016.pdf.
- 45 Wheeler E. *Kazakhstan's Renewable Energy Quest* / E. Wheeler // *The Diplomat*. — 2017. — URL: <https://thediplomat.com/2017/05/kazakhstans-renewable-energy-quest/>.
- 46 *Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N.A. Nazarbayev*. — URL: http://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-nazarbayev-strategy-kazakhstan-2050-new-political-course-of-the-established-state.
- 47 *Support for the Implementation of Wind Auctions in Kazakhstan*. — URL: <https://www.ebrd.com/work-with-us/projects/tcpsd/support-for-the-implementation-of-wind-auctions-in-kazakhstan.html>.
- 48 *Za 2019 god v moshchnosti kazhastana uvelichilis vdvoe [In 2019, capacity of renewable energy sources in Kazakhstan doubled]* // *Press service of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan*. — 2019. — URL: <https://primeminister.kz/en/news/za-2019-god-v-moshchnosti-vie-kazhastana-uvelichilis-vdvoe> [In Russian].
- 49 *Report on Renewable Energy Auctions in Kazakhstan: Results for 2018–2019*. — URL: http://ptfcar.org/wp-content/uploads/2020/01/Report-on-Kazakhstan-Renewable-Energy-Auctions-2018_2019_Eng_15012020-for-print-GD.pdf.

- 50 Astana International Finance Centre. — URL: https://gfc.aifc.kz/uploads/%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%88%D1%8E%D1%80%D0%B0_AIFC.pdf.
- 51 Sorbello P. Jobs at Stake in Kazakhstan's Energy Sector / P. Sorbello // The Diplomat. — 2020. — URL: <https://thediplomat.com/2020/04/jobs-at-stake-in-kazakhstan-energy-sector/>.
- 52 Scoot M. Green Growth 'Tigers' Can Help The Global Economy To Roar Once More / M. Scoot // Forbes. — 2020. — URL: <https://www.forbes.com/sites/mikescott/2020/04/28/green-growth-tigers-can-help-the-global-economy-to-roar-once-more/#6f7b365814fb>.
- 53 COVID-19 the 'biggest shock to energy system' in decades says IEA. — URL: <https://www.renewableenergyworld.com/2020/04/30/covid-19-the-biggest-shock-to-energy-system-in-decades-says-iea/>.
- 54 Tullo A. Why the future of oil is in chemicals, not fuels? / A. Tullo // Chemical & Engineering News. — 2019. — Vol. 97, Iss. 8. — URL: <https://cen.acs.org/business/petrochemicals/future-oil-chemicals-fuels/97/i8>.
- 55 Petrochemicals set to be the largest driver of world oil demand, latest IEA analysis finds. — URL: <https://www.iea.org/news/petrochemicals-set-to-be-the-largest-driver-of-world-oil-demand-latest-iea-analysis-finds>.
- 56 Borealis partners in world-scale Kazakhstan petrochemical project. — URL: <https://www.fircroft.com/blogs/borealis-partners-in-world-scale-kazakhstan-petrochemical-project-89551045593>.
- 57 Pickl M. The renewable energy strategies of oil majors — From oil to energy? / M. Pickl // Energy Strategy Reviews. — 2019. — Vol. 26. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211467X19300574>.
- 58 Kokemuller N. Sustainable Development and Corporate Social Responsibility / N. Kokemuller. — URL: <https://work.chron.com/sustainable-development-corporate-social-responsibility-5749.html>.
- 59 Corporate social responsibility (CSR). Invest Northern Ireland. — URL: <https://www.inbusinessinfo.co.uk/content/corporate-social-responsibility-environmental-impact>.
- 60 Astana International Finance Centre (2020) GFC: About Us. — URL: <https://gfc.aifc.kz/about-us/>.

Ф.Т. Кукеева, Хор Ка Иэй Кристофер, Д.К. Жекенов

Қалпына келетін энергия мәселелеріндегі Қазақстанның сыртқы саясаты

Энергетикалық ауысу дәстүрлі энергетикада серпілісті инновация. Электр энергиясын өндіру матрицасындағы жаңартылатын энергияның үлесін 2030 жылға қарай 30 % және 2050 жылға қарай 50 % жетуді көздейтін Қазақстан Республикасының декарбонизация жөніндегі өршіл жоспары көптеген салаларда жаңа мүмкіндіктерді туғызады. Мақаланың мақсаты Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясат аясында мұнай саясаты мен жасыл дипломатияның даму болашағын зерттеу болып табылады. Зерттеу мәселесі: Қазақстанның шет елдермен қарым-қатынасы электр энергия өндірісінде жаңартылатын энергия үлесінің ұлғаюынан пайда көре ме? Жасыл теория қауіпсіздіктің, мемлекет пен экономиканың негізгі дәстүрлі құқықтық тұжырымдамаларына балама болып келіп, теориялық негіз ретінде қолданылады. Зерттеу нәтижелері экологияның Қазақстан Республикасының сыртқы саяси қатынастарын қалыптастырудағы рөлін көрсетуге мүмкіндік береді. Мақала авторлары тұрақты сыртқы саясат үшін Қазақстанның көпвекторлы сыртқы шеңберінде экоцентрлік саясат бағытын дамыту қажет деп санайды.

Кілт сөздер: Қазақстан, қалпына келетін энергия, жасыл теория, мұнай саясаты, жасыл дипломатия, көпвекторлы сыртқы саясат.

Ф.Т. Кукеева, Хор Ка Иэй Кристофер, Д. Жекенов

Внешняя политика Казахстана в контексте вопроса о возобновляемой энергии

Энергетический переход представляет собой прорывную инновацию в традиционной энергетике. Амбициозная цель Республики Казахстан по диверсификации экономики, заключающаяся в достижении 30 % доли возобновляемой энергии в производстве электроэнергии к 2030 г. и 50 % к 2050 г., потенциально создает новые возможности в других секторах экономики. Целью данной статьи является изучение перспектив нефтяной политики и зеленой дипломатии в рамках многовекторной внешней политики Республики Казахстан. Вопрос исследования заключается в следующем: выиграют ли международные отношения Казахстана от роста производства электроэнергии из возобновляемых источников? Для анализа заявленной в статье проблематики авторы обратились к теории концепций, связанной с «зеленой» экономикой, которая предоставляет альтернативу основным традиционным теориям и концепциям безопасности государства и экономики. Результаты исследования позволяют показать роль экологии в формировании внешнеполитических связей РК. Авторы статьи полагают, что устойчивая внешняя политика требует развития экоцентрического направления политики в рамках казахстанской многовекторной внешней политики.

Ключевые слова: Казахстан, возобновляемая энергия, «зеленая» теория, нефтяная политика, «зеленая» дипломатия, многовекторная внешняя политика.

Г.М. Мендикулова^{1*}, Е.А. Надежук², А.А. Акатаева¹,
Т. Оспанов¹, Т. Тумабаев¹

¹*Satbayev University, Алматы, Казахстан;*

²*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

(E-mail: gmendikul@hotmail.com, nadejuk@mail.ru, a.akataeva@satbayev.universitet, tauekel_81@mail.ru, tumabaev_t@mail.ru)

Участие казахов в движении Сопротивления в Бельгии (новые архивные документы)

Участие казахов в движении Сопротивления в Европе — это славная страница как казахстанской, так и европейской истории. Изучение и использование архивных документов, проливающих свет на участие казахов в борьбе с фашизмом, на судьбы людей, оказавшихся в фашистском плену, обнаружение захоронений погибших героев, восстановление имен людей, официально считавшихся пропавшими без вести, является важной частью формирования и сохранения исторической памяти казахского народа. Комплексное междисциплинарное исследование проблем участия казахов во Второй мировой войне в странах Европы, в частности, в Бельгии, — приоритетная задача Международного научно-исследовательского проекта «Казахи во Второй мировой войне: новые документы из зарубежных архивов» под руководством д.и.н., проф. Г.М. Мендикуловой. В статье проанализированы выявленные авторами в зарубежных архивах документы об участии казахов в движении Сопротивления в Бельгии. Тысячи советских людей, военнопленных и гражданских, вывезенных фашистами на Запад, оказались в лагерях, на принудительных работах на бельгийских шахтах, заводах, фермах. Однако многие из них не смирились со своей участью. Люди вступали в неравную борьбу с фашистскими захватчиками, бежали из концлагерей, создавали партизанские отряды. Громили врага вместе с европейскими патриотами. Обнаруженные в архивах свидетельства очевидцев, удостоверения, справки, отчеты о действиях партизанских отрядов, документы о потерях и захоронениях позволяют восстановить и предать широкой огласке историю подвигов казахов, героически сражавшихся против фашизма в Бельгии.

Ключевые слова: казахи, Бельгия, европейские страны, Вторая мировая война, военнопленные, движение Сопротивления, архивные документы, захоронения, партизанские группы, борьба с фашизмом.

Введение

Участие казахов в движении Сопротивления в Европе — это славная страница казахстанской истории и одновременно это часть европейской истории. Наши отцы и деды, казахи, мужественно сражавшиеся с фашизмом в европейских странах, вдали от своей Родины, отдававшие свои жизни в этой борьбе, заслужили благодарную память во многих странах Европы.

Отдать долг памяти — изучить и сделать достоянием нашего общества историю участия казахов — участников движения Сопротивления в европейских странах, имена и подвиги которых до настоящего времени очень часто остаются в забвении — приоритетная задача международного научно-исследовательского проекта под руководством доктора исторических наук, профессора Г.М. Мендикуловой по гранту МОН РК № 2018/АР05130249 «Казахи во Второй мировой войне: новые документы из зарубежных архивов», который финансируется из средств госбюджета на 2018–2020 гг.

В рамках проекта авторы впервые в казахстанской историографии проводят комплексное междисциплинарное исследование проблем участия казахов во Второй мировой войне в странах Европы. К настоящему моменту найдены и проанализированы уникальные документы, находящиеся в архивах, музеях, библиотеках Казахстана, России, Франции, Финляндии, Великобритании, Италии. Продолжается работа над восстановлением полных списков наших соотечественников, воевавших с фашизмом в Европе, пополнение их новыми фамилиями, биографиями на основе вновь выявленных архивных документов и материалов.

Авторы убеждены, что изучение и использование архивных документов, проливающих свет на участие казахов в борьбе с фашизмом, на судьбы людей, оказавшихся в фашистском плену, обнаружение захоронений погибших героев, восстановление имен людей, которых официально считали

* *Корреспондент автор. E-mail: gmendikul@hotmail.com (Г.М. Мендикулова)*

пропавшими без вести, является важной задачей для формирования и сохранения исторической памяти казахского народа.

Для выполнения обозначенных задач авторы используют общенаучные методы исследования, включающие такие принципы исторического познания, как историзм, объективность и другие научные принципы, а также теоретические выводы и положения ведущих ученых, сформулировавших основополагающие принципы исторического исследования. Активно применяются такие методы исследования исторического процесса, как историко-сравнительный, историко-генетический, историко-биографический, историко-типологический, историко-системный, метод исторической реконструкции.

Основная часть

Тысячи советских людей, военнопленных и гражданских, вывезенных фашистами на Запад, оказались в Бельгии. Часть из них находилась в лагерях для военнопленных, часть — на принудительных работах. Они выполняли самые тяжелые работы на предприятиях, шахтах, заводах и фермах. Однако многие из них не смирились со своей участью. Люди вступали в неравную борьбу с фашистскими захватчиками, устраивали саботаж на предприятиях, бежали из концлагерей и создавали партизанские отряды. Громили врага вместе с бельгийскими патриотами.

В казахстанской историографии первые сведения были получены И.И. Маляром, который в 1968 г. защитил кандидатскую диссертацию об участии воинов-казахстанцев в странах Европы в годы Второй мировой войны. Научная работа И.И. Маляра не была опубликована. Нам удалось ознакомиться с научным трудом И.И. Маляра, который хранится в Российской государственной библиотеке в г. Химки. В Приложении 1 его диссертации содержится следующая информация по участникам из Казахстана движения Сопrotивления в Бельгии [1, с. 121–126]:

1. Джамбеков Камкен, 1915 г.р. из Павлодарской области.
2. Ержанов Утеген Абдуллинович 1909 г.р., родился в Актюбинской области, после войны проживал в Алма-Ате, работал шофером.
3. Карасев Иван Алексеевич, 1915 г.р., призывался из Алма-Аты.
4. Малахов Федор Михайлович, 1920 г.р., из Алма-Аты.
5. Погадаев Яков Тимофеевич, 1914 г.р., из Уральска.
6. Поздняков Леонид Ильич, 1915 г.р., из Уральска.
7. Степанов Николай Степанович, 1921 г.р., из Акмолинска.

Наша научная группа продолжила поиски в зарубежных архивах и получила следующие результаты.

В Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ) сохранились документы, отражающие совместную борьбу бельгийцев и граждан СССР с фашизмом. В частности, было обнаружено «Удостоверение» (рис. 1), выданное Главным штабом Армии бельгийских партизан № 577 от 14 апреля 1945 г. (документ составлен на французском языке), имеющийся заверенный перевод на русский язык гласит:

«Армия бельгийских партизан. Брюссель, 14 апреля 1945 г. Главный Штаб. № 577.

Русским солдатам, вывезенным немецкими захватчиками с Востока в Бельгию, где они должны были работать как рабы и как животные в бельгийских шахтах, удалось сломить цепи фашистского рабства и убежать из немецких лагерей, чтобы продолжать борьбу против немцев и всех их сотрудников и отомстить за все их злодеяния.

Для проведения партизанской борьбы по инициативе русских товарищей подполковника Шукшина К.Д., л-нта Дядькина И.А., л-нта Воронкова А.В., капитана Маринова Г.Ф., серж. Зенькова, серж. Бабарыкина и нижеупомянутых командиров групп, была организована одна боевая единица под именем Русская Партизанская Бригада «За Родину».

Бригада «За Родину» состояла из семи групп в количестве 509 человек и действовала против немцев в провинции Лимбург с июля месяца 1943 г.

Бригада «За Родину», действуя самостоятельно, была в связи с партизанами Бельгии и дралась против общего врага цивилизованного мира в крепкой связи со всеми бельгийскими патриотами.

Бригада «За Родину» управлялась своим штабом, в состав которого входили подполковник Шукшин, л-нт Воронков, л-нт Дядькин, капит. Маринов, л-нт Кучеренко и ст. серж. Зеньков.

Первая группа действовала самостоятельно под командованием л-та Никитенко в местности Елликум, Гороте Брегель и Репель.

Вторая группа действовала под командованием л-та Иванова М. в местности Бохольд, Колиль, Лиль-Сент-Юбер.

Третья группа действовала под командованием л-та Плекшева, павшего героем в борьбе с противником в местности Кинрой.

Четвертая группа действовала под командованием л-та Трефилова в местности Мазейк, Опхувен, Нерутерен, Елен и Опутерен.

Пятая, шестая и седьмая группы действовали под командованием ст. л-та Ольшевского в местности Хассельт и Дист.

10 % их состава осталось на поле битвы.

Настоящее удостоверение им выдано в знак благодарности бельгийских партизан за их превосходную деятельность.

Армия бельгийских партизан. Национальный комендант. Национальное командование. Р. Диспы» [2].

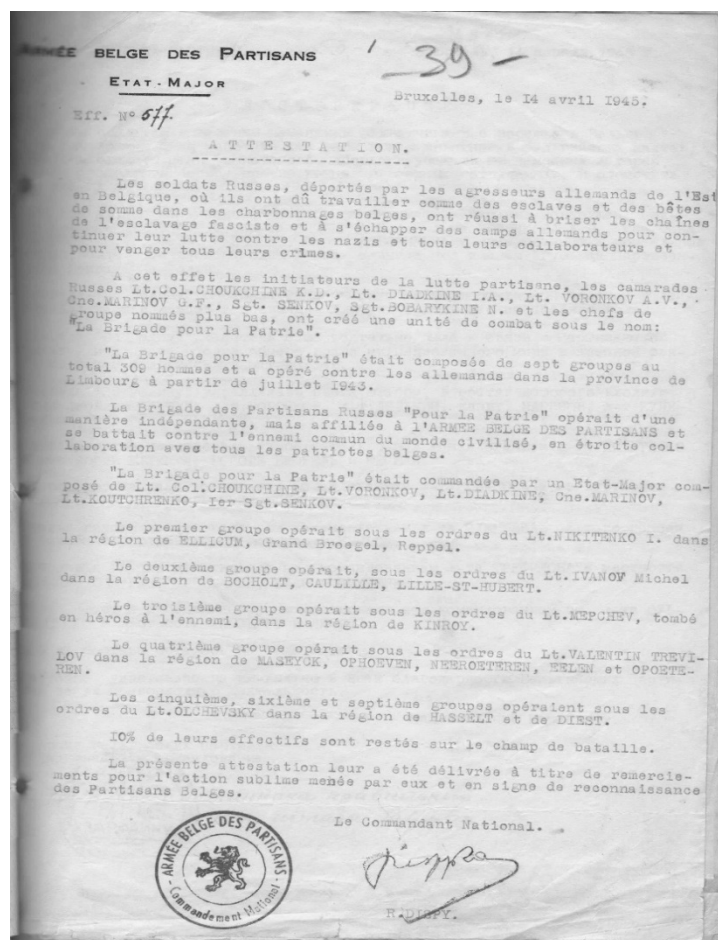

Рисунок 1. Удостоверение, выданное Главным штабом Армии бельгийских партизан № 577 от 14 апреля 1945 г.

Другой документ, удостоверяющий деятельность советских партизан на территории Бельгии (рис. 2), был выдан Комендантом Фронта Независимости провинции Лимбург 30 сентября 1944 г. (документ составлен на французском языке, имеется заверенный перевод на русский язык):

«Фронт Независимости. Командант провинции Лимбург. № 19.

Я, подписавшийся «Маленький Бельгиец», ответственный и командир Фронта Независимости провинции Лимбург, свидетельствую, что русские, бежавшие из лагерей при шахтах города Генк, участвовали в партизанской борьбе с октября месяца 1943 г., производили саботажи.

Действия происходили в шахтах Винтерслаг, Ватершей, Звартберг и Эйзден. Их состав в количестве 400 человек был хорошо организован и находился под моим командованием. Они участвовали в разыскивании изменников во время немецкой оккупации.

Все эти люди всегда и вполне меня удовлетворяли своей работой.
 Генк, 30.09.44 г.
 Ответственный и командир Фронта Независ. провинции Лимбург.
 Подпись: Маленький Бельгиец» [3].

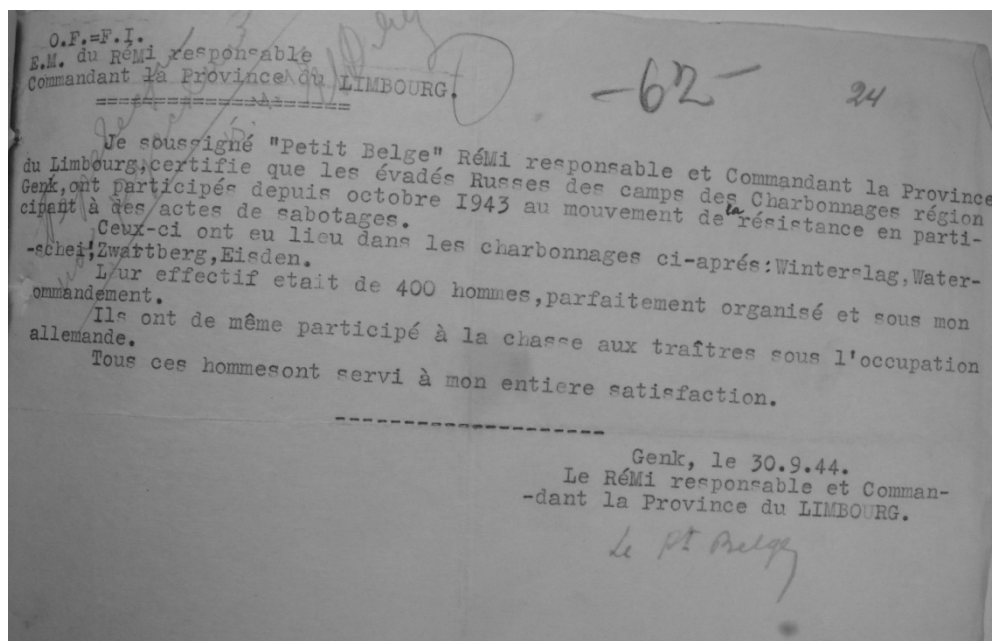

Рисунок 2. Документ, удостоверяющий деятельность советских партизан на территории Бельгии, выданный Комендантом Фронта Независимости провинции Лимбург 30 сентября 1944 г.

Сохранились списки группы партизанской бригады «За Родину», которой командовал лейтенант Дядькин Иван Афанасьевич. Среди других бойцов в списке значится Габдулин Сельхан (рис. 3) [4].

ОБД «Мемориал» содержит следующие сведения об этом человеке: «Габдулин Сельхан Мусинович родился в 1921 г. в селе Елтайск Испульского района Гурьевской области Казахской ССР. В 1939 г. он был призван в армию. К началу войны Сельхан служил в 142 стрелковом полку 5 стрелковой дивизии. Однако уже 15 июля 1941 г. в бою за город Прена на реке Неман он попал в фашистский плен [5]. Оказавшись в Бельгии, в 1943 г. он бежал из лагеря и присоединился к партизанской бригаде «За Родину, где сражался до конца войны».

Сведения из ОБД «Мемориал» о Габдулине Сельхане [6]:

Сводная информация о человеке

ID: 566458616

Фамилия: Габдулин

Имя: Сельхан

Отчество: Мусинович

Дата рождения/Возраст: __.__.1921

Дата и место призыва: __.__.1939 Испульский РВК, Казахская ССР, Гурьевская обл., Испульский р-н

Последнее место службы: 142 сп 5 сд

Воинское звание: сержант

Причина выбытия: попал в плен (освобожден)

Дата выбытия: 15.07.1941

Название источника донесения: ЦАМО

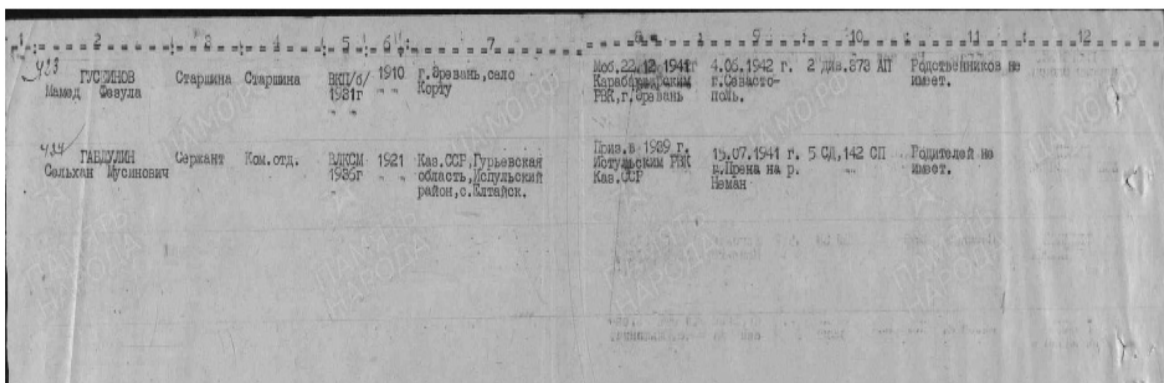
Обобщенный компьютерный банк данных Министерства обороны РФ (ОБД "Мемориал")

Информация из документов, уточняющих потери

66458616

Фамилия	Габдулин
Имя	Сельхан
Отчество	Мусинович
Дата рождения/Возраст	. . .1921
Дата и место призыва	...1939 Испульский РВК, Казахская ССР, Гурьевская обл., Испульский р-н
Последнее место службы	142 сп 5 сд
Воинское звание	сержант
Причина выбытия	попал в плен (освобожден)
Дата выбытия	15.07.1941
Название источника информации	ЦАМО
Номер фонда источника информации	58
Номер описи источника информации	18003
Номер дела источника информации	1586

Обобщенный компьютерный банк данных Министерства обороны РФ (ОБД "Мемориал")

Список				
Фамилия имя отчество	Воинское звание	год рождения	Место нахождения	
Акимов Василий Мартианович	Лейтенант	1920	77 зен. уч. р.	
Албуевский Михаил Иванович	Ст. лейт.	1921	77 зен. уч. р.	
Маринов Григорий Федоров.	Ст. лейт.	1908	77 зен. уч. р.	
Боронков Андрей Иванович	Лейтенант	1918	77 зен. уч. р.	
Бабарыкин Николай Григорьев.	Рядовой	1916	77 зен. уч. р.	
Кучеренко Василий Федотов.	Лейтенант	1918	77 зен. уч. р.	
Давыдов Николай Дмитриевич	Ст. лейт.	1915	77 зен. уч. р.	
Морозов Александр Иванович	Рядовой	1912	77 зен. уч. р.	
Морозов Андрей Александров.	Ст. лейт.	1912	77 зен. уч. р.	
Моловцев Василий Федоров.	Рядовой	1920	77 зен. уч. р.	
Михайленко Борис Ровчан.	Лейт.	1908	77 зен. уч. р.	
Мокшанцев Николай Антон.	Сержант	1914	77 зен. уч. р.	
Морозов Николай Иванович	Ст. лейт.	1909	77 зен. уч. р.	
Морозов Александр Дмитриевич	Рядов.	1916	77 зен. уч. р.	
Морозов Михаил Иванович	"	1911	77 зен. уч. р.	
Морозов Николай Федоров.	Ст. лейт.	1917	77 зен. уч. р.	
Морозов Александр Иванович	Ст. лейт.	1915	77 зен. уч. р.	
Морозов Александр Иванович	Рядов.	1918	77 зен. уч. р.	
Морозов Георгий Андреев.	"	1922	77 зен. уч. р.	
Морозов Иван Сергеев.	"	1909	77 зен. уч. р.	

8	Мингачко Карлаидий	Рядов.	1920	
17	Зедкин. Вас. Влческ.	Серже.	1914	✓ 77 сен.
21	Ботерев Григорий Сабур.	Рядов.	1921	✓ 77 сен.
22	Колобов Васил. Конст.	"	1923	✓ 77 сен.
25	Абдуллин Салжан	Серже.	1921	✓ 77 сен.
25	Марудинев Ник. Фед.	Рядов.	1921	✓ 77 сен.
25	Мадерев Баймаж. Наг.	"	1923	✓ 77 сен.
23	Махов Иван Митроп.	"	1922	✓ 77 сен.
2	Ведик Борис Александров.	"	1919	✓ 77 сен.
20	Дук Фабия Мануил.	Серже.	1903	✓ 77 сен.
7	Рабрикин Микол.	ш. серже.	1920	✓ 77 сен.
7	Реденков Вас. Алекс.	"		✓ 77 сен.
20	Мозонов Григорий Антон	Рядов.	1898	✓ 77 сен.
3	Коротун Василий Моисей.	Серже.	1917	✓ 77 сен.
7	Казарев Сергей Луисе.	Рядов.	1915	✓ 77 сен.
2	Кратенский Иван Владим.	Лейтен.	1915	✓ 77 сен.
21	Кратенский Григор. Луисе.	Серже.	1921	✓ 77 сен.
24	Ляшко Тим. Стефан.	Лейтен.	1912	✓ 77 сен.
15	Мило В.	77 зап. полку	30 человек	
0	Миниха до прибытия в 77 сен.	35	"	
21	Мило из 77 з. стр. полка.	171	"	
3		245		
7	Командир Руксаб партизанской бригады			
0	Лейтенант			
0	9.45.			

Рисунок 3. Список личного состава партизанской бригады «За Родину»

Партизанская бригада «За Родину» активно действовала на территории как Бельгии, так и Франции, в тесном взаимодействии с французскими партизанскими соединениями «Сталинград». Сохранились подробные отчеты о действиях отдельных групп бригады «За Родину». Так, в отчете о действиях группы «Мишель» в период с 1 февраля по 30 апреля 1944 г. [7] сообщается, что в начале февраля в населенном пункте Спинкур партизанами был пущен под откос поезд с немецкими товарами. В результате был сильно поврежден паровоз, уничтожены четыре вагона — цистерны с горючим (примерно 100 000 л., вагон с тканями и вагон с цементом).

23 февраля группа осуществила нападение на фашистский пост, предназначенный для опознавания вражеских самолетов. И сам пост, и казарма очень хорошо охранялись. Во время атаки выяснилось, что фашисты значительно превосходили партизан по численности и вооружению. Однако партизаны смогли окружить пост и подавить сопротивление немцев.

В начале марта был пущен под откос еще один фашистский поезд. Движение поездов в результате было парализовано на 48 ч.

В марте в населенном пункте Пьенн заводской отряд из группы «Габриэль Пери» в составе 23 человек атаковал и занял военным образом «Завод минеральных веществ». Заняв все конторы и обезвредив 18 человек, партизаны испортили все машины и разрушили две шахты снаружи.

24 марта был уничтожен немецкий склад звукоулавливателей и датчиков.

2 апреля уничтожен поезд с железной рудой, направлявшийся в Германию. 30 апреля тоже был уничтожен фашистский поезд.

В апреле партизанами были уничтожены несколько гитлеровцев и совершена атака на лагерь военнопленных.

Необходимо рассказать еще об одном участнике движения Сопротивления в Бельгии — Утегене Ержанове (рис. 4, на снимке крайний справа; рис. 5), о котором мы знаем только то, что он храбро сражался в Бельгии, и даже спас жизнь своему командиру Андрэ Коллару [8]. После окончания войны он проживал в Алма-Ате, где работал шофером. В этом и заключается скромность героя!

Рисунок 4. Утеген Ержанов с боевыми товарищами

Рисунок 5. Группа участников бельгийского Сопротивления. В центре сидит Андрэ Коллар («Билль»), справа от него Утеген Ержанов, спасший ему жизнь

Кроме этого, поисковая работа с ОБД «Мемориал» позволила авторам выявить имеющиеся в Бельгии захоронения семи казахстанцев, погибших в плену и в боях в составе бельгийского движения Сопротивления, что подтверждается документами, хранящимися в ЦАМО РФ: Базар Султан — захоронен в городе Генк [9]; Ляховский Василий Тарасович — захоронен в городе Кулсел (Беринген) [10]; Султанов Казбек — захоронен в городе Ломмель [11]; Ташиметов Исман — захоронен на мемориальном кладбище Лаутерхофен [12]; Ташов Назар — захоронен в городе Ломмель [13]; Мулла Талибкан Алим — захоронен в провинции Льеж, г. Нидрум [14]; Беказитов (Ахмершанов) — захоронен в городе Ломмель [15]; Баембитиев Мусеркип — захоронен в городе Ломмель [16]; Улнаев Тогай —

захоронен в г. Ланклаар [17]; Наливайко Николай Васильевич — захоронен в г. Ланклаар [18]; Бисенов Нурадин и др.

Более точные данные об этих людях необходимо искать в Национальном архиве Бельгии, а также в архивах в местах захоронения казахов.

Заклучение

Таким образом, до настоящего времени комплексные исследования по теме участия Казахстана в движении Сопrotивления в странах Европы, в частности в Бельгии, с широким использованием зарубежных архивных материалов не проводились, несмотря на общественный и научный спрос, имеющий место как в Казахстане, так и в международном сообществе. Комплексное изучение этой проблемы будет способствовать воспитанию молодежи и укреплению патриотизма и нации Казахстана, развитию исторической науки и военной истории в нашей стране. Источником новых данных должны стать зарубежные архивные документы, выявление и исследование которых поможет восстановить и сделать достоянием потомков подвиги наших соотечественников.

Список литературы

- 1 Мендикулова Г.М. Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов. — Т. 1: сб. док. / Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Акатаева, А.Ж. Габдулина, Г. Байтасова. — Алматы: Satbayev University, 2018. — 383 с.
- 2 ГАРФ. — Ф. 9526. — Оп. 1. — Д. 47. — Лл. 39, 40.
- 3 ГАРФ. — Ф. 9526. — Оп. 1. — Д. 47. — Лл. 61, 62.
- 4 ГАРФ. — Ф. 9526. — Оп. 1. — Д. 156. — Лл. 168, 169 об.
- 5 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=566458616>
- 6 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=66458616>
- 7 ГАРФ. — Ф. 9526. — Оп. 1. — Д. 156. — Лл. 168, 169 об.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 1660. — Оп. 3. — Д. 6. — Л. 10, 11.
- 9 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=262018908>.
- 10 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=86402100>.
- 11 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=578452206>.
- 12 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=567706005>.
- 13 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=67706008>.
- 14 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=262018990>.
- 15 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=578446309>.
- 16 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=578446060>.
- 17 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=573368038>.
- 18 Сайт ОБД «Мемориал» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300394481>.

Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Акатаева,
Т. Оспанов, Т. Тумабаев

Бельгиядағы Қарсыластық қозғалысына қазақтардың қатысуы (жаңа мұрағаттық құжаттар)

Еуропадағы Қарсыластық қозғалысына қазақтардың қатысуы — бұл Қазақстан әрі Еуропа тарихының даңқты беттері. Еуропада фашизмге қарсы күрескен, тұтқында болған қазақтардың тағдырын жарыққа шығаратын мұрағат құжаттарын зерттеу және қолдану, қаза болған батыр ата-бабаларымыздың жерленген орындарын табу, ресми түрде із-түссіз жоғалғандар есебіндегі есімдерді қайта қалпына

келтіру қазақ халқының тарихи жадын қалыптастыру мен сақтаудың маңызды бөлігі болып табылады. Еуропа елдерінде, жекелей айтқанда, Бельгияда қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы мәселесін кешенді пәнаралық зерттеу — т.ғ.д., профессор Г.М. Мендикулованың жетекшілігіндегі «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел мұрағаттарынан жаңа құжаттар» атты халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының басты міндеті. Мақалада Бельгиядағы Қарсыластық қозғалысына қазақтардың қатысуы туралы шетел мұрағаттарынан авторлар анықтаған құжаттар талданған. Батысқа фашистер шығарған әскери тұтқындар мен азаматтардан құралған мыңдаған кеңес адамдары Бельгия лагерьлеріне түсіп, шахталарда, зауыттарда, фермаларда мәжбүрлі жұмыстарға жегілді. Бірақ, олардың көбі бұл тағдырға көнбеді. Лагерьлерден қашты, партизан топтарын құрды, фашистік басқыншыларға қарсы күрес жүргізді. Еуропалық патриоттармен бірігіп жауды күйретті. Мұрағаттардан табылған куәгерлердің сөздері, куәліктер, анықтамалар, партизан топтарының әрекеттері туралы есептер, адам шығыны мен жерленген орындары туралы құжаттар Бельгияда фашизмге қарсы ерлікпен шайқасқан қазақтардың тарихын қалпына келтіруге және кең жариялауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қазақтар, Бельгия, Еуропалық елдер, Екінші дүниежүзілік соғыс, әскери тұтқындар, Қарсыластық қозғалысы, мұрағаттық құжаттар, жерлеу орындары, партизандық топтар, фашизммен күрес.

G.M. Mendikulova, E.A. Nadezhuk, A.A. Akataeva,
T. Osplanov, T. Tumabaev

Participation of Kazakhs in the Resistance Movement in Belgium (New Archival Documents)

The participation of Kazakhs in the Resistance movement in Europe is a glorious page in both Kazakh and European history. The study and use of archival documents shedding light on the participation of Kazakhs in the fight against fascism, on the fate of people who were in Nazi captivity, the discovery of the burial places of the dead heroes, the restoration of the names of people who were officially considered missing, is an important part of the formation and preservation of the historical memory of the Kazakh people... A comprehensive interdisciplinary study of the problems of the participation of Kazakhs in the Second World War in Europe is a priority task of the international research project «Kazakhs in the World War II: New Documents from Foreign Archives» under the leadership of Prof. Dr. G.M. Mendikulova. The article analyzes the documents on the participation of Kazakhs in the Resistance movement in Belgium identified by the authors in foreign archives. Thousands of Soviet people, prisoners of war and civilians, taken out by the Nazis to the west, ended up in camps, for forced labor in Belgian mines, factories and farms. However, many of them did not accept their fate. People entered into an unequal struggle with the fascist invaders, escaped from concentration camps, created partisan detachments. They smashed the enemy together with the European patriots. Evidence of eyewitnesses, certificates, reports on the actions of partisan detachments, documents on losses and burials found in the archives make it possible to restore and publicize the history of the exploits of the Kazakhs who heroically fought against fascism in Belgium.

Keywords: Kazakhs, Belgium, European countries, World War II, prisoners of war, Resistance movement, archival documents, burials, partisan groups, the fight against fascism.

References

- 1 Mendikulova, G.M., Nadezhuk, Y.A., Akatayeva, A.A., Gabdulina, A.Zh., & Baytasova, G. (2018). *Kazakhi vo Vtoroi mirovoi voine: dokumenty iz zarubezhnykh arhivov [Kazakhs in the World War II: documents from foreign archives]*. Almaty: Satbayev University [in Russian].
- 2 *Hosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of Russian Federation]*. F. 9526, Inv. 1, C. 47, Sh. 39–40.
- 3 *Hosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of Russian Federation]*. F. 9526, Inv. 1, C. 47, Sh. 61–62.
- 4 *Hosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of Russian Federation]*. F. 9526, Inv. 1, C. 156, Sh. 168–169.
- 5 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=566458616> [in Russian].
- 6 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=66458616> [in Russian].
- 7 *Hosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of Russian Federation]*. F. 9526, Inv. 1, C. 156, Sh. 168–169.
- 8 *Tsentralnyi hosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. F. 1660, Inv. 3, C. 6, Sh. 10–11.
- 9 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=262018908> [in Russian].

- 10 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=86402100> [in Russian].
- 11 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=578452206> [in Russian].
- 12 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=567706005> [in Russian].
- 13 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=67706008> [in Russian].
- 14 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=262018990> [in Russian].
- 15 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=578446309> [in Russian].
- 16 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=578446060> [in Russian].
- 17 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=573368038> [in Russian].
- 18 Sait Obobshchennoho banka dannykh «Memorial» [Site of United open access data bank «Memorial»]. *obd-memorial.ru* Retrieved from <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300394481> [in Russian].

П. Шабаль¹, К.Б. Беков^{2*}¹ Университет города Гавр, Франция;² Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: pierrechabal@yahoo.fr, bekov.kairat@gmail.com)

Институциональная конкуренция в век прямой цифровой демократии

Появление прямых форм взаимодействия между гражданами и государственными учреждениями, ставших возможными и широко обобщенными с помощью цифровых средств коммуникации, вызывает неподдельный интерес. Спустя два столетия, похоже, можно предположить возможность прямой демократии, при которой результаты электронного голосования и референдума по «гражданской инициативе» (также известной как «народной») будут одинаковыми, даже если представители парламента сохраняют свой представительский мандат. Этот парадокс между «прямой демократией» и «мандатом представителя» заслуживает того, чтобы над ним поразмышляли. Речь идет о техническом развитии функционирования демократических общественных институтов или об изменениях и политическом переходе к другим способам управления? Во втором случае мы видим изменение интенсивности, близкое к тому, что произошло, когда история изобрела монархию, сдержанную конституционализмом, затем республику взамен монархии, затем всеобщее избирательное право в результате народного голосования, ранее не универсальное и т.д. В данной статье предложено изучение этой новой области, используя следующую структуру проблемы: из исторического сдвига в развитии демократии можно сделать вывод о том, что утверждение новых принципов будет происходить в свете этого «регионального явления». Предполагаемый обратный переход от представительской демократии к прямой «цифровой» демократии, несомненно, будет иметь свою региональную специфику, обусловленную различиями в историческом развитии, географическом положении и уровне цифровизации.

Ключевые слова: демократия, цифровизация, управление, электронная демократия, Евразия.

Введение

Понятие политических изменений как принцип

В общественных науках понятие изменения не так легко понять. Особенно если мы пытаемся его понять на формальном и институциональном уровне. Изменение как понятие относит нас к самому контексту и философии. Контекст изменений довольно прост. Это зависит от воли общества и его членов, которые хотят дополнить традицию, чтобы приспособиться к новым потребностям. История показала, что общество изменило свои способы производства продуктов питания и средств производства с помощью новых технологий. Помимо технического контекста, изменения также происходят благодаря новым идеям и социальным движениям, всегда конструктивным и действующим по-новому.

Философия перемен более сложна. Он может охватить все ментальное пространство, от анализа счастья, всегда мимолетного, до анализа прогресса. Вопрос, однако, двоякий: нужен ли прогресс? И, прежде всего, является ли изменение прогрессом? Здесь мы далеки от простой технологии, но близки к понятию цивилизации: как найти баланс между консерватизмом и прогрессивностью?

Институциональные изменения как практика

История также показывает, что общество меняется. Изменение принимает институциональную форму. Термин «институциональный» по своей латинской этимологии может обозначать понятие «то, что есть», и также косвенно понятие «то, что длится». В испанском эту разницу можно проследить на примере глаголов «ser» et «ester»; в итальянском языке — на примере глаголов «essere» и «strare», двух латинских языках.

XVIII век и его философы вводили новшества, оставляя спекулятивную сферу, чтобы открыть реалистические принципы управления. Особенно благодаря прикладной концепции «разделения властей», включенной в конституции мира: Конституцию Франции, Конституцию Беларуси, Конституцию Германии. Помимо Берка, Руссо, Гегеля, Канта, социальная философия установила связь между балансом институтов и стабильностью общества.

* Корреспондент автор. E-mail: bekov.kairat@gmail.com (К.Б. Беков)

В XIX веке мы видим конкретно, как монархии превращаются в сбалансированные парламентские системы. Это изменение сначала испугало чрезмерно консервативные силы. Но другие общественные силы, более многочисленные, его поддержали. Каков результат? Экономическая эволюция и улучшения на производстве, а также способность выстоять после кризисов (1929, 1974, 1997, 2008). Многолетняя история претерпевает постоянные изменения, документально подтвержденные с 3000 до 5000 лет. То же происходит и в XX и XXI вв.

Кризис либеральной демократии, с которым развитые общества сталкиваются во всем мире, видится нам очевидным. Давление, оказываемое на либеральные режимы, растет и становится все более заметным: от ощущения размывания национального суверенитета до проблем с правом на неприкосновенность частной жизни, от растущего социального неравенства и социально-экономической стабильности до усугубляющейся конкуренции между легитимностью государства и эффективностью частного сектора. Маловероятно, что полная смена политических институтов могла бы мгновенно разрешить все эти противоречия, но крайне важно изучить первые признаки новой «цифровой» демократии, которая лучше соответствовала нуждам трансформирующегося общества.

Обсуждение

Цифровая революция представляет собой вызов практически всем типам политических режимов, включая наиболее крупные на евразийском континенте. Для авторитарных стран характерными являются попытки нащупать оптимальный баланс между ограничением свободы информации и развитием «экономики знаний» основанной на свободном распространении и обмене информацией. Наиболее яркими примерами здесь служат крупнейшие государства Евразии — Китай и Россия. Если Китай сделал ставку на развитие «национального интернета», изолированного административными, техническими и языковыми барьерами, то Россия, проводя политику «суверенного интернета», пытается добиться эффективных мер «ручного управления» цифровой средой вполне в духе своей политической системы.

Но даже в этих странах наблюдаются устойчивые тенденции к переходу к прямой демократии, так как имеющиеся информационные и коммуникационные технологии неизбежно предоставляют необходимые для этого инструменты. Социальные сети, службы мгновенного обмена сообщениями и технологии потокового вещания создают условия для самоорганизации больших масс людей на низовом уровне и тем самым порождают новые формы коммуникации между государством и населением. В свою очередь, это порождает кризис традиционных институтов представительства и делегирования представительства, а также повышает процесс прозрачности властных институтов. Все эти факторы, пусть и в разной степени, имеют дестабилизирующий характер для политических систем, сформировавшихся начиная с XVIII века.

В настоящее время особенно в современной истории появилась возможность массового освоения и использования компьютеров и информационных и коммуникационных технологий и распространения цифровых технологий в обычной общественной и политической жизни. Поэтому, поскольку одновременно с этим возникло «региональное явление» [1], необходимо поставить под сомнение вторжение цифровых технологий, в том числе и за пределы образованной нации, в формирующийся регион.

В постмодернистской социальной и избирательной системе не так давно произошла эволюция. Она состоит из технологических факторов и репрезентативного эффекта. В целом, коммуникационные технологии глубоко изменили общественную жизнь. Лидеры выражаются в средствах массовой информации без пространственных и временных ограничений или почти без таковых. Граждане имеют доступ к информации и постепенно начинают использовать электронный способ для самовыражения. Во Франции электронное голосование широко используется на избирательных участках и в урнах для голосования. В будущем, возможно, граждане смогут голосовать вне избирательных участков, из их квартиры или дома, используя клавиатуру своего компьютера.

Концепция электронной демократии, по крайней мере, с точки зрения участия общественности в процессе принятия политических решений, опирается главным образом на концепции демократии участия и совещательной демократии. Сторонники демократии участия подчеркивают внутреннюю ценность политического участия и его вклад в социальную интеграцию либеральных обществ. Однако в современных либеральных демократиях политическое участие в основном реализуется в форме парламентских и представительных демократических систем, в которых формальное участие демократов в основном сосредоточено на голосовании на выборах.

Как указано выше, с точки зрения либерально-демократической теории, на переднем плане находятся инструментальные функции политического участия — законный отбор представителей, законное распределение и ограничение политической власти и эффективное принятие решений. Отношение между гражданским участием и демократической легитимностью также следует рассматривать в свете различия между легитимностью входных и выходных данных: первое зависит от механизмов, связывающих решения в политической системе с волей граждан, второе — от результатов политики, которые эффективно достигают целей, представляющих общий интерес.

Электронная демократия, как определено выше, представляет широкий спектр использования информационных технологий для поддержки демократического общения и включает в себя все уровни и способы участия общественности (отдельных граждан, неформальных групп и организаций гражданского общества). Сфера охвата простирается от более пассивных способов участия, таких как социальные сети или онлайн-мониторинг с целью информирования о событиях в обществе, обеспечения доступности и прозрачности процессов принятия решений и лежащих в их основе документов до более активных и коллективных способов, таких как вовлечение граждан в процессы принятия решений, предусматривающие процедуры онлайн-голосования, онлайн-петиций, а также онлайн-пространства для публичных консультаций, обсуждения важных политических вопросов и совместного составления политических документов. Говоря об электронной демократии, будет полезным понимание политического участия в Интернете в более широком смысле, включая как формально институционализованные механизмы, так и неформальное гражданское участие.

Первые эксперименты по применению массового удаленного голосования уже предпринимаются в разных странах. Электронное голосование показывает свою эффективность как в крупных демократических странах с большими массами избирателей, как в случае с Индией, где регистрация избирателей или подсчет голосов может представлять собой значительную проблему [2]. В то же время электронное голосование также доказывает свою эффективность и для небольших стран. Особый интерес здесь вызывают достижения Эстонии [3]. Эта страна после масштабных кибер-атак 2007 г. стала пионером в цифровизации различных аспектов государственного управления.

Последствия этой технологической эволюции, какими же они будут? Сложно сказать! Как минимум, это развитие отдалит граждан от их лидеров и их представителей. Появится конкуренция между прямой и косвенной коммуникацией, как это уже произошло с появлением радио, телевидения и т.д. Эта эволюция не была бы ни хорошей, ни плохой: называть ее «плохой» или «хорошей» было бы оценочным суждением. Но эта эволюция была бы переломом, расколом, в сильном смысле слова — «раскол», то есть без возможности возврата.

Эта социально-технологическая эволюция в национальном общении происходит в определенный момент международной жизни — в момент регионализации. Мы приведем здесь только два примера: Европа и Азия. Итак, всего три примера.

В Европейском союзе (ЕС) существует важнейшая тема: «дефицит демократии». Уже сейчас считается, что расстояние между европейскими (национальными) гражданами и европейскими (региональными) лидерами и представителями чрезмерно велико. Переход к цифровизации выбора граждан нанес бы ущерб исторической культуре западного индивидуализма. Тем не менее существующий разрыв между европейцами и европейскими институтами уже заполняется через цифровые инструменты. Однако данный процесс не всегда имеет позитивный окрас.

К примеру, во время акций протеста «желтых жилетов» во Франции государство столкнулось с проблемой отсутствия формальных лидеров данного движения, так как оно формировалось и координировалось через социальные сети по горизонтальному принципу. Таким образом, не было стороны, с которой можно было бы вести диалог. Но сами «желтые жилеты», активно проводя информационную работу через социальные сети, смогли довести свою повестку до общественного мнения. Этот случай наглядно демонстрирует, что общеевропейским и национальным институтам придется столкнуться с массой проблем при кризисе традиционной «представительской» демократии.

В Шанхайской организации сотрудничества в Азии (ШОС) ключевым фактором является избрание общей динамики, которая до сих пор не существовала в истории. Количество заинтересованных граждан (более 3 млрд) и огромные площади (более 37 млн кв. км) требуют массового перехода к оцифровке обменов, принимая во внимание разнообразие используемых языков [4, 5].

Шанхайская организация сотрудничества объединяет страны с совершенно разными социальными системами и имеет различный уровень цифровизации своих обществ. Однако эти различия могут быть преодолены именно благодаря гармонизации на основе цифровых технологий, так как дан-

ная организация включает в себя таких IT-гигантов, как Китай, Индия и Россия. В свою очередь, страны Центральной Азии также взяли устойчивый курс на построение цифровых обществ, и использование общих платформ, технологий и технических стандартов может придать новый импульс развитию сотрудничества в рамках ШОС.

В рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС) этот вопрос возникает в основном в экономической и торговой плоскостях. На конференции, организованной одним из авторов статьи Пьером Шабалем в Бишкеке в июне 2018 г., по материалам которой издали книгу на английском языке, был проведен четкий анализ того, как в ЕАЭС используется цифровая и электронная коммерция, которые были необходимы для успеха Союза. Здесь явна конкуренция между строительством институтов на региональном уровне в качестве средства коммуникации и техническим способом коммуникации. Строительство должно оставаться приоритетом над коммуникацией. Все же это региональное строительство само использует очень разрозненную институционализацию. Однако, как показывает пример Эстонии и других стран с высоким уровнем цифровизации, простого внедрения новых технологий может оказаться недостаточно для эффективного развития «прямой» демократии. Данный переход потребует адаптации существующих институтов под новые формы народного волеизъявления. Тем не менее большая популярность платформ по подаче онлайн-петиций типа *change.org* или *roi.ru* наглядно показывает что общественное мнение уже *de facto* использует отдельные формы прямого волеизъявления для защиты своих интересов. Тем не менее механизмы трансформации общественной онлайн-петиции в реальные политические шаги демонстрируют большую степень инертности существующих политических институтов при работе с новыми формами голосования и представительства.

Однако взаимосвязь между использованием новых технологий и демократической политикой является более сложной и оспариваемой, поскольку оценки воздействия на демократию зависят от модели демократии, к которой они относятся. Также имеются риски, связанные с противоречиями между улучшениями в реагировании политических институтов и расширением прямого участия граждан в государственных делах в сравнении с опасностью падения уровня политической дискуссии и общим падением интеллектуального уровня общественной дискуссии.

Выводы

Пессимистические оценки в отношении прямой «цифровой» демократии с учетом сложности современных обществ включают в себя рассуждения о том, что цифровые инструменты свели бы обсуждение общественно значимых проблем до поверхностного уровня. Помимо этого, широкое распространение социальных медиа привело к росту популистских тенденций в политике. Также цифровизация парадоксальным образом может усилить информационное неравенство и окажется неспособной противостоять растущему отсутствию политической мотивации среди граждан. В плане выдвижения политической повестки цифровые механизмы могут оказаться даже более концентрированными, чем традиционные средства массовой информации, и простота размещения информации не будет соответствовать возможностям их доведения до общественного внимания, создавая эффект «какофонии». Наконец, серьезной угрозой, которая привлекает особое внимание в связи с значительным распространением экстремистской повестки, является возросший потенциал радикализации и радикальной мобилизации в цифровой среде [6].

В заключение мы хотели бы напомнить о тонком упражнении, состоящем в «поставить технику принятия решений на службу идеалу участия». Сложность, вероятно, заключается во временной шкале, которая разбита на различные измерения. Тот факт, что демократия может развиваться, было доказано историей, но редко в краткосрочной перспективе.

Тем не менее новые коммуникационные технологии развиваются мгновенно. Именно столкновение современности, непосредственности и ускорения развития общества лежит в основе концептуальных проблем. Эта встреча является предметом описательных или количественных, но, разумеется, не очень качественных мнений. Возможна ли цифровая демократия (технически)? Да. Является ли она (политически) желательной? Ответ на этот вопрос можно получить в очень скором времени на основе грядущих политических событий и их цифрового отражения.

Список литературы

1 Favre P. La décision de majorité / P. Favre. — Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1976. — P. 13–14.

2 Madhavan Somanathan. India's electoral democracy: How EVMs curb electoral fraud / Madhavan Somanathan // Brookings Institution: India's Electoral Democracy Series, 2019. — URL: <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2019/04/05/indias-electoral-democracy-how-evms-curb-electoral-fraud/>.

3 Geoffroy B. e-Estonia: the ultimate digital democracy? / B. Geoffroy // Medium CC BY 4.0. — 2018. — URL: <https://medium.com/@geoffroy/e-estonia-the-ultimate-digital-democracy-f67bc21a6114>.

4 Chabal P. Theorising regional change, especially in the case of the 'Shanghai cooperation' / P. Chabal // The challenge of change for the legal and political systems of Eurasia — the impact of the New Silk Roads / ed. by A. Cayol, Zh. Sairambaeva et P. Chabal. — Peter Lang, coll. Cultures Juridiques et Politiques à paraître en 2020.

5 Chabal P. La coopération de Shanghai: conceptualiser 'la nouvelle Asie' / P. Chabal. — Presses Universitaires de Liège, 2019.

6 Lindner R. E-Democracy: Conceptual Foundations and Recent Trends / Lindner R., Aichholzer G. // European E-Democracy in Practice. — URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-27184-8>.

П. Шабаль, Қ.Б. Беков

Тікелей сандық демократия заманындағы институционалды бәсекелестік

Азаматтар мен мемлекеттік институттар арасындағы қарым-қатынастың цифрлық құралдарын қолдану арқылы кеңейтілген және жалпыланған тікелей нысандардың пайда болуы қызықты теориялық сұрақ туғызады. Соңғы екі ғасыр бойы парламенттің өкілдері өздерінің өкілеттік мандатын сақтап келгенімен, «азаматтық бастама» бойынша электронды дауыс беру және референдум («халықтық дауыс беру» деп аталатын) бірдей болатын тікелей демократияның мүмкіндігін көрсете алатын көрінеді. «Тікелей демократия» мен «өкіл мандаты» арасындағы парадокс зерттеуге тұрарлық қызық мәселе болып табылады. Бұл демократиялық қоғамдық институттар жұмысының техникалық дамуы туралы ма? Немесе өзгерістер мен басқарудың басқа тәсілдеріне саяси көшу туралы? Екінші жағдайда, біз тарихи даму барысында адамзат конституционализммен шектелген монархиялық жүйені ойлап тапқан кездегі қарқындылығының өзгеруін, содан кейін монархияның орнына республика, содан кейін жалпыхалықтық дауыс беру нәтижесінде жалпыға бірдей сайлау құқығы пайда болып, бұрын болмаған өкілділік деңгейіне жеткен еді және т.б. Ұсынылып отырған мақала мәселенің келесі құрылымын қолдана отырып, осы жаңа бағытты зерттеуді ұсынған: демократияның дамуындағы тарихи өзгерістерден жаңа қағидаттарды қабылдау осы «аймақтық құбылыс» аясында жүзеге асады деген қорытынды жасауға болады. Өкілдік демократиядан тікелей демократияға қайта оралу (электронды демократия түрінде), сөзсіз, тарихи дамудағы, географиялық орны мен цифрландыру деңгейіндегі айырмашылықтарға байланысты өзінің аймақтық ерекшелігіне ие болады.

Кілт сөздер: демократия, цифрландыру, басқару, электронды демократия, Еуразия.

P. Chabal, K.B. Bekov

Institutional competition in the age of direct digital democracy

The emergence of direct forms of interaction between citizens and state institutions, which have become possible and widely generalized using digital means of communication, raises an interesting theoretical question. After two centuries, it seems that one can imagine the possibility of direct democracy, in which the electronic voting and referendum on the «civic initiative» (also known as «popular») will be the same, even if the representatives of the parliament retain their representative mandate. This paradox between «direct democracy» and the «representation» deserves to be considered. Is it about the technical development of the functioning of public institutions? Or about political transition to other ways of governance? This article proposes to study this new area using the following structure of the problem: from the historical shift in the development of democracy, we can conclude that the adoption of new principles will occur in the light of this «regional phenomenon». The supposed reverse transition from representative democracy to direct «digital» democracy will undoubtedly have its own regional specificity, due to differences in historical development, geographical location and level of digitalization.

Keywords: democracy, digitalization, governance, electronic democracy, Eurasia.

З.Г. Сактаганова*

*Центр этнокультурных и историко-антропологических исследований,
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru)*

Женщины Казахстана и Великая Отечественная война: проблемы мобилизации на фронт в 1941–1945 гг.

Статья посвящена исследованию количественных характеристик по мобилизации казахстанских женщин на фронтах Великой Отечественной войны. Рассмотрены варианты численных показателей российских и казахстанских авторов по мобилизованным женщинам в СССР и Казахской ССР. Статистический материал основан на архивных документах из фондов архивов России и Казахстана. Автором выделены основные волны массовой мобилизации женщин и девушек в 1942–1943 гг., проанализированы задания и их выполнение по мобилизации женщин в Казахской ССР. Представлены обобщенные данные исследовательской группы Карагандинского университета по мобилизации девушек по областям и, в целом, по Казахской ССР. В результате анализа и сопоставления архивных документов из фондов Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ), Архива Президента РК (АП РК) и материалов мобилизаций по областям, автор приходит к выводу, что численность мобилизованных на фронт женщин Казахстана была значительно выше, чем представлена в казахстанской историографии. С учетом женщин-офицеров и недоучтенных мобилизованных женщин в ряде областей республики, женщины Казахской ССР, участвовавшие в войне, по мнению автора статьи, составляют более 9,5 тысяч человек (0,75 % от общего числа мобилизованных в Казахской ССР).

Ключевые слова: Великая Отечественная война, история Казахстана, советские женщины, военная мобилизация женщин, женщины Казахстана на фронтах, женщины на войне.

Введение

Мобилизационные процессы в годы Великой Отечественной войны продолжают вызывать интерес исследователей, поскольку есть целый ряд проблем, которые представляют собой лакуны в военной истории СССР. Одна из малоисследованных проблем — проблема мобилизации женщин в годы Великой Отечественной войны. Полную картину мобилизационных процессов в Великой Отечественной войне невозможно воссоздать без анализа мобилизации среди женщин в СССР, в целом, и по союзным республикам, в частности. Общее количество женщин-фронтовиков состоит из трех слагаемых: мобилизованных на фронт женщин, вольнонаемных женщин и женщин-партизан («партизанский» фронт).

В 2019 г. нами были отправлены письма в Министерство обороны РФ, Главное организационно-мобилизационное управление Генерального штаба Вооруженных Сил РФ. Из Министерства обороны РФ получен ответ, в котором сообщалось следующее: «В Центральном архиве Министерства обороны РФ находящиеся на хранении документы периода Великой Отечественной войны 1941–1945 годов скомпонованы по архивным фондам воинских частей, органов военного управления и организаций. Отдельных коллекций (подборок) документов по национальной и половой принадлежности военнослужащих, месту их призыва на военную службу, а также иным социальным признакам не имеется». Нет этих данных и в Министерстве обороны РК. В материалах справок Управления мобилизации и комплектования Красной Армии (КА) отмечено, что вопрос призыва и комплектования частей женщинами в довоенное мирное время не был отработан, отдельный учет женщин в 1941 и до мая 1942 гг. в военных округах и на фронтах не велся [1; 62]. Поэтому вся информация требует уточнения и восполнения. И если по отдельным единичным областям Казахстана данные по количеству мобилизованных женщин отобраны, то, в целом, по республике эта работа требует многолетних кропотливых изысканий.

---

* *Корреспондент автор. E-mail: zauresh63@mail.ru (З.Г. Сактаганова)*

Методы и материалы исследования

При характеристике методологии исторического исследования сложно говорить о ней как некоем наборе инструментов, которым пользуется исследователь, как многие другие профессионалы. Методология научного исследования скорее представляет собой некую очень специфичную лабораторию — систему общих идей, подходов и принципов, связанную с уровнем профессионализма, научными пристрастиями, предпочтениями, интеллектом и особенностями личности каждого исследователя. Поэтому при использовании общего, хорошо известного инструментария результаты исследований у всех ученых сильно разнятся. Перечисление использованных методов является достаточно шаблонным. При написании статьи были использованы различные общенаучные методы: кроме общетеоретических методов исследования (анализа и синтеза, аналогии, обобщения, системного подхода, формализации, абстрагирования и др.), применялись методы эмпирического исследования (сравнения, описания, методы теоретического познания) и др. Использованы при работе в процессе исследования и специальные исторические методы: историко-сравнительный и историко-типологический методы: например, при изучении, анализе и сопоставлении документальных материалов о мобилизации различных фондов и архивов историко-системный метод позволил уточнить и создать системный взгляд, например, на волны мобилизации женщин в республике и т.п. Следует согласиться с британским историком Д.Тош, что «правила исследования нельзя свести к единой формуле, а конкретные процедуры анализа варьируются в зависимости от характера источника» [2; 102].

Источниковая база статьи представлена двумя основными группами материалов. Первая группа: архивные отчетные и статистические материалы из фондов двух архивов РК: Архива Президента РК (Фонд 708 — Центральный Комитет Компартии Казахстана) и документы из Центрального государственного архива РК (Фонд 1660 — Казахстан в Великую Отечественную войну (Коллекция документов)); трех российских архивов — Российского государственного архива социально-политической истории (Фонд М-1 — Центральный Комитет ВЛКСМ); Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (Фонд 60498 — 55 Школа младших авиаспециалистов; Фонд 60432 — 11 Школа младших авиаспециалистов и др.); Научный архив Института российской истории Российской академии наук (Фонд 2 — Материалы по истории Великой Отечественной войны (Комиссия И.И. Минца), Раздел I «История воинских частей и подразделений»). Вторая группа источников — количественные данные, собранные исследовательской группой Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова в процессе работы над научным проектом. Историки Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований собрали данные о женщинах-фронтовиках по всем областям Казахстана, что позволило сопоставлять и уточнять официальные цифры по мобилизации женщин в КазССР.

Результаты и их обсуждение

Женщины СССР на фронтах войны. В публикациях советского периода обозначалось, что в рядах Вооруженных Сил СССР в годы войны служило более 1 млн женщин [3; 269]. В современных российских исследованиях отмечается, что в годы Великой Отечественной войны на фронтах воевали от 600 тысяч до 1 миллиона женщин [4; 4]. Однако эти данные требуют уточнения. Только после массовых призывов, с мая 1942 г. численность мобилизованных женщин стала фиксироваться (однако не отдельной графой). Более детальная отчетность по женщинам в Вооруженных Силах СССР появилась лишь с весны 1943 г.

На основе материалов Архива мобилизационного управления ГОМУ Генштаба Российской Федерации можно отследить, что в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) в СССР было призвано на военную службу 490 235 женщин, что составило менее 1,5 % от всех мобилизованных за годы войны. Из них: в 1941 г. — 5 594 женщины, в 1942 — 235 025, в 1943 — 194 695, в 1944 — 51 306, в 1945 г. — 3 615 человек [5; 38]. На основе этих данных мы можем констатировать, что максимальное число мобилизованных женщин выпало на самые тяжелые и кровопролитные 1942 и 1943 гг., когда в результате массовых потерь шло выбывание сражавшихся на фронтах бойцов из-за гибели и ранений: 48 % мобилизованных в стране женщин выпало на 1942 г., в 1943 г. — 39,7 %, в 1944 — 10,5 %, гораздо меньше в 1941 г. — 1,1 % и 1945 г. — 0,7 %.

В Архивах Генштаба имеются данные по месту направления мобилизованных женщин, но только в последний год войны. Из числа призванных в 1945 г. 490 235 женщин направлены: в части ПВО — 177 065 (36,1 %); в части МПВО НКВД — 70 458 (14,4 %); в части связи — 41 886 (8,5 %); в воен-

но-санитарные части и учреждения — 41 224 (8,4 %); в части — ВВС — 40 209 (8,2 %); на курсы поваров — 28 500 (5,8 %); в части и учреждения ВМФ — 20 889 (4,2 %); в автомобильные части — 18 785 (4 %); в женские формирования и школы — 14 460 (2,9 %); в железнодорожные части НКПС — 7 500 (1,5 %); в другие (фронтовые, окружные и др.) части и учреждения Красной Армии — 29 259 (6 %) [5; 38]. Анализ этих данных позволяет утверждать, что из числа мобилизованных женщин максимальное количество было призвано в части ПВО — 36,1 %, то есть более трети из числа всех мобилизованных за 2,5 года; затем следуют части МПВО НКВД — 14,4 % (местная система противовоздушной обороны была включена с систему НКВД), то есть, в целом, в системе ПВО (противовоздушной обороны) было занято более 50 % женщин. В частях связи, в военно-санитарных частях и учреждениях, в частях ВВС — чуть более 8 %. Причем в медико-санитарных учреждениях было гораздо больше женщин, но большинство из них шли как вольнонаемные, число которых неизвестно точно. На курсы поваров в части и учреждения ВМФ, автомобильные части, в женские формирования и школы — около 3–6 %, в железнодорожные части НКПС — около 1,5 %, во фронтовые, окружные и иные части и учреждения Красной Армии — около 6 %.

В годы Великой Отечественной войны данные по мобилизованным женщинам представлены лишь с 1943 г. и по двум статьям: на должностях военнослужащих и на действующих фронтах. Нет данных по вольнонаемным женщинам; отсутствуют точные данные по женщинам-партизанам. На 1 января 1943 г. в Красной Армии (без данных Военно-Морского флота) на должностях военнослужащих находилось 348 309 женщин, из них в частях действующих фронтов — 239 954 (69 % из них). На 1 января 1944 г. — на должностях военнослужащих 473 040 женщин и 308 109 (65 % из них) в частях действующих фронтов. В последний год войны (на 1 января 1945 г.) в Красной Армии было 463 503 женщины на должностях военнослужащих и на действующих фронтах — 318 980 (69 % из них). По списку на 1 января 1945 г. из 463 503 женщин-военнослужащих являлись: офицерами — 70 647 (15,2 %), то есть каждая шестая женщина была офицером; сержантами — 113 990 (24,6 %); солдатами — 276 809 (59,8 %); слушателями и курсантами — 2 057 (0,4 %).

Государственный комитет обороны принял ряд постановлений о мобилизации женщин для несения службы; всего же за военный период было издано 17 приказов Народного комиссариата обороны СССР о мобилизации женщин на службу в армию и на флот [6; 43, 72]. В 1941 г. мобилизация женщин не шла массовым порядком, преимущественно на фронт брали девушек и женщин — добровольцев. В 1942 г. можно выделить 7 волн массовой мобилизации женщин и девушек: первая — в ПВО; вторая — в части связи; третья — в Военно-Морской флот; четвертая — в тыловые части; пятая — в части Красной Армии для замены должностей военнослужащих мужчин; шестая — в женскую добровольческую стрелковую бригаду; седьмая — в части Волховского фронта. Мобилизация девушек, как правило, осуществлялась через ЦК ВЛКСМ. Материалы Российского государственного архива социально-политической истории (Ф.М-1 — ЦК ВЛКСМ) позволяют отследить эти мобилизации.

1. В марте 1942 г. была объявлена мобилизация девушек в войска ПВО; наряд составил 100 тысяч девушек; в апреле 1942 г. — дополнительная мобилизация девушек в части ПВО [7; 3–4, 22–24].

2. В апреле же 1942 г. прошла мобилизация 30 тысяч женщин-связисток для службы в фронтовых армейских запасных частях связи и тыловых узлах связи Красной Армии [8; 81–83, 88–95]. В июне 1942 г. — очередная мобилизация в войска связи (11 тыс. девушек) [9; 2].

3. В апреле-мае 1942 г. — первая мобилизация 15 тысяч девушек в Военно-Морской флот, позже — дополнительная мобилизация 25 тысяч девушек в ВМФ [10; 1–3, 9–12].

4. В июне 1942 г. — мобилизация 30 тысяч девушек в тыловые части и учреждения Красной Армии [8; 113–116].

5. В июле 1942 г. — мобилизация и направление 12 845 женщин в части КА для замены должностей военнослужащих мужчин [11; 51–56].

6. В октябре 1942 г. — мобилизация женской молодежи в женскую добровольческую стрелковую бригаду — 11 тысяч человек [12; 76–77].

7. В ноябре 1942 г. — мобилизация 2 тысяч девушек (комсомолок и не комсомолок) для службы в частях Волховского фронта [12; 69, 84].

В 1943 г. мобилизация началась с февраля — формирование 50 отдельных женских стрелковых бригад [13; 53]. И подобные волны мобилизации периодически продолжались фактически до конца 1943 г., причем в некоторые войсковые соединения мобилизация девушек повторялась неоднократно;

в 1944 г. женские мобилизации проводились, но гораздо реже и с меньшим охватом людей. Рассмотрим некоторые из мобилизаций девушек и женщин в 1943–1944 гг.

1. В феврале 1943 г. — мобилизация женской молодежи в отдельные женские стрелковые бригады (50 женских стрелковых бригад по 2600 человек каждая; всего 130 000 девушек) [13; 11, 12].

2. В феврале 1943 г. — мобилизация 2000 девушек (комсомолок и не комсомолок) для службы в частях Волховского фронта [14; 6, 7].

3. В марте 1943 г. — мобилизация еще 2000 девушек (комсомолок и не комсомолок) для службы в частях Волховского фронта [15; 19].

4. В декабре 1943 г. — мобилизация женщин — стрелков-снайперов, радистов, телеграфистов, морзистов и телефонистов [15; 53, 54].

5. В январе 1944 г. — мобилизация 330 девушек в части связи Западного фронта [16; 2].

6. В мае 1944 г. — мобилизация 300 девушек в части 3-го Белорусского фронта [16; 11–12].

И это лишь часть проведенных женских мобилизаций в СССР в годы войны; эти волны мобилизации (за исключением мобилизации в ВМФ) охватили и женскую молодежь Казахской ССР.

Число вольнонаемных в Красной Армии увеличивается в 1942 г., именно тогда было издано более десятка приказов НКО СССР о замене мужчин по ряду должностей в частях и учреждениях КА женщинами по вольному найму, что позволило высвободить определенную часть мужчин и перевести их в фронтовые соединения. Данные о вольнонаемном составе, представляемые в Генштаб, подавались без гендерных различий. Но известно, что в подавляющем большинстве контингент вольнонаемных был представлен женским составом, вольнонаемные в разные периоды войны составляли от 40 до 60 % от общей численности женщин, находившихся в составе Красной Армии.

На 1 января 1943 г. контингент вольнонаемных составлял 369 673, из них на действующих фронтах было 157 500 человек (42,6 %), в 1944 — 459 198 и 212 154 (46,2 %) и 1945 г. — 512 1161 и 234 759 человек (45,8 %) соответственно [5; 38]. Вольнонаемный личный состав использовался в штабах всех инстанций и в войсках на должностях обслуживающего персонала: в военно-медицинских, продовольственных (полевых хлебозаводов, пищеблоков), вещевых, банно-прачечных, ремонтных и других учреждениях. Сведения о потерях вольнонаемного состава из спецформирований гражданских ведомств в Генштаб не подавались, это означает, что определенная часть погибших женщин-вольнонаемных не учитывалась.

Исходя из опубликованных авторским коллективом в 2010 г. данных Генерального штаба и Военно-мемориального центра ВС РФ (Управление МО РФ), в течение 1943–1945 гг. в КА (без ВМФ) находились от 700 тысяч до 1 миллиона женщин-военнослужащих и вольнонаемных [5; 38]. Следует согласиться с российскими авторами, изучавшими региональные аспекты мобилизации женщин РСФСР, что показатели численности женщин в годы войны в Вооруженных Силах существенно занижены [17; 95], проблема остается открытой. Исследователи полагают, что с учетом всех мобилизованных женщин за все годы войны, находящихся в КА и ВМФ и боевых и других потерь количество женщин в ВС СССР могло составлять 1,5–2 млн человек [17; 95].

Кроме того, женщины участвовали в партизанском движении: по данным Центрального штаба партизанского движения, женщины-партизанки составляли 9,3–9,8 % партизан, то есть более 100 тыс. женщин (в тылу врага было более 1 млн партизан) [18; 270].

Женщины Казахской ССР в Великой Отечественной войне. В военкоматы Казахской ССР поступили десятки тысяч заявлений от девушек с просьбой направить их на фронт. Из 25 тысяч заявлений добровольцев, поступивших в 1941 г. от жителей Карагандинской области, свыше 10 тысяч поступило от женщин. В Казахской ССР женщины, подавшие заявления с просьбой об отправке на фронт, составляли около 40 % от общего числа добровольцев [19; 54].

Одной из важнейших проблем в казахстанской историографии является уточнение числа казахстанских женщин, которые были мобилизованы на фронт, принимали участие в военных действиях и т.д. Анализ казахстанской историографии демонстрирует, что до сих пор данные по количеству мобилизованных на фронт казахстанских женщин (по республике, в целом, и по областям Казахстана, в частности) в исследованиях казахстанских авторов расходятся.

Рассмотрим некоторые варианты постановки данной проблемы. В работе Г.Д. Нурбековой, опубликованной в конце 1980-х гг., обозначено, что всего в боях на фронтах Отечественной войны из Казахстана, по неполным данным, участвовало около 6 тыс. женщин [20; 23]. Исследователь П.С. Белан в своей работе называет цифру 5183 женщины [21; 73]. Эту же цифру без ссылки на источник повторяет академическое пятитомное издание (в 4-м томе) по истории Казахстана [22; 450].

Журналист Ж.О. Доспанов, занимавшийся данной проблемой, называет цифру — 7477 женщин-фронтовиков Казахстана [23; 3], но эти данные в труде Ж.О. Доспанова приведены без конкретных ссылок на архивные документы.

В единственном опубликованном архивном документе из АП РК — сводной таблице зафиксирована другая цифра участия казахстанских женщин в войне: 5250 женщин [24; 2], что составляет приблизительно 0,4 % от числа всех мобилизованных в республике. Именно эти данные цитируют в публикациях последних лет. Но часто повторяемая в казахстанских исследованиях цифра о 5250 призванных на фронт казахстанских женщин требует уточнения: она, по нашему мнению, сильно занижена и не отражает реальную картину военных лет по мобилизации женщин в КазССР.

Проанализируем этот документ. Он называется «Сведения о числе военнообязанных запаса и призванных, призванных в Красную Армию и мобилизованных для работы в промышленность с начала Отечественной войны на 1 мая 1945 г.» и подписан Вр. Военным комиссаром КазССР полковником Островским. По этим сведениям, категория мобилизованных — женщины сержантский и рядовой состав — 5250 человек. Из них призвано по областям: Алма-Атинская — 1780 (34 % от 5250 мобилизованных женщин), Джамбульская — 368 (7 %), Южно-Казахстанская — 755 (14,4 %), Кызыл-Ординская — 457 (8,7 %), Северо-Казахстанская — 706 (13,4 %), Кокчетавская — нет данных, Акмолинская — 574 (11 %), Карагандинская — 112 (2,1 %), Павлодарская — 84 (1,6 %), Семипалатинская — 74 (1,4 %), Восточно-Казахстанская — 333 (6,3 %), Талды-Курганская — 7 (0,13 %) [24; 2].

Однозначно, что эти данные не являются полными и не включают всех мобилизованных девушек и женщин из Казахской ССР. Карагандинскими историками в рамках исследовательского проекта в течение трех лет собирались и обобщались данные о казахстанских женщинах, мобилизованных в годы войны.

Сравним материалы из архива и данные, собранные карагандинскими исследователями. В-первых, обращаем внимание на то, что эти данные отражают лишь сержантский и рядовой состав женщин, но ведь имелись женщины-офицеры. По неполным сведениям, женщины-офицеры из КазССР составляли около 640 человек, численность которых не вошла в эту сводную таблицу, а исходя из цифры в 5250 человек, приведенной в ней, — это 12 % неучтенных женщин от числа мобилизованных по сводке АП РК. Во-вторых, в этих документах отсутствуют данные по ряду областей западного и северо-западного регионов республики (Актюбинская, Гурьевская, Западно-Казахстанская, Кустанайская области). Мобилизация девушек в этих областях проводилась неоднократно, о чем свидетельствуют документы из АП РК. Например, число женщин, сведения о которых были собраны по Актюбинской области, составило 794 человека, это уроженки данной области; имеются сведения еще о 84 женщинах — ветеранах войны, проживавших в области, место рождения которых не уточнено; по Западно-Казахстанской области — 423 женщины; по Кустанайской области — 1094 женщины, место рождения 118 женщин не уточнено. В-третьих, отсутствуют данные по Кокчетавской области (она была создана в марте 1944 г.), нельзя исключить тот факт, что мобилизация женщин в этой области происходила и в 1944–1945 гг. В-четвертых, в областях, по которым обозначено количество мобилизованных женщин, имеется явный недоучет.

Карагандинская исследовательская группа составила сводные таблицы по областям о количестве мобилизованных женщин в Казахстане, в том числе были собраны данные о женщинах-фронтовиках из всех областей Казахстана. Эти данные не являются исчерпывающими, но даже они позволяют утверждать, что количество женщин, мобилизованных на фронт из Казахской ССР, были приведены в архивном документе в значительно усеченном варианте. В частности, в Павлодарской области в таблице из дела АП РК приведена цифра — 84 женщины, в составленных карагандинскими исследователями таблицах — 357 женщин, разница составляет 273 женщины; в таблице из АП РК по Карагандинской области учтено 112 женщин; в исследовательской таблице — 216, причем, не уточнено место рождения еще 60 женщин; в Семипалатинской области в официальных данных показаны 74 женщины, наша цифра — 560 женщин, разница в 486 человек и т.д. Такого рода примеры демонстрируют явный недоучет.

Еще один аргумент. В РГАСПИ и АП РК имеются наряды по Постановлению ГОКО, разверстки ЦК ВЛКСМ и другие задания по мобилизации женщин по республике, в целом, и казахстанским областям, в частности. Эти материалы (разверстки, наряды и т.п.) далее в статье будут приведены. Не по всем заданиям нами найдены отчеты о выполнении. Но ряд сводок и сводных таблиц по мобилизации женщин в КССР все-таки имеется. Они демонстрируют 100-процентное выполнение этих заданий республикой. Учитывая жесткую централизацию в СССР, неукоснительное, как правило, выпол-

нение республикой партийных и других заданий из центра, специфику военного времени и имеющиеся отчеты по выполнению нарядов такого рода, можно предположить, со значительной долей уверенности, что абсолютное большинство этих заданий было выполнено. Во всяком случае мы в архивных документах АП РК не встретили никаких объяснений со стороны республики о невыполнении подобных заданий.

Исходя из этих посылов, мы уверены, что численность мобилизованных из республики женщин была гораздо выше. Таким образом, по нашему мнению, с учетом женщин-офицеров, мобилизованных женщин в неучтенных областях (Кустанайская, Актюбинская, Гурьевская и Западно-Казахстанская области) и недоучтенных данных по остальным областям, женщины Казахской ССР, участвовавшие в войне, составляют более 9,5 тыс. человек (что составляет 0,75 % от общего числа мобилизованных в КазССР).

Мобилизация девушек на фронт осуществлялась с учетом ряда критериев и требований, на примере текста Постановления ЦК ВЛКСМ от 28 марта 1942 г. «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» можно проследить основные критерии отбора. Во-первых, мобилизации подлежали комсомолки-добровольцы в возрасте 19–25 лет, физически здоровые. Причем специально отмечалось, что в числе мобилизованных 40 % девушек должны иметь полное среднее образование, остальные — не менее 5–7 классов. Во-вторых, поскольку мобилизуемые девушки-комсомолки зачислялись в кадры красноармейцев-военнослужащих, предписывалось произвести медицинский и прочий отбор призываемых на месте областными и краевыми военными комиссариатами. В-третьих, требовалось разъяснить мобилизованным комсомолкам, что при назначении их на должности красноармейцев, входящих в состав строевых расчетов, они обеспечивались всеми видами довольствия наравне с военнослужащими и на них распространялся Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1941 г. и Постановление Совнаркома СССР от 16 июля 1940 г. № 1269. В-четвертых, комсомолки, назначаемые на административно-хозяйственные должности (писари, делопроизводители, кладовщики, повара, фельдшеры, санитары, санитары-инструкторы, портные), содержались как вольнонаемные. Обкомы, крайкомы ЦК комсомола союзных республик должны были позаботиться о том, чтобы каждая мобилизованная комсомолка была тепло одета, имела постельную принадлежность, две смены белья, крепкую обувь, предметы личной гигиены, вещевой мешок, кружку, ложку, полотенце. Райкомам, горкомам, обкомам, крайкомам и ЦК комсомола союзных республик рекомендовалось провести теплые товарищеские проводы мобилизованных девушек и в дальнейшем постоянно поддерживать с ними связь. Также рекомендовали при отправке комсомолок в армию сформировать их в команды, назначить командиров и политруков, выделить представителя райкома, горкома, обкома, крайкома и ЦК комсомола союзной республики для сопровождения девушек к месту назначения. Еще одно условие для комсомольских органов: они должны были обеспечить совместно с военкоматами организованную отправку комсомолок и снабжение продуктами питания в пути следования [8; 69–73].

Если исходить из имеющихся данных на 1944 г., женщины КазССР были мобилизованы в следующие воинские части: в подразделения технического обслуживания авиачастей — 45,3 % всех мобилизованных девушек; для войск связи и войсковых курсов связистов — 25,7 %; женщин-медиков — 22,8 %; для стрелковых частей — 4,8 %; на курсы снайперов действующей армии — 1,2 %; для подразделений ПВО — 1,2 %; в войска НКВД — 0,2 %. В документах Центральных архивов РФ и РК представлены лишь разрозненные данные по нарядам на мобилизацию и сводки о выполнении разверсток по мобилизации девушек и женщин в разные военные годы. Они не позволяют составить полную картину мобилизации женщин по Казахской ССР, но уточняют детали, поэтому имеет смысл, на наш взгляд, привести некоторые выдержки из архивных документов.

По документам АП РК можно проследить некоторые фрагменты мобилизации девушек в Казахской ССР. В марте 1942 г. в войска ПВО в КазССР был дан наряд на 400 девушек [25; 11]. К сожалению, сводок по выполнению этого наряда в АП РК нами не найдено.

В апреле 1942 г. была дана разверстка на мобилизацию 1078 женщин для службы в фронтовых армейских запасных частях связи и тыловых узлах связи КА; по КССР было мобилизовано 1078 девушек [26; 3]. В сводках о мобилизации женщин в войска связи от 1 мая 1942 г. мы встречаем следующие данные: по Актюбинской области мобилизовано 50 девушек, Западно-Казахстанской — 50, Кустанайской — 30 девушек, только по данной единственной сводке — в Павлодарской области мобилизовано 30 девушек [27; 43]. Эти данные демонстрируют недоучет мобилизованных казахстанских женщин. Это не единичный факт.

Тогда же в апреле 1942 г. проведена мобилизация на службу в тыловые части и учреждения ВВС КА, Казахской ССР дано задание-наряд на 3375 девушек [27; 51–52], было выполнено — 3378 человек [27; 70]. Проанализируем состав мобилизованных девушек по имеющейся сводке: Алма-Атинская область — 500 человек, Акмолинская — 440, Актюбинская — 525, Кзыл-Ординская — 400, Кустанайская — 300, Северо-Казахстанская — 500, Семипалатинская — 410, Южно-Казахстанская — 300; из них работающие — 2451 (73 %), неработающие — 752 (22 %), учащиеся — 175 (5 %), комсомольцы — 1917 (57 %), коммунисты — 47 (1,4 %), казашек — 240 (7 %), добровольцев — 1291 (38 %); отсеяно по политическим мотивам — 122 (3,3 %), по другим причинам — 203 (5,5 %) [26; 70]. Обратим внимание на данную сводку: в ней сообщается, что количество мобилизованных женщин только в двух неучтенных областях Казахстана выполнено согласно наряду: например, в Актюбинской области — 525 девушек, Кустанайской — 300. Эти области выпали из сводной таблицы АП РК [24; 2]. А только по данному наряду не учтено и выявлено 825 женщин [26; 70].

В июне 1942 г. — вновь мобилизация девушек в тыловые части и учреждения Красной Армии. По данным РГАСПИ, для КазССР наряд составил 1200 девушек [8; 113–116]: Кустанайский обком — 500, Актюбинский — 300, Гурьевский — 200, Западно-Казахстанский обком — 200 девушек. Только по данной сводке в этих областях (Кустанайская, Актюбинская, Гурьевская, Западно-Казахстанская области) неучтенными оказались 1200 девушек. В ноябре 1942 г. — мобилизация девушек, комсомолок и не комсомолок для службы в частях Волховского фронта. Казахской ССР был дан наряд на 255 девушек [12; 83]; выполнено — 225 человек [27; 97].

Одна из мобилизаций в 1943 г.: из Постановления ГКО от 6 февраля 1943 г. «О формировании 50 отдельных женских стрелковых бригад» для несения гарнизонной службы, службы регулирования, охраны крупных военных объектов, железнодорожных узлов, складов ГКО было решено сформировать 50 отдельных женских стрелковых бригад численностью 2 600 человек каждая. Дана разверстка для Казахской ССР в «Ведомостях распределения мобилизуемых женщин по областям». Количество мобилизуемых девушек для республики — 12 000. Из них для укомплектования бригад — 11 600; для укомплектования запасных бригад — 300; для укомплектования училищ — 100 девушек [13; 10]. Согласно архивным данным «О формировании 50 отдельных женских стрелковых бригад», для Актюбинской области предполагалась мобилизация 1 бригады (2600 девушек). Согласно наряду «Организация и штатный состав отдельной учебной запасной женской стрелковой бригады для подготовки младшего комсостава. Ведомость распределения мобилизуемых женщин по областям», 4 областям западного и северо-западного региона республики были даны следующие задания: Кустанайская область — 1000 женщин, Актюбинская — 1000, Гурьевская — 1000, Западно-Казахстанская область — 1400 женщин [13; 10]. К сожалению, материалы по выполнению данной разверстки нами не были найдены в архивных делах, поэтому на сегодня невозможно определить количество мобилизованных женщин в республике по данному наряду (с учетом, что все наряды республикой выполнялись, предполагаем, что данная разверстка партийными и комсомольскими органами КССР была выполнена).

Еще один наряд для республики в информации от заместителя начальника Главупраформа Косякина и военного комиссара УМУ Маслова от 3 июля 1942 г. «О расчетах мобилизации и направления женщин в части Красной Армии для замены должностей военнослужащих мужчин, согласно приказам НКО № 0065,0294 и 0296». В ней дана разверстка заменить женщинами из:

а) Кустанайской области на должности: санитаров — 300, телеграфистов — 100, шоферов — 100, всего — 500 человек к 30 июля 1942 г.;

б) Гурьевской области на должности: санитаров — 50, шоферов — 50, трактористов — 100, всего — 200 человек к 30 июля 1942 г.;

в) Актюбинской области на должности: санитаров — 50, телефонистов — 50, радистов — 50, трактористов — 150, всего — 300 человек к 30 июля 1942 г.;

г) Западно-Казахстанской области на должности: санитаров — 50, шоферов — 128, трактористов — 22, всего — 200 человек к 30 июля 1942 г. [11; 51–56].

Если произвести простой расчет численности женщин по нарядам названных выше мобилизаций, число мобилизованных женщин составляет более 18 280 человек. К сожалению, в архивах точные цифры о выполнении нарядов на мобилизацию женщин найдены не обо всех разверстках.

Работа еще в одном российском архиве — Центральном архиве Министерства обороны РФ (ЦАМО РФ) также позволяет нам утверждать, что цифры мобилизованных женщин из Казахской ССР значительно занижены. В частности, поиски и исследования в фондах нескольких Школ авиамомо-

тористов позволили найти списки казахстанских девушек, обучавшихся в них в 1942 г.; затем они были направлены на фронт. Приведем некоторые фрагменты из обнаруженных нами документов.

1. Материалы из приказа начальника 55 Школы авиамотористов (г. Новокиевск) от 29 мая 1942 г. и от 1–19 июня 1942 г. по гарнизону «Увал». Военнообязанных девушек, прибывших в 55 Школу АС из Южно-Казахстанской и Акмолинской областей, считать зачисленными курсантами на все виды довольствия с 29 мая 1942 г.: Сайрамский РВК — 35 девушек; Бостандыкский РВК — 10 девушек; Арысский РВК — 15; Сары-Агаченский РВК — 15; Туркестанский РВК — 18 девушек; с 1 июня 1942 г.: Молотовский РВК — 17 девушек; с 10 июня 1942 г.: Щучинский РВК — 53 девушки; Эмбекшильдерский РВК — 25 девушек; с 19 июня 1942 г.: Макинский РВК — 5 девушек. Приказ подписан начальником военкомом, майором Юденко [28; 1–144]. В этих приказах даны поименные списки девушек из Казахстана; списки опубликованы нами в сборниках архивных документов [29; 66–69].

Еще ряд списков из 11-й Школы младших авиаспециалистов (ШМАС).

2. Фрагмент приказа начальника 11-й Школы младших авиаспециалистов (§3, г. Орск) от 18 мая 1942 г. Военнообязанные, прибывшие в распоряжение ШМАС от 17 мая 1942 г. из Джетыгаринского райвоенкомата — 93 девушки. Начальник 11-й ШМАС военком Григорьев [30; 118–120]. Это — мобилизованные и отправленные на обучение в ШМАС девушки из Кустанайской области.

3. Из приказа начальника 11-й Школы младших авиаспециалистов (§2, г. Орск) от 26 мая 1942 г. Призывников женщин, прибывших в распоряжение ШМАС для укомплектования школы: из Актюбинского райвоенкомата — 46 девушек; из Тимирского райвоенкомата — 22. Начальник 11-й ШМАС военком Григорьев [30; 128, 129].

4. Данные из приказа № 89 (§4) начальника 11-й Школы младших авиаспециалистов (г. Орск) от 1 июня 1942 г.: призывников женщин, прибывших в распоряжение ШМАС на укомплектование школы из Актюбинского горвоенкомата Казахской АССР принять на довольствие — 50 девушек. Подписано — за начальника Школы военком школы ст. тех. лейтенант Гримбовский [30; 137, 138]. В этих приказах даны поименные списки девушек из Актюбинской области [29; 69, 70].

Таким образом, мы видим, что из четырех перечисленных выше фрагментов в архивных фондах ЦА МО РФ зафиксированы данные: по первому приказу — 115 казахстанских девушек; по второму — 93; по третьему — 68; по четвертому — 50. Итак, только по этим отрывочным данным становится ясно, что в общей сложности только в двух ШМАС (№ № 55 и 11) проходили обучение и потом были отправлены на фронт 326 казахстанских девушек. И это далеко не полные данные. Очевидно, что требуется продолжение поисков и уточнение количественных характеристик мобилизации казахстанских женщин в годы войны.

Еще один из недостаточно разработанных аспектов данной проблемы — факторы мобилизационной активности женщин. В советской историографии выделялись только три основных фактора мобилизации — чувство долга, любовь к родине, ненависть к врагу. В большинстве исследований постсоветского пространства по войне акцент также делается только на эти факторы. Заявления, воспоминания, интервью фронтовиков подтверждают эту мотивацию. Заявление М.Е. Девициной: «Прошу Вашего распоряжения принять или направить меня в действующую Красную Армию или полевой госпиталь. Я имею большое желание ехать в действующую Красную Армию и оказывать первую помощь своим дорогим защитникам нашей Родины» [31; 6]. Х. Доспанова в ходе беседы с членами Комиссии Минца (апрель 1945 г.) подчеркивала: «В ЦК комсомола узнали, что проводят набор девушек в Армию. Я и еще несколько девушек едем в ЦК, а там девушек видимо-невидимо. Все такие восторженные, воинственные. Я твердо ответила, что решила идти на фронт. Куда, кем на фронт, ничего не знала...» [32; 1–3]. Так думали сотни тысяч девушек-добровольцев, осаждавшие военкоматы.

В Архиве Президента РК сохранились заявления граждан о добровольном поступлении в ряды Красной Армии за период 1941–1943 гг. Приведем фрагменты этих заявлений, они отражают настроение эпохи, стремление, мотивацию девушек идти на фронт добровольцами. Заявление от М. Романенко: «Два моих брата Иван и Василий и сестры муж И.В. Валашко погибли на фронте... Прошу Вас зачислить меня добровольно на защиту моей Родины — СССР» [31; 8].

Большое влияние, как один из мобилизационных факторов, имела и советская агитационно-пропагандистская работа по тиражированию советского патриотизма, дававшая огромный эффект. Изучение заявлений и писем девушек в военкоматы, сохранившиеся в архивных фондах, воспоминаний женщин-ветеранов, интервью, проведенные исполнителями проекта, позволяют утверждать, что

перечисленные выше факторы, безусловно, являлись важными, зачастую обозначались как доминирующие в мотивации, но не были единственными и, на наш взгляд, самыми главными. Из перечисленных выше трех факторов мы считаем, что главным являлась мотивация защиты Отечества, но в содержание термина «Отечество» женщины вкладывали более глубокое содержание, чем просто страна — СССР. Как свидетельствуют результаты анализа воспоминаний и интервью фронтовиков, в содержание этого термина вкладывалось сложное семантическое единство таких понятий, как страна, малая родина, земля предков, дом и семья, микромир, окружавший конкретного человека. И опасность, угрожавшая этому миру, толкала людей на защиту Отечества, на защиту своего «микромира».

Следует отметить еще ряд факторов, которые обозначены в документах: желание находиться рядом, на фронте, с мобилизованными родственниками или членами семьи (отцами, братьями, мужьями). Заявление Ю.И. Кузнецовой: «Прошу взять меня в ряды РККА, так как я не хочу остаться в стороне. Я хочу вместе со своими братьями идти на защиту родины. Я хочу выполнить свой долг перед Родиной» [31; 7]. Одним из важнейших (если не самым главным), часто звучащих мотивов в заявлениях добровольцев на фронт, являлось мщение, желание отомстить за погибших членов семьи. Приведем фрагменты заявлений. М.И. Веркина: «У меня пришли из армии два брата, которые остались без ног и без рук. Они дали мне завещание отомстить за них, а я буду оставаться здесь в глубоком тылу и работать. Нет! Никогда я этого не желала и не хочу желать. Я поеду на фронт, я хочу отомстить за своих братьев, отцов и сестер навсегда, пусть запомнит нас навсегда» [31; 6]. Именно данный фактор мобилизации, на наш взгляд, был одним из самых главных (наряду с таким, как защита Отечества).

Еще один из факторов, который отмечался при анализе мотивов: желание быть нужным обществу, так как многие девушки, ушедшие на фронт, были сиротами или же из многодетных семей — их работа, служба на фронте позволяла ощущать собственную социальную востребованность и значимость. Определенная часть ушедших на фронт добровольцами девушек были из семей репрессированных, раскулаченных и т.п., то есть семей, подвергнувшихся гонениям советской властью. Эти воспоминания у девушек еще были свежи, как и потери родных. Поэтому вряд ли перечисленные выше факторы «работали» в этих случаях, вызывает сомнение мотивация, связанная с любовью к Сталину, социалистической родине и советской власти. Не исключены иные мотивы, которые, как правило, не озвучивались в заявлениях и воспоминаниях, зафиксированных в советский период. Часто такого рода мотивом было желание попытаться реабилитировать погибших или репрессированных родителей, «кровью смыть» их наказание, уменьшить сроки заключения и т.п., и героизм, проявленный такими девушками, был не благодаря системе, усилиям советской пропаганды и агитации, а вопреки существовавшей системе. В частности, известен факт, когда казахская девушка Халида Маманова (из известной семьи репрессированных Мамановых), закончив мединститут, не смогла получить военное звание младшего лейтенанта (присваивалось выпускникам мединститутков) и службу военврача. По воспоминаниям, Х. Маманова написала письмо И.В. Сталину: «Если я — враг народа, отправьте в штрафроту; если останусь жива — снимите все обвинения с меня и с моих родственников» [33; 119]. Но такие заявления и мотивы в годы войны озвучивались крайне редко; все понимали, что это однозначно негативно отразится в будущем для таких заявителей.

Российские исследователи военной истории озвучивают еще ряд мотиваций у женщин-добровольцев. Е.С. Сеньявская, на основе определенного круга архивных документов и воспоминаний фронтовиков, выделила три категории женщин, исходя из причин их участия в боевых действиях: первой, пишет автор, руководили факторы духовного порядка (патриотизм, романтизм и т.п.), второй — «феномен мамы Кураж» и третьей — «явная психологическая патология» [34; 169]. Причины и обстоятельства ушедших на фронт женщин были разными, поэтому считаем возможным согласиться с мнением российского автора. Часть девушек, мобилизованных на фронт, вполне могла рассчитывать на определенную материальную выгоду; в тяжелейших полуголодных условиях тыла стабильный продовольственный паек, служба на фронтах поваром, снабженцем, прачкой и т.п. в воинских частях была иногда лучшей долей, чем выживание в тылу. Фронтная жизнь давала определенные материальные гарантии. Это были немногочисленные, немассовые, случаи, но, думаем, что эти факты следует озвучивать, не нужно их сбрасывать со счетов, чтобы не идеализировать картину. Не исключено, что и определенная, незначительная категория среди девушек была с «явной психологической патологией», представленная исключительным меньшинством. Но основными мотивационными факторами в мобилизации женщин, по нашему мнению, были любовь к Отечеству, необходимость защиты своего микромира и желание отомстить за погибших членов семьи.

Заключение

За героизм в годы Великой Отечественной войны в СССР более 150 тысяч женщин-воинов награждены орденами и медалями. 90 женщин — Герои Советского Союза, 49 из них награждены посмертно; 37 Героев награждены после войны (июль 1945–1990 гг.). Среди Героев: 32 штурмана и летчицы; 22 партизанки, подпольщицы; 15 врачей и санинструкторов; 6 разведчиц; 5 снайперов; 3 стрелка; 2 связистки; 2 пулеметчика; 1 танкист, 1 радистка, 1 телефонистка. Среди Героев-женщин: 39 офицеров; 12 сержантов; 2 ефрейтора; 4 старшины; 8 рядовых; 25 — без воинского звания. Не все мобилизованные женщины принимали непосредственное участие в боевых действиях, но все они приближали своим ежедневным героическим трудом Великую Победу. Международный женский день 8 Марта стал праздничным в СССР в 1965 г. «в ознаменование выдающихся заслуг советских женщин... в защите Родины в годы Великой Отечественной войны, их героизма и самоотверженности на фронте и в тылу» [34; 617].

Приведенные материалы в статье свидетельствуют, что вопрос о точных данных об участии казахстанских женщин в военных сражениях Отечественной войны 1941–1945 гг., количестве мобилизованных женщин все еще остается открытым. Еще ряд важных исследовательских проблем, требующих уточнения: мобилизационные факторы участия женщин в войне, социально-демографические характеристики женщин-фронтовиков Казахской ССР. К сожалению, до сих пор не исследованы проблемы по военной специализации девушек из КазССР по военным формированиям, в составе которых служили казахстанские девушки и т.д. Нами в статье осуществлена попытка постановки проблемы, тема исследования ждет своего решения новыми гендерными изысканиями по Великой Отечественной войне — во многом до сих пор «неизвестной войне».

Данная статья выполнена благодаря поддержке и в рамках реализации научно-исследовательского проекта Министерства образования и науки РК по грантовому финансированию АР5131992 — «Великая Отечественная война и женщины Казахстана на фронтах и в тылу: женские истории и повседневность».

Список литературы

- 1 Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦА МО РФ). — Ф. 7. — Оп. 881806. — Д. 192. — Л. 62.
- 2 Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош; пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2000. — 296 с.
- 3 Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: слов.-справ. / под ред. М. Кирьяна. — М.: Политиздат, 1988. — 527 с.
- 4 Женщины Великой Отечественной войны / Авт.-сост. Н.К. Петрова. — М.: Вече, 2018. — 696 с.
- 5 Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. — М.: Вече, 2010. — 384 с.
- 6 СССР в Великой Отечественной войне (июнь 1941–1945 г.): документы и материалы. — М.: Воениздат, 1970. — 405 с.
- 7 Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). — Ф. М-1. — Оп. 47. — Д. 52. — Л. 3–4, 22–24.
- 8 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 3. — Д. 291а. — Л. 81–83, 88–95.
- 9 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 3. — Д. 51. — Л. 2.
- 10 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 47. — Д. 53. — Л. 1–3, 9–12.
- 11 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 47. — Д. 49. — Л. 51–56.
- 12 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 47. — Д. 2196. — Л. 76, 77.
- 13 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 47. — Д. 103. — Л. 53.
- 14 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 3. — Д. 307. — Л. 6, 7.
- 15 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 3. — Д. 307а. — Л. 19, 53, 54.
- 16 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 3. — Д. 341в. — Л. 2, 11, 12.
- 17 Каменева Г.Н. Военная мобилизация женщин юга России в годы Великой Отечественной войны / Г.Н. Каменева // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. — 2015. — № 1(215). — С. 92–101.
- 18 Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: энцикл. — М.: Сов. энцикл., 1985. — 832 с.
- 19 Сактаганова З.Г. Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны / З.Г. Сактаганова, Ж.Ж. Турсунова, А.Ж. Смагулов. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2016. — 256 с.

- 20 Нурбекова Г.Д. Женщины Казахстана — фронту. Трудовой подвиг женщин Казахстана в промышленности и сельском хозяйстве республики в годы Великой Отечественной войны. — 2-е изд. / Г.Д. Нурбекова. — Алма-Ата: Казахстан, 1988. — 168 с.
- 21 Белан П.С. На всех фронтах: Казахстанцы в сражениях Великой Отечественной войны в 1941–1945 гг. / П.С. Белан. — Алматы: Ғылым, 1995. — 336 с.
- 22 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): [В 5-ти т.].— Алматы, 2009. — Т. 4. — 768 с.
- 23 Доспанов Ж.О. Женщины-фронтовики Казахстана / Ж.О. Доспанов. — Атырау, 2019. — Т. 1. — 432 с.
- 24 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). — Ф. 708. — Оп. 9. — Д. 1363. — Л. 2.
- 25 РГАСПИ. — Ф. М-1. — Оп. 47. — Д. 52. — Л. 11.
- 26 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 6/1. — Д. 1164. — Л. 70.
- 27 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 9. — Д. 1363. — Л. 97.
- 28 ЦА МО РФ. — Ф. 60498. — Оп. 36072. — Д. 2. — Л. 1–144.
- 29 Женщины Казахстана и Великая Отечественная война: 1941–1945: сб. док. и матер. / отв. ред. З.Г. Сактаганова. — Караганда, 2020. — 410 с.
- 30 ЦА МО РФ. — Ф. 60432. — Оп. 36029. — Д. 2. — Л. 118–120, 128–129.
- 31 Центральный государственный архив РК (ЦГА РК). — Ф. 1660. — Оп. 1. — Д. 14.
- 32 Научный архив Ин-та российской истории Российской академии наук (НА ИРИ РАН). — Ф. 2. — Р. I. — Оп. 216. — Д. 11. — Л. 1–3.
- 33 Игсатова Д. Право на добрую память. Возвращенные имена казахстанцев Второй мировой / Д. Игсатова. — М., 2017. — С. 199.
- 34 Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России / Е.С. Сенявская. — М.: РОССПЭН, 1999. — 383 с.

З.Г. Сактаганова

Қазақстан әйелдері және Ұлы Отан соғысы: 1941–1945 жж. майданға жұмылдыру мәселелері

Мақала Ұлы Отан соғысы майдандарына қазақстандық әйелдерді жұмылдыру бойынша сандық көрсеткіштерді зерттеуге арналған. КСРО мен Қазақ КСР-ғы майданға жұмылдырылған әйелдер бойынша ресейлік және қазақстандық авторлардың сандық көрсеткіштерінің нұсқалары қарастырылған. Статистикалық материалдар Ресей мен Қазақстанның архив қорларына негізделген. Автор 1942–1943 жж. әйелдер мен қыздарды жаппай жұмылдырудың негізгі ағымын анықтайды, Қазақ КСР-ғы әйелдерді жұмылдыру бойынша тапсырмаларды және олардың орындалуына талдау жасайды. Толькытай Қазақ КСР, сонымен қатар жекелеген облыстар бойынша қыздарды майданға жұмылдыру жөніндегі Қарағанды университетінің зерттеушілер тобының жалпылама мәліметтері келтірілген. Әлеуметтік-саяси тарихтың Ресей мемлекеттік архиві, ҚР Президентінің архиві қорларының материалдарын және облыстар бойынша майданға жұмылдыру жөніндегі материалдарды талдау және салыстыру нәтижесінде автор Қазақстанның майданға жұмылдырылған әйелдер саны қазақстандық тарихнамада көрсетілген мәліметтерге қарағанда айтарлықтай жоғары деген қорытынды шығарады. Автордың пікірінше, офицер-әйелдерді және есепке алынбаған майданға жұмылдырылған әйелдерді қоса есептегенде соғысқа қатысқан Қазақ КСР әйелдерінің саны 9,5 мыңнан астам адамды құрайды (Қазақ КСР-ғы жұмылдырылғандардың жалпы санының 0,75 %-ы).

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, Қазақстан тарихы, кеңестік әйелдер, әйелдерді соғысқа жұмылдыру, майдандардағы Қазақстан әйелдері, соғыстағы әйелдер.

Z.G. Saktaganova

Women of Kazakhstan and the Great Patriotic War: Problems of Mobilization to the Front in 1941–1945

The article highlights the study of the quantitative characteristics of the participation of Kazakhstani women on the fronts of the Great Patriotic War. The study includes variants of numerical indicators of Russian and Kazakh authors for women mobilized in the USSR and Kazakh SSR. Statistical material is based on archival documents from the archives of Russia and Kazakhstan. The author identifies the primary waves of mass mobilization of women and girls in 1942–1943 and analyzes the tasks and their implementation for the mobilization of women in the Kazakh SSR. The investigation presents the generalized data of the research group of the Karaganda University on the mobilization of girls in several regions and the Kazakh SSR as a whole. As a result of the analysis and comparison of archival documents from the funds of the Russian State Archive of

Socio-Political History (RGASPI), the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and materials of mobilizations by region, the author concludes that the number of women mobilized to the front in Kazakhstan was significantly higher than that presented in Kazakhstani historiography. Taking into account women officers and underreported mobilized women in several regions of the republic, women of the Kazakh SSR who participated in the war account for more than 9.5 thousand people, which is 0.75 % of the total number of mobilized in the Kazakh SSR.

Keywords: Great Patriotic War, history of Kazakhstan, Soviet women, military mobilization of women, women of Kazakhstan at the front, women at war.

References

- 1 *Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rossiiskoi Federatsii [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation]*. F. 7, Op. 881806, D. 192, L. 62 [in Russian].
- 2 Tosh, D. (2000). *Stremlenie k istine. Kak ovladet masterstvom istorika [Striving for truth. How to master the skill of a historian]*. Moscow: Ves Mir [in Russian].
- 3 *Velikaia Otechestvennaia voina 1941–1945 hh. [The Great Patriotic War of 1941–1945]*. (1988). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 4 *Zhenshchiny Velikoi Otechestvennoi voiny [Women of the Great Patriotic War]*. (2018). Moscow: Veche [in Russian].
- 5 *Velikaia Otechestvennaia voina bez hrifa sekretnosti. Kniha poter. Noveishee spravocnoe izdanie [The Great Patriotic War without a stamp of secrecy. Book of losses. The latest reference edition]*. (2010). Moscow: Veche [in Russian].
- 6 *SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine (iun 1941–1945 h.): dokumenty i materialy [USSR in the Great Patriotic War (June 1941–1945): documents and materials]*. (1970). Moscow: Voenizdat [in Russian].
- 7 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 47, D. 52, L. 3–4, 22–24 [in Russian].
- 8 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 3, D. 291a, L. 81–83, 88–95 [in Russian].
- 9 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 3, D. 51, L. 2 [in Russian].
- 10 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 47, D. 53, L. 1–3, 9–12 [in Russian].
- 11 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 47, D. 49, L. 51–56 [in Russian].
- 12 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 47, D. 219b, L. 76, 77.
- 13 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 47, D. 103, L. 53 [in Russian].
- 14 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 3, D. 307, L. 6, 7 [in Russian].
- 15 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 3, D. 307a, L. 19, 53–54 [in Russian].
- 16 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 3, D. 341v, L. 2, 11–12 [in Russian].
- 17 Kameneva, G.N. (2015). Voennaia mobilizatsiia zhenshchin yuha Rossii v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Military mobilization of women in the south of Russia during the Great Patriotic War]. *Nauchno-tekhnicheskie vedomosti SPbGPU. Humanitarnye i obshchestvennye nauki — Scientific and technical statements of SPbSPU. Humanities and social sciences*, 1(215), 92–101 [in Russian].
- 18 *Velikaia Otechestvennaia voina 1941–1945 hh. Entsiklopediia [Great Patriotic War 1941–1945 Encyclopedia]*. (1985). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 19 Saktaganova, Z.G., Tursunova, Zh.Zh., & Smagulov, A.Zh. (2016). *Zhenshchiny Tsentralnoho Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War]*. Karaganda: KarSU Publ. [in Russian].
- 20 Nurbekova, G.D. (1988). *Zhenshchiny Kazakhstana — frontu. Trudovoi podvih zhenshchin Kazakhstana v promyshlennosti i selskom khoziaistve respubliki v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Women of Kazakhstan to the front. Labor feat of women of Kazakhstan in the industry and agriculture of the republic during the Great Patriotic War]*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 21 Belan, P.S. (1995). *Na vsekh frontakh: Kazakhstantsy v srasheniiakh Velikoi Otechestvennoi voiny v 1941–1945 hh. [On all fronts: Kazakhstanis in the battles of the Great Patriotic War in 1941–1945]*. Almaty: Hylm [in Russian].
- 22 *Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]*. (2009). (Vols. 1–5, Vol. 4). Almaty [in Russian].
- 23 Dospanov, Zh.O. (2019). *Zhenshchiny-frontoviki Kazakhstana [Women front-line soldiers of Kazakhstan]*. (Vol. 1). Atyrau [in Russian].
- 24 *Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]*. F. 708, Op. 9, D. 1363, L. 2 [in Russian].
- 25 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. M-1, Op. 47, D. 52, L. 11 [in Russian].

- 26 *Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]*. F. 708, Op. 6/1, D. 1164, L. 70 [in Russian].
- 27 *Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]*. F. 708, Op. 9, D. 1363, L. 97 [in Russian].
- 28 *Tsentrallyi arkhiv Ministerstva oborony Rossiiskoi Federatsii [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation]*. F. 60498, Op. 36072, D. 2, L. 1–144 [in Russian].
- 29 Saktaganova, Z.G. (Ed.) (2020). *Zhenshchiny Kazakhstana i Velikaia Otechestvennaia voina: 1941–1945: Sbornik dokumentov i materialov [Women of Kazakhstan and the Great Patriotic War: 1941–1945: Collection of documents and materials]*. Karaganda [in Russian].
- 30 *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]*. F. 60432, Op. 36029, D. 2, L. 118–120, 128–129 [in Russian].
- 31 *Tsentrallyi gosudarstvennyi arkhiv RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]*. F. 1660, Op. 1, D. 14 [in Russian].
- 32 *Nauchnyi arkhiv Instituta rossiiskoi istorii Rossiiskoi akademii nauk [Scientific archive of the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences]*. F. 2, R. 1, Op. 216, D. 11, L. 1–3 [in Russian].
- 33 Igsatova, D. (2017). *Pravo na dobruiu pamiat. Vozvrashchennnye imena kazakhstantsev Vtoroi mirovoi [The right to good memory. Returned names of Kazakhstans from World War II]*. Moscow [in Russian].
- 34 Senyavskaya, E.S. (1999). *Psikhologiiia voiny v XX veke: Istoricheskii opyt Rossii [Psychology of war in the 20th century: Historical experience of Russia]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

Г.М. Смагулова, Н.А. Оразалиев*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: gylnara2005@mail.ru, nurdos.oraliev@mail.ru)

Орталық Азия және Қытай: жаһандану жағдайындағы экономикалық ынтымақтастық

ҚХР үшін Орталық Азия аймағы өзінің геосаяси жағдайына, айтарлықтай әркелкі табиғи ресурстар қорының бар болуына байланысты үлкен қызығушылық танытады және аталған аймақ қытай тауарлары үшін болашағы бар нарық көзі болып саналады. Қазіргі кезеңде Орталық Азия мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастардың дамуы оң динамикаға ие және ҚХР ынтымақтастық бағыттарының кең спектрі бойынша аймақтың негізгі серіктестерінің бірі болып саналады. Мақалада Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы халықаралық сауда және тікелей шетел инвестициясы салаларындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары қарастырылған. Авторлар мәліметтер келтіріп, Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің сауда және инвестиция саласындағы байланыстардың динамикасына талдау жасаған. Сонымен бірге, авторлар Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің ұлттық мүдделері тұрғысынан Жібек жолының Экономикалық белдеуі аталатын қытайлық бастаманың болашағына назар аударады.

Кілт сөздер: ҚХР, Орталық Азия, экономикалық ынтымақтастық, жаһандану, сыртқы саясат, «С+С5» ынтымақтастықтың жаңа форматы, «Бір жол-бір белдеу» бастамасы, интеграция, энергетикалық қауіпсіздік.

Kipicne

Посткеңестік кеңістік бірқатар мемлекеттер, соның ішінде көршілес мемлекеттермен қоса аймақтан тыс орналасқан мемлекеттер үшін геостратегиялық қызығушылыққа ие. Осы тұрғыдан алғанда, өзінің шекарасында бірнеше тәуелсіз мемлекеттер пайда болған Қытай Халық Республикасы жаңа тарихи жағдайға тап болды. Әлемдік аренадағы Қытайдың экономикалық ұстанымдарының нығаюы ҚХР-ын жаңа шикізат және өтім нарықтарын іздестіруге итермеледі. Сондықтан, Қытайдың посткеңестік кеңістікке, соның ішінде Орталық Азияға деген қызығушылығы заңды құбылыс болды.

Қытайдың Орталық Азияға қызығушылық танытуының себептерін келесі жағдайлармен анықтауға болады:

1) Орталық Еуразиядағы жағдайға кең түрде бақылауға ие болу, себебі Орталық Азия аймағының геосаяси артықшылығы Қытайдың Таяу Шығысқа, Оңтүстік Азия мен Кавказға ықпалын таратуға және Ауғанстандағы жағдайға бақылау орнатуға мүмкіндік береді;

2) Әсте-ақырын АҚШ-ты Азия континентінен шығару;

3) Экономика саласын дамыту үшін географиялық кеңістікті ұлғайту, посткеңестік кеңістіктің нарығын қытай тауарлары үшін қолжетімді ету;

4) Жаңа энергетикалық шикізатқа ие болу, стратегиялық маңызы бар табиғи ресурстарға қол жеткізу.

Қытайдың Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынас орнатуға деген қызығушылығы барлық посткеңестік кезең барысында байқалады. «Шанхай бестігінің», одан соң Шанхай ынтымақтастық ұйымының пайда болуы Орталық Азия мемлекеттері мен Қытайдың қауіпсіздік саласы мен терроризммен күресу бойынша ынтымақтастықты қамтамасыз етті. Соңынан, «Бір жол — бір белдеу» бастамасы аймақтағы Қытайдың барлық экономикалық және инфрақұрылымдық жобаларын бір «шатырдың» астына біріктіруге мүмкіндік берді.

АҚШ-тың Орталық Азия аймағына деген қызығушылығының өсуі және 2015 ж. қыркүйекте «С5+1» (Орталық Азия және АҚШ диалогының жаңа форматы) 2020 ж. «С+С5» (Қытай және Орталық Азия мемлекеттері) диалогының пайда болуының бірден-бір себебіне айналды. Қытайда «С+С5» форматындағы бірінші кездесу барысында аталған диалогтың пайда болуын жаһандық экономикалық орталықтың Азияға ауысқанымен және әлемдік саясатта Орталық Азия аймағы

* Корреспондент автор. E-mail: nurdos.oraliev@mail.ru (Н.А. Оразалиев)

маңыздылығының өсуімен түсіндіреді. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі кезеңдегі Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің арасындағы экономика саласындағы ынтымақтастықты зерттеу үлкен қызығушылық тудырады.

Зерттеу әдістері

Мәселені зерттеу барысында қолданылған салыстырмалы талдау әдісі Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің ынтымақтастығының деңгейін және оның даму тенденциясын анықтауға, ынтымақтастықтың мазмұнындағы сапалы өзгерістерді атап көрсетуге мүмкіндік берді. Саяси-сипаттау әдісі орталық-азиялық аймақтағы мемлекеттердің сыртқы саясатының фактологиялық мазмұнын зерттеу барысында қолданылды. ҚХР-ның сыртқы саясатындағы Орталық Азияның алатын орнын анықтау барысында және аймақтағы халықаралық қатынастарға талдау жүргізуде жүйелік әдісі қолданылды.

Мәселені талқылау

2013 ж. қыркүйекте Еуразиядағы Қытайдың сыртқы экономикалық қызметін белеңдетуге арналған «Жібек жолының Экономикалық белдеуі» аталатын жаңа бағдарлама жарияланған болатын. Бұл жоба экономикалық ынтымақтастықтың әртүрлі жолдары арқылы Орталық, Шығыс, Оңтүстік және Батыс Азияны біріктіруді көздейді. Аталған жобаға сәйкес Қытай аймақтағы өзінің экономикалық экспансиясын келесі бағыттар бойынша жүргізуді көздеп отыр:

- 1) аймақтық экономикалық интеграцияны дамыту;
- 2) Тынық мұхитынан бастап Балтық теңізіне дейінгі транспорттық магистральды қамтитын бірыңғай транспорттық желі құрылысын қарқындету;
- 3) сауда айналымының көлемін ұлғайту және инвестициялық ынтымақтастықты дамыту;
- 4) сауда барьерлерін төмендету және жою, бюрократиялық рәсімдерді жеңілдету;
- 5) ұлттық валютадағы есеп үлесін ұлғайту.

Осылайша, «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасын жүзеге асырудың іске қосылуынан бастап ҚХР-ның Орталық Азиядағы экономикалық байланысы жобалық-инвестициялық белсенділіктің, соның ішінде шикізат көздері, транспорттық және тұрбақұбыры жобалары, дайын өнім тасымалын ұлғайтудың есесінде іске асырылады.

Жібек жолының экономикалық белдеуі қомақты қаржы ресурстарымен қамтамасыз етілген және мұның айғағы ретінде Жібек жолы қоры мен Инфрақұрылымдық инвестициялардың азиялық банкі бола алады. Орталық Азия мемлекеттерінің сыртқы сауда айналымында Қытайдың үлесі айтарлықтай өскенін 1-кестеден көруімізге болады:

1 - кесте

2010–2015 жж. аралығындағы қытай мәліметтері бойынша ҚХР-ның Орталық Азия мемлекеттерімен сауда операциялары (млн дол.)

Жыл-дар	Барлық мемлекеттер	Қазақстан		Қырғызстан		Өзбекстан		Тәжікстан		Түркменстан	
		экспорт	импорт	экспорт	импорт	экспорт	импорт	экспорт	импорт	экспорт	импорт
2010	30.093,3	9.320,9	11.080,7	4.127,8	71,9	1.181,1	1.300,5	1.376,6	56,2	525,3	1.044,5
2011	39.643,0	9.566,1	15.386,3	4.878,3	98,1	1.359,3	807	1.996,8	72,01	785,9	4.693,2
2012	45.943,4	11.001,7	14.675,1	5.073,5	88,96	1.783,1	1.091,6	1.747,9	108,8	1.699,3	8.673,4
2013	50.275,7	12.545,9	16.048,5	5.075,4	62,27	2.613,2	1.937,7	1.869,3	88,75	1.141,6	8.893,3
2014	45.020,0	-	22.450,0	-	5.300	-	4.280	-	-	-	10.470
2015	32.603,0	5.840,0	8.427,0	4.285	57,0	2.236,0	1.266	1.797	50,0	817	7.828

Дерек: Данные китайской таможни. <http://ozs.mofcom.gov.cn>

2013 ж. қыркүйекте Си Цзиньпиннің турнесі барысында атап көрсетілген Орталық Азия мемлекеттерінің экономикасына берілген қытайлық инвестицияның айтарлықтай өсу тенденциясы да назар аударарлық (2-кесте). Бұл тенденция, әсіресе, 2014–2016 жж. Орталық Азия мемлекеттерінің «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасына қатысуы тәжірибелік деңгейге көшуі барысында байқалды [1; 109].

Си Цзиньпиннің іс-сапары барысында уәде етілген инвестиция соммасы

Мемлекеттер	Инвестициялар (млрд дол.)	Ынтымақтастық саласы
Қазақстан	30	Энергетика, транспорт, құрылыс, ауыл шаруашылығы
Қырғызстан	3	Электроэнергетика, транспорт, инфрақұрылым, ауыл шаруашылығы
Түркменстан	10	Энергетика, газ барлау және өңдеу, транспорт, инфрақұрылым
Өзбекстан	15	Энергетика, газ барлау және өңдеу, жоғары технология саласында бірлескен кәсіпорындарын құру, транспорт, ауыл шаруашылығы
Барлығы	58	

Дерек: Сыроежкин К.Л. Итоги центрально-азиатского турне Си Цзиньпина // Большая Игра: политика, бизнес, безопасность в Центральной Азии. — 2013. — № 5.

Қытай Орталық Азия мемлекеттерімен мұнай мен газды өндіру, өңдеу және транспорттау, осымен қатар энергетика, құрылыс, машина жасау мен ауыл шаруашылығы, транспорттық-логистика инфрақұрылымы салалары бойынша ынтымақтастықты жүзеге асыруда.

Мысалы, мұнай-газ саласы бойынша Орталық Азия мемлекеттерімен бірлескен ірі жобалардың бірі — Қазақстан және Қытай мұнай құбырының құрылысы саналады. «Атасу — Алашанькоу» мұнай құбыры 2005 ж. жұмысқа қосылды және оның ұзындығы 965,1 км құрап, жобаның қуаты жылына 20 млн.тоннаны құрады. Батыс Қазақстан мен Ақтөбе облысынан Қытай нарығына баратын мұнайды қамтамасыз ету үшін 2009 ж. ұзындығы 794 км құрайтын және қуаты жылына 20 млн тонна мұнайды шығаратын «Кенкияк-Құмкөл» мұнай құбыры салынды. Қазіргі уақытта аталған мұнай құбырларының қуатын арттыру шаралары бойынша жұмыс атқарылып жатыр. 2019 ж. Қазақстаннан Қытайға экспортталған мұнайдың көлемі 10,88 млн. т. құрады, ал мұнай экспортының ең жоғарғы шыңы 2013 ж. 11,3 млн т құраған болатын [2].

Келесі бір үлкен жоба — бұл Түркменстаннан Қытайға шығатын магистральды газ құбыры болып саналады. «Түркменстан-Қытай» газ құбыры төрт А, В, С және D желілерінен тұрады. А, В және С желілері Түркменстан, Өзбекстан және Қазақстан территориялары арқылы өтеді және В, В желілері 2009–2010 жж., ал С желісі 2015 ж. іске қосылды.

Қазіргі уақытта Түркменстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан территориялары арқылы өтетін және ұзындығы 966 шақырымды құрайтын газ құбырының төртінші D желісінің құрылысы жүргізіліп жатыр. Бұл құрылыс аяқталған соң және D желісі іске қосылғаннан кейін «Орталық Азия-Қытай» газ транспорты жүйесінің қуаты жылына 85 млрд м³ газды құрауы мүмкін. 2019 ж. Орталық Азиядан Қытайға экспортталған табиғи газдың көлемі жылына 47,9 млрд м³ құраған [3].

Қытай мұнай-газ компаниялары кен орындарын өңдеуге лицензиялары бар компаниялардың үлестерін сатып алу, геологиялық барлау жұмыстарына қатысу, газ және мұнай өңдейтін кәсіпорындардың құрылысына қатысу жолдары арқылы Орталық Азия нарығындағы өзінің араласуын айтарлықтай нығайтып алды. Мысалы, 2019 ж. Қытай компаниясы China General Technology Holding ЖШС «СарыарқаАвтоПром» автоқұрылысының 51 % акциясын 560 млн дол. сатып алған [2].

Осымен бірге, 2019 ж. Қазақстан мен Қытай арасында машина жасау, ауыр және металлургия өнеркәсібі құрылысы саласында жалпы соммасы 27,6 млрд дол. құрайтын 55 инвестициялық жобаны жүзеге асыру жөнінде келісімге қол қойылды.

2017 ж. CNPC Қытай компаниясы 190 млн.долларға АҚ «Өзбекмұнайгаз» акциясының 50 %-ын сатып алса, 2019 ж. Anhui Conch Cement Қытай компаниясы қуаты жылына 2,2 млн т цемент өндіретін цемент зауытының құрылысы бойынша жобаны жүзеге асыруға кірісті. 2019 ж. China Machinery Engineering Corporation Қытай компаниясы «Тәжік алюмин компаниясымен» жылына 300 мың т. алюмин шығару мақсатында алюмин зауытын жаңарту жөніндегі келісімшартқа қол қойған [4].

Қытайдың Орталық Азия мемлекеттерімен сауда-экономикалық ынтымақтастығы оң динамикаға ие, осымен қоса ҚХР ынтымақтастықтың бағыттарының кең спектры бойынша орталық-азиялық аймақтың негізгі серіктесі болып саналады. Үлкен мөлшердегі несие мен инвестицияның есесіне Қытай Орталық Азия мемлекеттеріне экономикалық ықпал ету көлемін кеңейтті. Соңғы жылдары

Қытай тек қана шикізат және энергетикалы жобаларға емес, сонымен қоса химия, жеңіл өнеркәсіп, машина жасау, құрылыс және ауылшаруашылығына қаржы бөлуде [5].

Осымен қатар, Қытай «Бір жол — бір белдеу» бастамасының шеңберінде Орталық Азияда цифрлық экономиканы дамытуға қызығушылық танытып отыр. Орталық Азия арқылы өтетін «Цифрлық Жібек жолын» құру бірлескен цифрлық инфоқұрылымды дамытуды, бағдарламалық қамтамасыз етуді құру жөніндегі ынтымақтастықты және цифрлық экономиканы дамыту үшін органы қалыптастыруды қамтиды.

Қазіргі кезеңде, Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы сауда айналымы белсенді түрде өсіп жатыр: мысалы, корона індетіне қарамастан, 2020 ж. алғашқы жеті айында темір жол маршруты арқылы тасымалданған тауарлардың көлемі 2019 ж. салыстырғанда 1,5 есеге өскен. Осымен қатар, 2020 ж. шілдесінде «Орталық Азия+Қытай» форматы бойынша алғашқы рет сыртқы істер министрлерінің кездесуі өтті және онда пандемия соққысы қатты әсер еткен аймақ мемлекеттері үшін экономика мен денсаулық сақтау салалары бойынша көмек беру мәселелері қарастырылды.

Қазіргі кезеңдегі Қытай және Орталық Азия мемлекеттерінің экономика саласындағы ынтымақтастығының нығаюы әсіресе сауда-экономикалық салада ерекше көрінеді. 2001 ж. бастап 2019 ж. дейін екі жақты тауар айналымының құны 1,5 млрд АҚШ долларынан 46,5 млрд АҚШ долларына өскен. Орталық Азия мемлекеттері мен Қытайдың сауда статистикасының негізінде Ресеймен берік байланысты сақтауға қарамастан, Орталық Азия мемлекеттері ҚХР-мен сауда байланыстарын көптеп нығайтуын көре аламыз.

2019 ж. қорытындылары бойынша Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің сыртқы сауда айналымының көлемі 46,3 млрд долларды құраған (3, 4-кесте). Оның ішінде Қытайдың Қазақстанмен сауда айналымы — 22,0 млрд дол. (0,48 %), Түркменстанмен — 9,1 млрд дол. (0,20 %), Өзбекстанмен — 7,2 млрд дол. (0,16 %), Қырғызстанмен — 6,3 млрд дол. (0,14 %), Тәжікстанмен — 1,7 млрд дол. (0,04 %) құраған [2].

3 - кесте

2014–2019 жж. Қытай және Орталық Азия мемлекеттерінің сыртқы сауда айналымы (млрд.доллар)

Мемлекет	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Қазақстан	22,4	14,3	13,1	18,0	19,9	22,0
Түркменстан	10,5	8,6	5,9	6,9	8,4	9,1
Өзбекстан	4,3	3,5	3,6	4,2	6,3	7,2
Қырғызстан	5,3	4,3	5,7	5,4	5,6	6,3
Тәжікстан	2,5	1,8	1,8	1,4	1,5	1,7
Басқалар	4 258,0	3 924,3	3 655,5	4 068,5	4 581,3	4 529,8
Барлығы	4 303,0	3 956,9	3 685,6	4 104,5	4 623,0	4 576,1

Дерек: Данные китайской таможни // <http://customs.gov.cn>

Қытайдан Орталық Азияға шығатын экспорттың негізгі үлесі Қазақстанға тиісті, яғни оның көлемі 48,8 % (12,7 млрд дол.) құрайды, Қырғызстанның үлесіне 24,1 % (6,3 млрд дол.), Өзбекстанның үлесіне — 19,3 % (5,0 млрд дол.), Тәжікстанның үлесіне — 6,1 % (1,6 млрд дол.), Түркменстанның үлесіне — 1,7 % (0,4 млрд дол.) тиісті.

4 - кесте

2014–2019 жж. Қытай және Орталық Азия мемлекеттері арасындағы сыртқы сауданың динамикасы (млн дол.)

Мемлекет	2014		2015		2016		2017		2018		2019	
	Экспорт	Импорт	Экспорт	Импорт	Экспорт	Импорт	Экспорт	Импорт	Экспорт	Импорт	Экспорт	Импорт
Қазақстан	12,71	9,73	8,44	5,85	8,29	4,80	11,64	6,36	11,35	8,54	12,73	9,26
Қырғызстан	5,24	0,06	4,28	0,06	5,61	0,07	5,36	0,09	5,56	0,05	6,28	0,07
Өзбекстан	2,68	1,60	2,23	1,27	2,01	1,61	2,75	1,47	3,94	2,32	5,03	2,18
Тәжікстан	2,47	0,05	1,80	0,05	1,72	0,03	1,32	0,05	1,43	0,08	1,59	0,08
Түркменстан	0,95	9,52	0,82	7,83	0,34	5,56	0,37	6,58	0,32	8,12	0,43	8,69

Дерек: Данные китайской таможни // <http://customs.gov.cn>

Орталық Азиядан Қытайға шығатын импорттың негізгі үлесі де Қазақстанға тиісті — 45,7 % (9,26 млрд дол.). Түркменстанның үлесі 42,8 % (8,68 млрд дол.), Өзбекстанның үлесі — 10,8 % (2,18 млрд дол.), Тәжікстанның үлесі — 0,3 % (0,08 млрд дол.), Қырғызстанның үлесі — 0,4 % (0,06 млрд дол.) құрайды. Тәжікстан мен Қырғызстанның үлестерінің аз болуы аталған мемлекеттердің территорияларында Қытайға қажетті пайдалы қазбалардың аздығына байланысты [2]. Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы сыртқы сауданың тауарлық құрылымы негізінен экспортта дайын өнеркәсіп тауарларымен, импортта шикізат тауарларымен қамтылған.

Осымен бірге, қазіргі кезеңдегі ҚХР мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықтың жаңа кезеңінің маңызы бар. 2020 ж. шілдеде Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықтың жаңа «С+С5» форматы құрылды. Мұндай «С+С5» форматының пайда болуы Қытайдың Орталық Азия аймағына ықпал ету үшін күреске дайын екендігін көрсетіп берді. ҚХР-ның ынтымақтастықтың «С+С5» форматын құруы бір жағынан Қытайдың аймаққа деген қызығушылығын көрсетумен анықталса, екінші жағынан Пекин мен Вашингтон арасындағы қатынастардың нашарлауы Қытайды қосымша қолдауларға итермелеумен байланысты. Осылайша, «С5+1» форматы шеңберіндегі Орталық Азиядағы американдық қызметтің белсендеуі «С+С5» диалогының пайда болуының катализаторына айналды.

«С+С5» диалогы шеңберінде ҚХР Сыртқы істер министрі Ван И. ынтымақтастықтың келесі төрт бағытын ұсынды:

- 1) денсаулық сақтау;
- 2) экономика;
- 3) қауіпсіздік;
- 4) халықаралық аренадағы іс-әрекеттерді жұмылдыру [6].

Бірінші бағыт бойынша, адамзат денсаулығының қауымдастығын құру жөніндегі Қытайдың ұсынысы коронавирусы, яғни пандемия жағдайына байланысты жаңа қажеттіліктен туындап отыр. Егер, бұрын гуманитарлық және экономикалық жобалар басым болса, қазіргі уақытта денсаулық сақтау басым болып отыр.

Екінші бағыт, экономикалық саладағы ынтымақтастықтың маңыздылығы COVID-19 пандемиясының салдарынан туындаған экономикалық тоқыраудан соң Қытайдың мемлекеттер арасындағы кедендік және тарифтік шекараларды «жою», жұмысшылар күшінің еркін айналымы мен транспорттық коридорды құрумен байланысты болды.

Қытайда Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастықтың даму болашағын оң түрде бағалайды. Мысалы, 2020 ж. сәуірінде жарық көрген «Орталық Азиялық сары кітап: Орталық Азия мемлекеттерінің дамуы жөніндегі» есепте болашақта ынтымақтастықты дамытудың бірқатар факторлары атап көрсетілген. Олардың қатарында Қазақстанның ҚХР-на, Ресей мен Батыс мемлекеттеріне деген бейтарап ұстанымы, Қытайға табиғи газдың айтарлықтай көп бөлігін шығаратын Түркменстанның ынтымақтастыққа дайын екендігі, Өзбекстанмен ынтымақтастықты дамытқан жағдайда ҚХР мен Ресей арасындағы шиеленістік жағдайдың болмауы, Тәжікстандағы инвестициялық мүмкіндіктер, Қырғызстанның ЕЭО мүшелігі жөніндегі факторлар атап көрсетілген.

Бұқаралық ақпарат құралдарында Орталық Азиядағы Қытай мен Ресейдің қақтығысуы қатері жөнінде ақпараттардың бар болуына қарамастан, дегенмен, таяу болашақта бұл қақтығыстың мүмкін еместігін атап көрсетуге болады, себебі, Мәскеу мен Пекин бір-бірінің мүдделерін жанамайды, осымен бірге аймақтағы Қытайдың стратегиясы Ресеймен ынтымақтастық немесе бейтараптық негізінде құрылған.

Орталық Азия мен Қытай арасындағы ынтымақтастықтың негізгі кедергісі — ҚХР мен АҚШ арасындағы қайшылықтардың эскалациясы және Орта Азия мемлекеттеріндегі антиқытайлық фактордың орын алуы болуы мүмкін.

2025 жылға дейінгі Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастықтың американдық стратегиясы инвестиция саласындағы ынтымақтастық пен қауіпсіздік саласындағы өзара байланыстарды қамтиды және мұның өзі Пекин мен Вашингтон жобалары арасындағы бәсекелестікті көрсетеді, мұндай параллелді бірлестіктердің бәсекелестігі акторлардың қарама-қайшылығында айтарлықтай рөл атқаруы мүмкін.

Қорытынды

Қытайдың Орталық Азия мемлекеттерімен сауда-экономикалық ынтымақтастығының даму динамикасын ескере отырып, Қытайдың Орталық Азия аймағындағы ықпалы тек қана өседі деген

тұжырым шығаруға болады. ҚХР-ның Орталық Азиядағы саясаты бәрінен бұрын экономикалық қызығушылықтарды, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді және аймақтың транзиттік қуатын пайдалануды көздейді. Коронавирус пандемиясының аяқталуынан соң Қытайдың Орталық Азиядағы ықпалы саяси және экономикалық салаларда өсуі мүмкін. Әлемдік экономиканың құлдырауы жағдайында Қытай ірі инвестицияларды салуға қабілеті аз мемлекеттердің бірі болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сыроежкин К.Л. Проект «Экономический пояс Шёлкового пути» в сложном пространстве Центральной Азии / К.Л. Сыроежкин // Контуры глобальных трансформаций. — 2016. — № 6. — С. 104–121.
- 2 Суходолов Я.А. Торгово-экономическое сотрудничество Китая со странами Центральной Азии [Электронный ресурс] / Я.А. Суходолов. — Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43119620>
- 3 Строительство магистрального газопровода «Казахстан – Китай» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://agp.com.kz/?page_id=1313.
- 4 Что значит Китай для Казахстана? Цифры и факты [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://forbes.kz/process/expertise/chto_znachit_kitay_dlya_kazahstana
- 5 Глинкина С.П. Китайская стратегия освоения постсоветского пространства и судьба Евразийского союза / С.П. Глинкина, М.О. Тураева, А.А. Яковлев. — М.: Ин-т экономики РАН, 2016. — 59 с.
- 6 Эхо коронакризиса: Китай наращивает экономическое влияние в Центральной Азии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stanradar.com/news/full/40904>

Г.М. Смагулова, Н.А. Оразалиев

Центральная Азия и Китай: экономическое сотрудничество в условиях глобализации

Центрально-Азиатский регион представляет большой интерес для КНР из-за своего геополитического положения, значительных запасов природных ресурсов и является перспективным рынком сбыта для китайских товаров. На современном этапе развитие торгово-экономических отношений между странами Центральной Азии и Китая имеет положительную динамику, и КНР является одним из основных партнеров данного региона по широкому спектру направлений взаимодействия. В статье рассмотрены основные направления взаимодействия Китая со странами Центральной Азии в сфере международной торговли и прямых иностранных инвестиций. Авторами приведены данные, проанализированы динамика и особенности торгового и инвестиционного сотрудничества Китая и стран Центральной Азии. Кроме того, уделено внимание перспективам китайской инициативы Экономического пояса Шелкового пути с точки зрения национальных интересов государств Центрально-Азиатского региона.

Ключевые слова: КНР, Центральная Азия, экономическое сотрудничество, глобализация, внешняя политика, новый формат сотрудничества «С+С5», инициатива «Один пояс — Один путь», интеграция, энергетическая безопасность.

G. Smagulova, N. Orazaliyev

Central Asia and China: economic cooperation in the context of globalization

The Central Asian region is of great interest to the China due to its geopolitical position, significant reserves of natural resources, and this region is a promising market for Chinese goods. At the present stage, the development of trade and economic relations between the countries of Central Asia and China has a positive dynamics and the China is one of the main partners of this region in a wide range of areas of interaction. The article examines the main directions of China's interaction with the countries of Central Asia in the field of international trade and foreign direct investment. In this work, the authors provide data, analyzed the dynamics and features of trade and investment cooperation between China and the countries of Central Asia. The authors give one's attention to prospects of the Chinese initiative of the Silk Road Economic Belt from the point of view of the national interests of the states of the Central Asian region.

Key words: China, Central Asia, economic cooperation, globalization, foreign policy, a new format of cooperation «C + C5», the initiative «One Belt — One Road», integration, energy security.

References

- 1 Syroezhkin, K.L. (2016). Proekt «Ekonomicheskii poias Shelkovoho puti» v slozhnom prostranstve Tsentralnoi Azii [Silk Road Economic Belt Project in the Complex Space of Central Asia]. *Kontury globalnykh transformatsii — Outlines of global transformations*, 6, 104–121 [in Russian].
- 2 Suhodolov, Ya.A. Torhovo-ekonomicheskoe sotrudnichestvo Kitaia so stranami Tsentralnoi Azii [Trade and economic cooperation between China and Central Asian countries]. *www.elibrary.ru* Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43119620> [in Russian].
- 3 Stroitelstvo mahistralnogo hazoprovoda «Kazakhstan – Kitai» [Construction of the main gas pipeline «Kazakhstan – China»]. *agp.com.kz* Retrieved from http://agp.com.kz/?page_id=1313 [in Russian].
- 4 Chto znachit Kitai dlia Kazakhstana? Tsifry i fakty [What does China mean for Kazakhstan? Figures and facts]. *forbes.kz* Retrieved from https://forbes.kz/process/expertise/chto_znachit_kitay_dlya_kazahstana [in Russian].
- 5 Glinkina, S.P., Turaeva, M.O., & Yakovlev, A.A. (2016). *Kitaiskaia stratehiia osvoeniia postsovetskoho prostranstva i sudba Evraziiskogo soiuza [Chinese strategy for the development of the post-Soviet space and the fate of the Eurasian Union]*. Moscow: Institute of economy RAS [in Russian].
- 6 Ekho koronakrizisa: Kitai narashchivaet ekonomicheskoe vliianie v Tsentralnoi Azii [Echoes of Corona Crisis: China Increases Economic Power in Central Asia]. *stanradar.com* Retrieved from <https://stanradar.com/news/full/40904> [in Russian].

С.Б. Стамбулов*, Б.А. Досова, А.Г. Амангельдиева

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: serstam@mail.ru, bibigul.dosova@mail.ru, amangeldieva_a.g@mail.ru)*

Ауғанстан мәселесін реттеудегі Шанхай ынтымақтастық ұйымы дамуының жаңа кезеңі

Мақалада 2018 ж. ШЫҰ-ның Үндістан мен Пәкістанның есесіне кеңеюінен кейінгі Ұйымның дамуының жаңа тенденциялары қарастырылған. ШЫҰ-ның кеңеюі оның саяси-экономикалық үлесінің айтарлықтай өскенін көрсетеді. Авторлар қазіргі кезеңдегі ауған шиеленісуін реттеудегі «ШЫҰ-Ауғанстан» Байланыс тобының қызметіне талдау жасаған. Егер, бұрын Ауғанстан орта-азиялық қауіпсіздіктің сыртқы факторы ретінде қарастырылса, ендігі кезекте Ауғанстандағы жағдайды реттеу ШЫҰ-ның болашақтағы жұмысы үшін өте өзекті болып табылады. Мақалада Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздік мәселелері өзінің өзектілігін жоғалтпағандығы көрсетілген. Мақала авторлары қазіргі кезеңдегі ауған мәселесін реттеу бойынша «ШЫҰ-Ауғанстан» Байланыс тобы мен мәскеулік және ташкенттік келіссөздер форматтарының қызметтеріне салыстырмалы талдау жасаған. Авторлар 2020 ж. 29 ақпанындағы АҚШ пен «Талибан» арасындағы Ауғанстан территориясынан американдық әскерлерді шығарудың мерзімі жөніндегі келісімшартқа қол қойған АҚШ белсенділігіне байланысты ШЫҰ-ның ауған мәселесін реттеудегі мүмкіндіктері шектеулі деген қорытынды жасайды. Дегенмен, бірқатар себептердің арқасында АҚШ пен талибтар келісімшарт ережелерін орындамау себептеріне байланысты ауғанаралық диалогтың басталуында тежеулер байқалды. Бұл өз кезегінде болашақта Ауғанстанды ШЫҰ-мен ынтымақтастықты нығайтуға итермелейді.

Кілт сөздер: ШЫҰ, аймақтық қауіпсіздік, Ауғанстан, Орталық Азия, «ШЫҰ-Ауғанстан» Байланыс тобы, Талибан қозғалысы.

Kipicne

Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ) 18 жылдың ішінде өзінің қызметі барысында аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге айтарлықтай үлес қосып, достық қатынастардың нығаюына ықпал етіп, халықаралық аренада маңызды және айтарлықтай ықпалы бар ұйым ретінде орнықты.

Осымен қатар, 2017 ж. 9 маусымында Астанада өткен ШЫҰ-ның Саммитінде Ұйымға Үндістан мен Пәкістанның толық құқылы мүше мәртебесін алуы ШЫҰ үшін жаңа мүмкіндіктер ашып берді және оның беделі арта түсті. Үндістан мен Пәкістанның ШЫҰ-на қабылдануы Ұйымның халықаралық беделінің жоғарлауында қосымша маңызды рөл атқарды. Сондықтан, қазіргі уақытта ШЫҰ-мен ынтымақтастықты дамытуға көптеген мемлекеттер қызығушылық танытып отыр.

Үндістан мен Пәкістанның тұрақты мүшесіне айналуының нәтижесінде және Ұйым құрамының кеңеюінің арқасында ШЫҰ тарихының жаңа кезеңі басталды. ШЫҰ-ның кеңеюі және 2009 ж. өзінің қызметін тоқтатып тастаған «ШЫҰ-Ауғанстан» Байланыс тобы қызметінің 2017 ж. қайта іске қосылуы ШЫҰ-ғы күштердің жаңадан жайғасуын және Ұйымның тиімділігі мен міндеттерінің өлшемдерін қарастыруға мүмкіндік тудырады.

Осылайша, біріншіден, ШЫҰ-ның құрамының кеңеюінің арқасында, екіншіден, «ШЫҰ-Ауғанстан» Байланыс тобы қызметінің қайта іске қосылуы және аймақта бөлінбейтін, берік, жалпыға ортақ қауіпсіздік архитектурасын құру бірінші орында екендігі атап көрсетілген. ШЫҰ-ның 2025 жылға дейінгі Стратегиясының қабылдануына байланысты Шанхай ынтымақтастық ұйымының жаңа перспективалары айқындалды.

ШЫҰ-ның негізгі мақсаттарының бірі — Орталық Азия мемлекеттерінің ұлттық және аймақтық қауіпсіздігін қамтамасыз ету болғандықтан Ұйымның қауіпсіздік саясаты ауған мәселесін реттеуден бөлінбейді. XXI ғ. алғашқы он жылдығынан бастап Орталық Азия аймағындағы тұрақтылықтың қамтамасыз етілуі Ауғанстандағы әскери-саяси шиеленіспен тікелей байланысты.

* *Корреспондент автор. E-mail: serstam@mail.ru (С.Б. Стамбулов)*

Қазіргі уақытта Ауғанстандағы жағдай күннен-күнге қиындай түсуде: мемлекетте параллелді екі «президенттің» Ашраф Гани мен Абдулла Абдулланың билігі орнатылды, 2020 ж. 29 ақпанда АҚШ пен «Талибан» арасындағы қол қойылған бейбіт келісімшарт ережелері Кабул тарабынан орындалмай жатыр, коронавирус індетіне шалдыққандар саны өсуде.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы Ауғанстанның болашақтағы әлеуметтік-экономикалық дамуына және ондағы жағдайларды реттеуге ықпал етуге мүмкіндігі бар ұйымдардың бірі болып саналады. Мұның дәлелі ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің (Қытай, Ресей) саяси және әлеуметтік қуаты, ұйымға мүше мемлекеттердің географиялық жағынан Ауғанстанға жақын орналасуы, Ауғанстандағы жағдайдың реттелуіне деген қызығушылықтың болуы және ШЫҰ-ның жаһандық мәселелерді, осымен қатар Ауғанстан ошағы саналатын терроризм мәселелерін шешуге қабілеті бар ұйым ретіндегі ұстанымдары бола алады.

Осындай аталған жағдайларды ескере отырып, қазіргі кезеңдегі Шанхай ынтымақтастық ұйымының дамуының жаңа кезеңін және ондағы Ауғанстан мәселесінің алатын орнын зерттеудің маңызы зор.

Зерттеу әдістері

Мақалада көтерілген мәселені зерттеу барысында объективтілік, тарихи ұстанымның жалпы ғылыми принциптері басшылыққа алынды. Бұл қазіргі кезеңдегі саяси, әлеуметтік және экономикалық үрдістердің ШЫҰ саясатына ықпал етуін қарастыруға, ұйымның дамуының заңдылықтарын және оның қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған тәсілдерінің эволюциясын ашып көрсетуге мүмкіндік берді.

ШЫҰ-ның халықаралық қатынастардағы алып отырған орнын, қауіпсіздік саясатының бағыттарын көрсетуде объективтілік принципі қолданылды. Бұл принцип мақаланың тақырыбына байланысты деректерді және тарихи құбылыстарды барлық қайшылықтарымен, күрделіліктерімен, сан қырлылықтарымен қоса жан-жақты зерттеуге негіз болды. ШЫҰ-ның қауіпсіздік саясатын, Ұйымның маңызды құжаттарын саралауда контент-анализ әдісі қолданылды.

Пікір-талас

Өзімізге белгілі, 2001 ж. 15 шілдеде Шанхайда «Шанхай үрдісінің» мемлекет басшылары және оған қосылған Өзбекстан, ШЫҰ құру жөніндегі Декларацияға қол қойды Аталған ШЫҰ құру жөніндегі Декларацияда «Ұйымға мүше мемлекеттер арасында саяси, сауда-экономикалық, мәдени, білім, энергетика, транспорт, экология салалары бойынша тиімді ынтымақтастықты дамытуды» мақсат еткен. Біздің ойымызша, бұл «Шанхай үрдісінің» халықаралық мәртебесінің жоғарлауын және алты мемлекеттің арасындағы аймақтық ынтымақтастықты дамытудың қазіргі заманғы жаңа және берік алаңының қалыптасуының басталуын көрсетіп берді [1].

2001 жылы 14 қыркүйектегі ШЫҰ мемлекеттерінің бірінші Саммитінде мемлекеттер «ШЫҰ шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықты дамытуды, аймақ мемлекеттерінің экономикалық қуатын арттыруды, әлемдік саяси және экономикалық құрылымындағы аймақ мәртебесін арттыруды» мәлімдеген болатын. Сонымен бірге осы кезеңде ШЫҰ-на мүше мемлекеттердің премьер-министрлері аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың негізгі бағыттары мен сауда және инвестиция салаларындағы қолайлы жағдайды құру үрдісін іске қосу жөніндегі *Меморандумға* [2; 224] қол қойды. Бұл құжат арқылы ұйымға мүше мемлекеттердің арасында өзара сауданы дамытудың іс-шаралары анықталып, алты мемлекеттің экономикасының жақындауын, транспорттық коридорды дамыту, кедендік кедергілерді жеңілдетудің қажеттіліктерін анықтадық.

Ал, 2002 ж. 7 шілдеде ШЫҰ-ның негізгі құжаты — ШЫҰ *Хартиясы* қабылданды. Бұл құжат алты мемлекеттің ынтымақтастық мақсатын, міндеттері мен принциптерін анықтап, Ұйымның қабылданған Декларациясын нақтылап әрі дамытып, 26 бөлімді құрады [3].

Ал, қазіргі уақытта құрамына Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Қазақстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Үндістан, Пәкістан кіретін және бақылаушы мемлекеттері, Моңғолия, Иран мемлекеттері болып саналатын ШЫҰ Еуразия кеңістігіндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету ісі, осымен бірге көпжақты дипломатияның белсенді және динамикалық түрде дамып жатқан көрінісін білдіреді.

ШЫҰ өзінің құрылуынан кейін бірден «зұлымдықтың үш түрімен» — терроризм, діни экстремизм, сепаратизммен күресетінін жария етті. 2004 ж. Ташкентте өткен ШЫҰ Саммитінде ШЫҰ-ның Аймақтық антитеррористік құрылымы (ААТК) құрылды және Ұйымға мүше-мемлекеттер

күнделікті түрде бірлескен антитеррористік жаттығулар өткізіп келеді. Осылардың барлығы Ауғанстанмен шекаралас зоналарды қорғаудың және аймақ мемлекеттерінің құқық қорғау органдары арасында ақпаратпен алмасу және байланыс орнату қажеттілігінен туындаған болатын.

ШЫҰ өзінің құрылуының алғашқы кезеңінен бастап өзінің мүше-мемлекеттері үшін қауіп-қатер төндіретін Ауғанстандағы тұрақсыздық жағдайының дамуына ерекше мән беріп келеді. Сондықтан, Ауғанстаннан шығатын террористік және наркотрафик қауіп-қатері жағдайында ШЫҰ-ның ауғандық реттеулерге деген ұмтылысы өседі. Осымен бірге, 2004 ж. ШЫҰ-ның Ташкентте өткен саммитінде құруға шешім қабылданған ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобы механизмінің маңызы бар.

2005 ж. 4 қарашасында Пекинде өзара қызығушылық танытатын мәселелер бойынша ынтымақтастықтың ұсыныстарын өңдеуді мақсат ететін ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобын құру жөніндегі Хаттамаға қол қойылған. Бастапқыда Байланыс тобының қызметін ШЫҰ Хатшылығы немесе Пекиндегі Ауғанстан елшілігінің базасында жүргізу жопарланған болатын. Топтың құрамы ШЫҰ мүшелерінің тұрақты өкілдерінен, ШЫҰ Хатшылығы қызметкерлері мен ҚХР-ғы Ауғанстан елшілігінің аға дипломаттарынан құралды.

2006 ж. 15 мамырында ШЫҰ мүше мемлекеттерінің сыртқы істер министрлері Кеңесінің шешіміне сәйкес Байланыс тобындағы өкілдердің жұмыс регламенті бекітілді. Онда ШЫҰ өкілдерінің отырысында бір ұстанымға келу, ал егер бір мемлекеттің тарабынан белгілі бір ұстаным бойынша келіспеушілік туындаса бұл келісілмеген деп есептеліп, Байланыс тобының отырысына шығарылмайтындығы туралы мәлімделген болатын. Мұндай жағдайлар ауған мәселесін шешудегі ШЫҰ-ның мүмкіндіктеріне тежеу қойды.

Негізінен, Байланыс тобы құрылғаннан кейін барлығы үш отырыс өткен болатын: 1) 2006 ж. ақпанда Байланыс тобы қызметінің рәсімделуіне қатысты мәселелер талқыланды және өзара қызығушылық танытатын мәселелер анықталды; 2) 2007 ж. ақпанында ауған тарабы Ауғанстан экономикасын қалпына келтіру үшін ШЫҰ-ның әрекетіне және ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастығы Бағдарламасына қызығушылық танытты; 3) 2008 ж. қазанында Ауғанстан тарабы мемлекеттің ішкі жағдайы және ішкі мемлекеттік құрылысы, 2009 ж. президенттік сайлау жөнінде ақпарат берді, осымен бірге, ШЫҰ-мен экономика саласы бойынша ынтымақтастықтың мәселелерін, ШЫҰ мүше мемлекеттерінің нарығына Ауғанстан тауарларының жеткізілімі мен кеден саласындағы мәселелерді талқылаған болатын. Осы отырыста, Ауғанстан Байланыс тобындағы өзінің өкілдігін экономика мәселесі бойынша Сыртқы істер министрлігі департаментінің директоры деңгейіне дейін көтеретіні туралы мәлімдеді. Бірақ, бұл ұсыныс ШЫҰ шеңберіндегі ауған мәселесін реттеу бойынша көзқарастардың әртүрлі болуына байланысты консенсусқа ие болған жоқ. Яғни, ШЫҰ мүше-мемлекеттері экономикаға қарағанда қауіпсіздік саласы бойынша ынтымақтастықты қажет деп санаса, Ауғанстан тек қана экономикалық көмек алуға ұмтылды. Соңынан, ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобының қызметін қарастырған ШЫҰ-ның тұрақты өкілдерінің бірнеше отырыстары өтті, дегенмен, бұл отырыстарда ауған мәселесі бойынша консенсусқа қол жеткізілген жоқ. Мұнан басқа, Өзбекстан Ауғанстанмен екі жақты ынтымақтастықты құруға бағыт алып, ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобының жұмысына қатысудан бас тартты. Осындай себептерге байланысты 2009 ж. бастап ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобы өзінің қызметін тоқтатқан болатын. Бұл жағдай, Байланыс тобының қызметі 2012 ж. және Ауғанстанның ШЫҰ-ның бақылаушы мәртебесін және 2015 ж. ШЫҰ-на тұрақты мүше болу туралы өтінішін бергеннен соң да өзгеріске ұшыраған жоқ.

2009 ж. бастап ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобының қызметі фактілі түрде тоқтағаннан кейін, ШЫҰ мүше-мемлекеттері мен Ауғанстан ауған мәселесін басқа мемлекеттермен бірге уақытша коалиция шеңберінде қарастыруға ұмтылды. Мысалы, 2016 ж. Ауғанстан, Пәкістан, Қытай және АҚШ-тың қатысуымен және «Талибан» қозғалысымен ұзақ мерзімді шиеленісті аяқтау бойынша Жол картасын өңдеу мақсатында төрт жақты координациялау тобы құрылды. 2016 ж. 11 қаңтарда Исламабадта өткен аталған топтың бірінші отырысында Ауғанстан үкіметі мен талибтардың кейбір жетекшілері арасында тікелей келіссөздердің басталуы жөнінде мәлімденген болатын. Бірақ, мұндай келіссөздерді «Талибан» қозғалысы жоққа шығарған болатын. Осы жылдың 19 қаңтарында аталған төрт жақты топтың Кабулда кезекті отырысы өтті. Ал, 2017 ж. қазанда Оманда өткен үшінші отырыста аталған формат деңгейінің төмен екендігі атап көрсетілді және төрт жақты топ шеңберіндегі бейбіт келіссөздер үрдісі тоқтап қалған болатын.

Соңынан, Ресей ауған мәселесін реттеу бойынша өзіндік алаңды өңдей бастады. Ресей, Ауғанстан, Қытай, Пәкістан, Иран және Үндістан өкілдерінің қатысуымен алты жақты келіссөздің

нәтижесінде кеңестің мәскеулік форматын құру жөнінде шешім қабылданды. 2017 ж. 14 сәуірдегі аталған форматтың бірінші отырысы өтті және оған 11 мемлекеттің (Ресей, Ауғанстан, Қытай, Пәкістан, Иран, Үндістан, Қазақстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркменстан) сыртқы істер министрлері мен арнайы өкілдері қатысты. Мәскеу форматының бірінші отырысынан кейін Ресей мен Ауғанстан арасындағы қатынастардың салқындалуы байқалып, ауғандар тарабынан туындаған наразылық Ауғанстанға қосарлас төрағалық беру арқылы жеңілдетілді. Дегенмен, бұл әртүрлі техникалық сипаттағы мәселелердің туындауына байланысты ауған шиеленісін реттеуге ықпал еткен жоқ [4].

Осылайша, Мәскеу форматының бірінші отырысынан екі ай өткен соң сыртқы мемлекеттердің қатысуымен Ауғанстан бейбіт келіссөздердің өзіндік форматын іске қосты және 2017 ж. 6 маусымында Кабулда келіссөздердің ауғанстандық форматының алғашқы отырысы өтті. Біздің ойымызша, халықаралық кеңестердің параллелді форматтарын іске қосу олардың маңыздылығына кері әсерін тигізді.

2017 ж. қазанындағы Мәскеуде өткен ШЫҰ мүше-мемлекеттері жетекшілерінің кездесуі барысында Сыртқы істер министрлерінің деңгейінде және ШЫҰ-ның Үндістан мен Пәкістанның есесіне кеңеюі көлемінде «ШЫҰ-Ауғанстан» Байланыс тобының қызметі қайта іске қосылды. Осы кездесудің барысында есірткі заттарының заңсыз айналымға енуі, Сириядан Ауғанстанға өтетін боевиктар ағымы және Ауғанстанның экономикасын қалпына келтіру үшін көмек көрсету мәселелері қарастырылды. Осымен бірге, ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобы Ауғанстан бойынша жұмыс жасайтын басқа келіссөз алаңдарын қайталамайтындығы және Байланыс тобының қызметіне Иран мен Түрікменстанды тарту мәселелері талқыға салынды.

2018 ж. 9 қарашасында Ауғанстан мәселесі бойынша келіссөздердің мәскеулік форматының екінші отырысы өтті. Бұл келіссөз үрдісіне Ресей, Ауғанстан, Қытай, Пәкістан, Иран, Үндістан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және АҚШ мемлекеттерінің сыртқы істер министрлері мен арнайы өкілдері, осымен қатар, алғаш рет халықаралық деңгейдегі кездесуге Шер Мұхаммед Аббас бастаған Дохадағы «Талибан» қозғалысының Саяси офисінің делегациялары қатысты. Мәскеу форматының екінші отырысының маңызды нәтижелерінің бірі — талибтардың ауғанстанның саяси партияларымен тікелей келіссөздер жүргізуге дайын екендігін мәлімдеуі болды. Толықтай алғанда, Мәскеу форматының екінші отырысы Ауғанстан бойынша бейбіт келіссөздер бойынша күштердің орналасуына айтарлықтай ықпал етті. Осы келіссөзден соң, ауған мәселесі бойынша аймақтың консолидациясы күшейген кезде АҚШ өз әрекеттерін Ресеймен біріктіретіндігін мәлімдеді және Ауғанстандағы ымыраға келу мәселесі бойынша АҚШ Мемлекеттік департаментінің арнайы өкілі Залмай Халилзад бірнеше рет Мәскеуге іс-сапармен келген болатын [4].

2018 ж. 28 қаңтарында кабулдық үрдіс шеңберіндегі екінші кездесу өтті және бұл кездесуде қарулы оппозициямен татуласу үрдісін регламенттейтін бағдарлама ұсынылды. Бағдарламада Ауғанстан үкіметі зорлық-зомбылықты тоқтатқан және Кабулмен бейбіт келісімге қол қойған жағдайда «Талибан» қозғалысын саяси күш ретінде мойындайтыны, тұтқынға түскен талибтерді босату және радикалық топқа қарсы бағытталған санкциядан бас тарту мәселелері қамтылған. Бұл құжатта бейбіт келісімге талибтардың адам құқығын сақтайтындығы, Ауғанстан конституциясын, құқық қорғау органдары мен азаматтық мекемелердің құзыретін мойындайтыны жөнінде бөлімдердің енгізілуі мәлімденген.

2019 ж. сәуірінде Бішкекте ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобының кезекті екінші отырысы өтті және бұл отырыстың шеңберінде Ауғанстандағы әскери-саяси жағдайдың дамуы мәселелері, оның аймақтық қауіпсіздікке ықпалы және ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің қауіпсіздікті қамтамасыз ету, осымен қатар аймақтық ынтымақтастықты кеңейту мәселелері қарастырылды.

2019 ж. маусымында Бішкекте өткен ШЫҰ Саммитінде «ШЫҰ-Ауғанстан» Байланыс тобының болашақтағы іс-әрекеттері мен қызметі жөніндегі Жол картасы бекітілді. Дегенмен, біздің ойымызша, бекітілген Жол картасының болашақтағы жүзеге асырылуы (Ауғанстаннан АҚШ әскерлерінің шығарылуына дейін) және Ауғанстанның ШЫҰ-на мүше-мемлекеттермен ынтымақтастығы түсініксіз. Ауғанстаннан АҚШ әскерлері мен оның одақтастары шығарылғаннан кейін ғана Ауғанстан ШЫҰ алдындағы өзінің міндеттерін орындауы, соның ішінде өз тарабынан Ұйымға мүше-мемлекеттерге деген қастыққа жол бермеуі қажет. Сонымен бірге, біріншіден, ШЫҰ мүше-мемлекеттері аймақтық қауіпсіздік шеңберіндегі интеграциялық бірлестіктің (ШЫҰ-ның) әскери одаққа айналуына қарсы екендігін, екіншіден, ШЫҰ өзінің мүше-мемлекеттері арасындағы өзара шиеленістерге араласпайтындығын, Ұйымның тек қана шиеленісті шешуге қолайлы жағдай

тудыратындығын, үшіншіден, Ресей, Үндістан және Қытайдың есесіне ШЫҰ-ның жаңа ядросының қалыптасу үрдісінің аяқталмағандығын ескеруіміз қажет.

Қорытынды

ШЫҰ-ның Ауғанстандағы шиеленісті реттеудегі мүмкіндіктері уақытша шектеулі деген тұжырым шығаруға болады. Біздің пікірімізше, қазіргі уақытта Ауғанстандағы шиеленісті реттеу үрдісінде «Талибан» қозғалысымен бейбіт келісімшартқа қол қойған АҚШ айтарлықтай белсенділік танытып отыр. Дегенмен, бірқатар себептерге байланысты Д. Трамп пен талибтар келісімшарт ережелерін орындап отырған жоқ және бұл екі тараптың арасындағы диалогтың іске қосылуына кері әсерін тигізіп отыр. Осы себептен, болашақта Ауғанстан ШЫҰ-мен өзінің ынтымақтастығын нығайтуы мүмкін.

2019 ж. АҚШ, Ресей, Қытай және Пәкістанның қатысуымен Ауғанстан бойынша келіссөздердің жаңа «3+1» форматы құрыла бастады. Бұл формат басқа мәселелерді шешуге бағытталғандықтан ауған мәселесі бойынша аймақтың бірігуіне ықпал етуі екіталай. Сондықтан, ШЫҰ-мүше мемлекеттерінің көпшілігін құрайтын мәскеулік, ташкенттік форматтары, осымен қатар ШЫҰ-Ауғанстан Байланыс тобы ауған мәселесін реттеу бойынша қызығушылық танытатын мемлекеттердің ұстанымдарын жақындастыруға қабілеті бар деген қорытынды шығаруға болады. Сонымен бірге, ШЫҰ-ның Ауғанстандағы ықпалын бекіту мен кеңейтудің тиімді құралдарының бірі — сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыту және ауған бағыты бойынша қалпына келтіру жобаларына қатысу болып саналады. Сондықтан, ШЫҰ-ның күш-жігері ауған мәселесін кешенді және тұтастай қамтылған түрінде шешуге бағытталуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1 Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/documents/>.

2 Шанхайская организация сотрудничества — десять лет по пути безопасности и сотрудничества // Основные документы: сб. док. ШОС. — Астана, 2011. — 610 с.

3 Хартия Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/documents/>.

4 Евсеев В.В. О роли ШОС в урегулировании афганского кризиса на фоне договоренностей администрации Трампа с движением «Талибан» [Электронный ресурс] / В.В. Евсеев. — Режим доступа: <http://www.materik.ru/rubric/detail.php?ID=104500>.

С.Б. Стамбулов, Б.А. Досова, А.Г. Амангельдиева

Новый этап в развитии Шанхайской организации сотрудничества в контексте урегулирования афганской проблемы

В статье рассмотрены новые тенденции в развитии ШОС после ее расширения за счет Индии и Пакистана в 2018 г. Расширение ШОС означает существенный рост политико-экономического веса Организации. Авторами проанализирована деятельность контактной группы «ШОС – Афганистан» в урегулировании афганского кризиса на современном этапе. Если прежде Афганистан мог рассматриваться скорее в качестве внешнего фактора Центрально-Азиатской безопасности, то теперь урегулирование ситуации в этой стране оказывается особо актуальным для дальнейшей работы ШОС. Авторами показано, что вопросы региональной безопасности Центральной Азии не утрачивают своего значения. Кроме того, ими проведен сравнительный анализ деятельности контактной группы «ШОС – Афганистан», московского и ташкентского форматов переговоров по урегулированию афганского вопроса на современном этапе. Что позволило им прийти к выводу, что ШОС имеет ограниченные возможности в урегулировании афганского кризиса из-за активности в этом процессе США, подписавшем мирное соглашение с движением «Талибан» 29 февраля 2020 г. о сроках вывода американских войск из Афганистана. Однако, в силу ряда причин, ни США, ни талибы не собираются выполнять условия договора, что фактически исключает масштабный запуск межафганского диалога. А это, в свою очередь, будет подталкивать Афганистан к усилению сотрудничества с ШОС, но в перспективе.

Ключевые слова: ШОС, региональная безопасность, Афганистан, Центральная Азия, контактная группа «ШОС – Афганистан», движение «Талибан».

S.B. Stambulov, B.A. Dosova, A.G. Amangeldiyeva

A new stage in the development of the Shanghai Cooperation Organization in the context of the settlement of the Afghan problem

The article examines new trends in the development of the SCO after its expansion at the expense of India and Pakistan in 2018. The expansion of the SCO means a significant increase in the political and economic weight of the Organization. The authors analyze the activities of the SCO-Afghanistan contact group in the settlement of the Afghan crisis at the present stage. If previously Afghanistan could be viewed more as an external factor of Central Asian security, now the settlement of the situation in this country is especially relevant for the further work of the SCO. The article shows that the issues of regional security in Central Asia do not lose their importance. The authors of this article make a comparative analysis of the activities of the SCO-Afghanistan contact group and the Moscow and Tashkent formats of the talks on the settlement of the Afghan issue at the present stage. The authors come to the conclusion that the SCO has limited capacity in resolving the Afghan crisis due to the activity in this process by the United States, which signed a peace agreement with the Taliban on February 29, 2020, on the timing of the withdrawal of American troops from Afghanistan. However, for a number of reasons, neither the United States nor the Taliban are going to fulfill the terms of the agreement, which in fact excludes a large-scale launch of an inter-Afghan dialogue. And this will push Afghanistan to strengthen cooperation with the SCO, but in the long term.

Keywords: SCO, regional security, Afghanistan, Central Asia, SCO-Afghanistan Contact Group, Taliban movement.

References

- 1 Deklaratsiia o sozdanii Shankhaiskoi orhanizatsii sotrudnichestva [Declaration on the establishment of the Shanghai Cooperation Organization]. *rus.sectSCO.org* Retrieved from <http://rus.sectSCO.org/documents/> [in Russian].
- 2 Shankhaiskaia orhanizatsiia sotrudnichestva — desiat let po puti bezopasnosti i sotrudnichestva [Shanghai Cooperation Organization — a decade on the path of security and cooperation] (2011). *Osnovnye dokumenty — Basic documents*, Astana [in Russian].
- 3 Hartiia Shankhaiskoi orhanizatsii sotrudnichestva [Shanghai Cooperation Organization Charter]. *rus.sectSCO.org* Retrieved from <http://rus.sectSCO.org/documents/> [in Russian].
- 4 Evseev, V.V. O roli SHOS v urehulirovanii afhanskoho krizisa na fone dohovorennosti administratsii Trampa s dvizheniem «Taliban» [The role of the SCO in resolving the Afghan crisis against the backdrop of the Trump administration's agreements with the Taliban]. *www.materik.ru* Retrieved from <http://www.materik.ru/rubric/detail.php?ID=104500> [in Russian].

A.A. Uskembayeva^{1*}, Zh.Zh. Orazaeva²¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan;²K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Kazakhstan

(E-mail: uskembayeva0901@gmail.com, zh.orazaeva@mail.ru)

Features of the formation of integration processes of the independent states of Central Asia

This article discusses the features of the formation of the integration processes of Central Asian states. The problem of integration of new independent states on the territory of the former Soviet Union into the world community seems extremely urgent for each of them. For the short historical period that has passed since the collapse of the USSR, the new independent states of Central Asia went through a certain stage in their development and revealed some development trends in the economic, political, and cultural fields of these countries. The Central Asian states are united by a lot of historical past, cultural traditions, and religion. All countries have similar circumstances and similar problems. But despite this integration problems, at the moment, are purely technical and economic in nature.

Keywords: Central Asia, region, integration, history, unification, culture, independence.

Introduction

The problem of integration of new independent states on the territory of the former Soviet Union into the world community seems extremely urgent for each of them. Based on their sociocultural, religious traditions, level of intellectual, political culture, prevailing foundations of political power and foreign policy relations, the political elites of these states are looking for ways and methods of rapprochement with already established state associations, trying to take a decent place for their people in them. This process is complex, it is influenced both by its national and general regional characteristics of economic, political, spiritual life, and the influence of neighboring states and similar political cultures.

In the second half of the XX century, in various regions of the world, numerous methods of unions, agreements, associations of different peoples were developed and tested. A certain culture of integration, the international experience of economic and political cooperation has formed and taken root. If at first pure ideological similarity turned out to be the main criterion for unification, then already in the 80s, instead of ideology, territorial and historical closeness, as well as cultural and religious values, came to the fore. This fully applies to Central Asia, where at the initial stage of independent development of new states, intra-regional contradictions on religious, cultural grounds or as a result of historical territorial claims, the struggle for power and dominant positions in the region became actualized.

Methodology and research methods

The article used materials of theoretical and practical research by both domestic and foreign scientists. The methodological basis of the study is the principle of historicism, which involves the consideration of the problems of the Central Asian states in accordance with the specific historical conditions in which they emerged under the influence of economic, political and cultural changes. This method was chosen for the purpose of a comprehensive study of international relations and the foreign policy of Central Asian states, identifying their interdependence and interdependence with internal and external processes. The inclusion of five states in the research object is due to the active use of corporate methods.

Discussions

For the short historical period that has passed since the collapse of the USSR, the new independent states of Central Asia went through a certain stage in their development and revealed some development trends in the economic, political, and cultural fields of these countries. These factors make it possible to assert that Central Asia is beginning to form as a separate independent region. However, the new geopolitical

---

* Corresponding author. E-mail: uskembayeva0901@gmail.com (A.A. Uskembayeva)

reality taking shape in Central Asia has not yet taken on a clear outline, and therefore it is not known by what scenario events will develop in this region in the future. But, nevertheless, the severity, complexity and speed of the changes taking place in Central Asia require a deep and comprehensive analysis and reflection.

The Belovezha Accords were a surprise to the republics of Soviet Central Asia countries. The collapse of the Union for quite some time was not recognized by them as a *fait accompli*. Although all republics legally possessed state sovereignty at the time of signing the Belovezha Agreements, practically no republic could act as a sovereign state. This forced the new independent Central Asian countries to immediately join the Community. Economic necessity reinforced political decisions: all the republics of Central Asia were connected by close economic relations not so much with each other as with the Center, through which all foreign economic activity was carried out, as well as domestic supply of raw materials and components, and marketing of products.

The high level and viability of the economic interdependence of the former Soviet republics during the collapse of the USSR raised the question of how to transform it at the level of individual republics. Economic interdependence either could develop into a threat that could cause wars, or persist, developing and deepening within large territories. In a certain sense, the development of Central Asia as a macro-region took the second path. This was facilitated by a number of factors that reduced the conflict in Central Asia of the post-imperial period and pushed Central Asian countries towards intra-regional integration:

- common threat factor — the need to ensure security forces all the Central Asian countries to some extent to make joint efforts in this direction. The region faced a serious external threat — this is primarily the Afghan conflict. Of latent conflict situations, relations with the great neighbors — Russia and China — should be noted;

- geographical factor — despite the fact that the economies of Central Asian countries are not complementary, but competing in nature (the countries of the region enter the world market with a similar set of natural resources), nevertheless, there is an exchange of resources within the region. Moreover, the dependence of the Central Asian countries on each other's resources is noticeably increasing every year. This is connected, on the one hand, with the collapse of the all-Union economy, and on the other, with the slow and difficult entry of the Central Asian countries into the world market;

- legacy of the former Soviet national economic complex — economic interconnections, common communications, transport arteries, a common energy system, gas and oil pipelines still firmly connect the Central Asian countries;

- demographic factor — while in the Central Asian countries there is no common labor market. The institution of registration hinders this, and the immigration laws in Central Asian countries that have not yet been fully finalized. However, migration flows indicate certain trends in the formation of the labor market within the region;

- confessional factor — the spread of Sunni Islam throughout Central Asia;

- civilizational factor — in Central Asia, the complementary coexistence of the agricultural and livestock population has always been the norm. The place of their interaction was the large city and shopping centers. The current revival of the old economic and political regions, in which traditional cultural and economic types are being restored, in a certain sense stabilizes the situation in Central Asia, mitigating the existing contradictions [1];

- national factor — in all the Central Asian countries there is a multinational population with a rather large proportion of diasporas and irredent of the titular nationalities of neighboring states. To a greater or lesser extent, organized formations occupy the places assigned to them by the historical tradition in the economy of each state, which ties the states with additional bonds;

- military factor — in all the countries of Central Asia the army is in its infancy and an independent national military elite has yet to be formed that can play its own political role. As you know, representatives of Slavic nationalities dominated the command staff in the Soviet Army, despite the fact that Central Asia and Kazakhstan sent a large number of rank-and-file staff there;

- common historical past — all modern states of Central Asia were fully or partially part of the Bukhara emirate and the Kokand khanate and then — the Russian empire [2].

The first President of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev, spoke about the importance of regional cooperation taking place in Central Asia: «Of course, it would be best to create a Union of Central Asian states, where I include Kazakhstan and Central Asia. God ordered us to unite: 55 million people, there are no language barriers, complementary economies, we are in the same space, there are transport links, energy. This region can provide itself with food without entering foreign markets, can fully provide itself with energy, and

so on. What else does? We respect each other. The population will only benefit from this. We just need to talk more about this. Both our citizens and our neighbors. The media should talk about the proximity of our cultures, history, language, the future of our children. This integration would be economically beneficial and would work for our security as a whole» [3].

The integration processes in modern Central Asia are undergoing a crisis against the backdrop of ongoing attempts by leaders of individual states and outside regional powers to resume them and give them a new format and content. In view of this, it seems possible to judge that the region over the past years has failed to turn into a consolidated political and economic community. The main reason for this is a combination of a number of objective and subjective reasons. Among the first, it is necessary to point to the following: the initial stage of nation-state building, the presence of hidden conflicts in interstate relations, economic and technological lagging behind other states of the world. The second include the differing vision of the models and mechanisms of regional integration, the unpreparedness of the ruling elites for the creation of full-fledged supranational economic and political institutions, the search by the states of the region for powerful allies outside its borders, used by external players to strengthen their influence, which prevented its consolidation. The basis of the foreign policy development of Central Asian countries in the 90s of the last century was multisectoral diplomacy, which met the interests of small states located here. The limited financial, economic, scientific, intellectual, technological resources, the need to build a new format of relations with traditional partners within the CIS objectively contributed to the growth of their relations with the «big world». Not the least role in this process was played by the interest of the leading powers in the development of the previously closed geopolitical and geoeconomic space, which has significant human and natural resources [4].

After the collapse of the Soviet Union, it was initiated by the two largest republics of the region — Kazakhstan and Uzbekistan, despite the fact that the first attempts were made in 1990 by the Presidents of Kazakhstan and Uzbekistan on January 10, 1994 in Tashkent, an Agreement was signed on the creation of a Common Economic Space between these states, which determined the main areas of cooperation. On January 16, 1994, Kyrgyzstan joined him. This, according to a number of experts, was the real beginning of the Central Asian integration process. The participation of the third country led to the fact that on April 30, 1994, in Cholpon-Ata, an Agreement was signed on the creation of a Common Economic Space between Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan.

The purpose of integration of this kind is defined in the first article of the Treaty. According to it, a single economic space is created in order to develop and implement joint programs to deepen economic integration between the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan and involves the free movement of goods, services, capital, labor and provides an agreed credit and settlement, budget, customs and currency politics. Initially, this integration association was called the Central Asian Union (CAU) [5].

The next step towards the integration of the three states was the creation of the working bodies of the new integration association. In 1994, the CAU Interstate Council was established. In its structure, the main working bodies were identified in the form of the Council of Prime Ministers, the Council of Ministers of Foreign Affairs, the Council of Ministers of Defense of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan. The permanent working body of the Interstate Council determined the Executive Committee. He was entrusted with coordination and advisory, forecasting, analytical, informational functions, as well as monitoring the implementation of decisions of the Interstate Council and its institutions. A little later, on August 5, 1994, at the meeting of the heads of state in Bishkek, the Central Asian Bank for Cooperation and Development was established with a registered capital of 9 million US dollars. On March 17, 1998, a meeting of the Council of Prime Ministers of three states — Uzbekistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan — took place in Bishkek. It considered the creation of international consortia, as well as draft inter-governmental agreements on the use of water and energy resources of the Syr Darya river basin, environmental protection and rational nature management, cooperation programs in the field of population migration, health and medical science.

The meeting of the heads of government of the CAU, in which the leadership of Tajikistan took part, was held on June 26, 1998 in Bishkek, thereby legally expanding the composition of the regional grouping from the «triple» to the «quartet». Almost all issues on the agenda included the adjustment of documents related to the inclusion of a new member in the union. From this moment, the new name of the union officially entered into force — the Central Asian Economic Community (CAEU) [6].

A little later, in June 2000, a meeting of the Interstate Council was held in Dushanbe, at which it was possible to adopt the most important documents — the Strategy for Integration Development until 2005 and the Program of Priority Actions for the Formation of the Common Economic Space in Central Asia.

As a necessary step in the development of integration in the Central Asian space, the results of the meeting of the CAEU heads (Tashkent, December 27–28, 2001), during which it was decided to create the Central Asian Union Organization on the basis of the CAEU, should be noted. The decision to establish the Central Asian Union Organization as a new type of integration structure was finally fixed during the meeting of the presidents on February 28, 2002 in Almaty. In general, to date, several phases can be conditionally distinguished in the history of integration in Central Asia.

The first phase covered 1990–1993. At this time, against the background of gaining independence and the realization that it was impossible to develop successfully alone, the basis for the integration process was created.

The second phase covered time from 1994 to 2005. It is characterized by a sluggish integration process with extremely low results, one of the manifestations of which was the constant reformatting and changing the vectors of cooperation. This was clearly seen in the transition from the Central Asian Union (1994) to the Central Asian Economical Union (1998) and the Central Asian Union (2002). Many initiatives have become declarative in nature, which is why most of the participants did not like this integration format.

The third phase (disintegration) runs from October 2005 to the present. The Central Asian Union organization ceased to exist, becoming part of the EurAsEC. The formal pretext was the coincidence of the goals accomplished by these organizations. The actual reason was the non-viability of the Organization of the Central Asian Union. Despite the obvious failure and damping of integration impulses, the search for new forms of cooperation continues in Central Asia today [7].

Conclusions

Thus, a lot of things unite the Central Asian states: the historical past, cultural traditions, and religion. In all countries there are similar circumstances and similar problems, the continued influence of states on all aspects of society and the economy, strong traditions of authoritarianism, the absence of a tradition of national statehood, a weak national elite, and rapid and conflicting stratification of society.

Integration problems, at the moment, are purely technical and economic in nature. But none of these regional problems can be solved without the participation of the whole of Central Asia. If the most important political and economic problem is not resolved, and the problem arises, the need to harmonize the models of socio-economic development of all countries in the region. Now, when new principles of interaction are being developed, a pairing of development models, their docking, is required. It is necessary to build an equal economy. If the right strategy for regional development is developed, then the success of integration is ensured. The integration of Central Asia is necessary in the name of maintaining stability and peace in the region, ensuring national security, increasing its role in solving the problems of the CIS and on the world stage.

References

- 1 Омаров М.М. Интеграция стран Центральной Азии на основе региональной идентичности / М.М. Омаров // Вестн. Череповец. гос. ун-та. — 2012. — Т. 1, № 4. — С. 29–32.
- 2 Олимова С. Интеграционные процессы в Центральной Азии: взгляд из Таджикистана [Электронный ресурс] / С. Олимова, М. Олимов // Central Asia and the Caucasus. — Режим доступа: https://www.ca-c.org/journal/16-1998/st_07_olimov.shtml.
- 3 Интервью Президента Казахстана Н.А. Назарбаева. Рынок в будущее // Central Asia Monitor. — 2007. — 13 апр. — № 14.
- 4 Медушевский А.Н. Политические режимы Центральной Азии: конституционные реформы в рамках авторитарной модернизации / А.Н. Медушевский // Сравнительное конституционное обозрение. — 2013. — № 3. — С. 14–19.
- 5 Договор о создании единого экономического пространства между Республикой Казахстан, Киргизской Республикой и Республикой Узбекистан: сб. осн. док. Межгос. Совета Республики Казахстан, Киргизской Республики, Республики Узбекистан и Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://online.zakon.kz/Document/>.
- 6 Протокол «О присоединении Республики Таджикистан к договору о создании единого экономического пространства между Республикой Казахстан, Киргизской Республикой и Республикой Узбекистан от 30 апреля 1994 г.»: сб. док. и матер. Межгос. Совета Республики Казахстан, Киргизской Республики, Республики Таджикистан и Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1016271.

7 Баймагамбетова А.А. Центральнo-Азиатская интеграция в рамках СНГ: миф или реальность / А.А. Баймагамбетова, Б.К. Адамбеков // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2009. — № 4(56). — С. 94–100.

А.А. Ускембаева, Ж.Ж. Оразаева

Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттерінің интеграциялық процестерінің қалыптасу ерекшеліктері

Мақалада Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялық процестерінің қалыптасу ерекшеліктері қарастырылған. Бұрынғы Кеңес Одағы аумағындағы қалыптасқан жаңа тәуелсіз мемлекеттердің әлемдік қауымдастыққа кіру мәселесі олардың әрқайсысы үшін өте өзекті болып табылады. КСРО ыдырағаннан кейінгі қысқа тарихи кезеңде Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттері өз дамуында белгілі бір кезеңнен өтті және осы елдердің экономикалық, саяси және мәдени дамуының бағыттары айқындалды. Орталық Азия мемлекеттерін ортақ тарих, мәдениет, дәстүр және дін біріктіреді. Осы мемлекеттердегі мәселелер мен үдерістер ұқсас сипатта өтіп жатыр. Бірақ оған қарамастан интеграциялық үрдіс мәселесі қазіргі уақытта тек техникалық және экономикалық сипатта емес.

Кілт сөздер: Орталық Азия, аймақ, интеграция, тарих, бірігу, мәдениет, тәуелсіздік.

А.А. Ускембаева, Ж.Ж. Оразаева

Особенности становления интеграционных процессов независимых государств Центральной Азии

В статье рассмотрены особенности становления интеграционных процессов Центрально-Азиатских (ЦА) государств. Проблема интеграции новых независимых государств на территории бывшего Советского Союза в мировое сообщество представляется крайне актуальной для каждого из них. За короткий исторический период времени, прошедший со времени распада СССР, новые независимые государства Центральной Азии прошли определенный этап в своем развитии, выявились некоторые тенденции развития в экономической, политической, культурной областях этих стран. Государства ЦА объединяет многое: историческое прошлое, культурные традиции, религия. Во всех странах имеются сходные обстоятельства и проблемы. Но, несмотря на это, проблемы интеграции в данный момент носят сугубо технико-экономический характер.

Ключевые слова: Центральная Азия, регион, интеграция, история, объединение, культура, независимость.

References

- 1 Omarov, M.M. (2012). Intehratsiia stran Tsentralnoi Azii na osnove rehionalnoi identichnosti [Integration of Central Asian Countries Based on Regional Identity]. *Vestnik Cherepovetskoho gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Cherepovets State University*, 1, 4, 29–32 [in Russian].
- 2 Olimova, S., & Olimov, M. (1998). Intehratsionnye protsessy v Tsentralnoi Azii: vzhliad iz Tadzhiqistana [Integration Processes in Central Asia: A View from Tajikistan]. *Central Asia and the Caucasus*. Retrieved from https://www.ca-c.org/journal/16-1998/st_07_olimov.shtml [in Russian].
- 3 Interviu Prezidenta Kazaxstana N.A. Nazarbaeva. Ryvok v budushchee [Interview with the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev. Jerk into the future]. (2007, April, 13). *Central Asia Monitor*, 14 [in Russian].
- 4 Medushevskii, A.N. (2013). Politicheskie rezhimy Tsentralnoi Azii: konstitutsionnye reformy v ramkakh avtoritarnoi modernizatsii [Political regimes of Central Asia: constitutional reforms in the framework of authoritarian modernization]. *Sravnitel'noe konstitutsionnoe obozrenie — Comparative Constitutional Review*, 3, 14–19 [in Russian].
- 5 Dohovor o sozdanii edinoho ekonomicheskoho prostranstva mezhdu Respublikoi Kazaxstan, Kirghizskoi Respublikoi i Respublikoi Uzbekistan: Sbornik osnovnykh dokumentov Mezhhosudarstvennogo Soveta Respubliki Kazaxstan, Kirghizskoi Respubliki, Respubliki Uzbekistan i Respubliki Tadzhiqistan [Agreement on the creation of a single economic space between the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan Collection of basic documents of the Interstate Council of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Republic of Uzbekistan and the Republic of Tadjikistan]. *online.zakon.kz* Retrieved from: <https://online.zakon.kz/Document/> [in Russian].
- 6 Protokol «O prisoedinenii Respubliki Tadzhiqistan k dohovoru o sozdanii edinoho ekonomicheskoho prostranstva mezhdu Respublikoi Kazaxstan, Kirghizskoi Respublikoi i Respublikoi Uzbekistan ot 30 apreliia 1994 hoda»: Sbornik osnovnykh dokumentov Mezhhosudarstvennogo Soveta Respubliki Kazaxstan, Kirghizskoi Respubliki, Respubliki Uzbekistan i Respubliki Tadzhiqistan [Protocol «On accession of the Republic of Tadjikistan to the agreement on the creation of a single economic space be-

tween the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan dated April 30, 1994»: Collection of basic documents of the Interstate Council of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Republic of Uzbekistan and the Republic of Tajikistan]. *online.zakon.kz* Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1016271 [in Russian].

7 Baymagambetova, A.A., & Adambekov, B.K. (2009). Tsentralno-Aziatskaia intehratsiia v ramkakh SNG: mif ili realnost [Central Asian integration within the CIS: myth or reality]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Seria Istoriia. Filosofiiia* — *Bulletin of Karaganda University. Series Philosophy. History*, 4(56), 94–100 [in Russian].

DOI 10.31489/2020NPh3/219-224

УДК 101.8

Й.С. Дойков*

*Университет библиотекознания и информационных технологий, София, Болгария
(E-mail: j.doykov@unibit.bg)*

Размышления о знаниях

В статье предложен авторский подход к возможному построению знаний. Внимание сосредоточено на онтологических вопросах: «Что заставляет нас приобретать и накапливать знания?», «Как мы получаем знания?» и «Как мы должны использовать то, что мы знаем?». Ответ на первый вопрос находится в области любопытства и интереса. Ответ на второй — приводит к методу, с помощью которого мы приобретаем знания. Ответ на третий — ведет к этическим нормам, к суждениям. В анализе ответы получены через поддержку философствования. Последнее определяет знания. Его интерпретации даны с учетом разных философских направлений.

Ключевые слова: знания, метод, опыт, практика, мышление, социальная реальность, философия.

*Все люди стремятся
к знаниям от природы.*
Аристотель

Введение

Способность и развитие человека, его сообществ и обществ зависят от знаний и опыта. Способ, которым человек впервые узнает о вещах в жизни, в целом, достигается путем применения того или иного действия человека к объекту его интереса. Такое заявление потребовало бы, по крайней мере, первоначального разъяснения концепции действия и определения интереса. Потому что реальность и бытие имеют разные уровни абстракции и измерения. В этом смысле мы заявим, что «само действие является естественным явлением и объясняется терминами естественных наук» [1; 300]. Это действие можно отнести как к рассвету человечества, когда первые люди начали приобретать знания, так и к любому последующему в развитии *homo sapiens*, подверженному реактивному поведению. Разъяснение необходимо, потому что есть также социальные действия (М. Вебер).

В связи с этим, наше краткое изложение можно осуществить путем рассмотрения следующих вопросов:

1. Общее изложение вопроса.
2. Что заставляет нас приобретать и накапливать знания?
3. Как определяется знание?
4. Заключение.

В результате это позволит стать основой для более полного представления о возможных взглядах на природу знания. Что, в свою очередь, может иметь определенное значение при построении различного рода парадигм. Это вклад автора, дающий возможность такого рода будущих направлений для размышлений.

---

* *Корреспондент автор. E-mail: j.doykov@unibit.bg (Й.С. Дойков)*

Методология исследования

В качестве методологических инструментов определены описательный и сравнительный анализ. Эти методы исследования позволяют очертить и содержательно изложить понимание сущности и процесса знания. Весь этот инструментарий применяется в связи с приверженностью автора к нейтрально-ценностному подходу.

Общее изложение вопроса

Даже приобретение базовых знаний человечества является вопросом метода. Термин происходит от греческого слова *μέθοδος* (букв.) — *путь к чему-то*; в общем смысле — *способ достижения одной цели, определенным образом организованная деятельность*. ... Как средство познания, это способ воспроизведения мышления изучаемого объекта» [2; 354]. Определение предлагает очевидную ссылку на действие и скрывает реальность интереса.

Но давайте продолжим с появлением методов. Это приобретение начальных знаний основано на двух первых и универсально характерных методах — наблюдении и методе «проб и ошибок». Методы, помимо того, что они самые старые, также неотразимы с точки зрения человеческой практики. Непобедимость устанавливает их универсальность. На их основе человек осознает природные явления (позже социальные), регистрирует факты, отмечает уникальность, повторяемость и цикличность, определяет отношения, взаимозависимости и отношения, выявляет закономерности, формулирует законы существования и развития. Но первоначальное наблюдение и «метод проб и ошибок» дают человеку причинное и / или функциональное объяснение. Это первый шаг. Смысл и понимание приходят позже, чтобы построить и оживить социальные действия. Поэтому даже позже «семантическое измерение общественной жизни выражает свою творческую природу, которая, в отличие от естественных и подобных реалий, означает превращение особого, уникального в центральную когнитивную проблему» [1; 302].

Что заставляет нас приобретать и накапливать знания?

Движущий принцип, объединяющий людей в знаниях, — обеспечить их существование и развитие. Человеку, чтобы существовать и развиваться, нужно обновить свои потребности. От самого непосредственного до самого творческого. Обновление потребностей является необходимостью. Нужно знать, как это сделать. Но, помимо потребностей, у человека есть желания. Желания, которые не обязательно связаны с его насущными потребностями. И в смысле имагинерности, например. Выражение желания — это любопытство. Это наиболее интересная и более одухотворенная часть процесса познания. Следовательно, потребность и любопытство лежат в основе человеческой практики приобретения и накопления знаний. Очевидно, что их совокупность, распараллеливание и границы создают напряжение. Столкновение реальности и воображения. Удержание этой ситуации предполагает «что, ... действительность нужд, потребностей, желаний и так далее находит выражение в человеческом действии, ... и в этой действительности выделяется интерес как раздел между нужными, необходимыми, полезными, желанными объектами, по отношению к ненужным, непотребным, бесполезным, нежеланным, а точнее, иррелевантным и нерелевантным объектами...» [3; 192].

Но, когда наш интерес представляется как различие между одним и другим, логично спросить, как это достигается?

Одно из возможных открытий предлагает нам эту достижимость — «в основаниях интереса это потребности и желания, воля действующего лица, его аффекты, в том числе страсти и пристрастия, наклонности, культура и знания» [3; 190].

Так что интерес сам по себе также накапливает знания. Этот вывод неизбежно требует возврата к нашему утверждению, сделанному в самом начале. А именно, чтобы напомнить, что способ, которым человек впервые узнает о вещах в жизни, вообще достигается путем применения того или иного действия человека к объекту его интереса. Проблематизация здесь выявляет взаимосвязь *поиска знания — действия — интереса — знания*.

Предположительно, поиск знаний требует от человека конкретных действий. Это неизбежно работает, потому что поиск знаний является необходимостью. Необходимость содержится в действии. Но интерес также является частью действия. И, проводя различие, оно объясняет фокус и фактически оживляет действие. Более того, как утверждает Фотев, «интерес... является

фундаментальным и решающим для природы и направленности действия» [3; 189] как когнитивного феномена. И, кроме того, необходимость поиска знаний требует действий.

Фактически, с одной стороны, существует потребность в качестве элемента действия, а с другой — необходимость в создании этого действия. Эта амбивалентность необходимости возможна и достижима, потому что «интерес может предвосхитить действие, и часто все происходит именно так, а действие является характеристикой интереса, который имел в виду актер» [3; 189]. Тогда интерес становится универсальным и даже абсолютным, что делает возможным существование и развитие человека. Поэтому Гегель утверждает, что «ничего не делается без интереса» [4; 318]. Потому что немедленное выживание и реализация высочайших интеллектуальных и духовных достижений человека невозможны без инструментального применения интереса. По этой причине интерес является фундаментальным в поиске знаний. А феномен стремления к знаниям, в свою очередь, — необратимая, неизбежная и высшая цель человека. Эта цель, в свою очередь, представляет собой безвозвратный, неизбежный и первостепенный интерес, к которому нужно стремиться. Поэтому поиск знаний вызывает интерес. И реализация этого интереса стала возможной благодаря действию. Ибо «действие является объектом субъекта, но также его деятельность выполняет эту цель; только в силу того факта, что субъект участвует в самом бескорыстном поступке, то есть это из-за его интереса, что действие осуществляется вообще» [4; 318].

В то же время напомним, что при определении «Что такое метод?» было указано, что это: «... способ достижения одной цели, своего рода упорядоченная деятельность». Принимая во внимание предыдущие соображения, мы можем утверждать, что любое действие, вдохновленное интересом к поиску знаний, создает метод. Это действие само по себе является методом.

В заключение резюмируем, что потребность и любопытство являются основными мотивами, которые заставляют нас приобретать и накапливать знания. Знание, которое человек получает из эмпиризма, из своей собственной практики, но которое впоследствии обеспечивает, передает и ретранслирует теоретически. Это поднимает два новых вопроса с кантианскими характеристиками:

1. Как мы получаем знания? и
2. Как мы должны использовать то, что мы знаем?

Следовательно, первый вопрос — это вопрос о методе, т.е. мы заинтересованы в использовании и организации знаний. И второй основан на этике и предпочтениях, или здесь мы имеем дело с внутренними процессами моральной ответственности. Но в обоих случаях мы сталкиваемся с необходимостью оценки, основанной на нашем опыте и требующей различных интеллектуальных усилий.

Чтобы решить вопрос о том, как мы приобретаем знания, мы должны сформулировать строгие правила определения реальности, в частности, социальной реальности. В данном случае используем эмпирический анализ — развиваем и используем общий, объективный язык для описания социальной реальности.

Решение вопроса о том, как мы должны использовать знания, основано на субъективном, индивидуальном характере каждого человека, в частности, на социальной аналитике и на политологии. В данном случае используется нормативный анализ — чтобы развить изучение субъективных целей, ценностей и этики, которые направляют нас в использовании наших знаний о реальности» [5; 9].

Однако вернемся к вопросу приобретения знаний. Человек ищет ответы на этот вопрос через философствование, а затем через философию. Философствуя, потому что это связано с «тем фактом, что человек может иметь представление о «Я», (которое является. — Отм. авт.), бесконечно возвышает его над всеми другими существами, живущими на земле» [6; 29]. Это, в свою очередь, связано с наличием мысли (рассуждения), позволяющей, если у нее есть правильные слова, выразить применение своего предыдущего опыта, заблокированного новой странностью ситуационизма, в регулярных действиях. Это на самом деле философствование. По философии, потому что именно «философия есть не что иное, как способность посредством специализированных слов (т.е. понятий), правильно построенных суждений и правильно построенных аргументов говорить об опыте философии и условиях ее возможности, который на самом деле несжимаем обычными средствами повседневного мышления и его языка» [7; 10]. А также потому, что «второй уровень философии является эпистемологическим, или так называемой теорией познания» [8; 201].

Как определяется знание?

Согласно Оксфордскому словарю, знание определяется как: «1. Факт, информация и навыки, приобретенные благодаря опыту и образованию... 2. Осознание опыта, полученного в данной ситуации ...» [9].

В словаре нашего времени / Французском энциклопедическом словаре / знание упоминается как: «1. Способность знать что-то, факт, что это существует. 2. Ряд предположений, направленных на определение происхождения и ценности общих знаний, научных или философских. 3. Точная картина реальности, ее положения, ее значения, ее характеристик, ее действия» [10; 333].

В Философском словаре знания упоминаются как «обусловленные законами общественного развития и неразрывно связанные с практикой процесса отражения и воспроизведения реальности в человеческом мышлении» [2; 459].

Факт в процессе дефинирования — это наличные различия и общность понимания о способности опытно выделить нечто реальное. Эта амбивалентность присутствует в обоих терминах, используемых и в философии знания — эпистемологии и гносеологии. Часто как его синонимы. Оба термина имеют греческое происхождение. Эпистемология происходит от *ἐπιστήμη*, *epistémē* — знания, наука, и *λόγος* — логотипы, также наука, преподавание. Гносеология от древнегреческого *γνώσις* — знания, и *λόγος* — учение, наука. Первый термин использовался в основном англо-американскими философами последних времен. Второй находит практическое применение в немецкой классической философии. Акцент этого уточнения более содержательный, чем семантический. Эпистемология фокусируется на природе и сущности знания. Он конструирует структурные вопросы — «Что такое знание?» и «Как устроено знание?» Гносеология ориентирована на процессуальность знаний. В ней рассматриваются функциональные вопросы — «Как учится?» и «Как мы узнаем мир?» Именно в этом смысле термин означает теорию познания [11].

Выводы

1. Потребность и любопытство являются основными мотивами, которые заставляют нас приобретать и накапливать знания.
2. Знание является предметом исследовательского интереса ко всем основным философским парадигмам.
3. Эпистемология фокусируется на природе и сущности знания.
4. Гносеология ориентирована на процессуальность знаний.

Заключение

Но вопрос: «Как дефинировать познание?» не преследует только и единственно терминологичную объяснительность и определенную композиционность. Философская мысль дает эпистемологическую интерпретацию самого философского и естественнонаучного знания. Интерпретации исходят из лона идеализма и материализма, двух философских направлений, которые ищут эпистемологическое решение фундаментального вопроса философии. Другие философские уровни также требуют интерпретаций, к примеру, аналитическая философия. Масштабы и значимость феномена познания свидетельствуют об интересе автора к более чем одному философскому мыслителю, от античности до наших дней. Все они вносят тот или иной значительный вклад в ответ на вопрос о возможности знания. Но особое значение имеют вклады Канта, Гегеля, Ленина, Рассела, Хайдеггера, Гадамера. Их теории, определяющие исходные и влияющие на идеологические и философские концепции, определяющие и обобщающие (в некотором смысле) интеллектуальные границы философских направлений для теории познания и самой теории, представляют собой методологию познания.

Список литературы

- 1 Фотев Г. История социологии: моногр.: [В 2-х т.]. / Г. Фотев. — София: Изд-во «Св. Климент Охридски», 1993. — Т. II. — 685 с.
- 2 Бачваров М. Философский словарь / М. Бачваров, М. Драганов, Ст. Стоев. — София: Партиздат, 1978. — 688 с.
- 3 Фотев Г. Сферы ценностей / Г. Фотев. — София: Изд-во Нового болгарского университета, 2012. — 327 с.
- 4 Гегель Г.Ф.В. Энциклопедия философских наук: [В 3-х т.]. — Т. 3: Философия духа / Г.Ф.В. Гегель. — София: ЛИК, 1998. — 420 с.

- 5 Дойков Й. К методологиям и методам политического анализа / Й. Дойков. — София: Изд-во «Фондация Европарт-ньори 2007», 2012. — 391 с.
- 6 Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / И. Кант. — София: Изд-во «Св Климент Охридски», 1992. — 240 с.
- 7 Георгиев О. Философия / О. Георгиев, Г. Каприв. — София: Изд-во «Д-р Иван Богоров», 2001. — 240 с.
- 8 Арнаудов И. Краткий словарь гуманитарных знаний / И. Арнаудов, Н. Христов, С. Мичев. — София: Литавра, 1994. — 220 с.
- 9 Сайт Оксфордского словаря. Термин «знание». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://oxforddictionaries.com/definition/english/knowledge?q=knowledge> (дата обращения — 17.03.2020 г.).
- 10 Моанжеон М. Словарь нашего времени / М. Моанжеон, М. Морин, М. Гатард. — Париж; София: Ашетт; Просвета, 1992. — 1840 с.
- 11 Сайт «Википедия». Термин «гносеология». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: — <http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F>.

Й.С. Дойков

Білім туралы ой-толғаулар

Мақалада авторлық тұрғыдан білімді қалыптастырудың мүмкіндіктері ұсынылған. «Білімді алуға және оны жинақтауға бізді не мәжбүр етеді?», «Біз білімді қалай аламыз?» және «Біз алған білімімізді қалай пайдалануымыз керек?» деген сияқты онтологиялық сұрақтарға ерекше көңіл аударылған. Бірінші сұраққа жауап — әуестік пен қызығушылық аймағында берілген. Екінші сұраққа жауап — біз білім алатын әдістердің көмегіне келіп тіреледі. Үшінші сұраққа жауап — этикалық ережелер мен пікірлерге негізделген. Талдау барысында сұрақтарға жауап философиялық ой-толғаныстар тұрғысынан берілген. Өйткені философиялық ойлау білімді анықтайды. Олардың интерпретациясы (талдау-талқылау) әртүрлі философиялық бағыттарды ескере отырып берілген.

Кілт сөздер: білім, әдіс, тәжірибе, практика, ойлау, әлеуметтік шындық, философия.

Y.S. Doikov

Reflections on Knowledge

This article proposes an author's approach to the possible construction of knowledge. Attention is focused on ontological issues: «What makes us acquire and accumulate knowledge?», «How do we get knowledge?» and «How should we use what we know?». The answer to the first question is in the field of curiosity and interest. The answer to the second leads to a method by which we acquire knowledge. The answer to the third — leads to ethical standards, to judgments. In the analysis, answers are obtained through the support of philosophizing. The latter defines knowledge. His interpretations are discussed from different philosophical directions.

Keywords: knowledge, method, experience, practice, thinking, social reality, philosophy.

References

- 1 Fotev, G. (1993). *Istoriia sotsiologii [History of Sociology]*. (Vols. 1, 2). Sofia: Izdatelstvo «Sv. Kliment Ohridski» [in Bulgarian].
- 2 Bachvarov, M., Draganov, M., & Stoev, St. (Eds.). (1978). *Filosofskii slovar [Dictionary of Philosophy]*. Sofia: Partizdat [in Bulgarian].
- 3 Fotev, G. (2012). *Sfera tseennosti [Spheres of Values]*. Sofia: Izdatelstvo Novoho bolharskoho universiteta [in Bulgarian].
- 4 Hegel, G.F.V. (1998). *Entsiklopediia filosofskikh nauk. T. III Filosofii duha [Encyclopedia of Philosophy. V. III Philosophy of Spirit]*. Sofia: LIK [in Bulgarian].
- 5 Doikov, J. (2012). *K metodologiiam i metodam politicheskoho analiza [On methodologies and methods of political analysis]*. Sofia: Izdatelstvo «Fondatsia Evropartneri 2007» [in Bulgarian].
- 6 Kant, I. (1992). *Antropologiya s prahmaticheskoi tochki zreniia [Anthropology from a pragmatic point of view]*. Sofia: Izdatelstvo «Sv. Kliment Ohridski» [in Bulgarian].
- 7 Georgiev, O., & Kapriev, G. (2001). *Filosofia [Philosophy]*. Sofia: Izdatelstvo «D-r Ivan Bohorov» [in Bulgarian].
- 8 Arnaudov I., Hristov, N., Michev, S. (1994). *Kratkii slovar humanitarnykh znaniy [A Brief Dictionary of Humanitarian Knowledge]*. Sofia: Litavra [in Bulgarian].

9 Sait Oksfordskoho slovaria. Termin «znanie» [Site of Oxford dictionary. The term «knowledge»]. *oxforddictionaries.com* Retrieved from <http://oxforddictionaries.com/definition/english/knowledge?q=knowledge>.

10 Moingeon M., Maurin, M., Gatard, M. (1992). *Le dksioner de notre tamp [The dictionary of our time]*. Paris, Sofia: Ashete, Prosveta.

11 Sait Wikipedia. Termin «gnoseologia» [Site of Wikipedia. The term «Gnoseology»]. *bg.wikipedia.org* Retrieved from <http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F> [in Bulgarian].

N. Mazeikiene¹, P. Starovik^{2*}

¹*Vytautas Magnus University, Lithuania;*

²*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: n.mazeikine@adm.vdu, starpav@mail.ru)*

Socio-philosophical foundations of the mythology of transhumanism

The article identifies the challenges that humanity poses to the current situation of global cultural disorientation, shifting emphasis from universal values to the standards of mass culture. An attempt was made to systematically expound the reasons and key points in the transition of thinking and subsequent actions that made it possible to create conditions for abandoning historically established worldviews for the sake of ideological clichés and creating a new practice — deifying the technical justification of the surrounding subject of space and creating their own ontology from ready-made blocks of destroyed structures. The main problem has been posed that the new ontology makes the subject as autonomous from the burden of traditional «conventions» as possible and ultimately causes extreme distrust of the constructions of the «other», «others».

Keywords: man, subject, individual, transhumanism, metaphysics, reason, reason, tradition.

Introduction

The general purpose of the article and the goal are determined by those tasks that the modern situation of global cultural disorientation poses to mankind, shifting emphasis from universal values cultivated by millennia, to subjective standards dictated for the sake of today.

We do not set ourselves the task of direct polemic and denial of points of view, which are pure declarations or established practical techniques. Our task is to identify, purified from ideology, the roots of the desire to radically abandon the previous history of human cultivation.

We will make an attempt to systematically expound the reasons and key points in the turn of thinking and subsequent actions that made it possible to create conditions for abandoning historical worldviews for the sake of momentary ideological clichés and creating a new practice — deifying the technical deconstruction of the surrounding subject of space and creating destroyed structures from finished blocks own ontology. The reception is not new, but the main problem is that such an ontology makes the subject as autonomous from the burden of traditional «conventions» as possible and ultimately causes extreme distrust of the designs of the other and others.

The concept of «transhumanism» appeared in the philosophy of humanism in the first half fourteenth century and was associated with the ideas of a person's independent value, his rights to freedom of development of his abilities, and also the possibility of improving human nature.

The nineteenth century proclaims new values and contrasts science and religion, science and the «obsolete» culture of man. Therefore, a new person should «come».

At the beginning of the twentieth century, in connection with the development of genetics and biology in general, D. Huxley proposed to understand transhumanism as a «new philosophy» of religious prejudice for all of humanity, who wants to join in scientific and technological progress, which will save the world from most of the problems generated nature and man himself.

Today's transhumanism is a concept that postulates a value system based on pantheistic ideas and global thinking, supporting the use of methods of synthesis of digital, nanotechnology and biotechnologies to improve human nature.

The main content of this concept is the recognition of the imperfection of the mental and physical capabilities of a person as an integral individual, and in this regard, the systematic and full-scale destruction of traditional views on ethics and morality, by denying the absolute truths developed, first of all, by the Christian worldview.

Trans — 1) through, for, after; — 2) a state beyond consciousness and understanding. Transhumanism is a relatively new theoretical movement (originated in the USA in the last decade of the 20th century, took

---

* *Corresponding author. E-mail: starpav@mail.ru (P. Starovik)*

shape in Russia and Kazakhstan in the first years of the 21st century), justifying the need for «improvement» of a traditional person, up to replacing him with another form of being and turning into a «posthuman». It is based on the achievements of the modern scientific and technological revolution, especially in the field of Hi-Tech, especially nano-bio-info-cognitive (NBIC) technologies and artificial intelligence (AI), which opened up during its course, unprecedented, previously not even expected possibilities of influencing people and their life world. Accordingly, it is implied that as an ideology, transhumanism should replace anthropology and humanism — the theories and worldviews of the «old», «traditional», «natural» people.

It is believed that the very concept of «transhumanism» appeared in J. Huxley in the book «New Bottles for New Wine» (1957), and the word «transhuman» was first used in D. Broderick's science fiction story «Cultivation» (1976). But usually, randomly mixing, one speaks of the super, the trance, the post-man. In any case, this is a person modified with the latest technology to the extent that, from the traditional generally accepted point of view, is no longer a person.

Genetic engineering and working with the human body have fundamentally changed our world. Our views on things like youth, career, and retirement have changed. The very concept of what we can achieve in the time allotted to us has changed.

The transhuman is the first step on the path of evolution into the posthuman. A postman is a future person whose capabilities are so changed and superior to the capabilities of a modern person that we cannot attribute him to that. The first approach is for «natural» interference in genes. Genetic engineering, cloning, eugenics, life extension. The second approach is the artificial improvement of man. Cybernetics — the fusion of man and the technical mechanism — artificial intelligence, robotics.

The tools they are going to use to turn into posthumans include «molecular nanotechnology, genetic engineering, artificial intelligence, drugs to change moods and improve memory, anti-aging therapy, the neuro-interface, information management programs, wearable and implantable computers, cognitive technologies etc». Thanks to them, the exciting perspectives of change, the transformation of everything and everything, in and around itself, open up before a person. The main result, the pinnacle of transhumanism as a new state of man, or already (fasting, trans) non-human, will be his achievement of immortality. Transhumanism is almost another name for immortalism, or immortalism is transhumanism in the state of its full realization.

«Transhumanism cannot be understood narrowly as topics that are discussed on the sites of the transhumanist movement in connection with the possibilities of manipulating human corporeality and consciousness, disputes about the best models of biomonsters and cyborgs. This is the main organizationally formed, but still only one branch of the anti-anthropological and anti-humanistic worldview generated by the state of various spheres of modern life. In fact, the struggle with man has deeper roots, it originated in the course of his knowledge, gradually acquiring later in philosophy and anthropology an articulated theoretical expression» [1, p. 9].

The fundamental, deep philosophical foundation for the emergence of transhumanism is the transformation of the substantialist paradigm into a functional one, and then into a constructivist one.

The rejection of metaphysics with its indispensable ontologism, which began with Kant, is an epistemological philosophy. The general position for the substantialist is the idea of the universally objective character of the ideal, which exists before the individual consciousness and fully determines its experience (consciousness is considered as an intangible substance).

The modern concept of transhumanism: a person has practically exhausted all the possibilities of the body physiologically, the evolution of the body moves too slowly. However, in the social and civilizational senses, human potencies are not finished, development is ongoing and it can be supplemented, whipped up with the help of technical achievements, nano-bio-info-cognotechnology.

The creation of artificial intelligence on the basis of, first of all, neuronet is not the «creation» of a smart machine, but the fusion of the human brain with a machine. This kind of symbiosis will allow you to get rid of a huge number of physiological problems of the individual himself, many social «sores» and will directly affect the change in the social institutions of any state.

The machine will monitor the state of the human body and respond in time to danger: through the modern mounted in the brain, the flow of corrective information will begin, similar to how we «cure» the computer of viruses. This leads to the conclusion that traditional medicine is unnecessary in the future, as well as the traditional education system with teachers, classes, and schools: all information, knowledge and skills will be «uploaded» to the hard drive — the brain, with a small volitional effort.

How much human will remain in this kind of «superhuman»? Here it is important not so much the new state of the body, but the attitude to the culture and history of mankind as a whole. The desire for an irre-

pressible change, «perfecting» the body and mind, can discard culture, morality, morality, humanism itself as unnecessary and backward for the «post-man».

«I was not satisfied neither with myself, nor with the state of society, nor with the fiction of public opinion. The main feeling was this: something was amiss in the world of people, and in myself» [2, p. 220].

Reading texts and reasoning about them makes sense only when you do not fill yourself with dogmatism, but «restore» the living side of the thought, because of which they were created. Penetrating into the text, we revive the mental states that are behind this text and which arose in people reading this text. We are interested in ancient thought, as something that encourages us to think and think the same things.

There are always two sides to thought: the content of thought, i.e. a certain formalized statement about a thing, and a thought about this content, which was born in the conditions of being of a thinker. As if the objective and subjective sides of the same thought.

A person, by default, endowed with consciousness, tends to philosophize. As a consequence of this act, being unfolds in consciousness as a volitional rational and conscious effort. This is a fact of the realization of man, but also a prerequisite for his existence.

Existence unfolds even when a person asks about the meaning of his existence, when he experiences a vaguely defined insufficiency, incompleteness of essence. And, if he lives in a village, a small village, a deeply provincial town, he works honestly all his life, understanding his narrow task, not particularly thinking about the «transcendental foundations of being», universality, does he have an element of existence even when he doesn't in principle ask, but at the same time he feels his destiny, therefore peace and happiness?

Discussion

Existentialism affirms logic... History is a fixation of the acts of being of a person, his self-consciousness. Nature gives only biomaterial, being does not unfold in the effort of man to be in the world to the extent that he wants to be. The text — understanding (stories) does not unfold as a system of representations, but as the work of «self-creation». The effort to understand the text (historical context) creates us, i.e. our being. The text here, in itself, is less important than the effort.

According to Mamardashvili, myth is not a system of representations, but a human-forming machine. The myth always has a constructive, i.e. the human-forming side. Philosophy and science will be an activity, an experiment on the «possible» person (the possible is the one who is created, unlike the real one).

Art is the intensification of the «ordinary» for a person short-term state of vivid emotion, intellectual concentration, amorous, friendly tension. Through art, a person is transferred from a normal state of being to a different mode of life, i.e. being not subject to decay, touched by eternity. The mechanisms creating saturation with harmony of our soul are fundamentally not utilitarian, useless in nature, «nature».

Cinema, painting, music, even the contemplation of football, not to mention a book or religious contemplation, transfer a person to a different rhythm of life, redundant, more intense.

A man is empty when he does not reflect — he is immersed in nothingness. The basis of metaphysics: is being, through form (feeling of emptiness) involving us in itself, i.e. a smarter reality addressed to us. Clever, because it intensifies our creation. The advent of philosophy and science brought to the world «incomprehensible». The world of myth is understandable and meaningful, therefore philosophy and science are opposed to myth.

Memory arises in the consciousness, which is formed through the «blows of the whip of ritual and mystery» [3, p. 30], through society, society. The idea of the law arises from the desire to streamline the willfulness and self-will of people, which, in turn, are the causes of perpetrated evil. Where the destruction of order (the best human qualities) begins under the influence of chaos (elements, absurdity) of natural instincts, there, by virtue of the impact, interrogation can begin, i.e. philosophy.

Self-fundamental phenomena — conscience is the cause of itself, the foundation is not natural. Conscience is based on morality and the phenomena of a moral order, which for its existence has no reason outside itself.

Psychology develops where there is a self-existent existential phenomenon about which one can think.

To clarify the conditions in which, and only in which we can think and express something. To talk about something, we must exist in the sphere in which it exists — intellectually penetrated. The area of our being, our reflection and the area of the object reasoned becomes one and indivisible. Awareness of this fact at the first moment affects the subject and therefore, usually, the opposite reaction begins of an attempt to join another, transforming one's being into the unknown.

«Transformations are understood in this case as a certain addition to the technological side of the phenomenon of life, expressing more creative and organic images of the vitomeric transformation of a living creature» [4, p. 8].

In our opinion, it would be a mistake to consider the phenomenon of transhumanism in a historical retrospective, chronologically sequentially from the beginning of the formulation in philosophy of the problem of changing a person, overcoming the natural and social — thus, we will lose the logic of relations between modern categories of the entire systematics of «posthumanity». It is more correct to start with how the concepts of this philosophy are being developed now, to clarify its actualization in modern society, thereby isolating key events and ideas in time that created the possibility of such a vision of human evolution.

The spatial mode of historical consciousness in the modern world does not matter. «In the world where we live, distances do not seem to matter much. Sometimes there is a feeling that they exist only so that they can be undone; as if space only does, which every minute invites us to neglect it or refute it. Space is no longer an obstacle: to subdue it, a split second is enough» [5, p. 113].

The history of human civilization is the history of the struggle of the subject and the system. By system we mean culture in the general sense.

From the point of view of the philosophy of transhumanism, man is imperfect, therefore, in the framework of today's evolution, *Homo sapiens* — everything that he does in terms of organizing public life, his being, economy, law, politics, are doomed to permanent crisis and destruction.

The culture of modern man creates a system, a rigid framework of determinations, which, due to the limitations of the creators, cannot be adapted either to the revolution of the mind or to the evolutionary development of spiritual life, and therefore to the development of self-consciousness. To exclude «slipping» — a kind of substitution of concepts, we explain that spirituality is understood here not in a vulgar, limited religious plane, but in the sense of the intention (appeal) of consciousness to the fundamentally natural emotional sphere of human being. In the future, definitions will be offered for the generalization reflex.

The system exists only because it copes with the tasks in a short space-time period. The relevance of tasks is lost and the person himself begins to destroy the system, his creation, his roots.

The system collapses and the individual, as part of the system, destroys the life-meaning, mental, legal, moral principles. After the necessary transformations, a new system is created that is designed to solve urgent immediate tasks, again starting the process of confronting the subject with himself.

This is a fundamental historical process of the entire human civilization, a picture of the life of *Homo sapiens*. Now human evolution is over. The results are pessimistic. The end of the story!

The question posed by us for discussion has long been removed, but with enviable regularity, contrary to the generally accepted opinion that this problem has been overcome, it is updated strategically and in nuances.

The removal here must be understood in the framework of the philosophy of the spirit of Georg Hegel, through which we come to the conclusion that the historical consciousness in its embodiment is unclaimed, lost, slurred at certain periods of history. Historical being is directly, indefinitely, indistinguishable until now, since there is no removal of the difference in the thinking of the subject with himself, with his history of being, being of culture, being of the country.

A broad discussion on the transhumanistic perspectives of humanity has been going on for the past few years. Looking at the problem in retrospect, we find that the very problem of changing a person, his consciousness, his habitus and being as a whole can be discovered from the moment of the emergence of classical ancient Greek philosophy.

Before Hegel, who proclaimed the end of history with the victory of the French Revolution, man developed progressively and purposefully, evolved. The French Revolution turned out to be the watershed that defined new values, later called liberal democratic and obsolete values, without a future, i.e. other. All that are different from liberal democracy, ideology, culture, political systems are still alive, but by their example of endless stagnation and subsequent inevitable collapse, they will prove the winner is right.

This happens due to conventions affecting the adequate, truthful reproduction of retrospectives. Conventions, subjective representations of sociopolitical time periods, once taken with a bang, understood as mainstream interpretations, are subsequently eliminated as unnecessary or even dangerous mythologemes, at best transferred to the periphery of the events described.

Such an increasing centrifugal process cannot fail to cause any sane person to reject the entire tradition of historical reflection.

Reflection is a state of mind in which we try to find the subjective conditions under which we can form concepts. Reflection is an awareness of the relationship of these representations to our sources of knowledge. What historical consciousness is fundamentally called upon to explain future changes in the world is turning into a historical hoax, a veil of foggy mind.

One can object to the previous points by the statement that the interpretation is not given to be practically realized. Yes, that's true, but there's a calculation for that — because of the many interpretations, the true state of affairs is lost.

Historical consciousness is largely irrational, its «rationality» is subjective due to direct, internal comprehension of the imagined experienced.

Otherwise, we objectify the phenomenon itself, but do not capture its sacred essence. «Irreality begins with integrity. The imaginary is not some exotic area on the other side of our world, it is our world itself, only taken as a whole as a whole. Therefore, he has no place in the world — it is the world perceived and embodied in its totality with a comprehensive denial of the private realities contained in it, with their elimination, putting out of brackets, with the embodiment of their elimination...» [6, p. 113].

Historical science, like any science, and philosophy in the first place, seeking clarity, the most true vision of the subject, postulates a calm, calm, objective examination of the subject. But, a subject for a scientist, should scream, be uncomfortable, cause «to fight». Otherwise, why consider it, if it is convenient and understandable. Science, therefore, having internal contradictions, is forced to develop. Scientists love contradictions, this is a kind of challenge, sensation and movement of life forward. Another thing is the story, which is «directed back» into new interpretations of *fait accompli*. The problem of domestic history is that it is subversive, but not against, but for. There remains, basically, a passive search of interpretations of the fact. Based on this, the discussion has recently been updated: is science a history at all, since it lacks the prognostic function that is most important for science as such.

But, the problem is not in science, but in the loss of continuity of history by the subject and the quasi-systemic continuity of the object of interpretation. Continuity, which is a fundamental criterion for the veracity of history.

The problem of mythologizing surrounding reality in the colossal informational content of space, in the sense of the final product, is now actualized to a painful state of consciousness, making it infinitely miserable. Then, when the myth is called to the exact opposite.

These features of myth and mythological consciousness were revealed by Aleksei Losev in his *Dialectic of Myth*.

The highest synthesis (the principle of the unity of philosophy, science, religion, art and morality, leading to the highest manifestation of a person's spiritual life) consists of happiness and knowledge (according to V. Solovyov). Mythological science — a science immersed in its own mythology or the science of myths, has not even become simply descriptive and phenomenological. The myth claims to speak of mystical reality.

He believes that the myth claims to reveal mystical reality. Our attitude to myth only as a fairy tale, baseless fiction, a certain «mythical detachment» does not allow us to see the whole depth of mythology penetration into the spiritual reality of society. A new «mythological apperception» arises, totally subjugating the individual perception of reality in accordance with the most widespread ones, due to its simplicity, averaging, and appeal to basic biosocial needs. And, here «... the myth (for mythical consciousness, that is, immersed in this nature, this myth) is the highest in its specificity, the most intense and extremely intense reality» [7, p. 37]. We must perceive myth as a logically necessary phenomenon in a particular historical period. A myth becomes a category of consciousness, acquiring first concrete features, later acquiring the properties of a worldview. Here lies the problem of the «cognitive dissonance» of society, where the ideal is reduced to an animal state and this state is presented as the ultimate ideal goal. «The myth is based on an affective root, because he is always an expression of those or other vital and urgent needs and aspirations» [7, p. 39].

«Myth is vitally felt and created, material reality and bodily, bodily reality to the brim» [6, p. 42].

Gumbolt W. — «each nation has its own laws of the spirit» — a mythological apperception, meaning an individual perception of reality, transformed in accordance with mass ideas. Apperception should be understood here as perception, i.e. a process linking the content of new sensations with previous experience and knowledge.

National memory facing the threat of turning reality into animal reality where the substance becomes identical with essence at the level of double accidents — liberal dualism, a mythological picture of the world

that has been offered to us for the last decades: reality in itself, the concept of reality in itself. To know a myth, to understand its essence, only in this case can we reveal it in an «alien» environment.

Mythological consciousness is naive and direct. Scientific consciousness necessarily has an advantageous, logical character, it is difficult to assimilate, it requires long-term study, abstraction skills and abstract skills. The myth is always synthetically vital and consists of «living» personalities whose fate is emotionally illuminated, i.e. spiritualized and understood even in narrative semitones. It must be remembered that myth is not a prerequisite, it does not precede science, they are not even parallel, but closely intertwined. «... Science is decisively always not only accompanied by mythology, but also really feeds on it, drawing from it its original intuitions» [7, p. 46]. «... Mythology only then is mythology, if it is not proved, if it cannot and should not be proved» [7, p. 47].

The myth has no boundaries, i.e. has no form, because form is always limited (not Aristotle!!!). According to Aristotle, things are objects, things and phenomena that surround us, perceived by feelings. The essence is intelligible. It is the essence of existing, existing things. The essence is eternal, it is the basis of order, peace, universal cosmos. The essence is thought, revealed in the concept, it is embodied in the existing, as a separate object, thing. Matter in itself does not exist, it arises only in form, in existence. Essence precedes existence according to Aristotle.

The irreality of what is happening fits very well in the logic of explaining the reactions of modern society, inert and passive in its integrity.

Conclusion

First of all, two reactions of the internal state — insolvency and suppression — shift attention from an object unattainable to compensate for internal stress, to an object more realistic, concrete in its abstractness. This «ersatz object» must be rooted, traditional in the history, culture of the subject, in the historical consciousness of the subject. It should be well understood and not cause other interpretations, even in a subject prone to prejudice. However, according to Adorno, not only individual, but also group (essentially subconscious and superconscious) structures influence the creation of the final image of what we understand as the universal of historical consciousness [8].

The object remains understandable, not requiring additional efforts in determining the phenomenon, stereotypic. The subject can only be aware that this stereotype does not fit into the relayed official cultural values. With the effort to rise above stereotypes, the standard reason of the subject comes into conflict with the pre-mind of the individual, and how this conflict will be resolved now largely depends on inspiring differences in the social identification of the object.

Prejudice serves as the «trigger» for prejudices, which are largely functional in nature. Therefore, prejudices easily «slide off» from one object to another, «mark» them with one paint, the color of «mental needs and drives of the subject» [8, p. 107] random by time factor.

Reason tries to bring clarity — an excuse for its original distortions, because the «freshest» paint is always on the newest-last (in time) object. Reason attracts a new object, thereby weakening, justifying its prejudices and prejudices in relation to the original object — a historical fact.

Aggression is functionally incorporated by the last object, but this does not affect the fundamental determinants of the historical consciousness of the subject. Adorno explains this extrapolation from the relatively «social weakness» of the object to its «gloomy omnipotence» by the projective mechanism [8, p. 112]. Thus, through anticatexis of adequate, real factual data, historical pseudo-reality is formed.

In the argumentation regarding the subject's aggression, the criterion of cohesion is given: the more cohesive this or that social group is, the stronger is its prejudice (prejudice) in relation to the object. Initially, the difference is determined by external signs. Very soon, the concepts of external designations take on the meaning of the internal qualities of life practice. Here, in both directions, the substitution mechanism is triggered, i.e. conditionally positive connotations are given to the concept of a degrading character (in their view). And vice versa: the excellent qualities of the opposite group are belittled in every way. Verbal definitions, claiming the role of historical patterns, affect subconscious attitudes that relieve tension about the subject's belonging to a culturally belittled group.

Such an appeal to the subject, as part of the aforementioned group, can also be characterized by an ambivalent «negative love», i.e. accented attention is caused by the ability to uniquely personify your negative idea.

Recommendations

How is this problem solved? There are two main ways: one purely techno-political, which puts the individual before a choice, or to keep up with progress, or to «conserve» and wait. The second way is a decision in the spirit of «cosmism» and «reverence for life» going back to Fedor Dostoevsky, Nikolai Fedorov and Albert Schweitzer.

Dostoevsky defines the meaning and life of man as the «duty resurrection of the ancestors». The duty and duty of generations is to revive what our ancestors passed on to us from the depths of centuries, and what was subsequently lost. The main task of human activity is to betray this revived knowledge and skill further to its descendants.

However, according to Dostoevsky, following this obligation, free and conscious, will challenge people to give birth to children as responsibly as possible, which will ultimately reduce childbearing.

Such thoughts, from Fedorov's point of view, are very relevant and can help solve the problem of overpopulation of the Earth from the perspective of a Christian worldview: by «resurrecting» the work of our ancestors, we will also reproduce them from the dust of the earth, which will give us the ability to gain the ability to live outside the earth, in space, in the universe.

To realize this opportunity and duty, it is necessary to unite «rational beings» in the work of studying blind natural forces, in order to subordinate them to creative processes.

It is possible to start such processes under the condition of organizing a «universal» education, which is understood by Fedorov, as the knowledge of natural forces and their submission to the Divine will, the conductor of which is humanity organized and educated, primarily in the Christian spirit. These ideas correlate with Schweitzer's eschatological concept and his understanding of the harmonious development of the subject, where the most advanced technical innovations are superimposed on the basis of universal, humanistic ethics, allowing to overcome the permanent crisis of human existence.

References

- 1 Кутырев В.А. Философия трансгуманизма: учеб.-метод. пос. / В.А. Кутырев. — М.; Берлин: Директ-Медиа, 2015. — 85 с.
- 2 Ясперс К. Философская автобиография / К. Ясперс // Западная философия: итоги тысячелетия. — Екатеринбург: Деловая книга, 1997. — 656 с.
- 3 Мамардашвили М.К. Лекции по античной философии / М.К. Мамардашвили. — СПб.: Азбука-Аттикус, 2018. — 304 с.
- 4 Моисеев В.И. Философские проблемы биологии и медицины: технологии и трансформации / В.И. Моисеев // Вестн. Рос. филос. общ-ва. — 2015. — № 1. — С. 23, 24.
- 5 Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. — М.: Весь Мир, 2004. — 188 с.
- 6 Бланшо М. Литература и право на смерть / М. Бланшо // Новое литературное обозрение. — 1994. — № 7. — С. 84–107.
- 7 Лосев А.Ф. Диалектика мифа / А.Ф. Лосев. — СПб.: Азбука-Аттикус, 2018. — 320 с.
- 8 Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. — М.: Серебряные нити, 2001. — 416 с.

Н. Майжекене, П. Старовик

Трансгуманизм мифологиясының элеуметтік-философиялық негіздері

Мақалада басымдықтардың жалпыадамзаттық құндылықтардан бұқаралық мәдениет стандарттарына ауысуы, жаһандық мәдени бағдарлаудың қазіргі жағдайы, адамзат алдына қойған міндеттері анықталған. Ойлау мен іс әрекетке көшудің негізгі сәттері мен себептерін жүйелі түрде баяндауға ұмтылыс жасалған, идеологиялық үлгілердің пайдасына тарихи қалыптасқан дүниетанымдық ұстанымдардан бас тартуға жағдай жасауға және жаңа тәжірибе қалыптастыруға мүмкіндік берген — қоршаған кеңістік субъектісінің техникалық сипаттамасын танып білу мен дайын бүлінген құрылымдық бөліктерден өзінің жеке онтологиясын құру. Бұл жаңа онтология субъектіні дәстүрлі «шарттар» жүгінен барынша автономды етеді және соңында «басқаның», «басқалардың» конструкцияларына аса сенімсіздік тудырудан тұратын негізгі мәселе қойылған.

Кілт сөздер: адам, субъект, индивид, трансгуманизм, метафизика, ойлау, ақыл-ой, дәстүр.

Н. Майжекене, П. Старовик

Социально-философские основания мифологии трансгуманизма

В статье определены задачи, которые ставит перед человечеством современная ситуация глобальной культурной дезориентации, смещения акцентов с общечеловеческих ценностей на стандарты массовой культуры. Сделана попытка систематически изложить причины и ключевые моменты в переходе мышления и последующих действий, позволивших создать условия для отказа от исторически сложившихся мировоззренческих установок в угоду идеологических клише и создания новой практики — обожествления технического обоснования окружающего субъекта пространства и создания из готовых блоков разрушенных конструкций своей собственной онтологии. Поставлена основная проблема, заключающаяся в том, что новая онтология делает субъекта максимально автономным от груза традиционных «условностей» и, в конечном итоге, вызывает крайнее недоверие к конструкциям «другого», «других».

Ключевые слова: человек, субъект, индивид, трансгуманизм, метафизика, рассудок, разум, традиция.

References

- 1 Kutyrev, V.A. (2015). *Filosofia transhumanisma* [Philosophy of Transhumanism]. Moscow; Berlin: Direct Media [in Russian].
- 2 Jaspers, K. (1997). *Filosofskaia autobiografii* [Philosophical autobiography]. *Zapadnaia filosofia: itohi tysiacheletia — Western Philosophy: Results of the Millennium*. Ekaterinburh: Delovaia kniha [in Russian].
- 3 Mamardashvili, M.K. (2018). *Leksii po antichnoi filosofii* [Lectures on Ancient Philosophy]. Saint Petersburg: Azbuka-Atticus [in Russian].
- 4 Moiseev, V.I. (2015). *Filosofskie problemy biologii i meditsiny: tekhnologii i transformatsii* [Philosophical problems of biology and medicine: technologies and transformations]. *Vestnik Rossiiskogo filosofskogo obshchestva — Bulletin of the Russian Philosophical Society*, 1, 23–24.
- 5 Bauman, Z. (2004). *Hlobalizatsiia. Posledstviia dliia cheloveka i obshchestva* [Globalization. Consequences for individuals and society]. Moscow: Ves Mir [in Russian].
- 6 Blanchot, M. (1994). *Literatura i pravo na smert* [Literature and the right to die]. *Novoe literaturnoe obozrenie — New literary review*, 7, 84–107 [in Russian].
- 7 Losev, A.F. (2018). *Dialektika mifa* [Dialectic of myth]. Saint Petersburg: Azbuka-Atticus [in Russian].
- 8 Adorno, T. (2001). *Issledovanie avtoritarnoi lichnosti* [Research on the authoritarian personality]. Moscow: Serebrianye niti [in Russian].

М.Т. Уксукбаева*

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: mery-7878@yandex.kz)*

Антикалық және ортағасырлық философия тарихындағы кеңістік пен уақыт категориялары

Мақала антикалық және ортағасырлық философия тарихындағы кеңістік пен уақыт категорияларына арналған. Сол заманның ойшылдарының көзқарастарын салыстыра отырып, автор олардың бір-біріне болған жақындығын сипаттайды. Сонымен қатар, антикалық және ортағасырлық философтардың мәтіндеріне сүйене отырып кеңістік пен уақыт категориялар туралы ойларды салыстырған. Мақалада антикалық және ортағасырлық философтардың кеңістік пен уақыт туралы пікірлерінде бір-біріне сәйкес келетін ұстанымдары көрсетілген. Дегенмен, кейбір жағдайларда антикалық және ортағасырлық уақыт пен кеңістік туралы түсініктердің айырмашылығы да айқын көрсетілген. Жұмыста осы көріністердің ең маңызды ерекшеліктері атап өтілген. Сонымен, уақыт — қозғалыс пен бағытқа байланысты. Уақыт пен кеңістік — Құдайдың жаратқаны. Уақыт — оқиғалардың ауысуы. Уақыт пен Мәңгілік — қарама-қарсы үрдістер. Кеңістік — бұл сыйымдылық (вместительность), яғни континуум. Уақыт жан мен рухтың ішінде де өмір сүреді. Кеңістік пен уақыт, өлшеу және оларды тең бөліктерге бөлу мәселелерімен тікелей байланысты. Құдай уақыт пен кеңістіктің Негізі және олардан жоғары.

Кілт сөздер: кеңістік, уақыт, субстанциалды тұжырым, реляционды тұжырым, континуум, себеп, қозғалыс, Құдай, мәңгілік, бостық, сыйымдылық.

Кіріспе

Кеңістік пен уақыт категориялары әрқашанда философия әлемінде ең қызықты мәселелердің бірі болды. Мақалада антикалық философиядан бастап ортағасырлық ойшылдардың идеяларына дейінгі кеңістік пен уақыттың мәні туралы пікірталастардың кейбір аспектілері талданған.

Мақаланың мақсаты — антикалық және ортағасырлық философия тарихындағы кеңістік пен уақыт категорияларын қарастыру және талдау. Мақаланың міндеті: кеңістік пен уақыт туралы ежелгі және ортағасыр кезеңдердегі негізгі философиялық пікірталастарды талдау.

Кеңістік пен уақыт категориялары туралы идеялардың қалыптасу аясында, әдетте, антикалық философияда осы категориялар туралы алғашқы идеялардың бірі Демокрит, Платон, Аристотель, Парменид және Зенонның философиялық идеяларымен байланысты қарастыра бастайды. Сондықтан талдау Демокриттегі бостық (пустота) туралы, Аристотель мен Платонның кеңістік пен геометрия, сфера мен ғарыш арасындағы байланыс идеясынан басталады. Мақалада, сонымен қатар ортағасырлық ойшылдары Августин мен Томас Аквинскийдің теориялық ойлар шеңберіндегі кеңістік пен уақыт бейнелерін түсіндіру қиындықтары талқыланады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында танымдық, пікірталастық, жалпы, жеке әдістері пайдаланылды. Атап айтқанда: гносеологиялық, логикалық, диалектикалық, талдау, индуктивтік және дедуктивтік, салыстырмалы және т.б.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеушілер кеңістік пен уақыттың екі негізгі — субстанциалды және реляционды түсінігін ажыратады. Антикалық атомизм философиясының қайнар көздері бар субстанциалды тұжырым Ньютонға дейін философияда кең тараған жоқ. И. Ньютон тарихта алғаш рет өзінің абсолюттік кеңістік пен уақыт туралы зерттеуінде, кеңістік пен уақыттың субстанциалды тұжырымдамаларының негізгі ережелерін айқын тұжырымдады [1, б. 142]. Дәл осы Демокрит пен Ньютонда біз кеңістік туралы терең түсінік таба аламыз. Ньютонның абсолюттік кеңістігі Демокриттің бостығының

* *Корреспондент автор. E-mail: mery-7878@yandex.kz (М.Т. Уксукбаева)*

аналогы және физикалық нысандардың әрекет ету аумағы болып табылады [2]. Уақыт қандай да бір оған әсер ететін сыртқы әсерлерге қарамастан тәуелсіз жалғаса береді [1, б. 143]. Ал реляциондық тұжырым Платон және Аристотельден бастау алады [1, б. 143]. Уақыт дербес өмір сүруші емес және іргелі мәннен туындайды [1, б. 143]. Кейбір ойшылдарда уақыт алғашқы бастама ретінде, ал өзгелерде қарым-қатынас ретінде орын алады (осыдан реляциондық тұжырым атауы туындайды). Платон уақытты Құдайдың жаратылысы деп санады, ал Аристотель уақытты жан әрекетінің және объективті материалдық қозғалыстың нәтижесі деп санады.

Антикалық ғылымда олар уақытты құбылыс ретінде және әлемдегі заттардан алып тастауға тырысты. Мұнда антагонистер ретінде Архимед пен Аристотель, Парменид және Гераклит бой көрсетті. Архимед уақыт ағыны заттардың негізінің ерекшелігі емес деп санап уақыттың «элиминациясын» болжады. Аристотель нақты «қалыптасу» және уақыт құрылымының болуына орай уақытты іргелі ұғым ретінде қарастырды [3, б. 9]. Архимед үшін табиғат заңдары — бұл тепе-теңдік заңдары болды және уақыт қатынастары ешқандай рөл атқармайды, Аристотель уақытты талдамай түсіну мүмкін емес деді. Сонымен бірге ойшыл табиғатты «қозғалыс пен өзгерістің басталуы» деп тұжырымдады [3, б. 11]. Парменид үшін жоғары шындық уақыттан тыс болды, ал Гераклит үшін әлем — заттардың емес, оқиғалардың жиынтығы болды [3, б. 9].

Б.з.д V ғасырда Демокрит, Платон, Аристотель философияларында эволюциядан өте отырып, кеңістік туралы натурфилософиялық түсінік пайда болады. Платонда бейболмыс «өзге» (иное) ретінде, ал Демокритте ол «бостық» (пустота) ретінде болады. Аристотель және өзге де сыншылар атомистердің бостығын, яғни «ештенені» «кеңістік» және «орынмен» теңестірді [4, б. 80]. Демокрит бостығы физикалық ұзақтылығына ие. «Демокритте «бостыққа» тәуелсіз «кеңістік» ұғымы болмаған» [4, б. 83]. Демокрит бостығы бірқатар кеңістік қасиеттеріне ие болып келеді. Аристотель денелердің бөлінуін — «атомистикалық бостықтың» негізгі функциясы ретінде бөліп көрсетті [4, б. 87]. Диоген Лаэртский тұжырымына сәйкес, бостық денелер үшін сыйымдылық (вместилище) қызметін атқарады [4, б. 87]. Атомистикада мұндай айқын түрдегі бостық қасиеттерін Эпикур және Лукрецияда байқауға болады [4, б. 88]. Бостық, уақыт және «тынысты» байланыстырушы бостық ұғымы пифагоршылдардың «шексіздік» түсінігімен іспеттес болды [4, б. 83]. Атомистердің кеңістік-бостығы Эйнштейн физикасындағы уақыт-кеңістік *континуумның* шексіздік күйінде уақыт бірлігімен бірге көрініс тапты [5, б. 207]. «Біз кеңістіктің геометриялық түсінігін қалыптасуын ең алдымен Платоннан көре аламыз» [4, б. 85]. Демиург кеңістікті сфера жағдайына дейін жинақтады [6, б. 436]. Ғарыш құрылымын сипаттау үшін ең алдымен кеңістік («сфера», «өзінің ішінде» («в себе самом»)) және уақыт («тоқтамау», «қартаймау») туралы түсініктер болуы қажет. Платон кеңістігі — бұл бір сыйымдылық (вместилище) сияқты, яғни «кеңістіктік анықтығы мүмкін болмайтын кеңістіктің онтологиялық (болмыстық) шарты» деп түсінуге болады [4, б. 85]. Платонның пікірінше, соңыра Құдай «жылжымалы кейіптегі мәңгілікті жаратуды ойластырды... оны біз уақыт деп атадық» [6, б. 439]. Мәңгілікке бар деген ұғым, ал уақытқа — *болды және болады* ұғымы тән болады [6, б. 439]. Уақыт қозғалыс модусында, ал мәңгілік — қозғалмайтын модус аясында түсіндіріледі [6, б. 439–440].

Аристотельдің «Физика» атты еңбегіндегі кеңістік табиғаты мен уақытын егжей-тегжейлі қарастырмай, олардың маңызды ерекшеліктерін көрсетеміз.

Аристотель осы «үш өлшемді денелердің жетілгені туралы пікірмен... дәлелдегісі келген» кеңістіктің үш өлшемділігі және уақыттың бір өлшемділігі [5, б. 203]. Аристотель философиясындағы осы кеңістіктің үш өлшемдік туралы нақты берілген түсінігі арқылы Евклид геометриясындағы көрсетілген «кеңістік туралы антикалық түсініктерді (оның ішінде оның өлшемділігін)» талдауға мүмкіндік пайда болды [5, б. 203]. Аристотель «бірмезгілділік» (одновременность) және «енді» (теперь) ұғымдарының айырмашылығын көрсету қажеттілігін көрсете отырып, «бір мезгілділік» ұғымның маңызды сипаттарын бөліп көрсетті [1, б. 139]. Кеңістік пен уақыт туралы мәселелерінің негізгі түсініктері — бұл себеп пен қозғалыс болып табылады. Аристотель себептерді төртке жіктейді [7, б. 140]. Болмыстың Бірінші себебі (Первопричина) ретінде ол бірінші бастаманы (Первоначало) атап өтеді. Бірінші бастаманың арқасында уақыт пен қозғалыс пайда болады. Аристотель осылай тұжырымдады: «... Кейбір қозғалмайтын мәңгілік мәндер қажетті түрде болуы керек... Уақыт ол қозғалыс, немесе қозғалыстың кейбір қасиеттері» [8, б. 327, 328]. Аристотель қозғалыстың төрт түрін бөліп көрсетті [7, б. 147]. Соңғы түрі — орынның ауысуы немесе орын ауыстыруы кеңістікпен байланысты: «Егер бірнәрсе қозғалса... онда оған қатысты кеңістікте өзгеріс пайда болуы мүмкін» [8, б. 331]. «... Өзгерістің ең алғашқысы — кеңістіктегі қозғалыс, ал осы қозғалыс аумағында (біріншісі) — дөңгелектік (круговое) болып келеді» [8, б. 331]. Аристотелдің пікірінше кеңістік

ұзақтылық ретінде түсіндіріледі, себебі шеңбер ауданға ие болуы тиіс, ал сфера — қосымша тағы көлемге ие болуы тиіс. Уақыт қозғалыс сипаты ретінде түсіндіріледі. Уақыт пен қозғалыс байланысы, біз уақытты байқамай қалуымызға алып келеді. Қозғалыс — ол сабақтастық. Континуумда ұзақтылық «алдымен» және «кейін» деп ерекшеленеді [7, б. 148]. Аристотельде уақыт пен кеңістік «кейбір сандар мен үздіксіз шамалар ретінде анықталады» [8, б. 132].

Қозғалыстың есептелуін атап өту керек, себебі уақытты қабылдау жанның есептеу принципі ретінде қатысуын білдіреді. Жан болмаса, уақыт бола алады ма? Егер есеп болмаса, онда сан да болмайды. Егер заттардың табиғатында жанның ұқсастығы болса, онда жансыз уақыттың болуы мүмкін емес [7, б. 149]. Бұл ой Әулие Августиннің «уақытының спиритуалды қасиеттерін» [7, б. 149] және бірқатар заманауи ғылыми тұжырымдарды болжады.

Әулие Августин философиялық жүйесінің маңызды сұрақтарының бірі: «уақыт түсінігі қандай?». Әулие Августин «Тәубе» атты еңбегінде осы сұрақтарға жауап береді: «Уақыт дегеніміз не? [9, б. 26] Кім бұл сұраққа нақты, әрі қысқаша жауап береді?... Егер ештеңе өтпесе, онда өткен шақ болмаушы еді; егер ештеңе келмесе (бастау алмаса), онда келер шақ болмаушы еді; егер мүлдем ештеңе болмаса, онда нақты осы шақ болмаушы еді» [9, б. 26–27]. Августин уақыт пен мәңгілікті салыстыра отырып уақытты үш кезеңге бөлді: өткен, келер және нақ осы шақ. Мәңгілікті Құдай ғана болады және барлық уақытты жаратады. Оның бір күні — ол мәңгілік [10, б. 11, 12]. Уақыт ол ұсақ бөлшектерге бөлінбейтін ұзақтылық болып табылады. Мұндай ұзақтылық — ол сәт, яғни дәл осы уақыт болып табылады [9, б. 27]. Оның қысқалығы ондағы ұзақтықты жоққа шығарады. «Егер ол шексіз жалғаса бергенде, онда болашақтан өткен шақты бөліп ала алатын едік; осы шақ жалғаспайды» [9, б. 27]. Өлшеусіз уақыт, шын мәнісінде біздің жанымызда ғана бар: «Сенде, менің жаным, уақытты мен өлшеймін». Августин бойынша уақыт «онтологиялық (болмыстық) статустан айырылған, ол — субъекттің жанында немесе рухында жаратылыс (тварное) болмысының тек белгілі бір сипаты болып табылады» [9, б. 28].

Августиндегі осы шақтың қарама-қайшылығы кесіндіні шексіздікке дейін бөлу мүмкіндігінен шығады. Антикалық философия, керісінше, мұндай бөлінудің мүскін екенін алға тартты (Зенон апориялары). Августин осы шақты нүкте ретінде түсінеді, яғни нөлдік өлшемдіктің *кеңістік нысаны*. Августин де, Зенон да кеңістіктік кесінділердің сәйкес келу мәселесін, яғни өлшеу кесіндісінің өлшенетін өлшемге сәйкестігі және кез-келген кесіндегі бірліктердің (нүктелердің) белгілі бір мүлде бірегей санын мүлде дәл өлшеу мүмкіндігі туралы түсінеді.

Орта ғасырлардағы кеңістік пен уақыт туралы түсінік антикалық тәжірибеге қатысы бар болып келеді. Платонизм, перипатетика, Әулие Августиннің ілімі кеңістік пен уақыт туралы ортағасырлық ой қалыптасуының іргесі болды. XIII ғ. басына дейін христиан дінінде Платонның мұрасы үстем болды. XIII ғасырдың басында Аристотельдің еңбектері латын аудармасында таралды. Шіркеу ілімдерімен бірге оның натурфилософиясының біріктірушілері ретінде Ұлы Альберт және Фома Аквинский болды [11, б. 104–108]. Алайда, шын мәнінде өзге де концепциялар болды, мысалы өзіне шіркеу айыптауын тілеп алған Сигер Брабантский дамытқан париждік аверроистерінің циклдік уақыт идеясы болды [12, б. 156]. XV–XVI ғ. Николай Кузанский мен Джордано Бруно уақыт шексіздігі және оның ұзақтығы туралы көзқарасқа жүгінді [13, б. 121]. Сонымен қатар, әртүрлі таптар мен қоғамдық топтар арасындағы кеңістік пен уақыт туралы түсініктердің айырмашылықтары туралы еске түсіруге болады [12, б. 51].

Антикалық беделділерге жүгінудің көптеген мысалдарды келтіруге болады. «Уақыт пен мәңгілік бір ұғым емес; мәңгілік — ол болмыстың мөлшері, ал уақыт — ол қозғалыстың мөлшері» — деп, Фома Аквинский айтып кетті [14, б. 833]. «Періштелік доктор» деп аталатын Фома Аквинский Аристотельдің «Метафизика» атты еңбегіне сүйеніп, осылай деді: «Уақыт — ол қозғалыс, немесе қозғалыстың қандай да бір қасиеті» [8, б. 327]. Сонымен бірге Платонның «Тимей» еңбегіне де сүйеніп, «Уақыт өте келе пайда болатын оқиғаға қатысты болды және болады, өйткені екеуі де қозғалыстың мәні болып табылады» деген [6, б. 440]. Әулие Августинге сілтеме жасап Фома Аквинский «жадқа бағынған өткен шақтың түсінігін» көрсеткен кезде байқалады [14, б. 855].

Ансельм Кентерберийскийдің «Монологион» атты еңбегінде Әулие Августиннің түсініктеріне ұқсас тұжырымдарды кездестіре аламыз. Жоғары табиғаттың (Құдайдың) қасиеттерін сипаттай отырып, ол осылай тұжырымдады: «Оның (Жоғары табиғаттың) ғасыры — нағыз мәңгіліктен өзге ештеңе емес — ол өткен, келер және осы шақ деп бөлінбейді» [15, б. 70]. Платонда да, Августинде де, Ансельм Кентерберийскийде де қасиетті табиғатқа байланысты уақыт пен мәңгілік ұғымдарында қарама-қайшылықтарды көре аламыз [15, б. 74]. Құдайдың кеңістіктік шексіздігі туралы пікірді

Ансельм Кентерберийский Августиннің ойымен келісе отырып: «Құдай ол санамыз арқылы қабылданатын фигура, оның орталығы барлық жерде, бірақ шеңбері еш жерде жоқ» деген түсінік келтіреді [16, б. 167].

Гонорий Августодунскийдің уақыт туралы түсінігін осылай мәлімдейді: «Уақыт — ол заттардың (оқиғалардың) алмасуы (кезегі) (vicissitudo rerum)» [12, б. 51]. Ортағасырлық ойшыл антикалық философы Гераклиттің «әлем *заттардың* емес, *оқиғалар* жиынтығы болып табылады» — деген сөздерін қайталайды [3, б. 9].

Уақыттың аяқталуын Мейстер Экхарт осылай түсіндіреді: «Уақыттың мүлдем болмаған кезі — уақыттың аяқталуы» [17, б. 22]. Уақыт мәңгілік тіршіліктің, Құдайдың және өлмейтін жанның атрибуты болып табылмайды [17, б. 22]. Әулие Августинді еске ала отырып Экхарт онымен уақыт пен жан туралы түсінігімен келіседі, алайда Құдайдың күні — ол тұрақты «бүгінгі» күн деп тұжырымдайды. Сонымен қатар, Әулие Августин ойымен келісіп, «Қазір Құдай әлемді дәл алғашқы тіршілікті жаратқандай жаратады» деген [17, б. 22]. Экхарт бойынша уақытты мәңгілікте қайшылық ретінде қарастырды. Оның пікірінше уақыт Құдайдың жаратылысынан бастау алды және ақыр заманмен аяқталады; сәтке қысылған уақыт мәңгіліктің шынайы сәті болып қалады [17, б. 22]. Уақыт аксиологиялық мағынада шамалы және зұлымдықпен байланысты [17, б. 26]. Сол себептен кейбір ұсқынсыз заттар, сонымен бірге әдемі және асқақтық заттар да кеңістіктік және уақыттық қасиеттерге ие емес, мысалы аспанды алайық [17, б. 64]. Егер жан аспанға көтеріліп Құдайды танығысы келсе, онда оны уақыт пен кеңістіктен тыс тану қажет, өйткені «Құдайды тануда уақыт пен кеңістік кедергі болады» [17, б. 64]. Экхарт өзінің еңбектерінде Әулие Августин есімін атап өтеді, бірақ зерттеушілер оның қызметін антикалық сөйлемдерге негіздеді [17, б. 12].

Орта ғасырда кеңістік туралы ұғымға антикалық математиканың әсері айқын көрініс тапты. Оксфорд философиялық және жаратылыстану мектебінің негізін қалаған Роберт Гроссетест кеңістіктің квантталғандығына сүйене отырып, кеңістіктің ықтимал дискреттілігі туралы Пифагор теоремасын болжамнан шығаруға тырысты [18, б. 18]. Ол кезде Оксфордта кеңістікті континуум ретінде қарастыра бастады, яғни бір өлшемді құрайтын бірыңғай нүктелер жиынтығы ретінде. Континуум ретінде кеңістік туралы түсінік Никола Ореманың ілімінде негіз қалады. «О конфигурациях качеств» трактатында, ол дене жылдамдығының ауытқуын зерттеу үшін тікбұрышты координаталар жүйесін құру әрекетін жүзеге асырады [11, б. 121, 122].

Қорытынды

Сонымен, антикалық және ортағасырлық сипаттамалардың ұқсастығын атап өтейік.

Біріншіден, кеңістік пен уақыттың реляциондық концепциясы бойынша осы категориялар фундаменталды мәнінен туындайды немесе олар содан жасалған (Платон, Аристотель, Фома Аквинский, Ансельм Кентерберийский).

Екіншіден, уақыт — ол қозғалыстың мәні және өзгеріске бағынады. Мәңгілік — қозғалыссыз және өзгермейді (Платон, Аристотель, Августин, Фома Аквинский, Ансельм Кентерберийский).

Үшіншіден, уақыт пен кеңістікті Құдай жаратқан (Платон, Августин, Мейстер Экхарт).

Төртіншіден, уақыт — ол оқиғалардың ауысуы (Гераклит, Гонорий Августодунский).

Бесіншіден, мәңгілік уақытқа қарама-қайшы тұрады (Платон, Аврелий Августин, Фома Аквинский, Ансельм Кентерберийский).

Алтыншыдан, кеңістік — бостық — сыйымдылық — континуум (Демокрит, Платон, Аристотель, Роберт Гроссетест, Н. Орем).

Жетіншіден, уақыт — жанның ішінде (Аристотель, Августин, Фома Аквинский).

Сегізіншіден, уақыт — жаратылыс әлемнің өлшемі (Августин, Мейстер Экхарт).

Тоғызыншыдан, Құдай уақытта да, кеңістікте де өмір сүрмейді (Августин, Ансельм Кентерберийский, Фома Аквинский, Мейстер Экхарт).

Оныншыдан, Құдайдың уақыты — тұрақты бүгінгі күн (Августин, Мейстер Экхарт).

Он біріншіден, уақыт пен кеңістіктің алғашқы себебі — ол Құдай.

Дегенмен, кейбір жағдайларда антикалық және ортағасырлық уақыт пен кеңістік туралы түсініктердің айырмашылығы айқын болса да, сәйкес келетін көптеген позициялар бар. Бұл көріністердің ең маңызды ерекшеліктерін атап өтейік. Уақыт — қозғалыс пен бағытқа байланысты. Уақыт пен кеңістік — Құдайдың жаратқаны. Уақыт — ол оқиғалардың ауысуы. Уақыт пен Мәңгілік — қарама-қарсы үрдістер. Кеңістік — сыйымдылық (вместилище) — континуум. Уақыт — жанның ішінде. Кеңістік пен уақыт, өлшеу және оларды тең бөліктерге бөлу мәселелерімен тікелей байланысты. Құдай уақыт пен кеңістіктің Негізі және олардан жоғары.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Молчанов Ю.Б. Понятие одновременности и концепция времени в специальной теории относительности / Ю.Б. Молчанов // Эйнштейн и философские проблемы физики XX века / [Д.П. Грибанов и др.]; отв. ред. д-р филос. наук. Э.М. Чудинов; Науч. совет по философским вопросам современного естествознания; Ин-т истории естествознания и техники; Ин-т философии. — М.: Наука, 1979. — С. 138–163.
- 2 Акчурин И.А. Эйнштейн и развитие понятия пространство / И.А. Акчурин, М.Д. Ахундов // Эйнштейн и философские проблемы физики XX века / [Д.П. Грибанов и др.]; отв. ред. д-р филос. н. Э.М. Чудинов; Науч. совет по философским вопросам современного естествознания; Ин-т истории естествознания и техники; Ин-т философии. — М.: Наука, 1979. — С. 163–202.
- 3 Уитроу Дж. Естественная философия времени / Дж. Уитроу; под ред. М.Э. Омеляновского; пер. с англ. Ю. Молчанова. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 400 с.
- 4 Визгин В.П. Взаимосвязь онтологии и физики в атомизме Демокрита (на примере анализа пустоты) / В.П. Визгин // Философия природы в античности и в средние века / [П.П. Гайдено и др.]; под общ. ред. П.П. Гайдено, В.В. Петрова; РАН; Ин-т философии. — М.: Прогресс – Традиция, 2000. — С. 78–91.
- 5 Горелик Г.Е. Общая теория относительности и проблема размерности пространства-времени / Г.Е. Горелик // Эйнштейн и философские проблемы физики XX века / [Д.П. Грибанов и др.]; отв. ред. д-р филос. н. Э.М. Чудинов; Науч. совет по философским вопросам современного естествознания; Ин-т истории естествознания и техники; Ин-т философии. — М.: Наука, 1979. — С. 202–223.
- 6 Платон. Тимей / Платон [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.100bestbooks.ru/files/Platon_Timey.pdf.
- 7 Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней: [В 4-х т.]. — Т. 1: Античность / Дж. Реале, Д. Антисери; под ред. Э. Соколова; пер. с итал. С. Мальцева. — СПб.: Петрополис, 1994. — 688 с.
- 8 Аристотель. Метафизика / Аристотель; пер. А.В. Кубицкого. — Р. н/Д.: Феникс, 1999. — 600 с.
- 9 Бычков В.В. Эстетика Аврелия Августина / В.В. Бычков. — М.: Искусство, 1984. — 264 с.
- 10 Блаженный Августин Аврелий. Исповедь / А. Августин; под ред. О.М. Гладковой; пер. с лат. М.Е. Сергиенко. — М.: Дарь, 2005. — 544 с.
- 11 Марчукова С.М. Естественнаучные представления в средневековой Европе / С.М. Марчукова. — СПб.: Европейский дом, 1999. — 192 с.
- 12 Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. — М.: Искусство, 1984. — 350 с.
- 13 Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Пространство и время в неживой и живой природе / В.И. Вернадский. — М.: Наука, 1975. — 175 с.
- 14 Антология мировой философии: [В 4-х т.]. / под ред. В.В. Соколова. — М.: Мысль, 1969. — Т. 1. — 833 с.
- 15 Кентерберийский А. Монологион // Сочинения / А. Кентерберийский; под ред. В.М. Бакусева; пер. с лат. И.В. Купреева. — М.: Канон, 1995. — С. 32–123.
- 16 Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг; пер. с англ. В.В. Зеленского. — М.: Ренессанс, 1991. — 304 с.
- 17 Экхарт Мейстер. Духовные проповеди и рассуждения / М. Экхарт; пер. с нем. М.В. Сабашникова. — СПб.: Азбука, 2000. — 215 с.
- 18 Грюнбаум А. Философские проблемы пространства и времени / А. Грюнбаум; под ред. Э.М. Чудинова; пер. с англ. Ю.Б. Молчанова. — М.: Прогресс, 1969. — 591 с.

М.Т. Уксукбаева

Категории пространства и времени в истории античной и средневековой философии

Статья посвящена представлениям о категориях, таких как «пространство» и «время» в философии античности и средних веков. Сравнивая представления мыслителей, автор характеризует их близость. Также, основываясь на текстах античных и средневековых мыслителей, автор сравнивает концепции философов о категориях пространства и времени. Кроме того, указаны те позиции в представлениях о пространстве и времени, которые совпадают у античных и средневековых мыслителей. Отмечены наиболее существенные особенности этих представлений. Таким образом, в статье определено, что время связано с движением и направлением. Время и пространство сотворены Богом. Время считается сменой событий. Время и вечность антагонистичны. Пространство есть вместилище, есть континуум. Время находится и в душе. Пространство и время взаимосвязаны с проблемой измерения их на равные отрезки. Бог является Началом времени и пространства и существует над ними.

Ключевые слова: пространство, время, субстанциальная концепция, реляционная концепция, континуум, причина, движение, Бог, вечность, пустота, вместилище.

Categories of space and time in the history of ancient and medieval philosophy

The article is devoted to the concepts of categories as space and time in the philosophy of antiquity and the Middle Ages. Comparing the ideas of thinkers, the author characterizes their proximity. Also, based on the texts of ancient and medieval thinkers, the author compares the concepts of philosophers about the categories of space and time. The article also indicates those positions in ideas about space and time that coincide among ancient and medieval thinkers. The most significant features of these ideas are noted. So, the article determines that time is associated with movement and direction. Time and space are created by God. Time is considered a change of events. Time and eternity are antagonistic. Space is a container is a continuum. Time is in the soul. Space and time are interconnected with the problem of measuring them in equal intervals. God is the Beginning of time and space and exists above them.

Keywords: space, time, substantial concept, relational concept, continuum, reason, motion, God, eternity, void, receptacle.

References

- 1 Molchanov, Yu.B. (1979). Poniatie odnovremennosti i kontseptsii vremeni v spetsialnoi teorii otноситel'nosti [The concept of simultaneity and the concept of time in the special theory of relativity]. *Einshtein i filosofskie problemy fiziki XX veka — Einstein and the philosophical problems of XX century physics*. E.M. Chudinov (Ed.); Nauchnyi sovet po filosofskim voprosam sovremennoho estestvoznaniia; Institut istorii estestvoznaniia i tekhniki; Institut filosofii. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Akchurin, I.A., & Ahundov, M.D. (1979). Einshtein i razvitiie poniatiia prostranstvo [Einstein and the development of the concept of space]. *Einshtein i filosofskie problemy fiziki XX veka — Einstein and the philosophical problems of XX century physics*. E.M. Chudinov (Ed.); Nauchnyi sovet po filosofskim voprosam sovremennoho estestvoznaniia; Institut istorii estestvoznaniia i tekhniki; Institut filosofii. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Uitrou, Dzh. (2003). Estestvennaia filosofiiia vremeni [The natural philosophy of time]. M.E. Omelyanovsky (Ed.); (Yu. Molchanov Transl.). Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 4 Vizgin, V.P. (2000). Vzaimosviaz ontologii i fiziki v atomizme Demokrita (na primere analiza pustoty) [The relationship of ontology and physics in the atomism of Democritus (on the example of the analysis of emptiness)]. *Filosofiiia prirody v antichnosti i v srednie veka — The philosophy of nature in antiquity and the Middle Ages*. P.P. Gajdenko, V.V. Petrova (Eds.); Rossiiskaia akademiia nauk; Institut filosofii. Moscow: Progress — Traditsiia [in Russian].
- 5 Gorelik, G.E. (1979). Obshchaia teoriia otноситel'nosti i problema razmernosti prostranstva-vremeni [General theory of relativity and the problem of the dimension of space-time]. *Einshtein i filosofskie problemy fiziki XX veka — Einstein and the philosophical problems of XX century physics*. E.M. Chudinov (Ed.); Nauchnyi sovet po filosofskim voprosam sovremennoho estestvoznaniia; Institut istorii estestvoznaniia i tekhniki; Institut filosofii. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Platon. Timei [Timaeus]. (n.d.) *100bestbooks.ru*. Retrieved from https://100bestbooks.ru/files/Platon_Timey.pdf/ [in Russian].
- 7 Reale, Dzh. & Antiseri, D. (1994). *Zapadnaia filosofiiia ot istokov do nashikh dnei. Antichnost [Western philosophy from its origins to the present day. Antiquity]*. (Vols 1–4; Vol. 1); E. Sokolova (Ed.); (S. Maltseva Transl.). Saint Petersburg: Petropolis [in Russian].
- 8 Aristotel (1999). *Metafizika [Metaphysics]*. (A.V. Kubickii Transl.). Rostov-on-Don: Feniks [in Russian].
- 9 Bychkov, V.V. (1984). *Estetika Avreliia Avhustina [Aesthetics of Aurelius Augustine]*. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 10 Blazhennyi, Avhustin A. (2005). *Ispoved [Confessions]*. O.M. Gladkov (Ed.); (M.E. Sergienko Transl.). Moscow: Respublika [in Russian].
- 11 Marchukova, S.M. (1999). *Estestvennonauchnye predstavleniia v srednevekovoi Evrope [Natural science performances in medieval Europe]*. Saint Petersburg: Evropeiskii dom [in Russian].
- 12 Gurevich, A.Ya. (1984). *Katehorii srednevekovoi kultury [Categories of medieval culture]*. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 13 Vernadskii V.I. (1975). *Razmyshleniia naturalista. Prostranstvo i vremia v nezhyvoi i zhivoi prirode [The thoughts of a naturalist. Space and Time in Inanimate and Wildlife]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Sokolov, V.V. (Eds.) (1969). *Antolohiia mirovoi filosofii [Anthology of World Philosophy]*. (Vols 1–4; Vol. 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- 15 Kenterberiskii, A. (1995). Monolohion [Monologion]. *Sochineniia — Works*. V.M. Bakusev (Ed.); (I.V. Kupreev Transl.). Moscow: Kanon [in Russian].
- 16 Yung, K.G. (1991). *Arkhetip i simvol [Archetype and symbol]*. (V.V. Zelensky Transl.). Moscow: Renessans [in Russian].
- 17 Ekkhart, Meister (2000). *Duhovnye propovedi i rassuzhdeniia [Spiritual Sermons and Reasoning]*. (M.V. Sabashnikov Transl.). Saint Petersburg: Azbuka [in Russian].
- 18 Gryunbaum, A. (1969). *Filosofskie problemy prostranstva i vremeni [Philosophical problems of space and time]*. E.M. Chudinova (Ed.); (Yu.B. Molchanov Transl.). Moscow: Progress [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Abdukarimova, Zh.K.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Adambek, B.K.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Akataeva, A.A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of social disciplines, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.
- Akhetmetov, A.K.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Alpysbes, M.A.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of the History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Amangeldiyeva, A.G.** — Master student, Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Baikushikova G.** — PhD, Associate professor, of the Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baizakova, Zh.I.** — Candidate of history sciences, Senior lecturer of Sub-Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Balaubayeva, B.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Beisembayeva, A.R.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Bekov, K.B.** — Senior lecturer of the Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Chabal, P.** — PhD, Professor of Science-Po, Institute of political studies, Le Havre University, French Republic.
- Chernov, M.A.** — Specialist-artist of the Department of Antiquity and the Middle Ages, A.Kh. Margulan Institute of archaeology, Almaty, Kazakhstan.
- Dosova, B.A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Doykov, Y.S.** — Doctor of political sciences, associate professor of the Department of Public Communications, University of Library Studies and Information Technologies, Sofia, Bulgaria.
- Gabdullina, A.Zh.** — Candidate of history sciences, Scientific secretary, GA 'Institute of state history' SC MES RK, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Goriachev, A.A.** — Senior researcher of the Department of Antiquity and the Middle Ages, A.Kh. Margulan Institute of archaeology, Almaty, Kazakhstan.
- Hor Ka Wai Christopher** — PhD student, Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kabuldinov, Z.E.** — Doctor of history sciences, Professor, Director, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

- Karaseva, N.V.** — Master of sociology, Senior lecturer of the Department of political science and sociology, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Khabdulina, M.K.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Khasenova B.M.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Khlebnikov, I.D.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Kukeyeva F.T.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Li Yang** — PhD student, Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University, Semey, Kazakhstan.
- Malibayeva, N.** — Senior researcher, National museum of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Mazeikiene, N.** — PhD, Professor of the Department of social work, Faculty of Social Sciences, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania.
- Mendikulova, G.M.** — Doctor of historical sciences, professor, Academician of the International academy of history and social sciences, Professor of the Department of Social Disciplines, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.
- Mukhataeva, G.A.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Nadezhuk, E.A.** — PhD student, Department of world history, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Omirbek, N.K.** — Master student, Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Orazaeva, Zh.Zh.** — Candidate of history sciences, lecturer of the Department of history and religious studies, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.
- Orazaliyev, N.A.** — Master student, Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Ospanov, T.** — PhD, Assistant professor of the Department of social disciplines, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.
- Rezvushkina, T.A.** — PhD student, senior lecturer of the Department of political science and sociology, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Head of Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Studies, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of world history and international relations, Director of Central Asian Research Center, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Stambulov, S.B.** — PhD, Associate professor of the Department of world history and international relations, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Starovik, P.P.** — M.A., Senior lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Tumabaev, T.** — Master of history, Tutor of the Department of social disciplines, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.
- Tursynbek K.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Uskembayeva, A.A.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Uxukbayeva, M.T.** — Master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and cultural theory, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Zhekenov, D.** — PhD, Associate professor of the Department of international relations and world economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.